

'Uns gab's nur einmal'

Mecklenburg-Vorpommern voor en na de Duitse hereniging

'Curtain call'

Mecklenburg-Westpommern before and after the German reunification

ISBN 90 5166 956 9

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
www.eburon.nl
info@eburon.nl

Grafische vormgeving

Gérard van Betlehem (KartLab)

Illustraties

Margriet Ganzeveld (KartLab)

Foto's

Leo Paul (met uitzondering van pagina 14 (onder) en pagina 471, Gerard Nederpelt)

Vertaling Engelse samenvatting

Nancy Smyth van Weesep

De titel van dit boek 'Uns gab's nur einmal' is bedacht door Das Berliner Kabarett-Theater DISTEL. Het affiche van het gelijknamige theaterprogramma op pagina 12 is gemaakt door Cleo Petra Kurze, en is afgedrukt met toestemming van Das Berliner Kabarett-Theater. DISTEL. De Engelse vertaling 'Curtain Call' is afkomstig van Nancy Smyth van Weesep.

© 2003 Leo Paul. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n).

© 2003 Leo Paul. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission in writing from the proprietor(s).

'Uns gab's nur einmal'

Mecklenburg-Vorpommern voor en na de Duitse hereniging

'Curtain call'

Mecklenburg-Westpommern before and after the German reunification

(with a summary in English)

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de
Rector Magnificus, Prof. Dr. W.H. Gispen,
ingevolge het besluit van het College voor Promoties
in het openbaar te verdedigen op
vrijdag 11 april 2003 des middags te 12.45 uur.

door

LEENDERT JOHANNES PAUL

geboren op 29 juli 1957 te Rotterdam

Promotor:

Prof. Drs. J. Hauer

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen,
Universiteit Utrecht

Inhoud

Woord vooraf	9
Toelichting bij de titel	13
1. Introductie; kader en doelstelling van het onderzoek	15
1.1 Een onvoorziene revolutie	15
1.2 Uitgangspunten en relevantie van het onderzoek	19
1.3 Transitie of transformatie?	22
1.4 Het ruimtelijk model van Cséfalvay	25
1.5 Structuur van het boek	30
1.6 Terminologie	32
1.7 Het onderzoek in de praktijk	33
 Deel 1	
2. De wording van een erfenis; Mecklenburg en Voor-Pommeren tot 1945	37
2.1 Het natuurlijk landschap	37
2.2 Middeleeuwen: deel van de <i>Tidal lands</i>	40
2.3 Het ontstaan van lijfeigenschap en <i>Gutsherrschaft</i>	45
2.4 Verschillen tussen adellijk en domaniaal gebied	53
2.5 Vanaf de 19de eeuw: landbouwhervormingen	59
2.6 Geringe industriële en stedelijke ontwikkeling	61
2.7 De wereldoorlogen en het interbellum	64
2.8 Conclusie: de ruimtelijke structuur vlak vóór de Tweede Wereldoorlog	69
 3. Regionale ontwikkelingen in Oost-Europa, 1945-1989: theorie en praktijk	73
3.1 Basiselementen van het conceptueel model	73
3.2 De invloed van de Sovjet-Unie	74
3.3 De theorie van de planeconomie	76
3.4 De praktijk van de planeconomie	78
3.5 De rol van besluitvormers en actoren	82
3.6 Verdere verfijningen van het conceptueel model	83
3.7 Conclusie	88
 4. Veertig jaar DDR: requiem voor het andere Duitsland	91
4.1 Geopolitieke aspecten: product van de Koude Oorlog	91
4.2 Legitimatie en macht	93
4.3 Staat en individu: een schizofrene maatschappij	101

4.4	Economie en samenleving I: bijzondere kenmerken van de economische ontwikkeling	109
4.5	Economie en samenleving II: het dagelijks leven	117
4.6	Conclusie	125
5.	Veranderingen in het noorden van de DDR: spiegelbeeld van centralistische planning	129
5.1	1945-1952: socialisme in opbouw	129
5.2	1952-1961: opbouw van de socialistische staat	146
5.3	1961-1971: stabilisatie en consolidatie	159
5.4	1971-1989: 'Eenheid van sociale en economische politiek'	167
5.5	Terug naar het dorp? Ervaringen uit Landkreis Greifswald	180
5.6	Conclusie	194
6.	Ruimtelijke verschillen in de DDR en de <i>Nordbezirke</i> in 1989	197
6.1	Regionale verschillen binnen de DDR	197
6.2	Regionale verschillen binnen de drie <i>Nordbezirke</i>	209
6.3	Ruimtelijke verschillen binnen de Landkreis Greifswald	213
6.4	Conclusie: weging van het belang van actoren en contexten	215
Deel 2		
7.	Transformatie in Oost-Europa: kaderstelling	219
7.1	Theoretische discussie; basiselementen conceptueel model	219
7.2	De politieke omwenteling	221
7.3	De basiselementen van de economische hervormingskoers	222
7.4	Privatisering	226
7.5	Directe buitenlandse investeringen	230
7.6	Handel	233
7.7	Toenadering tot de EU	234
7.8	Instrumenten voor een regionale ontwikkelingsbeleid	237
7.9	De rol van besluitvormers en actoren	240
7.10	De voltooiing van het conceptueel model	243
7.11	Een ruimtelijk beeld van winnaars en verliezers	247
7.12	Conclusie	245
8.	Transformatie van Oost-Duitsland sinds 1989	251
8.1	De <i>Wende</i>	252
8.2	Bevolkingsontwikkeling sinds 1989	258
8.3	Van plan naar markt: overname door de Duitse sociale markteconomie	261
8.4	Eigendomsrechten en privatisering	264
8.5	Nieuwe bedrijvigheid	272

8.6	Directe buitenlandse investeringen in Oost-Duitsland	273
8.7	Economische groei en productiviteit	274
8.8	Werkgelegenheid	278
8.9	De landbouw	281
8.10	Meer dan een Marshallplan	285
8.11	Beoordeling van de hervormingspolitiek	290
8.12	Voordelen van de eenwording	293
8.13	Nog geen <i>innere Einheit</i>	296
8.14	Een vergelijking met Centraal-Europa, en perspectief	301
8.15	Conclusie	305
9.	Omwenteling in Mecklenburg-Vorpommern: politiek, bestuur en bevolking	307
9.1	De ‘ <i>Wende</i> ’ in regionaal perspectief	307
9.2	Nieuwe bestuurlijke en ruimtelijke kaders	310
9.3	Bevolkingsontwikkelingen	317
9.4	Conclusie	324
10.	Economische transformatie in Mecklenburg-Vorpommern na 1989	327
10.1	Economie in overzicht	327
10.2	Grote (buitenlandse) investeringen	332
10.3	Bedrijfsregistratie en faillissementen	336
10.4	Geldoverdracht en overheidssteun	338
10.5	Veranderingen in de landbouw	339
10.6	Industrie: minder werkgelegenheid, meer productie	352
10.7	Scheepsbouw	354
10.8	Voedings- en genotmiddelenindustrie	360
10.9	De bouwsector	363
10.10	Verkeer en vervoer	363
10.11	Toerisme	369
10.12	Conclusie	373
11.	Ruimtelijke verschillen in Oost-Duitsland en Mecklenburg-Vorpommern tien jaar na de omwenteling	377
11.1	Regionale verschillen binnen Oost-Duitsland	378
11.2	Regionale verschillen binnen Mecklenburg-Vorpommern, met bijzondere aandacht voor Vorpommern	384
11.3	Ruimtelijke ontwikkeling op lokaal niveau	400
12.	Conclusie: een perifeer, altijd perifeer?	415
	Summary	433
	Bronnen	447
	Curriculum Vitae	471

Woord vooraf

Flessenpost uit een ander tijdperk

In 1989 woonde ik enkele maanden in Greifswald, in de DDR, voor de feitelijke start van het onderzoek waar dit boek een verslag van is. Begin februari verwachten goede vrienden in Nederland hun eerste kind. Ik was nieuwsgierig hoe het er voor stond. In het gastenverblijf van de universiteit bevond zich geen telefoon, en via de openbare telefooncellen kon geen verbinding met het 'westelijke buitenland' gemaakt worden. Dat betekende een gang naar het centrale postkantoor, waar een gesprek met Nederland moest worden aangevraagd. Inmiddels weten we dat dit soort gesprekken werden afgeluisterd door de geheime dienst van de DDR, de *Staatsicherheit*. Ergens in de omvangrijke archieven van de *Stasi* is waarschijnlijk een verslag van het gesprek bewaard gebleven, waarin melding wordt gemaakt van de geboorte van Bart.

Bart is inmiddels veertien jaar. Zijn gestaag toenemende lengte was de afgelopen jaren een meetlat voor de progressie van mijn onderzoek. Het bereiken van de leeftijd van veertien jaar was in de DDR een bijzondere gebeurtenis voor kinderen. De zogenaamde *Jugendweihe* was een feestelijke gebeurtenis, die de overgang naar de volwassenheid kenmerkte. Een dag waarop je cadeautjes kreeg, en die met de familie werd gevierd. Maar het was voor de machthebbers veel meer: het was een socialistische initiatierite, waarbij de jeugd moest beloven als jonge burgers van de DDR te strijden voor de revolutie, en het socialisme tegen elke imperialistische aanval te verdedigen.

Voor Bart heb ik destijds een grote enveloppe gevuld met geschenken ter gelegenheid van zijn *Jugendweihe*, die hij uiteraard pas op zijn veertiende verjaardag mocht openen. Op 5 februari 2003 hebben we dit gezamenlijk gedaan. Ik had zelf nog maar een vaag idee van de inhoud: het was flessenpost uit een lang vervlogen tijdperk. Over de inhoud straks meer.

De wereld is sinds begin 1989 radicaal veranderd. In dit boek heb ik geprobeerd om een deel van die veranderingen te beschrijven. Na veertien jaar observaties ondervindt ook dit boek zijn *Jugendweihe*, en kan het dienst doen bij de wetenschappelijke initiatierite die promotie heet. Om de symboliek te vergroten heb ik Maureen, de moeder van Bart, gevraagd om te fungeren als één van de twee paranimfen.

In 1987 kwam ik voor het eerst in de DDR, in het kader van een voorbereidingsreis voor een tweedejaarsexcursie die ik samen met Joost Hauer, mijn latere promotor, organiseerde.

Van Joost heb ik veel geleerd over de DDR. Via hem werd vijftien jaren ervaring met de DDR-excursie doorgegeven. Met plezier denk ik terug aan de vele gesprekken die we gevoerd hebben, en de concerten die we bezocht hebben. De laatste vier jaar bleek Joost een kundige en prettige begeleider, die met goede adviezen wist bij

te dragen aan de afronding van het onderzoek. Joost had als promotor de plaats ingenomen van Gerard Hoekveld en Hans van Ginkel. Zij gaven mij het vertrouwen om eerst maar eens zelf aan de gang te gaan, nadat de richting van het onderzoek was bepaald. Hans van Ginkel heeft mij vanaf het begin van de studie geïnspireerd als pragmatisch ingestelde wetenschapper, die veel waarde hechtte aan een goede sfeer op de faculteit en een brede kijk op de geografie. Gerard Hoekveld maakte de overstap naar Utrecht toen ik in 1985 begon als docent/onderzoeker. Als geen ander wist hij de regionale geografie in Utrecht nieuw leven in te blazen met zijn enorme enthousiasme en eruditie. In zijn ogen ben ik nog maar een beginnende: je wordt pas een goede regionaal-geograaf na je vijftigste verjaardag, als je genoeg kennis en levenservaring hebt opgedaan. Van zowel Hans als Gerard heb de belangstelling voor het aardrijkskundeonderwijs op de middelbare school meegerekregen. Met plezier werk ik daarom mee aan de activiteiten van het Duitsland Instituut in Amsterdam.

Ik had in 1985 het voorrecht om Gert de Rijk, de Oost-Europa deskundige van het instituut te mogen opvolgen. Als student-assistent heb ik vele uren met hem kunnen discussiëren; dat waren uiterst boeiende en leerzame gesprekken. Van hem heb ik 'het vak' geleerd, en werd ik goed ingewijd in de geografie van Oost-Europa. Door zijn vervroegde pensionering maakte hij het mogelijk dat ik aansluitend op mijn studie kon gaan werken op het Geografisch Instituut. Gelukkig is het contact ook na zijn vertrek van het instituut blijven bestaan, en kunnen we nu de post-communistische wereld met elkaar bespreken.

Toen ik destijds werd aangenomen werd ik door Hein Hoitink gewaarschuwd voor de eenzame positie waarin ik zou terechtkomen, als enige Oost-Europa-deskundige op de faculteit. Dat is enorm meegevallen. Dat komt vooral door de prettige werksfeer op de faculteit en de vele aardige collega's van wie ik veel steun en begrip heb mogen ervaren. Ben de Pater dient met name genoemd te worden, omdat hij geheel spontaan aanbood om de laatste versie van het manuscript te lezen. Zijn onnavolgbare redactionele adviezen waren zeer waardevol. Eén van de collega's, Jos Bierbooms, heb ik gevraagd om als tweede paranimf op te treden. Dat zal heel vertrouwd zijn.

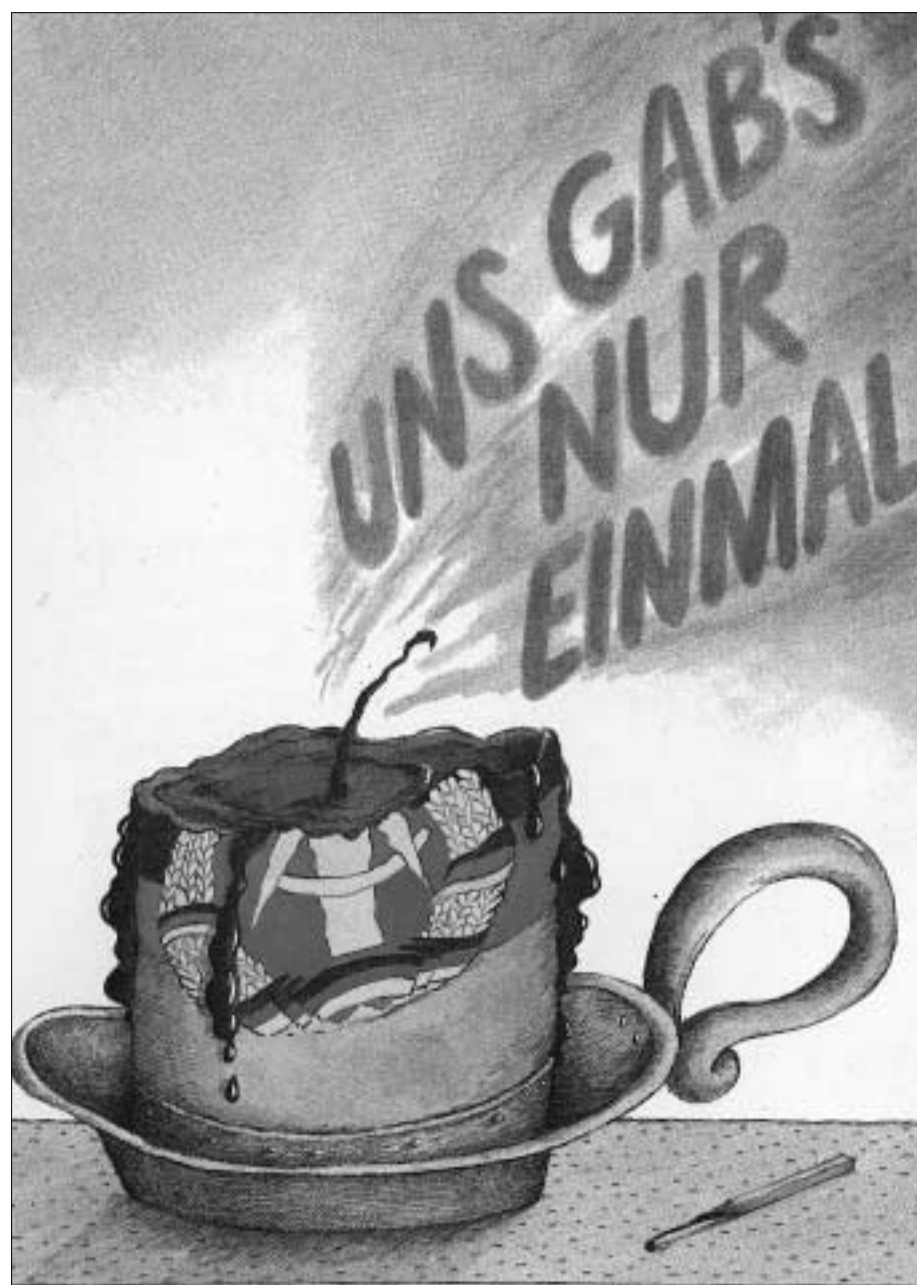
Ook in de DDR/Oost-Duitsland heb ik aardige en behulpzame mensen ontmoet. Zeer veel heb ik geleerd van Gertrud en Wolfgang Albrecht in Greifswald, waar ik talloze avonden heb doorgebracht - ook al was het eigenlijk niet toegestaan om mensen uit het Westen te ontvangen. De medewerkers van het Geografisch Instituut in Greifswald waren zeer behulpzaam. De dagelijkse theepauzes gaven een boeiend inzicht in de wetenschappelijke en maatschappelijke verhoudingen op het instituut. Wolfgang Weiß heeft vaak geholpen en heeft veel laten zien in het onderzoeksgebied. Bezoeken aan Jürgen en Iris Breuste waren begin 1989 zeer geschikt om de verbazing over de absurditeiten van DDR-maatschappij te bespreken. Het was de basis van een intensief vriendschappelijk contact, dat in stand kan blijven

door de jaarlijkse vakanties die Jürgen en Iris nog steeds in Nederland doorbrengen. Veel ervaringen heb ik ook kunnen delen met Hans Schoolderman en Kees Spuybroek, twee studenten regionale geografie die gelijktijdig met mij in Greifswald hebben gewoond. Onze gezamenlijke huishouding moest zich aanpassen aan het aanbod dat de planeconomie ons bood, en soms liepen de emoties hoog op bij het verdelen van de laatste schaarse middelen. Eindeloze avondjes mens-erger-je-niet verdreven de saaiheid van de DDR-TV. De resultaten van hun onderzoek, en dat van hun navolgers, zijn zeer waardevol geweest voor mijn eigen onderzoek.

Helemaal aan het eind van het project kon ik profiteren van de vakkennis van Margriet Ganzeveld van het KartLab, die vele prachtige kaarten en diagrammen heeft getekend. Haar collega Gérard van Betlehem was een vertrouwde en deskundige vormgever, met wie het altijd prettig samenwerken is. Nancy Smyth van Weesep was zo vriendelijk om ondanks haar drukke bezigheden tijd vrij te maken om te zorgen voor een uitstekende vertaling van de samenvatting.

Ik ben blij dat mijn ouders mij aangespoord hebben om de mogelijkheden van de mammoetwet te benutten. Daardoor kan ik op bescheiden wijze in de voetsporen treden van Simon Paul(i), die elf generaties terug, in de zestiende eeuw, werkzaam was op de universiteit van Rostock. Jammer dat voor mijn vader het *Hora Est* reeds geklonken heeft.

Tot slot: wat zat er in de enveloppe voor Bart? Het was een grote teleurstelling. Veel meer dan een felicitatiekaart voor zijn *Jugendweihe* zat er niet in. Hoe was dat mogelijk? In ieder geval werd door een begeleidend briefje duidelijk dat bepaalde zaken nooit zijn aangekomen. Zijn ze achtergehouden door de *Stasi*? Of heeft de Nederlandse Binnenlandse Veiligheidsdienst een rol gespeeld? De ouders van Bart konden zich herinneren dat het postpakketje destijds door twee mysterieuze mannen in regenjassen was afgegeven. Nader onderzoek in de archieven van beide geheime diensten zal uitsluitsel moeten bieden. Er kan echter meer aan de hand zijn. De enveloppe heeft in de loop der jaren mythische proporties aangenomen. Objecten waarvan ik eerst vermoedde dat ik ze er misschien ingestopt zou kunnen hebben kregen in de loop der jaren een vast plekje in de enveloppe. Misschien ben ik ten prooi gevallen aan mijn eigen *Ostalgie*. Eén ding is duidelijk: mijn geheugen heeft mij in de steek gelaten. Had ik destijds maar aangetekend wat ik precies heb verzonden. Er is één troost: de rest heb ik wel opgeschreven.

**DAS BERLINER
KABARETT**

Styl

**AM BAHNHOF
FRIEDRICHSTRASSE**

‘Uns gab’s nur einmal’

Toelichting bij de titel

Op 29 september 1990 ging onder bovenstaande titel een memorabel cabaretprogramma van de fameuze Oost-Berlijnse cabaretgroep Distel in première. Het ineens stortten van de ddr, de aanstaande Duitse hereniging: het waren gouden tijden voor dit gezelschap.

De titel kan op twee manieren worden opgevat. Indien de nadruk op het woord *einmal* valt wordt tot uitdrukking gebracht dat de ddr een eenmalige gril van de geschiedenis is geweest - ook het affiche van de voorstelling laat dit zien: de ddr-kaars is bijna opgebrand. Maar de titel kan ook verwijzen naar de ddr-burgers, die zich bijna verontschuldigen dat ze er ook nog zijn.

Een paar fragmenten uit de openingsconference:

‘Können sie sich noch erinnern? Uns gab es wirklich nur einmal, das allerdings vierzig Jahre lang - die kleine Vollbeschäftigungseinheit DDR. Zuerst gab es uns auf freier Wildbahn. Da konnten wir nicht überleben. Dann sperrten sie uns in einen Käfig. So wollten wir nicht überleben. Jetzt sind wir wieder auf der freien Wildbahn. Ob wir das nochmal überleben? [...]

Damals - als Brüder und Schwester - waren wir begehrt. Jetzt sind wir allenfalls noch weit entfernte Verwandte. Wir haben unsere Identität verloren. Was das war? Kein Westgeld haben. Dadurch zeichneten wir uns vor den Restdeutschen aus. Wir waren die armen Verwandten, die man getrost einladen konnte. Wir kamen ja nicht. Seit wir kommen und selber Westgeld haben, kennen uns keine Verwandten mehr, wenn wir betteln kommen [...]

Denn was hat uns die ganze Bürgerbewegung gebracht? Den Run auf die D-Mark. Und was hat uns die D-Mark gebracht? Den Sturz in die Arbeitslosigkeit. Uns was wird uns die Arbeitslosigkeit bringen? Daß die, die noch nicht arbeitslos sind, so ran-klotzen werden, daß wir die Arbeitslosen von drüben noch miternähren können. Vorausgesetzt natürlich, wir nutzen unsern Standortvorteil. Worin der besteht? Darin, daß unsere Löhne niedriger bleiben, als drüben das Arbeitslosengeld ist. Das ist nämlich das wahre Glück - Arbeit haben und dafür noch Arbeitslosengeld kriegen. So wollte ich schon immer mal vereinigt werden’.

Uit: Oechselhaeuser, G. (1990), *Von der Wende bis zum Ende*.

Brandenburger Tor, voorjaar 1989.

Vlakbij de Brandenburger Tor, voorjaar 1990.

1 INTRODUCTIE; KADER EN DOELSTELLING VAN HET ONDERZOEK

Voor een geograaf behoren verschuivende grenzen en veranderende gebieden tot de meest fascinerende aspecten van het vak. Deze studie handelt over een deel van een land dat inmiddels niet meer bestaat: de Duitse Democratische Republiek.

1.1 Een onvoorziene revolutie

Mijn eerste kennismaking met de DDR vond plaats in 1987, en dat was een vreemde ervaring. Andere 'Oostbloklanden' waren bekend, maar de DDR was anders. Het land had geen staatkundig verleden vóór de Tweede Wereldoorlog, en moest zich daarom profileren als 'het andere, betere Duitsland'. Dat de DDR anders was dan de Bondsrepubliek was aan het straatbeeld duidelijk af te lezen, maar daarin week de DDR niet veel af van bijvoorbeeld Polen of Tsjechoslowakije. Of de DDR ook 'beter' was dan de Bondsrepubliek was nog maar de vraag: de materiële welvaart was duidelijk minder, en het gebrek aan vrijheden evident. De kranten schetsten evenwel een beeld van een staat waarin het bijzonder goed ging, en die zich in vele opzichten in positieve zin onderscheidde van West-Duitsland. De kloof tussen theorie en praktijk was blijkbaar erg groot. Het geheel maakte een verbijsterende indruk: op korte afstand van Nederland lag een 'nieuw' land dat in veel opzichten absurdistisch overkwam.

Het jaar daarop ontstond plotseling de mogelijkheid voor onderzoekers uit het Westen om zelfstandig onderzoek te verrichten in de DDR. De reden voor deze in Oost-Berlijn genomen beslissing was waarschijnlijk niet gelegen in de wens tot meer openheid: de DDR wees de *glasnost* van de Sovjet-Unie tot het einde toe af. Een meer waarschijnlijke reden was de steeds groter wordende behoefte aan harde valuta: voor het onderzoek moest flink betaald worden. In 'ruil' voor dit financiële offer kwam enig (statistisch) materiaal beschikbaar dat voordien voor buitenlanders strikt verboden was. In principe kon beschikt worden over hetzelfde materiaal dat de DDR-collega's ter beschikking stond. Overigens konden West-Duitse wetenschappers geen gebruik maken van deze regeling. De universiteit van Greifswald, waar al jarenlange contacten mee bestonden in het kader van een studentenexcursie, maakte als eerste gebruik van het groene licht dat in Oost-Berlijn was gegeven. Ze zag hierin een mogelijkheid om de zo gewenste contacten met het 'niet-socialistische buitenland' verder te ontwikkelen. Het initiatief van Greifswald heeft de keuze van het onderzoeksgebied - destijds omschreven als de drie Noordelijke *Bezirke* van de DDR - vergemakkelijkt.

Dit gebied was om meerdere redenen interessant. Het stond bekend als een gebied dat tot de Tweede Wereldoorlog een perifere positie in het Duitse Rijk innam. Hier

heersten eeuwenlang de *Junkers*, de edelen die heer en meester waren op hun grote landgoederen, en zich verrijkt hadden ten koste van de landarbeiders. Met redelijk succes hadden zij industrialisatie tegen weten te houden, evenals de ontwikkeling van een fatsoenlijk wegensnet. Tegenover de welvaart van de adel stond de armoede van de grote massa.

In elk schoolboekje in de DDR kon men lezen hoe na de oorlog het nieuwe politieke en economische bestel een einde had gemaakt aan deze ellende, waardoor ook de welvaartsverschillen tussen het noorden en het zuiden van de DDR nagenoeg waren opgeheven. Kortom, de verandering van de context van het gebied zou hebben geleid tot geweldige verbeteringen.

Bij de aanvang van het onderzoek in 1988 stond dan ook de vraag centraal welke regionale veranderingen het gevolg waren van de sterk gewijzigde politieke en maatschappelijke context van het gebied na 1945, zodat meer inzicht verkregen kon worden in het functioneren van de socialistische maatschappijstructuur en het effect daarvan op ruimtelijke ontwikkeling.

Toen dit onderzoek een aanvang nam leek de DDR garant te staan voor een stabiel onderzoeksklimaat. Al hadden in de Sovjet-Unie grote veranderingen plaatsvonden, die het mogelijk maakten dat in enkele Oost-Europese landen een zekere liberalisatie gedoogd werd, dat de DDR snel uit de invloedssfeer van de Sovjet-Unie zou geraken viel niet te verwachten. Daarvoor was de DDR een te belangrijke economische partner voor de Sovjet-Unie, gelegen aan de westelijke grens van het Warschaupact. De DDR was tevens een deel van het oude Duitse Rijk. De geallieerden hadden aan het eind van de Tweede Wereldoorlog bepaald dat dit Rijk in de oude omvang nooit meer mocht terugkeren.

Vrijwel niemand heeft voorspeld dat 1989 het jaar van de ommekeer in Oost-Europa zou worden. Herman Weber, die in 1985 een standaardwerk over de geschiedenis van de DDR publiceerde, schrijft in de geheel herziene editie die uitkwam in 1999 dat niemand, wetenschapper noch politicus, in 1984 had verwacht dat de DDR binnen vijf jaar ineen zou storten, en dat de Duitse eenwording al in 1990 gerealiseerd zou zijn (Weber 1999, p. 7). Dittrich, hoogleraar Oost-Europese geschiedenis in Utrecht, besloot zijn afscheidsrede in 1987 met de opmerking 'dat slechts door een Godswonder de Sovjet-overmacht in Midden-Europa zou wijken'. Toch zou dit wonder niet lang daarna plaatsvinden. Als een kettingreactie vielen de regimes in Oost-Europa, en ook de DDR beleefde in het najaar van 1989 een *Wende*.

Binnen zes maanden moest het autocratische, communistische regime plaatsmaken voor een democratisch gekozen regering. De op 1 juli 1990 in kracht getreden *Währungsunion* betekende de feitelijke aansluiting bij de Bondsrepubliek, die *de jure* plaatsvond op 3 oktober 1990. Daarmee veranderde ook in één klap het onderzoeksklimaat. De eerste periode na de omwenteling was voor de DDR een zeer hectische periode: alle zekerheden waren weggefallen, en vrijwel stuurloos voer men in

een nieuwe, onbekende richting. Hoewel in principe veel minder restricties bestonden op het verzamelen van nieuwe gegevens, maakte alleen al de complete chaos na de omwenteling het onmogelijk om veel nieuw materiaal te verzamelen. Veel afdelingen van gemeenten en Kreisen werden opgeheven, een deel van het personeel werd ontslagen of kreeg ander werk, en nog erger (voor mij althans): veel archiefmateriaal verdween.

Toen de rust enigszins was teruggekeerd kwam nieuw materiaal vrij, zoals cijfers die in de DDR-tijd geheim werden gehouden. Diverse wetenschappers hebben door documentanalyse een beter inzicht weten te verschaffen in de politieke besluitvorming binnen de DDR. Geleidelijk aan tekenden zich ook de contouren af van ruimtelijke ontwikkelingen in de post-communistische fase.

In deze fase van het onderzoek, zo rond 1992/93, werd de vraag opportuun of de doelstelling van het onderzoek gehandhaafd moest blijven - een beperking tot ontwikkelingen in de communistische tijd zou een aardig historisch-geografisch proefschrift kunnen opleveren. Toch zou het zeer onbevredigend zijn om de transformatiefase te negeren.

Daarom is het besluit gevallen om ook de transformatie sinds 1989 in hoofdlijnen te onderzoeken, met als leidraad de vraag in hoeverre deze transformatie werd bepaald door de regionale ontwikkeling tot en met 1989. Bovendien zou nadrukkelijker bekeken worden in hoeverre veranderingen in Oost-Duitsland in het algemeen, en het onderzoeksgebied in het bijzonder, zich verhielden tot veranderingen in de rest van Oost-Europa, zowel vóór als na 1989.

De aanpassing van de probleemstelling betekende dat het onderzoek langere tijd in beslag zou nemen, terwijl de beschikbare onderzoekstijd per jaar beperkt was. Achteraf gezien was dit een voordeel: in de loop van de jaren negentig werd duidelijker in welke richting het onderzoeksgebied zich zou ontwikkelen, en kwam bovendien steeds meer materiaal beschikbaar, dat eenvoudiger verkregen kon worden.

Regionale afbakening

Wat betreft de afbakening van het onderzoeksgebied wordt uitgegaan van de huidige administratieve indeling: centraal staat het *Bundesland* Mecklenburg-Vorpommern. Dit gebied komt - op enkele grenswijzigingen na - overeen met de drie *Nordbezirke* van de DDR: Rostock, Schwerin en Neubrandenburg. Indien we teruggaan naar de tijd vóór de Eerste Wereldoorlog dan hebben we te maken met twee hertogdommen (Mecklenburg-Schwerin en Mecklenburg-Strelitz), en een deel van de provincie Pommeren. Nog verder terug, in de Middeleeuwen, vormde het gebied het noordelijk grensgebied tussen Germaanse en Slavische volkeren. Figuur 1.1 geeft een overzicht van het onderzoeksgebied.

Figuur 1.1 Een overzicht van het onderzoeksgebied

Probleemstelling

De Amerikaanse geograaf Dean S. Rugg schreef in 1985 één van de beste handboeken over Oost-Europa. Hij besteedde veel aandacht aan de economie - logisch, gezien de grote invloed van de planeconomie - maar kende ook een grote plaats toe aan de wisselwerkingen van cultuur, landschap, maatschappij, politiek, en stedelijke ontwikkeling. Structurerend principe was echter de historische dimensie, omdat volgens Rugg juist in Oost-Europa externe invloeden en specifieke maatschappelijke verhoudingen in de loop der tijd grote invloed hebben gehad op de ruimtelijke structuur. In zijn boek behandelt hij vijf belangrijke perioden: de Duitse kolonisatie van Oost-Europa tijdens de Middeleeuwen, het feodalisme, het multi-nationalisme, het nationalisme en het socialisme.

Elke periode levert een zeker *landscape* op; een term die breder opgevat moet worden dan de Nederlandse vertaling 'landschap': bij Rugg gaat het over de zichtbare elementen van een maatschappij, dus ook: de structuur van steden, de architectuur, de vorm van landbouwbedrijven, het uiterlijk van industrie, enzovoort. Een nieuwe uitgave van het boek van Rugg zou moeten worden aangevuld met een nieuw hoofdstuk, dat *Landscape of transformation* genoemd zou kunnen worden. De benaderingswijze van Rugg is een inspiratiebron geweest voor het opstellen van de volgende probleemstelling voor dit onderzoek:

Welke ruimtelijke ontwikkelingen hebben zich ten tijde van de DDR voorgedaan in het gebied dat de huidige deelstaat Mecklenburg-Vorpommern omvat, en in hoeverre kunnen deze ontwikkelingen verklaard worden vanuit het verleden en door de invloed van de centrale planning?

Welke regionale veranderingsprocessen zijn sinds de omwenteling gaande in het gebied, en wat is de invloed daarbij van de 'geërfde' ruimtelijke structuur?

De probleemstelling valt in twee delen uiteen: de tijd vóór en na de omwenteling in 1989, maar centraal staat de 'geërfde' ruimtelijke structuur als verbinding tussen de twee gestelde vragen. De tweedeling is ook terug te vinden in de opbouw van dit boek. Deel één handelt over de DDR en het onderzoeksgebied ten tijde van het communisme; in deel twee (vanaf hoofdstuk zeven) wordt de transformatieperiode besproken.

1.2 Uitgangspunten en relevantie van het onderzoek

In de moderne regionale geografie is de context van een gebied van groot belang. Toen dit onderzoek een aanvang nam was het duidelijk dat voor het onderzoeksgebied de Oost-Europese omgeving (de Sovjet-Unie en haar satellietstaten) de meest belangrijke was. Na de vreedzame revolutie, en de Duitse eenwording, is het kader van de Bondsrepubliek (binnen de Europese Unie) het meest belangrijk geworden. Toch zal in het tweede deel niet alleen het laatstgenoemde kader aandacht krijgen, maar zal ook de transformatie in Oost-Europa besproken worden. Het is relevant om te bekijken of de veranderingen in Oost-Duitsland betekenis hebben voor Oost-Europa. Valt in Oost-Europa iets te leren van Oost-Duitsland? Deze vraag wordt steeds belangrijker naarmate de toetreding van Oost-Europese landen bij de Europese Unie (voorzien op 1 mei 2004) dichterbij komt. Oost-Duitsland heeft daarmee al ervaring opgedaan. Er is in de gehele Europese Unie geen gebied aan te wijzen dat zo'n korte overgangstijd heeft gekend: met de Duitse eenwording op 3 oktober 1990 werd Oost-Duitsland opgenomen in de EU.

Uitgaande van de geschetste relevantie (de uitbreiding van de Europese Unie met Oost-Europese landen) en het motto van deze studie (kennis van het verleden is belangrijk om het heden te begrijpen) zal ter introductie de actuele discussie (tot einde 2002) over de te volgen transformatiekoers van Oost-Europa worden weergegeven. Daarmee zal duidelijk worden op welke uitgangspunten dit onderzoek is gebaseerd.

Twee tegenstrijdige visies over de weg van plan naar markt

In 1996 droeg het jaarlijkse rapport van de Wereldbank de titel *From Plan to Market* (World Bank 1996). Hierin werd een verklaring gegeven voor het feit dat in sommige landen de overgang van plan naar markt succesvol is verlopen, terwijl andere landen achterblijven. Het rapport deelde de Centraal- en Oost-Europese landen in

op basis van de mate van economische liberalisatie. Maatstaven waren onder andere prijsliberalisatie, handelsbelemmeringen en privatisering. Op basis van de liberalisatie-index werd een indeling in vier groepen gemaakt. Vervolgens werd getracht om duidelijk te maken dat de groep met de hoogste index beter scoorde als het ging om de diepte en lengte van de economische recessie, de economische groei en de inflatie. De boodschap was duidelijk: gezien de sterke correlatie tussen economische liberalisatie en economische groei moesten de landen waar het slecht ging meer liberaliseren. Omdat deze visie overeen komt met die van het Internationaal Monetair Fonds (IMF) wordt wel over *The Washington Consensus* gesproken, naar de stad waarin beide instellingen gevestigd zijn (Lavigne 1999, p. 159).

De visies van Wereldbank en IMF zijn zowel a-historisch als a-geografisch. Het genoemde rapport van de Wereldbank besteedt wel aandacht aan de erfenis van de centrale planning, maar vindt deze erfenis niet van grote betekenis om de huidige situatie te verklaren. Zolang de markt maar zijn zegenende werking kan doen en allerlei belemmerende bepalingen worden opgeruimd, komt alles goed. Hier is een sterke parallel te zien met het 'moderniseringsdenken' dat in de jaren vijftig en zestig de Derde-Werelddiscussie heeft gedomineerd. Aan de begrippen 'afstand' en 'ligging' ten opzichte van het West-Europese kerngebied besteedt het rapport geen aandacht. De teneur van het Wereldbank is positief: als een paar landen hebben laten zien dat de overgang van plan naar markt succesvol kan verlopen, dan moet dat succes te kopiëren zijn in de overige transitielanden.

In 1999 publiceerde de VN-organisatie UNDP (United Nations Development Programme) het *UNDP Human Development Report for Central and Eastern Europe and the CIS 1999*. De teneur van dit rapport is in tegenstelling tot het Wereldbankrapport negatief: de transformatie is in het algemeen rampzalig verlopen. In 1988 leefde vier procent van de bevolking van de Centraal- en Oost-Europa in armoede, in 1994 was dit 32 procent. De menselijke kosten van de transformatie zijn hoog geweest. De levensverwachting is gedaald, de gezondheidstoestand verslechterd, de armoede gestegen, de (inkomens)ongelijkheid toegenomen, de positie van de vrouw verslechterd, het onderwijs in kwaliteit achteruit gegaan, en de werkloosheid opgelopen. In de meeste van de 27 Centraal- en Oost-Europese landen is de transitie min of meer mislukt.

Bij de hervormingen zijn volgens de UNDP-visie twee fouten gemaakt: de volgorde van de hervormingsstappen was verkeerd, en de belangrijke rol die de staat zou moeten spelen is verwaarloosd. De shocktherapie - min of meer de opvatting van IMF en Wereldbank - ging uit van simultane hervormingen. Deze therapie is uiteindelijk gereduceerd tot drie elementen: privatisering van staatsbedrijven, complete prijsliberalisatie en het binnenhalen van directe buitenlandse investeringen als compensatie voor de pijn.

Alle drie de elementen hebben problemen opgeleverd. De privatisering blijkt een

moeizaam en langdurig proces te zijn, waarbij vaak sprake is van een schijnprivatisering (het eigendom komt in handen van een politieke elite of van privatiseringsfondsen). Privatisering is een (politiek) doel op zich geworden, en vindt plaats bij bedrijven die nog onvoldoende gesaneerd zijn. De prijsliberalisatie heeft geleid tot hoge inflatiecijfers en een ontwrichting van de economie. De omvang van de directe buitenlandse investeringen bleek behoorlijk tegen te vallen, en kon onvoldoende compensatie opleveren voor de pijn van de 'transformatieschok'. Volgens de UNDP leveren deze investeringen ook maar weinig op als ze niet gepaard gaan met andere hervormingen. Er is nu vooral sprake van 'flitskapitaal' dat de hervormingen eerder zal ondermijnen dan ondersteunen.

Hervormingen moeten volgens de UNDP in de volgende volgorde verlopen: 1) de totstandkoming van een binnenlandse markt door macro-economische stabilisatie, het optuigen van een juridisch raamwerk, bescherming van eigendomsrechten en de inrichting van een commercieel bankstelsel en een kapitaalmarkt, 2) liberalisatie van buitenlandse handel, 3) het bevorderen van nieuwe private ondernemingen, 4) hervorming van de staatssector, 5) invoering van een nieuw belastingstelsel, 6) privatisering van de staatsbedrijven en 7) liberalisatie van de buitenlandse investeringen.

De staat heeft een belangrijk rol in dezen. Zij moet zorgen voor macro-economische stabilisatie, de inrichting van een institutioneel stelsel zodat de markteconomie kan functioneren, het regelen van eigendomsrelaties bij wet en het doorvoeren van een geleidelijke prijshervorming.

De zwakke rol van de staat is inderdaad een groot probleem in Centraal- en Oost-Europa, en het is te prijzen dat de UNDP hieraan veel aandacht geeft. De staat heeft door de dictatuur van het socialisme een zeer negatief imago. De burgers wensen dan ook zo weinig mogelijk met de staat te maken te hebben en doen niet al te enthousiast mee aan het betalen van belasting en het opvolgen van regels. Het belang dat de UNDP hecht aan een goede, betrouwbare overheid doet sterk denken aan het *good governance*-paradigma dat tegenwoordig in de mode is in het ontwikkelingsdenken. Goed bestuur houdt volgens de UNDP ook in dat er een consequente hervormingskoers wordt gevoerd, en dat pijnlijke beslissingen niet uit de weg worden gegaan, hoe vervelend de sociale consequenties misschien ook zijn. Met dat laatste zullen IMF en Wereldbank zeker instemmen.

Het lijkt er op dat de schrijvers van het UNDP-rapport een afkeer hebben van het harde kapitalisme, en weinig op hebben met buitenlandse investeringen, gezien de lage prioriteit die zij het binnenhalen van investeringen geven. Zij lijken zo de positieve invloed die buitenlandse bedrijven kunnen hebben te onderschatten. De komst van zo'n bedrijf betekent nieuwe werkgelegenheid en soms ook het ontstaan van een netwerk van toeleveranciers en dienstverleners in de buurt van het nieuwe bedrijf. Daarmee worden eilandjes van Westers ondernemerschap gecreëerd waarvan de effecten in meer of mindere mate zullen doorwerken in een wijdere omgeving.

Het UNDP-rapport verwijst iets te veel naar de goede resultaten die in China zijn geboekt. Met name de geleidelijke prijsliberalisatie die China heeft gekend sinds 1978 valt in goede aarde. De schrijvers vergeten echter dat in China het overgrote deel van de bevolking in de landbouw werkzaam was, en dat de de-collectivisatie van de landbouw een geweldige impuls betekende voor het ontstaan van een binnenlandse markt. De omstandigheden in Centraal- en Oost-Europa zijn daarmee niet te vergelijken, gezien de veel omvangrijkere industriële sector, die ook in China nog nauwelijks geprivatiseerd is.

In de UNDP-benadering speelt de doorwerking van het verleden terecht een belangrijke rol. Maar net als in het Wereldbankrapport ontbreekt de geografische dimensie; veel verder dan het afdrukken van een vage overzichtskaart komt men niet. De rol van infrastructuur en ruimtelijke netwerken komt nauwelijks aan bod.

Op de discrepantie tussen beide ontwikkelingsstrategieën - die van IMF/Wereldbank en UNDP - zal nader worden ingegaan in hoofdstuk zeven. Op dit moment volstaat de constatering dat de ontwikkelingen in Oost-Duitsland in het licht van deze discussie interessant zijn, omdat na de omwenteling een zeer liberaal model is gekozen - men kan spreken van de ultieme shocktherapie - maar met een sterke overheid, en grootscheepse investeringen. Allereerst zal getracht worden om de genoemde discussie in een ruimer theoretisch kader te plaatsen.

1.3 Transitie of transformatie?

De uiteenlopende opvattingen van Wereldbank/IMF en UNDP leren ons dat er verschillend wordt gedacht over de rol van de historische ontwikkeling, inclusief de communistische periode. Dit aspect wordt nader uitgewerkt door de geografen Cséfalvay (1997) en Hamilton (1999). Zij merken op dat in geschriften over de veranderingen in Oost-Europa wel erg gemakkelijk met de begrippen *modernisering*, *transitie*, *inhaalproces* en *transformatie* wordt omgegaan.

Zoltán Cséfalvay tracht deze vier begrippen scherper te omschrijven, waarbij hij gebruik maakt van drie verklarende dimensies. De *systeem-gerelateerde* dimensie omvat de manier waarop de herstructurering van het sociale en economische systeem plaatsvindt. Bij de *chronologische dimensie* wordt de verandering van sociaal-economische structuren in een historische context geplaatst, waarbij gekeken wordt naar de lengte en cycliciteit van deze processen. Bij de *regionale dimensie* gaat het om de ruimtelijke effecten en de regionale concentratie van de genoemde processen.

Het hanteren van de drie dimensies komt voort uit een aantal veel gebruikte theorieën: die van het wereldsysteem, zoals ontwikkeld door Braudel en Wallerstein, de cyclustheorieën van economische groei (Kondratieff, Schumpeter) en de regulatietheorie.

In de wereldsysteemtheorie wordt de ontwikkeling van het moderne kapitalistische wereldsysteem beschreven. Hart en motor van het kapitalistische systeem vinden we volgens Wallerstein in de centrale staten, volgens Braudel in dominerende steden. In het centrum van het wereldsysteem concentreren zich kapitaal en kennis. Het aan de *centrale zone* ('core area') grenzende gebied wordt de *semi-periferie* genoemd, die de overgang vormt naar de periferie. Criteria voor de afbakening van de semi-periferie zijn prijs- en loonniveau, levensstandaard, inkomen en handelsbalans. De *periferie* ligt op enige afstand van de kerngebieden van het wereldsysteem, en speelt geen grote rol in de wereldeconomie. Wallerstein onderscheidt daarnaast nog de *buitenste arena*, die de regio's bevat die bijna volledig van het heersende wereldsysteem zijn afgesneden. Het wereldsysteem wordt gekenmerkt door een sterke dynamiek: zo kunnen perifere gebieden evolueren tot de semi-periferie, of kunnen centrale staten terugvallen in een semi-perifere of perifere status.

Bij de cyclustheorieën gaat men er vanuit dat de ontwikkeling van de kapitalistische economie wordt begeleid door periodieke crises, die aanleiding geven tot een vernieuwing van het kapitalistische wereldsysteem en tot de komst van nieuwe productiestructuren. Op basis van een statistische analyse onderscheidde Kondratieff (in de jaren twintig) een cyclus van vijftig jaar, de zogenaamde lange golven.

Volgens de regulatietheorie is er bij sociaal-economische ontwikkelingen geen sprake van een lineair proces (zoals bij de vorige twee theorieën). Bij sociaal-economische veranderingen zijn twee processen van belang. In de eerste plaats hebben we te maken met een *accumulatieregime* ('*regime of accumulation*'), waarbij de verhouding tussen productie (kapitaalaccumulatie, technologie, investeringen) en de verdeling van de productie (winstmarge, loonaandeel, consumptie) voor langere tijd wordt vastgelegd. In de tweede plaats is de *wijze van regulatie* ('*mode of regulation*') van belang: de instituties, normen en regelingen die het economisch proces in de praktijk sturen.

Tussen de jaren twintig en zeventig van de twintigste eeuw heerste het accumulatieregime van het fordisme (gestandaardiseerde massaproductie, dominantie van multinationale ondernemingen, groei van loonarbeid en massaconsumptie). Gedurende het interbellum was dit regime door een ontbrekende regulatie instabiel; na de Tweede Wereldoorlog komt de regulatie wel tot stand door het gebruik van een economische politiek gebaseerd op de opvattingen van Keynes.

Vanuit de genoemde dimensies kunnen nu de vier eerder genoemde begrippen worden omschreven. Bij *modernisering* moet gedacht worden aan een economische ontwikkeling volgens de ideeën van bijvoorbeeld Weber en Rostow, die uitgingen van een unilineaire ontwikkeling. Friedmann heeft hieraan een ruimtelijke dimensie gegeven met zijn centrum-periferie theorie.

Bij *transitie* staan de verschillende wereldsysteemtheorieën en de cyclustheorie van Kondratieff centraal. De overgang van fordisme naar post-fordisme kan er mee

worden aangeduid. Vanaf de jaren zeventig zien we in de Westerse wereld een overgang naar een op kennis en informatie gebaseerde productie, met een flexibele arbeidsmarkt, flexibele consumptie, de-regulering, een terugtrekkende overheid, en een inkrimping van de welvaartsstaat.

Bij het *inhaalproces* valt te denken aan de *Newly Industrializing Countries*, zoals in Zuidoost-Azië, die een steeds grotere rol spelen in de wereldeconomie. Zij hebben als kenmerken een sterke regulering door middel van de staat, en een ontwikkeling die eerst was gebaseerd op arbeidsintensieve, goedkope productie, maar die later veranderde in een op eigen R&D gebaseerde economische groei met sterk gestegen lonen.

Bij de *transformatie van plan naar markt* zien we op het zelfde moment zowel een systeemaanpassing als een inhaal- en een aanpassingsproces. Er vindt een overgang plaats van een plan- naar een markteconomie, maar ook van een gesloten samenleving naar een open pluriforme democratie.

De genoemde vier begrippen en drie dimensies zijn door Cséfalvay in een matrix geplaatst (figuur 1.2).

Cséfalvay bekritiseert de opvatting dat de huidige transformatie van plan naar markt gelijk wordt gesteld met de transitie van fordisme naar post-fordisme. Aanhangers van deze gedachte zijn volgens hem Dostal, Hampl, Enyedi en Gorzelak (in Cséfalvay 1997, p.17). Zij veronderstellen unilineaire processen, waarbij Oost-Europa een achterstand in te halen heeft, en onderschatten de effecten van de planeconomie en van de dictatuur. De aanhangers gaan uit van het foutieve denkbeeld dat de problemen van de transformatie van plan naar markt met dezelfde middelen opgelost kunnen worden als die welke gebruikt zijn bij de overgang van fordisme naar post-fordisme in de westerse industrielanden.

Volgens Hamilton (1999, p. 136) is met name de tegenstelling tussen het gebruik van de begrippen *transitie* en *transformatie* van belang. Het zijn vooral economen die de term transitie gebruiken, er van uitgaande dat de overgang van plan naar markt de meest wezenlijke verandering in Oost-Europa is en dat Oost-Europa sinds 1989/91 in een nieuwe economische fase is beland.

Daartegenover staan de gebruikers van de term *transformatie*. Zij menen dat in Oost-Europa niet alleen de economische veranderingen van belang zijn, maar dat er in feite sprake is van verschillende transformaties, namelijk ook van het politieke en sociale systeem (o.a. Sokol 2001). Tevens wijzen zij erop dat de invoering van de markteconomie in wisselwerking treedt met de bijzondere kenmerken van Oost-Europa, bijvoorbeeld die voortkomen uit het verleden. Transformatie is een veel-omvattend proces, waarbij verschillende zaken een rol spelen:

1. er moet van een centraal-geleide commando-economie met overwegend staatsbezit, deel uitmakend van een dictatuur met een één-partijstelsel, omgeschakeld worden naar een geprivatiseerde markteconomie die gerund wordt door diverse besluit-

	Systeem-gerelateerde dimensie	Chronologische dimensie	Regionale dimensie
Modernisering	van de voor-industriële naar de moderne industriemaatschappij	industriële periode	wereldwijd proces
Transitie	verandering binnen het kapitalistische wereldsysteem	cyclisch; Kondratieffs lange golven	in het centrum van het wereldsysteem
Inhaalproces	verandering binnen het kapitalistische wereldsysteem	synchroon met de transitie in het centrum van het wereldsysteem	in de semi-periferie en de periferie
Transformatie van plan naar markt	van plan- naar markteconomie	synchroon met de transitie in het centrum van het wereldsysteem	in de landen van de semi-periferie en de buitenste arena

Figuur 1.2 *Matrix van Cséfalvay.*

vormers, met meer democratische en regelgevende structuren, binnen een *civil society*;

2. er moet rekening worden gehouden met de omvangrijke materiële en immateriële erfenis van de socialistische tijd; en soms ook uit het pre-socialistische tijdperk;

3. men moet zich realiseren dat er verschillende menselijke, organisatorische en institutionele reacties mogelijk zijn op de mogelijkheden en beperkingen die voortkomen uit het transformatieproces (Hamilton 1999, p. 136).

De boodschap luidt vooral: in Oost-Europa is sprake van een volstrekt uniek proces. Of dat ook geldt voor Oost-Duitsland, zal deze studie moeten uitwijzen.

1.4 Het ruimtelijk model van Cséfalvay

De uitgangspunten uit de vorige paragrafen zijn door Cséfalvay (1997, p. 22-29) nader uitgewerkt, en neergelegd in een ruimtelijke model. Voordat dit model besproken zal worden is het goed om de geconstateerde meningsverschillen systematisch te rangschikken. Cséfalvay brengt ze onder in twee benaderingswijzen die gebruikt kunnen worden om regionale processen in Oost-Europa te verklaren: de *neo-klassieke* en de *regionaal-wetenschappelijke benaderingswijze*.

Bij de *neo-klassieke benaderingswijze* staan de economische en politieke veranderingen in het middelpunt, met daarbij een grote rol voor diverse actoren, zoals de

staat, buitenlandse investeerders en private ondernemers. Centraal in de verklaring staan de hindernissen voor de marktwerking, en de invoering van de markteconomie na de omwenteling. De kernvraag luidt: wat zijn de consequenties van de overgang van plan- naar markteconomie voor de regionale structuur van de landen van Oost-Europa? De aanhangers van deze benaderingswijze gebruiken vooral macro-economische data. Er is sprake van een ééndimensionaal model, waarin vrijwel alles vanuit de factor 'verandering' wordt verklaard. De crisis in de vroegere toonaangevende socialistische industrieën wordt vergeleken met de problematiek van oude industriegebieden in het Westen. De verandering van de regionale structuur wijkt niet af van veranderingen die al langer optreden in de westerse industrielanden. De Oost-Europese landen moeten de ontwikkelingsweg van de westerse industrielanden volgen.

Terwijl bij de neo-klassieke benadering de actoren centraal staan, stelt de *regionaal-wetenschappelijke benadering* de regio in het centrum van de verklaringen. Belangrijk is vooral dat de regio wordt gezien als een historische gegroeide eenheid, waarbij de gevolgen van persistente structuren een grote rol spelen. Men gaat uit van een zekere regionale structuur van een gebied ten tijde van het socialisme, die gedurende de transformatie onder invloed van interne en externe invloeden en actoren verandert in een andere regionale structuur. Centraal staat de volgende vraag: hoe veranderen in Oost-Europa de regio's en de regionale verschillen gedurende de overgang van plan- naar markteconomie? Kortom: Oost-Europa begint in 1989/1991 niet bij nul, en de regionale veranderingen zijn geen kopieën van wat eerder heeft plaatsgevonden in de westerse industrielanden. Belangrijk is ook de hypothese dat regionale verschillen uit de periode van vóór het socialisme weer terug komen. Figuur 1.3 geeft een overzicht van de belangrijkste verschillen tussen beide benaderingswijzen.

Hoewel volgens Cséfalvay de twee benaderingswijzen niet al te scherp tegenover elkaar geplaatst moeten worden, is het duidelijk dat Cséfalvay meer waarde hecht aan de regionaal-wetenschappelijke benaderingswijze. Ook in deze studie zal de regionaal-wetenschappelijke invalshoek het uitgangspunt zijn.

Uitgaande van deze gedachte heeft Cséfalvay een eenvoudig ruimtelijk model ontworpen dat kan helpen om de huidige regionale structuur van Oost-Europese landen te verklaren, en dat een belangrijke historische dimensie kent (Cséfalvay 1997, p. 213-219). Hij onderscheidt drie fasen (zie figuur 1.4).

De fase vóór de komst van het communisme wordt de fase van de 'vertraagde industrialisatie' genoemd. Maar hoewel later dan in West-Europa, ontstaat uiteindelijk ook in (het pre-socialistische) Oost-Europa een industrie. Die is vooral te vinden in het *centrum*, doorgaans de hoofdstad. De hoofdstad heeft vele centrale functies op het vlak van bestuur en dienstverlening, heeft een sterke industriële sec-

Figuur 1.3 *De belangrijkste kenmerken van de neo-klassieke en de regionaal-wetenschappelijke benaderingswijzen. Bron: Cséfalvay, 1997, p. 24.*

	de neo-klassieke benaderingswijze	de regionaal-wetenschappelijke benaderingswijze
Vraagstelling	‘Wat zijn de consequenties van de omschakeling van Plan naar Markt voor de regionale structuur van de transformatielanden?’	‘Hoe veranderen de regio’s en de regionale verschillen in de transformatielanden tijdens de omschakeling van Plan naar Markt?’
Onderzoeksobject	De actoren van de transformatie (staat, buitenlandse investeerders etc.) en hun regionale effecten	De regio’s in historisch perspectief, en de gevolgen van persistente regionale structuren
Analyseniveau	Landen of grote regio’s	Kleine, regionale eenheden
Te onderzoeken periode	Van de omwenteling tot het heden	Van ca. 1900 tot het heden
Te gebruiken gegevens	Een klein aantal, vooral macro-economische data (bevolkingsaantal, BNP)	Zo veel mogelijk gegevens op macro- en microniveau
Denkkader	Vraag-aanbod-model, push-pull-model, evenwichtstheorieën	Centrum-periferie-model, cumulatieve periferiseringsprocessen, grenstheorieën
Hypothesen aangaande regionale ontwikkeling	Er ontstaan nieuwe, kleinschalige verschillen door de ‘waardevermindering’ van de industriële regio’s uit de socialistische tijd en de ‘opwaardering’ van regio’s waar buitenlandse investeerders zich vestigen	De vroegere, grootschalige verschillen komen terug, omdat de periferiseringsprocessen uit de pre-socialistische en de socialistische periode voortgezet worden
Hypothesen aangaande het mechanisme achter regionale verschillen	De succesvolle, of mislukte aanpassing aan de marktverhoudingen maakt een regio tot een winnaar of verliezer van de transformatie	De grootschalige differentiatie is een accumulatie van verschillen uit de pre-socialistische, de socialistische en de post-socialistische periode

tor, is sterk geïntegreerd met de wereldeconomie en heeft een gekwalificeerde arbeidsmarkt. In de *industriële kernregio* vinden we industrie van nationaal belang, een goede infrastructuur en een redelijk gekwalificeerde arbeidsmarkt. In de *periferie* is de landbouw dominant, is de infrastructuur slecht ontwikkeld, en zijn maar weinig stedelijke centra te vinden.

In het begin van de tweede, communistische fase, waren weinig middelen voorhanden om de geërfde regionale tegenstellingen te verkleinen. Maar gedurende de jaren zeventig en tachtig slaagt het regionaal beleid erin regionale tegenstellingen te verminderen. Er worden enige nieuwe industrieën gebouwd buiten de industriële kernregio; hiervan profiteert vooral een zone grenzend aan de kernregio. Maar ook in de periferie streeft men naar verbetering van leefomstandigheden, die bijvoorbeeld gerealiseerd wordt door spreiding van voorzieningen. Bepaalde, kleine deelgebieden in de periferie kunnen zich verder ontwikkelen; de overheid kan dit sturen door middel van nieuwbouw en beïnvloeding van de hiërarchie van nederzettingen. Er is dus sprake van een zekere spreiding van productie en welvaart vanuit het centrum, en er tekent zich een nieuwe opbouwregio af.

Daarnaast constateert Cséfalvay dat er sprake is van een dualisering van de economie en de arbeidsmarkt. Er ontstaat een - beperkte - ruimte voor een privésector naast de dominante staatssector in de economie. In de privésector, ook wel tweede economie genoemd, zijn dienstverlening en ambachten ondergebracht die in de planeconomie onderontwikkeld bleven. De dualisering van de arbeidsmarkt heeft betrekking op het onderscheid tussen enerzijds de belangrijkste, grootschalige bedrijven (de primaire arbeidsmarkt) en anderzijds de van secundair belang zijnde kleinere bedrijven (de secundaire arbeidsmarkt).

In de *industriële kernregio*, en met name in en rond de hoofdstad, is de privésector het meest omvangrijk, domineren de grote bedrijven, is de infrastructuur in redelijke staat, en wonen de meest gekwalificeerde arbeidskrachten. Het *centrum* onderscheidt zich daarnaast door de concentratie van macht en controle-organen.

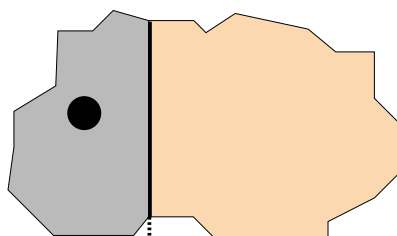
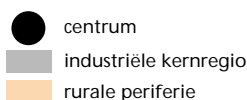
In de opbouwregio is de privésector minder sterk ontwikkeld, bevinden infrastructuur en arbeidsmarkt zich op gemiddeld niveau, en is de primaire arbeidsmarkt in verhouding met de kernregio kleiner, en is de secundaire arbeidsmarkt groter. In de *periferie* ten slotte is de privésector zwak ontwikkeld, domineren kleinere bedrijven, blijft de landbouw belangrijk, bestaat een tekort aan gekwalificeerde arbeidskrachten en is er een tekort aan hoogwaardige voorzieningen in onderwijs en gezondheidszorg.

In de post-communistische fase wordt de regionale structuur beïnvloed door drie factoren:

- de transformatieshock;
- het beëindigen dan wel sterk reduceren van regionaal beleid;
- het verdwijnen van het dualisme in de economie en de arbeidsmarkt.

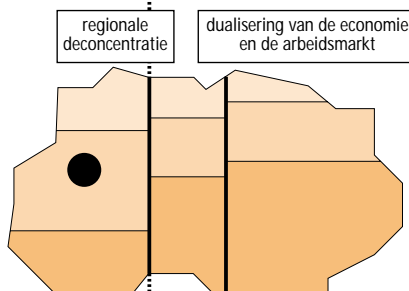
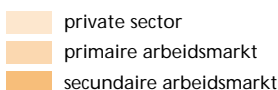
Het oude verdwijnt, en het nieuwe wordt opgebouwd, maar in soms wisselende

Vertraagde industrialisatie

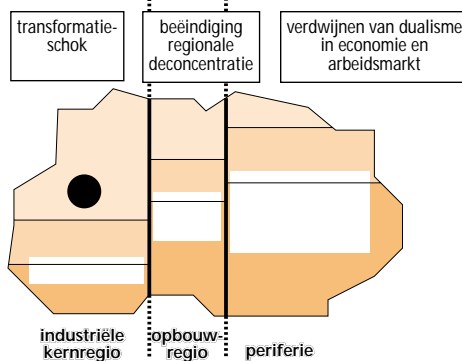
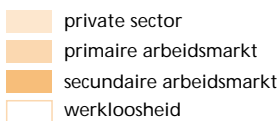
1870

Socialisme

1945

Transformatie

1989

1995

Figuur 1.4 Ruimtelijk modellen voor de regionale ontwikkeling in Oost-Europa, van 1870 tot 1995. Bron: Cséfalvay 1997.

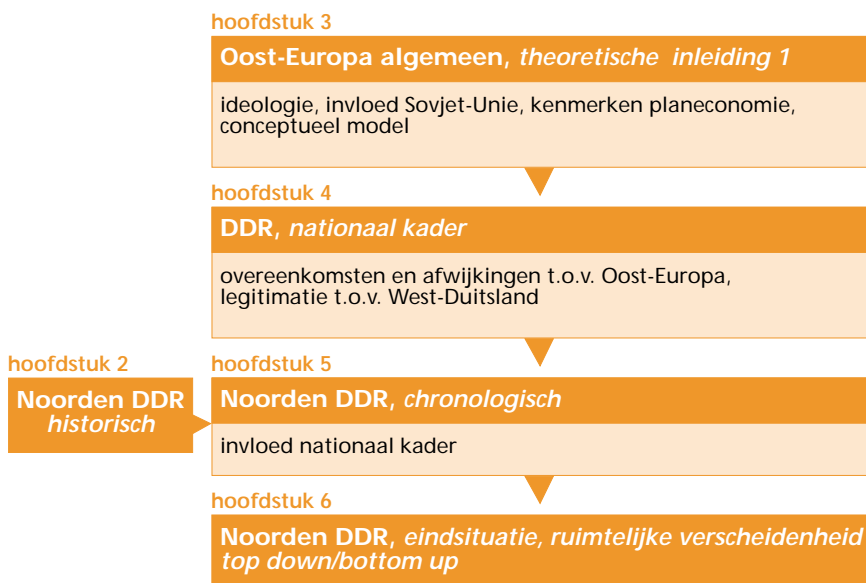
tempi, en met een verschillende uitwerking in de deelgebieden. De grote bedrijven in de *industriële kernzone* hebben het moeilijk, en veel arbeid verdwijnt hier, maar een deel kan overleven dankzij de gunstige ligging en/of privatisering van (een deel van) de bedrijven. De privésector is in het centrum en de kernregio het meest omvangrijk van de drie deelgebieden: door eerder genoemde privatiseringen van staatsbedrijven, en doordat de privésector uit de communistische tijd verder gaat als marktgerichte private bedrijvigheid. De aansluiting met de wereldeconomie is in de kernregio gevonden, en men kan dan ook constateren dat deze kernregio zich snel

hersteld heeft, en zelfs als groeiregio getypeerd kan worden. In de *opbouwregio* gaat de transformatie moeizamer, en is de groei van de privé sector meer bescheiden dan in de kernregio. Halverwege de jaren negentig is het diepste punt van de dalvlucht er bereikt en gaat de ontwikkeling, zij het langzaam, verder bergopwaarts. In de *periferie* zijn de perspectieven somber. De reductie van de secundaire arbeidsmarkt is hier groot, en de compensatie door nieuwe activiteiten in de privésector is gering. De werkloosheid is hier het meest omvangrijk. Belangrijkste constatering in de post-communistische fase: de polarisatie tussen deelgebieden is enorm toegenomen.

1.5 Structuur van het boek

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat bij dit onderzoek de benadering van Cséfalvay als uitgangspunt is gekozen. Ze sluit goed aan bij de uitgangspunten van de moderne regionale geografie, die verschillende schaalniveaus in ogenschouw neemt, en veel aandacht schenkt aan de context van een onderzoeksgebied. Tevens kijkt de moderne regionale geografie naar de rol van actoren, om te kunnen bepalen in hoeverre regionale ontwikkelingen in een onderzoeksgebied worden bepaald door *top down* besluiten of door *bottom up* initiatieven vanuit de regio.

Door de scherpe cesuur van de omwenteling bestaat dit boek uit *twee delen*, met als cesuur de omwenteling in 1989. Er is in de diverse hoofdstukken doorgaans gekozen voor een *thematische invalshoek*, behalve in hoofdstuk vijf, waarin de nationale context van de DDR aan bod komt. Dat heeft te maken met de grote partijcongressen die in de loop der tijd gehouden zijn, en die veranderingen in de centrale

Figuur 1.5 *Structuur deel één, schematisch.*

Figuur 1.6 *Structuur deel twee, schematisch.*

planning markeerden. Omdat de *internationale en nationale contexten* van grote invloed zijn geweest op het onderzoeksgebied, worden deze uitvoerig besproken. In figuur 1.5 is de structuur van deel één weergegeven. Men kan deze structuur lezen als een sterk vereenvoudigd conceptueel model. Een uitvoeriger conceptueel model zal men aantreffen aan het eind van hoofdstuk drie.

In de Sovjet-Unie was een specifiek model voor economische ontwikkeling ontstaan dat na de Tweede Wereldoorlog de basis vormde in het gehele Oostblok. Daarom krijgt dit Sovjet-model veel aandacht in hoofdstuk drie, waarin de belangrijkste principes van de communistische economische en ruimtelijke ontwikkeling worden besproken.

Er was een zekere ruimte voor de satellietstaten om van dit model af te wijken. In hoeverre de DDR dit deed komt aan de orde in hoofdstuk vier. Voor het onderzoeksgebied was dit nationale kader, als 'gefilterde' invloed van de Sovjet-Unie, van grote betekenis. Voor de DDR komt daar nog een extra element bij: het bijzondere gegeven van het bestaan van twee Duitse staten. Ook de invloed van de Bondsrepubliek Duitsland komt daarom in hoofdstuk vier naar voren. De historische ontwikkeling van het onderzoeksgebied komt aan bod in hoofdstuk 2. De verschillen binnen de DDR en het onderzoeksgebied worden getoond in hoofdstuk 6. Deel twee begint met een hoofdstuk waarin een overzicht wordt gegeven van veranderingen in Oost-Europa sinds 1989, uitmondend in een conceptueel model (zie figuur 1.6). In hoofdstuk acht komt de nieuwe nationale context - de Bondsrepubliek Duitsland - aan bod.

Is het gerechtvaardigd om het nieuwe economische, politieke, juridische en sociale kader te zien als *top-down* overheersing die weinig ruimte laat voor initiatieven uit Oost-Duitsland? Om dit te kunnen bepalen is het van belang om de context van de Duitse eenwording te schetsen.

In de hoofdstukken negen en tien wordt de invloed van het nationale kader nader uitgewerkt als achtereenvolgens politieke, bestuurlijke en demografische veranderingen, en de economische transformatie van Mecklenburg-Vorpommern worden behandeld. Welke ruimtelijke gevolgen dit heeft opgeleverd voor de deelstaat als geheel wordt besproken in hoofdstuk elf.

Gedurende het onderzoek is één deelgebied gekozen dat in detail onderzocht kon worden, en wel het omliggende rurale gebied van de stad Greifswald, de Landkreis Greifswald. Voorbeelden uit deze Landkreis komen op diverse plaatsen in deze studie aan bod.

1.6 Terminologie

De begrippen regionale ontwikkeling, Oost-Europa, Oost- en West-Duitsland en communisme zullen in deze studie regelmatig gebruikt worden. Op deze plaats zal uitgelegd worden wat onder deze begrippen wordt verstaan.

Bij het begrip *regionale ontwikkeling* zullen economisch geografen denken aan de (ruimtelijk veelal ongelijk verspreide) economische groei in een regio. Regionaal-geografen vatten het begrip echter breder op en zullen niet alleen naar de economische dynamiek kijken maar ook naar bijvoorbeeld bevolkingsaspecten (natuurlijke groei en migratie), voorzieningen, infrastructuur en andere variabelen die de ruimtelijke ontwikkeling van een gebied beïnvloeden.

Ruimtelijke verschillen binnen en tussen gebieden nemen natuurlijk een belangrijke plaats in bij een (regionaal-)geografische studie. Indien verschillen kleiner worden kan dit duiden op regionale integratie, terwijl over regionale differentiatie gesproken kan worden als verschillen groter worden. Differentiatie en integratie worden beïnvloed door zowel interne als externe krachten.

Het begrip regionale ontwikkeling is een technisch begrip, waardoor men al snel zou vergeten dat in de sociale geografie de mens centraal staat, of zou moeten staan. In deze studie gaat het voor een belangrijk deel ook over de leefwereld van de mensen in Mecklenburg-Vorpommern, die sinds 1989 dramatisch is veranderd.

Het begrip *Oost-Europa* zal in deze studie vaak vallen. Hieronder zal doorgaans worden verstaan het gebied dat tot 1989/91 bestond uit de Sovjet-Unie en haar satellietstaten. Dat werd gekenmerkt door een politiek, sociaal en economisch stelsel dat zich beriep op de marxistisch-leninistische ideologie, en ondergaat sinds 1989/91 een transformatie van plan naar markt, en van dictatuur naar democratie. Formeel horen hier Albanië en Joegoslavië niet bij, omdat deze landen zich niet

gebonden achtten aan de Sovjet-Unie. Toch deelden deze landen veel kenmerken met de rest van Oost-Europa.

Het zou formeel beter zijn om te spreken over Midden- en Oost-Europa, om duidelijk te maken dat er grote verschillen bestaan binnen het besproken gebied. Het probleem is echter dat er geen eenduidigheid bestaat over de vraag welke landen tot welk deelgebied behoren. Tot Midden-Europa worden doorgaans Polen, Hongarije, Tsjechië, Slowakije en Slovenië gerekend, maar soms ook de drie Baltische Staten, en af en toe ook Kroatië. Een aantal Duitse geografen verstaat echter onder *Mittel-europa* dat deel van Europa dat tussen Noord- en Zuid-Europa in ligt, zodat ook Nederland daartoe gerekend moet worden.

De geograaf Sinnhuber (1954) heeft in de jaren vijftig zestien definities van de term Midden-Europa onderzocht. Slechts Oostenrijk, Bohemen en Moravië werden in alle definities genoemd, en slechts het Iberisch schiereiland werd geen enkele keer tot Centraal-Europa gerekend. Daarom zal in de studie omwille van de helderheid de korte annotatie Oost-Europa worden gebruikt, in de wetenschap dat deze term geen recht doet aan de verscheidenheid binnen dit gebied.

In dit boek worden regelmatig vergelijkingen gemaakt tussen West- en Oost-Duitsland, waarmee de grondgebieden van de oude Bondsrepubliek (*alten Länder*) en voormalige DDR (*neuen Länder*) worden bedoeld. Vóór de Tweede Wereldoorlog bedoelde men met Oost-Duitsland eerder Oost-Pruisen en Opper-Silezië. Het begrip Oost-Duitsland is in de huidige vorm een benaming van na de omwenteling, en is niet geheel onomstreden. Een inwoner van Thüringen zal zich waarschijnlijk een bewoner van Midden-Duitsland noemen. Omdat echter voor iedereen duidelijk is wat met de termen West- en Oost-Duitsland wordt bedoeld, worden ze toch gehanteerd tijdens deze studie.

De termen *communisme* en *socialisme* zou men in de ogen van marxistische dogmatici goed uit elkaar moeten houden. In de wetmatige opeenvolging van maatschappijtypen maakt de kapitalistische maatschappij na de proletarische revolutie plaats voor de socialistische maatschappij, die beschouwd moet worden als tussenfase voordat het ideaal van de communistische heilstaat ontstaat. Omdat dit communistische eindstadium nergens officieel geproclameerd is zou het in theoretische zin beter zijn om consequent over 'het socialisme' te spreken, maar in zowel het Westerse als Oost-Europese spraakgebruik worden de termen communisme en socialisme vaak door elkaar gebruikt. Dat zal in deze studie derhalve ook gebeuren.

1.7 Het onderzoek in de praktijk

Dankzij de omwenteling is bij dit onderzoek ervaring opgedaan in het doen van onderzoek in twee totaal verschillende contexten. De hoeveelheid betrouwbare gegevens was aanvankelijk buitengewoon klein, en aan het eind zeer omvangrijk. Zo was begin 1989 de vreugde groot toen een stuk ter beschikking kwam dat eigen-

lijk niet voor kapitalistische ogen geschikt was, en dat geheel moest worden overgeschreven - een kopieerapparaat was in de DDR niet vrij beschikbaar, omdat het regime het moeilijk wilde maken om geschriften van tegenstanders te vermenigvuldigen. Soms was het niet mogelijk om materiaal met de hand over te schrijven, zoals kaarten uit een atlas die was gefabriceerd in de Nazi-tijd, maar die officieel niet bestond, omdat in de DDR-tijd opdracht was gegeven deze te vernietigen. Gelukkig had één der hoogleraren dit niet over zijn hart kunnen verkrijgen, en het exemplaar verstoppt in een kast. Fotokopiëren was wederom onmogelijk, zodat er niets anders opzat dan in het geniep foto's van de betreffende kaart te maken op een manier die niet zou misstaan in een doorsnee spionagefilm. Na de omwenteling werd het onderzoeksklimaat aanmerkelijk beter.

Bij een nadere omschrijving van de gegevensverzameling moet een onderscheid gemaakt worden in de fase vóór en de fase na de omwenteling.

Het onderzoek in de DDR-tijd

Na een voorbereidend bezoek in 1988 begon het onderzoek feitelijk begin 1989 met een verblijf in Greifswald van drie maanden. Gedurende die periode is literatuur bestudeerd, zijn statistieken geraadpleegd, hebben gesprekken plaatsgevonden en is veel rondgereisd.

De waarde van officieel gepubliceerde werken was beperkt. In een socialistische maatschappij was het primaire doel van wetenschap immers niet het beschrijven van de werkelijkheid, maar het beschrijven c.q. beïnvloeden van de gewenste, namelijk de socialistische werkelijkheid. De wetenschap kon zich daarom niet onafhankelijk en kritisch ten opzichte van het regime opstellen. De wetenschap had mede de functie om de ideologie en het totalitair karakter van de staat te legitimeren. De wetenschappers in de betreffende landen waren onderhevig aan censuur, en konden derhalve geen onafhankelijke positie innemen.

De Oost-Duitse geografen Schmidt en Richter (1995) hebben beschreven onder welke condities geografen in de DDR onderzoek konden doen, en welke thema's zij wel en niet aan de orde konden stellen. De grootste handicap bij het verrichten van onderzoek betrof het feit dat veel cijfers en kaarten in het geheel niet werden gepubliceerd, of in een zeer kleine oplage. Zo zijn de meeste dissertaties en onderzoeksrapporten slechts in zeer kleine oplage gedrukt, waarvan het merendeel in archiefkasten of kluizen is beland. Ook kaarten die gemaakt waren door de *Buros für Territorialplanung* of de *Buros für Städtebau* waren niet openbaar toegankelijk. Veel materiaal werd geclassificeerd in een geheimhoudingsgraad, zoals *Nur für den Dienstgebrauch* of *Vertrauliche Dienstsache*. Sommige geschriften met gevoelig materiaal waren beschikbaar voor een kleine, geselecteerde groep. Voor het verrichten van empirisch onderzoek, het houden van enquêtes of het doen van karteringen was toestemming van centrale instanties in Oost-Berlijn nodig.

Er waren vrijwel geen cijfers voorhanden over milieuverontreiniging - een uiterst precair onderwerp in de DDR. De resultaten van de voor geografenbelangrijke Volks- en Beroepstellingen van 1971 en 1981 waren slechts beperkt beschikbaar; zo

vielen alle bevolkingsgegevens op gemeenteniveau binnen één van de eerder genoemde geheimhoudingscategorieën.

Van de *Volks-, Berufs-, Wohnraum- und Gebäudezählung* uit 1971 verscheen in 1976 een toelichting op de kaarten, waarin de auteurs op zeer openhartige wijze de slechte toestand van het woningbestand en de matige voorzieningen van de woningen konden beschrijven. Deze toelichting kreeg echter ook het predikaat *Nur für den Dienstgebrauch*.

De beperkingen waaraan de Oost-Duitse collega's waren onderworpen golden ook voor dit onderzoek. In het contract dat met de staat gesloten moest worden, werd bepaald dat gebruik gemaakt kon worden van geschriften met het opschrift *Nur für den Dienstgebrauch* en soms vallend onder de rubriek *Vertrauliche Dienstsache*. Een goede samenwerking bleek mogelijk met de *Kreisplankommission* van de *Landkreis Greifswald* (een coördinerend orgaan op het gebied van de economische en de ruimtelijke planning). Het verzamelen van primaire en secundaire gegevens op Kreis- en gemeenteniveau is voor een deel gerealiseerd door doctoraalstudenten regionale geografie uit Utrecht, in het kader van hun afstudeerscriptie. Ook hebben enkele interviews plaatsgevonden met sleutelfiguren.

Er kon niet gecontroleerd worden in hoeverre bij het ter beschikking stellen van materiaal in deze categorieën toch niet een zekere selectie is gemaakt; men mag zelfs aannemen dat dit is gebeurd. Tegenover het nadeel van het selectief ter beschikbaar stellen van materiaal stond het feit dat het wel ter beschikking gestelde materiaal soms nuttige informatie bevatte, waarvoor men ter plekke aanwezig moest zijn. Genoemd kunnen worden de onderzoeksrapporten van de geografen in Greifswald over de ontwikkeling van de nederzettingen in de drie noordelijke *Bezirke*, die nauwelijks buiten Greifswald voorhanden waren.

Bovendien konden voor de *Landkreis Greifswald* veel gegevens verkregen worden op gemeentelijk, en zelfs op nederzettingenniveau. Met name op dit laatste schaalniveau is slechts zelden onderzoek verricht. De doctoraalstudenten die bij dit onderzoek betrokken zijn geweest, hebben via de Landkreis Greifswald of de afzonderlijke gemeenten redelijk wat cijfermateriaal ter beschikking gekregen dat niet gepubliceerd was.

Het is belangrijk dat bij dit onderzoek geen enkele reisbeperking gold, zoals wel bestond in de Sovjet-Unie. Tot in de kleinste gehuchten konden leef- en werkomstandigheden worden waargenomen.

Belangrijk was de mogelijkheid om de inhoud van deze bronnen te bespreken met diverse deskundigen in de DDR, die *off the record* hun interpretatie van de werkelijkheid gaven. Het samenwerken met de collega's van het Geografisch Instituut van de *Ernst-Moritz-Arndt-Universität* te Greifswald was zeer leerzaam. Zij konden in eigen publicaties niet weergeven welke ontwikkelingen plaatsvonden in de DDR, maar wilden graag, zij het voorzichtig, de Westerse buitenstaander de nergens op schrift staande informatie verschaffen die nodig was om die complexe, merkwaardige, maar ook boeiende DDR-maatschappij te kunnen begrijpen. Bovendien

bleek dat soms - per ongeluk - door instanties materiaal ter inzage werd gegeven met een hogere graad van geheimhouding dan was toegestaan.

Er is natuurlijk ook gebruik gemaakt van officiële statistieken, zoals het jaarlijkse *Statistisches Jahrbuch der DDR*, wetende dat deze informatie niet al te betrouwbaar was, vooral waar het de prestaties van de economie betrof (zoals ook later is beschreven, zie onder andere Enquete-Kommission 1995).

Tijdens dit onderzoek is bijzondere aandacht gegeven aan de nederzettingontwikkeling in de verwachting dat deze een afspiegeling zou zijn van maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen. Ook in de praktische geografie-beoefening in de DDR kreeg, noodgedwongen door het marxistisch raamwerk, de nederzettingontwikkeling bijzondere aandacht. In de ogen van de machthebbers werd de bestudering hiervan gezien als een relatief 'onschuldig' terrein. Data over groei of afname van inwonersaantallen bijvoorbeeld werd betrekkelijk eenvoudig ter beschikking gesteld.

Het onderzoek na 1989

Toen duidelijk werd dat ook de periode na 1989 bij het onderzoek zou worden betrokken is besloten vast te houden aan de speciale nadruk op de ontwikkeling van nederzettingen, als afgeleide van tal van sociale en economische ontwikkelingen die zich sinds 1989 hebben voorgedaan. Bovendien maakte dit de vergelijking met de periode vóór 1989 mogelijk.

Na de omwenteling kwam meer en meer statistisch materiaal beschikbaar, dat bovendien steeds meer betrouwbaar werd. Ook kwamen betrouwbare cijfers vrij uit de DDR-tijd. Er is gebruik gemaakt van gegevens van de *Bundesforschungs Anstalt für Landeskunde und Raumplanung* in Bonn, van de *Statistische Ämter* van de Bondsrepubliek Duitsland, van de deelstaat Mecklenburg-Vorpommern, van de *Landkreis Greifswald* en later van de *Landkreis Ostvorpommern*. Daarnaast is tijdens enkele studentenonderzoeken begin jaren negentig materiaal op gemeentelijk niveau verzameld. Ook zijn enkele interviews afgenomen. Uiteraard is gebruik gemaakt van de literatuur die na 1989 is verschenen. Regelmatig is het onderzoeksgebied bezocht, en kon worden waargenomen hoe snel het gebied veranderde.

Nu doel en kader van het onderzoek zijn geschetst kan in het volgende hoofdstuk begonnen worden met de historische ontwikkeling van het onderzoeksgebied tot het einde van de Tweede Wereldoorlog.

2 DE WORDING VAN EEN ERFENIS

Mecklenburg en Voor-Pommeren tot 1945

Het onderzoeksgebied was ten tijde van het begin van de Tweede Wereldoorlog een perifeer gelegen, achtergebleven deel van Duitsland. Dit was het gebied van de *Junkers*, die vanuit hun riante landhuizen heer en meester waren op het platteland. De weinige grote steden in het gebied straalden vooral vergane glorie uit. Mecklenburg en Voor-Pommeren stonden bekend als gebieden waar weinig gebeurde. In vrijwel alle publicaties over Mecklenburg komt een uitspraak van Bismarck terug, die gezegd zou hebben dat bij een naderende ondergang van de wereld hij naar Mecklenburg zou vluchten omdat daar alles honderd jaar later zou plaatsvinden (o.a. Karge 1999, p.1). De Mecklenburgse dichter Fritz Reuter maakte in 1850 een in het Platduitse dialect geschreven schertsdicht op de grondwet van Mecklenburg (in Rühle 1958, p.101) :

§ 1: *Dat bliwt all bi'n Ollem* (alles blijft hetzelfde, LP)

§ 2: *dito*

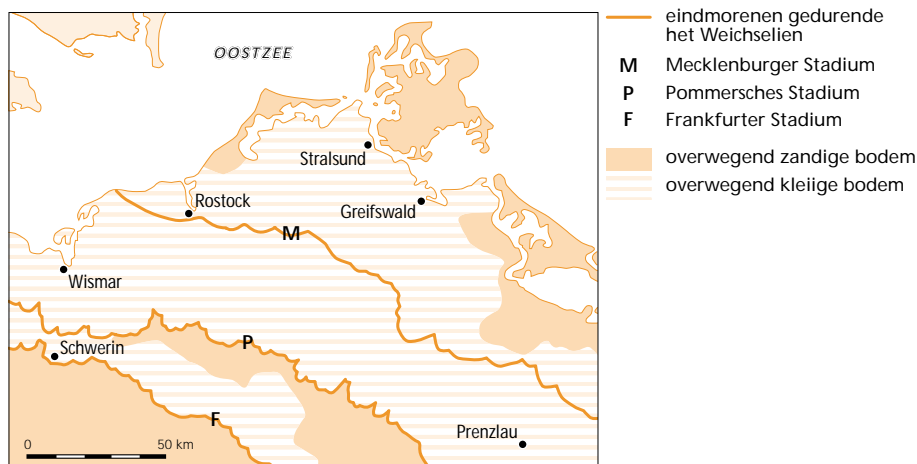
§ 3: *dito*

In dit hoofdstuk wordt een historische beschrijving gegeven van de ontwikkeling van Mecklenburg en van Voor-Pommeren. Veel van dit verleden bleef doorwerken in latere fasen van de ontwikkeling. Dit hoofdstuk wordt begonnen met een korte introductie van het natuurlijk landschap. De natuurlijke omstandigheden hebben grote invloed gehad op de economische en ruimtelijke ontwikkeling van Mecklenburg en Vorpommern.

2.1 Het natuurlijk landschap

Mecklenburg en Voor-Pommeren hebben veel te bieden voor liefhebbers van landschappen die door de ijstijden zijn gevormd. Tijdens het Weichselien, de laatste ijstijd (tussen 20.000 en 12.000 jaar geleden), bereikte het landijs zijn uiterste grens bij de lijn Magdeburg-Görlitz. Omdat warme en koude perioden elkaar gedurende deze ijstijd afwisselden, schoof de uiterste grens van het ijs voortdurend heen en weer. Gedurende enkele stilstandsfasen ontstonden bij de ijsrandzone machtige eindmorenes, waarbij we van noord naar zuid drie hoofd-eindmorenen kunnen onderscheiden: de *Pommerschen*, de *Frankfurter* en de *Brandenburger* hoofdeindmorene (zie figuur 2.1). Behalve deze hoofdeindmorenen onderscheidt men ook de in het landschap minder geprononceerde tusseneindmorenen, die zijn ontstaan in kortere stilstandsfasen.

Men kan de eindmorenen, die tientallen meters hoog kunnen zijn, zien als scheidslijnen in het landschap. Ten zuiden van de eindmorenen vinden we de sanders, de smeltwaterafzettingen met een sterk zandig karakter, en de oerstroomdalen die het smeltwater afgevoerd hebben. Ten noorden van de eindmorene werd onder het ijs

Figuur 2.1 Verloop van de eindmorenen, en ruwe indeling in bodemsoorten. Bron: Meincke 1993.

grondmorene (keileem) afgezet. Dit grondmorenelandschap kunnen we verdelen in een vrij vlak en een meer heuvelachtig gedeelte (respectievelijk *flache* en *kuppige Grundmoränen*).

Indien de mens niet ingegrepen zou hebben zouden we aan de hand van het boombestand het verschil in bodemvruchtbaarheid van de grond- en eindmorene goed kunnen volgen: loofbos op de vrij vruchtbare eindmorene, en naaldbos op de sanders en de grondmorene. Omdat het gebied van de grondmorene dankzij het geringe reliëf en de relatief goede bodemvruchtbaarheid goed geschikt is voor akkerbouw, zijn de meeste bossen hier inmiddels verdwenen. In de lager gelegen oerstroomdalen, waar het grondwater bijna aan de oppervlakte komt, kon plaatselijk veenvorming plaatsvinden. De oerstroomdalen kunnen slechts moeizaam voor de landbouw benut worden; soms is bij ontwatering enige akkerbouw mogelijk, maar doorgaans is dit drassige gebied alleen geschikt als weidegebied. De meeste riviertjes, zoals de Recknitz en de Peene (zie figuur 1.1) maken gebruik van de bedding van de oerstroomdalen.

In dit ijsstijdenlandschap vinden we uiteraard alle landschapsvormen terug die door het bewegende ijs zijn ontstaan, zoals drumlins, eskers en kames. De meest herkenbare sporen van het ijs zijn echter de vele zwerfkeien (die gebruikt zijn als bouw materiaal of voor de aanleg van wegen), en de doodijsgaten (*Sölle*), die als kleine al of niet met keien opgevulde ronde plekken in de velden te zien zijn.

De meeste meren in het gebied van de *Mecklenburgische Seenplatte*, tussen Schwerin en Neustrelitz, zijn ontstaan door het heen en weer schuiven van de ijs tongen als gevolg van de temperatuurschommelingen. Door deze schurende werking zijn tientallen grote meren ontstaan, waarvan de Schwerinersee, de Plauersee en de

Müritzsee de grootste zijn (de laatste heeft een lengte van 30 km. en een breedte van 14 km.). Het gebied van de *Seenplatte* ligt ongeveer 20-30 meter boven de zeespiegel. De meeste kleine meren ten zuiden van de grote meren zijn ontstaan in de *Niederungen* waardoor het smeltwater zijn weg vond naar het oerstroomdal. Ook kunnen de meren zijn ontstaan doordat doodijsgaten zich met water vulden.

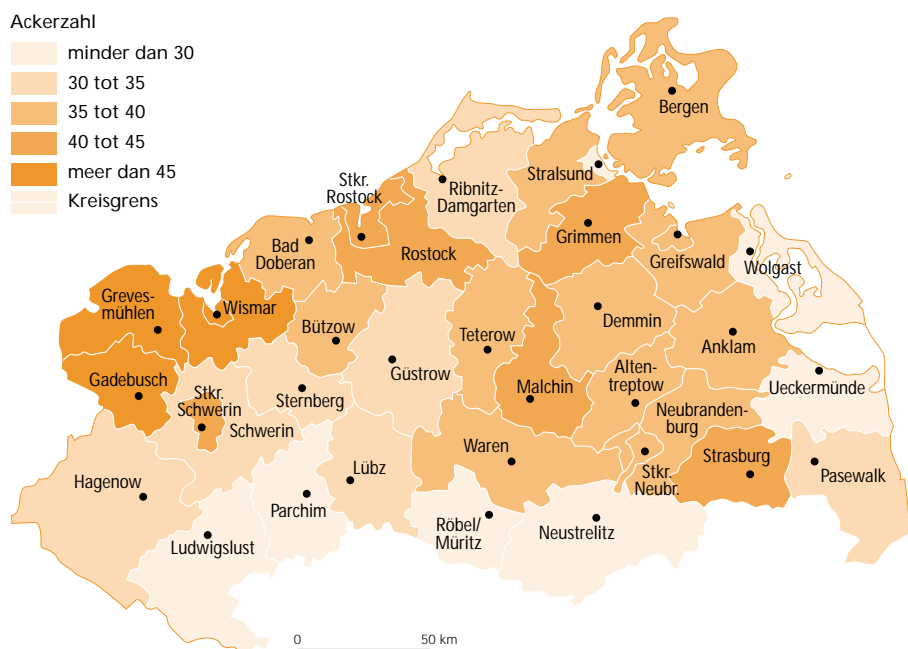
De hoge heuvels ten noorden van de *Seenplatte*, zoals de Helper Berge (179 meter), waren reeds vóór de komst van het Weichselijs hogere delen in het landschap, waar het landijs min of meer omheen moest. Deze heuvels zijn gevormd tijdens de veel oudere Saalien-ijstijd.

Weer ten noorden hiervan ligt tussen Malchin en Teterow de *Mecklenburgische Schweiz*, één van de meest fraaie delen van het merengebied. Op korte afstand variëren reliëf en vegetatie sterk, waardoor dit gebied zeer aantrekkelijk is voor recreatie en toerisme.

Het Noordmecklenburgse *Flachland* wordt onderbroken door de relatief jonge eindmorene van de *Velgaster Staffel* en het *Mecklenburgische Grenztal* (een relatief klein oerstroomdal), dat de landschappelijke grens vormt tussen Mecklenburg en Pommeren.

Het westelijk en het oostelijk deel van de Oostzeekust van Mecklenburg-Vorpommern verschillen in sterke mate. Bij de in het westen gelegen *Buchtenküste* dringt de

Figuur 2.2 Bodemvruchtbaarheid in het onderzoeksgebied. Bron: Meincke 1993, p. 7.

zee af en toe diep het binnenland binnen, zoals bij Wismar. De oostelijk daarvan gelegen *Boddenküste* wordt bepaald door langgerekte eilanden en schiereilanden, waarbij delen van de zee soms vrijwel geheel door land omgeven zijn: de zogenaamde *Bodden*. Het getijdeverschil in de Oostzee is vrij gering, zodat we aan de kust geen kwelders aantreffen. Aan de kust komen zowel zand- als rotsstranden voor, met hier en daar ook duinen. Op sommige plaatsen vinden we als bijzonder fenomeen de klifkust: een door de branding ontstane stijle kust, die kan ontstaan in allerlei sedimenten, maar met name in keileem en krijt. De meest beroemde krijtkust is de *Stubbenkammer* op het eiland Rügen, die zich 122 meter boven de zeespiegel verheft. Op deze hoge noordoostelijke punt van Rügen splitste tijdens de laatste ijstijd het uit het noorden komende ijs zich in twee grote gletschers: de *Belt* en de *Odergletscher*. Het huidige brede dal van de Oder, de Oderbruch, is door inschuring van deze laatste gletscher ontstaan (Billwitz 1996; Gohl 1986).

In figuur 2.1 is de hoofdstructuur van de bodems in Mecklenburg en Vorpommern weergegeven, in sterk vereenvoudigde vorm. De zandige bodems bevinden zich ten zuiden van de *Pommerschen* eindmorene. Deze spreiding heeft uiteraard grote invloed op de bodemvruchtbaarheid. In Duitsland wordt de kwaliteit van de landbouwgrond uitgedrukt in een *Ackerzahl*: een meeteenheid van de bodemkwaliteit in combinatie met de plaatselijke klimatologische omstandigheden. De reeks loopt van tien (slecht) naar honderd (zeer goed), waarbij van een akker met het *Ackerzahl* vijftig ongeveer de helft van de opbrengst te verwachten is van een akker met het getal honderd (WLV 2002). In figuur 2.2 zijn de *Ackerzahlen* van Mecklenburg-Vorpommern weergegeven. We zullen later zien dat de uiteenlopende vruchtbaarheid grote invloed heeft gehad op de grondbezitsverhoudingen.

2.2 Middeleeuwen: deel van de Tidal lands

Treffend heeft Jean Gottmann (1950) beschreven hoe de *Tidal Lands* van Midden-Europa afwisselend overspoeld werden door Slavische en Germaanse volkeren. Men gaat er vanuit dat na de laatste ijstijd het onderzoeksgebied is bewoond door Germaanse volkeren, die tussen de derde en de vijfde eeuw naar het zuiden en het westen van Europa trokken, daarbij gebruik makend van het machtsvacuüm dat daar was ontstaan na het ineenstorten van het Romeinse Rijk.

Dit maakte de weg vrij voor Slavische groepen om westwaarts op te trekken, tot aan de Elbe en de Saale - opvallend genoeg een grens die ongeveer overeenkomt met de westelijke grens van de invloedssfeer van de Sovjet-Unie ten tijde van de Koude Oorlog.

In het onderzoeksgebied hebben enkele Slavische groepen gewoond: de *Obotriten* in het noordwesten, vandaar uit naar het oosten tot de Oder de *Lutizen* en aan de kust tussen Oder en Weichsel de *Pomoränen*. Op Rügen woonden de *Ranen*. De Germanen gebruikten meestal de verzamelnaam *Wenden* voor de Slavische volkeren (Gohl 1986, p. 53).

De Slaven vestigden zich aanvankelijk aan de kust of langs de rivieren, en richtten zich op visserij en handel. Later trokken zij ook meer landinwaarts. Het noordelijk deel van het onderzoeksgebied was echter niet aantrekkelijk voor bewoning: er kwamen dichte bossen voor, afgewisseld door moerassen en veenformaties. De betekenis van de namen van sommige nederzettingen van de Slaven verraadt hun afgelegen ligging in een weinig plezierige omgeving: *Kampow* (eilandplaats), *Lankow* (moerassige plaats), *Kleinen* (schuiloord). Overigens kan men de Slavische nederzettingen herkennen aan bijvoorbeeld de uitgangen -ow, -in of -itz, maar er zijn ook namen waaruit de Slavische herkomst minder makkelijk herkenbaar is (*Koos, Lieps, Damme, Ryck, Darsim, Lanken, Wusterhusen, Güst*). Daarnaast zijn er mengvormen van Duitse en Slavische herkomst (*Bukowberg, Lypitzbach*) (Benthien 1968, p. 13).

In het zuidelijk deel van het onderzoeksgebied vestigden de Slaven zich in de meer open gebieden, met meer zandige bodems. Daar werd zoals in het oorspronggebied (tussen Oder en Oeral) veeteelt beoefend. Akkerbouw speelde bij hen een bescheiden rol, en werd met name extensief bedreven als wilde veldakkerbouw.

Ter verdediging richtten de Slaven *burchtwallen* op; één van de grootste lag ten zuiden van Wismar in het centrum van stamgebied van de Obotriten, die later door de Duitse kolonisten grote burcht werd genoemd, of wel in het Nederduits *Mikilnborg*, vanaf de 16de eeuw in het Hoogduits verbasterd tot Mecklenburg. Deze oude burcht is verdwenen, maar in de buurt ervan ligt nog *Dorf Mecklenburg*.

Nog vóór de Slaven duidelijke staatkundige structuren konden opbouwen werden zij van alle kanten bedreigd: vanuit het noorden door de Denen (die tot 1325 stand hielden op Rügen), door de Poolse vorsten, en vooral door het Frankenrijk.

Gedurende de Middeleeuwen was de oostelijke grens van het Heilige Roomse Rijk weinig stabiel. De Duitse reactie hierop was de oprichting van grensprovincies met militaire versterkingen, de zogenaamde *Marken*, in het noorden de *Billungsmark* en de *Nordmark*. Toenemende bevolkingsdruk, schaarste aan landbouwgrond en mede als gevolg hiervan een verslechtering van de feodale verhoudingen vormden de push-factoren voor de kolonisatie van de oostelijke gebieden, die op gang kwam in de 10de eeuw.

De Duitse kolonisatie van Midden-Europa (in de DDR werd zij de *feodale Ost-expansion* genoemd) duurde voort tot ongeveer 1350, en veranderde op ingrijpende wijze het Midden-Europese landschap. Deze kolonisatie wordt algemeen gezien als een proces van enorme economische en sociale vooruitgang in Oost-Europa, door de komst van nieuwe landbouwmethoden, het stadsrecht, de verspreiding van het christendom, de opkomst van handelsmaatschappijen, en de introductie van mijnbouwtechnologie.

De Marken vormden het startpunt van de *Drang nach Osten* die soms vergeleken wordt met de latere Amerikaanse *frontier*; er is echter een belangrijk verschil: in de Verenigde Staten was de kolonisatie meer een individueel proces, terwijl de Duitse

kolonisatie plaatsvond in groepen (Gerhard, in Rugg 1985, p. 67-69). Tegelijkertijd trokken edelen, boeren, ambachtslieden, geestelijken, handelaren en mijnwerkers naar het oosten, waarbij in feite een groot deel van de economie van het moederland naar het oosten verplaatst werd. Voor al deze groepen hadden de oostelijke gebieden aantrekkingskracht: er was land beschikbaar voor de boeren, met minder feodale verplichtingen; de geestelijkheid kon de Slavische heidenen bekeren en het christendom in Oost-Europa verspreiden, en de Duitse prins en edelen konden hun rijkdom vergroten door de exploitatie van nieuwe gebieden.

Het onderzoeksgebied werd vanuit twee richtingen binnenge trokken. De eerste route liep van west naar oost over land langs de kust (of via zee); het oostelijk deel van het onderzoeksgebied (het dal van de Oder), werd via een tweede route vanuit het zuiden, via de rivier de Havel betrokken.

Een belangrijke rol in het kolonisatieproces was weggelegd voor de geestelijkheid. Al vroeg werden de kloosters gesticht, waarbij met name de orde van de Cisterciënzers een grote rol speelde. Bekend zijn vooral het klooster bij Doberan, gesticht in 1171, en het klooster Eldena, gesticht in 1199, van waaruit de stad Greifswald is gegroeid. De Cisterciënzers moesten volgens hun statuten hun kloosters bij voorkeur in verlaten en nog niet in cultuur gebrachte streken stichten. Deze kloosters onderhielden nauwe contacten met de moederkloosters in Duitsland en Frankrijk, en zorgden voor de verspreiding van tal van innovaties (Slicher van Bath 1987, p. 171).

De wegbereider en organisator van dit omvangrijke kolonisatieproces was de *Lokator*, meestal een handelaar die door de landheren werd ingehuurd om kolonisten te werven en het land te verdelen. De meeste kolonisten, vooral jonge boerenzonen en landloze knechten, werden geworven in Niedersachsen, Holstein en Westfalen, maar ook in Vlaanderen en Nederland (Benthien 1968, p. 13).

De nieuwe nederzettingen, die meestal in de directe omgeving van een Slavische nederzetting werden gesticht, kregen doorgaans de naam van de *Lokator*, danwel van de landsheer, of men gebruikte de naam van de herkomstplaats van de kolonisten, uitgebreid met het voorvoegsel *neu-*. Interessant is het verschijnsel dat sommige *Lokatoren* meetrokken met de *frontier* om voor hun opdrachtgever het nieuwe land te ontginnen, waarbij vaak gebruik werd gemaakt van dezelfde namen; een verklaring voor het feit dat in Mecklenburg, Pommeren en Oost-Pruisen veel dezelfde plaatsnamen voorkomen.

Het is onduidelijk met hoeveel geweld de kolonisatie gepaard is gegaan. In de DDR-tijd mocht slechts naar voren komen dat de Slavische volkeren volledig onder de voet werden gelopen; er werd dan ook gesproken over '*die Ausrottung des Slawentumes in Mecklenburg*' (Görlitz 1964, p. 9). Anderen (Gohl 1986, p. 57; Rugg 1985, p. 68) merken op dat de kolonisatie weliswaar soms gewelddadig verliep, zoals in het gebied van de huidige Baltische Staten, maar dat in Mecklenburg de gevechten beperkt bleven en de Slavische vorsten al snel uit eigen beweging het christendom overnamen en de komst van Duitse kolonisten bevorderden. Assimilatie tussen Slaven en Germanen kreeg steeds meer de overhand.

Het kolonisatieproces vond op grote afstand plaats van het kerngebied van het Heilige Roomse Rijk, het Rijndal in de buurt van Frankfurt. Deze grote afstand, en de macht van de landheren die de Marken bestuurden, leidde er toe dat de Marken betrekkelijk onafhankelijk van het Rijk konden opereren. De kolonisten vielen direct onder de landheren en de bisschoppen van wie ze het land verkregen hadden. Deze grote macht van de landheren zou in latere eeuwen een belangrijke oorzaak vormen voor de slechte (rechts)positie van de boeren.

Met de kolonisatie werden nieuwe landbouwmethoden en nederzettingvormen geïntroduceerd. De kolonisatie vond al snel vooral plaats in de noordelijke bossen, die door de kolonisten met de zwaardere (metalen) landbouwwerktuigen gemakkelijker te ontginnen waren dan door de Slaven, die slechts eenvoudige, houten gereedschappen kenden. De superioriteit van de Duitse landbouwmethoden (met name het drieslagstelsel) maakte de kolonisatie relatief eenvoudig.

De basis van het huidige nederzettingenpatroon is tot stand gekomen tijdens de kolonisatiegolf. Soms werden de Slavische nederzetting en de areaalindeling (*Blockflur*) ongemoeid gelaten; meestal echter werden de strookverkaveling (*Gewannflur*, *Langstreifenflur*), het drieslagstelsel, en nieuwe nederzettingvormen geïntroduceerd.

In het eerste kolonisatiegebied, in het westen en zuidwesten, was ontginning niet moeilijk, en ontstonden eenvoudige dorpsvormen, zoals de *Rundling*, het *Sackgassendorf* en het *Gassendorf*. Men ging bij het verder trekken naar het noordwesten en oosten steeds planmatiger te werk bij de ontginning. In dichtbeboste gebieden, zoals in het noordwesten (Klützer Winkel), zijn veel landelijke nederzettingen ontstaan door de kap van een stuk bos; heden ten dage nog te herkennen aan de uitgang *-hagen*, *-hau*, *-hain*, *-walde*, of *-rode*. Vanuit de ontginningsbasis werd een weg door het bos gekapt, vanwaaruit men loodrecht op de weg in stroken verkavelde; deze vorm van strookverkaveling noemt men in deze gebieden dan ook wel *Hagenhufenflur*. De nederzettingstructuur wordt betiteld als *Reihendorf*: de boerderijen liggen aan een lange dorpsstraat op regelmatige afstand van elkaar, waarbij de afstand bepaald werd door de breedte van de percelen. Een benaming die ook wel voorkomt is de benaming *Hagenhufendorf*, in feite een combinatie van ontginningspatroon en nederzettingstructuur. In 1955 telde men alleen al in het voormalige Mecklenburg 235 dorpen waarvan de naam verraadt dat het een *Hagenhufendorf* was, vooral langs de kust in het gebied noordelijk van de hoofdeindmorene. Ook nu zijn er nog concentraties van Hagendorpen te vinden in Klützer Winkel (in het noordwesten), tussen Kröpelin en Rostock en tussen Rostock en Ribnitz. In Voor-Pommeren telde men 140 Hagenhufendörfer, vooral in de zone Stralsund-Barth-Franzburg-Grimmen-Greifswald (Mager 1955, p. 49; G. Richter 1991, p. 131).

Ten oosten van de Schweriner See ontstonden veel *Angerdörfer*. Bij deze nederzettingvorm is de hoofdstraat gesplitst, en omsluit de *Anger* (weide), die een langwerpige vorm heeft. In latere tijden bood de *Anger* ook plaats aan de kerk, de kroeg, de

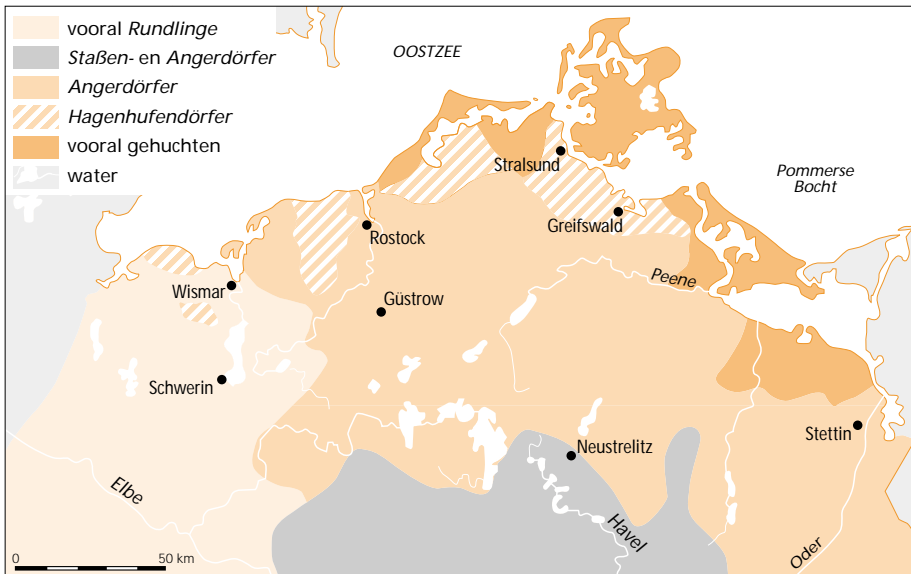
Bestuur en territoriale ontwikkeling; 13de en 14de eeuw

Naarmate de Duitse Oostkolonisatie voortschreed groeide de lappendeken van gebieden die Duitse edelen door verovering of toewijzing in handen hadden gekregen. Het grondgebied waar Slavische vorsten de scepter zwaaiden werd steeds kleiner. In de twaalfde en dertiende eeuw ontstonden bij de Duitsers de oudste adellijke geslachten, zoals de families Flotow en Putbus in Mecklenburg en familie Greifen in Pommeren, die zich vanaf 1125 hertogen van het hertogdom Stettin mogen noemen. Daarnaast was het hertogdom Wolgast ontstaan. In 1325 werd het eiland Rügen - dat korte tijd in Deense handen was - bij het hertogdom Wolgast gevoegd. *Bron: Chowanetz 1995.*

smederij en dergelijke. Men kan twee vormen van het *Angerdorf* onderscheiden. Het grote Angerdorf, dat enkele honderden meters lang kon zijn, en 20-30 boerderijen kon omvatten, kwam het meest voor in Zuid- en Oost-Mecklenburg. Het kleine Angerdorf, met ongeveer tien boerderijen, overheerste in Noordoost-Mecklenburg. In het uiterste zuiden van Mecklenburg, op de grens met Brandenburg vinden we naast Angerdörfer ook *Straßendörfer*, met een korte dorpsstraat en dicht bij elkaar staande boerderijen (Mager 1955, p. 52; G. Richter 1991, p. 130). Heden ten dage kunnen we soms de oude dorpsvormen nog herkennen, maar vaak ook is de structuur danig verstoord door de latere collectivisatie van de landbouw. In figuur 2.3 is de spreiding van de historische dorpsvormen in Mecklenburg-Vorpommern te zien.

Tijdens de kolonisatie werden niet alleen kleine landelijke nederzettingen gesticht, maar ontstonden ook grotere steden, op ongeveer een dag reizen afstand van elkaar. Aan de jaren waarin stadsrecht werd verleend aan de belangrijkste steden kan met verloop van de kolonisatie herkennen: Schwerin (1160), Rostock (1218), Wismar (1229), Stralsund (1234), en Greifswald (1250), die alle het stadsrecht van Lübeck als voorbeeld namen. Stettin (stadsrecht 1243), dat vanuit het zuiden werd gekoloniseerd, baseerde zich op het stadsrecht van Magdeburg, terwijl Neubrandenburg (1248) zich richtte op het stadsrecht van Brandenburg.

De kuststeden maakten deel uit van het Hanzeverband en groeiden flink, doordat ze een aanzuigende werking hadden op kooplieden en ondernemers. Zo groeide Rostock uit tot een stad van tienduizend inwoners (Karge 1999). Voor Rostock en Greifswald was de stichting van de universiteiten, in respectievelijk 1419 en 1456 van belang (Landeszentrale Politische Bildung 1995b). Ten noorden van de Alpen zijn maar zeven universiteiten ouder dan de universiteiten van Rostock en Greifswald (Karge 1999).

Figuur 2.3 Spreiding van historische dorpsvormen in Mecklenburg en Vorpommern, sterk vereenvoudigd. Bron: G. Richter 1991, p. 130.

2.3 Het ontstaan van lijfeigenschap en *Gutsherrschaft*

Aan de kolonisatiebeweging kwam na ongeveer 1350 een einde, mede omdat de pest de bevolkingsdruk in het westen had verminderd. In Duitsland (inclusief de gekoloniseerde gebieden) nam als gevolg van de pestepidemieën tussen 1347 en 1383 het aantal inwoners af van ongeveer 12 miljoen tot krap 8 miljoen. Als gevolg hiervan werden vele nederzettingen opgegeven: in Mecklenburg en Pommeren circa 20 tot 40 procent (Wiese en Zils 1987, p. 68-71).

De positie van de boeren ten opzichte van de adel was aan het eind van de kolonisatieperiode niet slecht. We spreken in die tijd van *Grundherrschaft*: het pachtsysteem, waarbij de boer beperkte diensten en materiële goederen levert ten behoeve van de huishouding van de landsheer en zijn soldaten, opdat de landsheer zijn vooral militaire taak in de samenleving kon vervullen. Van een economische exploitatie van de boer was nog geen sprake. Rühle (1958, p. 46) heeft berekend dat in de 14de eeuw de afdracht van de gemiddelde boer in Mecklenburg ongeveer dertien procent van de oogst bedroeg. Het land kon eventueel doorverkocht of doorgegeven worden, en bovenal was de boer nog vrij om zich waar dan ook te vestigen. Men kan stellen dat de economische en sociale uitgangspunten voor verandering in Oost-Europa gunstiger waren dan in West-Europa. Vanaf ongeveer 1400 kwam aan deze meer gunstige situatie in Oost-Europa geleidelijk een einde, door de uiteenlopende ontwikkeling van het feodalisme in West- en Oost-Europa. Terwijl in West-Europa het feodalisme en het lijfeigenschap steeds meer aan betekenis verlo-

ren, zien we daarentegen in Oost-Europa juist een steeds sterkere binding van de boer aan heer en grond. Wat zijn hiervan de oorzaken?

Van cruciaal belang was de positie van de adel ten opzichte van de soevereine vorst. Terwijl in West-Europa de macht van de vorst ten opzichte van de adel alleen maar toenam, waardoor een verbetering van de positie van de boer ten opzichte van de adel afgedwongen kon worden door versterkte regelgeving, werden in Oost-Europa de vorsten steeds afhankelijker van de adel, vooral in militaire zaken. In West-Europa kwam het leger van huursoldaten op, in plaats van de troepen van de leenmannen; in Oost-Europa daarentegen waren de vorsten in toenemende mate afhankelijk van de militaire diensten van de adel, in ruil waarvoor de adel meer zeggenschap kreeg over de boeren. Hierdoor zien we een geleidelijke overgang van een stelsel met onderlinge dienstverlening en wederzijds voordeel naar een stelsel van eenzijdige exploitatie van de lijfeigenen.

Belangrijk zijn ook ontwikkelingen die zich buiten het gebied hebben voorgedaan. Vanaf de 16de eeuw stegen de graanprijzen in Europa enorm, onder invloed van de economische ontwikkeling in Groot-Brittannië en Nederland, en de door de bevolkingsgroei toegenomen behoefte aan graan. Daarnaast had de ontsluiting van grote edelmetaalvoorraden in de Nieuwe Wereld geleid tot zilverinflatie en daardoor stijgende prijzen. Ten einde ook te kunnen profiteren van de gunstige 'wereld-economie' streefden de landeigenaren in het begin vooral naar uitbreiding van hun grondgebied; in eerste instantie door het in bezit nemen van verlaten grond. Veel grond was braak komen te liggen door bodemerosie en de grote bevolkingsafname als gevolg van pestepidemieën en het wegtrekken van boeren naar aanleiding van vetes die tussen de adellijke families in de 15de eeuw werden uitgevochten (Gohl 1986, p. 59; Mager 1955, p. 75). De druk op de boeren nam toe; de betaling van de herendienst, die tot dan toe vooral uit naturalia bestond, moest meer en meer in arbeidskracht geleverd worden. Rond 1550 moesten de boeren één dag per week hun diensten aan de grondheer aanbieden, twintig jaar later was dat twee dagen, en rond 1600 al drie *Frontage* per week (Rühle 1958, p. 49).

Daar waar de boer eerst nog goed beschermd was dankzij het liberale Duitse stadsrecht, verslechterde de situatie van de boer toen de rechten overgedragen werden aan de adel. Essentieel was de verordening die gold vanaf de 16de en 17de eeuw, waarin een verbod op migratie van de boer werd vastgelegd. In het Duitsland ten oosten van de Elbe was de adel in veel gevallen rechter, politie, belastinginspecteur en landheer tegelijk. In het westen en zuiden van Duitsland bleven *Grund- en Gerichtsherrschaft* gescheiden, waardoor de boeren aldaar, ook beter op de hoogte zijnde van hun rechten, de twee partijen tegen elkaar konden uitspelen (Mager 1955, p.73).

De steeds verder gaande exploitatie van de boeren wordt ook wel *Bauernlegen* genoemd: de landheren eigenden zich land en hoeve van de nog min of meer vrije

boeren toe, terwijl de onteigende, rechteloze boeren werden gedwongen als dagloner te werken op het landgoed, ofwel het *Gut*. Onder de *Gutsherrschaft* verstaan we het systeem waarbij de landheren op grootschalige landbouwbedrijven trachten zoveel mogelijk economisch voordeel te behalen, en de boeren hun min of meer zelfstandige positie moeten opgeven en als landarbeider op het landgoed werkzaam moeten zijn, met een minimum aan rechten.

In een aantal DDR-werken suggereert men dat het *Bauernlegen* al in de 16de eeuw op grote schaal voorkwam. Deze bewering wordt weerlegd door Görlitz (1964, p. 57), die aantoont dat er tot het begin van de Dertigjarige Oorlog (1618) in vele gebieden nog zelfstandige boeren bijkwamen, en dat de areaaluitbreiding van de adel vooral door nieuwe ontginning van deels oude gebieden plaatsvond. Men kan stellen dat Mecklenburg en Voor-Pommeren tot aan de Dertigjarige Oorlog hun boerenkarakter hebben behouden. Tot in de 16de eeuw hadden nog slechts weinige adellijke geslachten een grote rijkdom opgebouwd. Zij die hierin wel waren geslaagd bouwden een groot landhuis, meestal volgens de heersende mode in de Italiaanse renaissancestijl. Voorbeelden zijn het grote landhuis van de familie Hahn in Basedow (Voor-Pommeren) en de huizen van de familie Schwerin in Mecklen-

Foto 2.1 *Het landhuis in Kartlow (bij Demmin) werd tussen 1855 en 1860 gebouwd in de renaissancestijl, naar voorbeeld van Chambord aan de Loire. Het landgoed was tussen 1292 en 1945 in het bezit van de familie von Heyden. In de DDR-tijd woonden er enkele families, en waren er een school en een winkel in gevestigd. Het stond eind 2002 nog te koop, inclusief het park naar ontwerp van Lenné, met een omvang van 93.000 m².*

burg (bijvoorbeeld de Wasserburg Spantekow. De huizen bestaan tot op de dag van vandaag maar zijn helaas na 1945 slecht onderhouden.

Van grote invloed op de economische en ruimtelijke ontwikkeling van het onderzoeksgebied was de al eerder genoemde Dertigjarige Oorlog (1618-1648); in feite de optelsom van tal van interne conflicten in het Duitse rijk als gevolg van de Reformatie. Van grote invloed was met name de ontvolking van het noorden als gevolg van directe oorlogsslachtoffers onder de boerenbevolking en van de massale vlucht naar veiliger gebieden. Aan het eind van de oorlog was de bevolkingsomvang van Mecklenburg en Pommeren met ongeveer tachtig procent gereduceerd (Mager 1955, p. 135). Van de ongeveer 300.000 inwoners van Mecklenburg waren er na de oorlog nog ongeveer 50.000 over (Landeszentrale Politische Bildung 1995a).

Belangrijk was dat na de vrede van Münster en Osnabrück (1648) Vorpommeren bij Zweden werd gevoegd (maar ook tot het Duitse Rijk bleef behoren). Het bleef ongeveer 150 jaar onder Zweeds gezag. Het landschapsbeeld uit de periode na de Dertigjarige Oorlog is niet aantrekkelijk: verlaten dorpen door de bevolkingsvermindering als gevolg van de oorlog, veel ongecultiveerd land, en talrijke moeras-

Bestuur en territoriale ontwikkeling tijdens en na de Dertigjarige Oorlog

De Dertigjarige Oorlog heeft de bestuurlijke indeling van het onderzoeksgebied sterk beïnvloed. In 1621 was het hertogdom Mecklenburg gesplitst in Mecklenburg-Schwerin en Mecklenburg-Güstrow. Güstrow zou maar kort residentiestad blijven; het heeft er zijn fraaie slot aan te danken. In 1625 vielen legers van de protestante koning van Denemarken het noorden van Duitsland binnen, teneinde de Habsburgse opmars naar het noorden te dwarsbomen. De beide Mecklenburgse hertogen vluchtten het land uit. Het jaar daarop werden de Denen al verslagen door troepen van de (katholieke) keizer van het Heilige Roomse Rijk. Wismar en Rostock kwamen in handen van de keizer, en al snel werd ook Stralsund belegerd. De Zweden ondersteunden de stad tegen de belagers. In 1630 landde de Zweedse Koning in alle stilte op Usedom. Hij nam Usedom, Wollin, Stettin, Anklam en andere steden in, en werd feestelijk onthaald in Stralsund. In 1631 plaatste de Zweedse koning de Mecklenburgse hertogen weer in hun ambt. Het vorstenhuis van Pommeren stierf in 1637 uit.

Na de Vrede van Westfalen (1648) was Voor-Pommeren (met Stalsund, Rügen, Stettin en de monding van de Oder) toegewezen aan Zweden, dat ook het bezit had gekregen van Wismar en de Ambten Poel en Neukloster (zie figuur 2.4). Als compensatie kreeg Mecklenburg de bisdommen Schwerin en Ratzeburg, alsmede enige landerijen. Bij genoemde vrede was een deel van Achter-Pommeren toegewezen aan Brandenburg; het krijgt echter al in 1679 een stuk van het Oderland.

Bron: Chowanetz, 1995.

Figuur 2.4 *Het onderzoeksgebied na de Vrede van Westfalen (1648). Bron: Chowanetz 1995, p. 27.*

sen en vennen. Tekenend is het feit dat in de tweede helft van de 17de eeuw het aantal wolven sterk toenam in dit verwilderde gebied, terwijl ook de lynx nog algemeen voorkwam. De kwaliteit van het verkeersnet in deze tijd was bedroevend; zo spreekt een reisbrief uit die tijd van een straatbeeld dat bepaald werd door omgevalen wagens, gebroken wielen en creperende paarden langs de kant van de weg (Mager 1955, p. 327).

De Dertigjarige Oorlog heeft de ontwikkeling van de *Gutsstruktur* sterk bevorderd. Veel edelen hadden hun vermogen in de oorlog gestoken en waren de oorlog uitgekomen met grote schulden, waardoor zij gedwongen waren land te verkopen, bijvoorbeeld aan andere edelen die juist veel geld aan de oorlog verdiend hadden omdat ze als officier gediend hadden. Daar waar het Mecklenburgse grondbezit voor de oorlog vaak nog zeer versnipperd was, en het grondgebied van één dorp tot meerdere grondbezitters kon behoren, ontstonden na de oorlog een concentratie van het grondbezit en meer gesloten grote bedrijven. De macht van de grondbezitters nam toe, ten koste van de boeren (Mager 1955, p. 144). Toch kwamen er na de Dertigjarige Oorlog veel 'vrije' boeren terug (die dus niet als dagloner op een landgoed werkzaam waren), maar die toch vrijwel allen lijfeigenen van de grondheer genoemd kunnen worden. De herendienst nam sterk toe: deze bedroeg in 1725 al tien uur per werkdag, in de oogsttijd zelfs twaalf tot dertien uur. De zondag bleef over, maar die was bestemd voor het kerkbezoek. In een kerkboek uit die tijd kan men de klaagzang lezen dat de boeren de kerkdienst slapend doorbrengen, en dat steeds meer boeren op zondag gewoon doorwerken (Rühle 1958, p. 56).

In de 18de eeuw won het absolutisme in Duitsland steeds meer terrein ten koste van de oude standenmaatschappij. Men name in Brandenburg-Pruisen werd de invloed van de standen op het landsbestuur steeds meer beperkt, ten gunste van de absolute vorst. De boer was niet meer alleen onderdaan van de adel, die als stand onder het hof geplaatst was: beide werden onderdaan van de vorst. Deze machtsinperking van de adel maakte het de vorst mogelijk direct in te grijpen in de (rechts)positie van de boer.

Deze belangrijke sociale verandering vond echter niet plaats in Mecklenburg en Zweeds-Pommeren, en hieruit kunnen we voor een belangrijk deel de uiteenlopende economische en ruimtelijke ontwikkelingen verklaren die plaatsvonden tussen het onderzoeksgebied en de rest van Duitsland. In Zweeds-Pommeren vonden nauwelijks veranderingen plaats; daarvoor was Zweden te zeer in tal van oorlogen verwickeld (Noordse en Zevenjarige oorlog).

Bestuur en territoriale ontwikkeling; vanaf de 18de eeuw tot 1918

De Mecklenburgse hertogfamilies bleven ook na de Vrede van Westfalen strijd met elkaar voeren. In 1701 kwam het tot het *Hamburger Teilungsvertrag*, waarin Mecklenburg definitief werd verdeeld in Mecklenburg-Schwerin en Mecklenburg-Strelitz (tussen 1621 en 1701 was de deling regelmatig ongedaan gemaakt). De hertogen van Mecklenburg-Strelitz deden hun best om Neustrelitz uit te laten groeien tot een eerbiedwaardige residentiestad teneinde hun verwanten in Schwerin de loef af te steken.

Mecklenburg-Schwerin streed tijdens de Noordse Oorlog van 1700-1721 aan de zijde van Rusland, hetgeen leidde tot een grote schuldenlast. De verzwakking van Zweden had er toe geleid dat in 1720 het zuidelijk deel van Voor-Pommeren (tot aan de Peene), alsmede Usedom in de handen van Pruisen was overgegaan.

De beide hertogdommen traden in 1808 toe tot de *Rheinbund* toe, en namen vanaf 1813 deel aan de strijd tegen Napoleon. Als beloning werden de beide hertogen bij het verdrag van Wenen benoemd tot groothertogen; bij gelegenheid traden zij toe tot de *Deutsche Bund*. De vrede had definitief een einde gemaakt aan de Zweedse heerschappij. Pruisen kreeg nu ook de rest van Voor-Pommeren, alsmede Rügen (Neuvorpommern) toegewezen. Heel Voor-Pommeren maakte nu deel uit van de Pruisische provincie Pommern. Pruisen was opgedeeld in Regierungsbezirke: Neuvorpommern werd het Regierungsbezirk Stralsund genoemd. De rest van Voor-Pommeren behoorde tot het Regierungsbezirk Stettin.

In 1866 sloot Mecklenburg zich aan bij Pruisen in de strijd tegen Oostenrijk. Een jaar later trad het toe tot de Norddeutsche Bund, en kort daarna tot de Zollverein. In 1871 volgde de totstandkoming van het Duitse Rijk. Tot 1918 zouden de grenzen van de beide Mecklenburgse hertogdommen en van de Pruisische provincie Pommern niet veranderen. *Bron: Chowanetz, 1995.*

Figuur 2.5 De bestuurlijke indeling tussen 1871 en 1918. Bron: Chowanetz, 1995, p. 33.

Overigens moet een onderscheid gemaakt worden tussen Nieuw-Voor-Pommeren (ten noorden van de rivier de Peene), dat tot 1815 Zweeds bezit bleef, en Oud-Voor-Pommeren, zuidelijk van de Peene, dat al in 1740 overging in handen van Brandenburg-Pruisen. Op de daaruit voortkomende uiteenlopende ruimtelijke ontwikkeling na de opheffing van het lijfeigenschap wordt later ingegaan.

In Mecklenburg trachtte hertog Karl Leopold (aan de macht tussen 1713 en 1747) tegen de wil van de standen in de stichting van een absolute monarchie te bewerkstelligen, mede met behulp van een 'boerenbevrijding'. De boeren zou de mogelijkheid geboden moeten worden om zich vrij te kopen en een zelfstandig bestaan op te bouwen, waardoor gelijktijdig de financiële situatie van de hertog zou verbeteren. Toen de zelfbewuste standen echter de hulp van de infanterie van Hannover inriepen, riep de hertog de boeren op tot een strijd tegen de adel. Tijdens deze *mecklenburgische Bauernkrieg* stierf de 'boeren-hertog' op het slagveld. Zijn opvolger sloot in 1755 in Rostock met de standen een *Landesgrundgesetzlichen Erbvergleich*, dat de afhankelijkheid van de vorst ten opzichte van de meeregerende standen bezegelde, en die het land verdeelde in drie eigendomstypen: het domaniale bezit (van de hertog), het adellijk bezit (*Ritterschaft*) en het bezit van de steden. De boer, die als zelfstandige stand niet vertegenwoordigd was, moest het in het gebied van het adellijk en het stedelijk bezit stellen zonder bescherming van de vorst; terwijl in Pruisen de boer juist meer bescherming had gekregen (Görlitz 1964, p. 116).

De versterkte ontwikkeling van de *Gutsstruktur* vanaf het begin van de 18de eeuw, als gevolg van de ontvolking van het gebied en de versterkte machtspositie van de adel, werd in gunstige zin beïnvloed door de introductie van de *Holsteinse koppel-*

verbouw als nieuwe landbouwmethode: een uitbreiding en verbetering van het drieslagstelsel, die via Engeland, Holland en Holstein geïntroduceerd werd. Door een intensievere wisselbouw (tot in zeven fasen) kon nu ook gebruik gemaakt worden van de gemeenschappelijke weide die onder het drie- of vierslagstelsel slechts extensief gebruikt kon worden. De nu hogere landbouwopbrengsten, en het aantrekken van de graanmarkt maakten een uitbreiding van de landgoederen aantrekkelijk; door het nog steeds bestaande arbeidstekort moest de boer daarom nog steviger aan 'zijn' grond gebonden worden. Volgens Görnitz (1964, p. 118) lag het ook aan het volkskarakter van de Mecklenburger om zich te schikken in zijn onderdanig lot:

'Aber im mecklenburgische Volkscharakter lagen auch Gutmütigkeit, Treuherzigkeit und Biederkeit, natürliche Wesenszüge, die auch die Abhängigkeitsverhältnisse beeinflussten'.

In de 18de eeuw nemen de door de Vrede van Westfalen sterk aangetaste politieke macht en betekenis van het Duitse Rijk verder af; Pruisen echter werd naast Oostenrijk één van de belangrijkste staten in Europa. Vooral Frederik de Grote (1740-1786), de meest belangrijke vorst van het verlicht absolutisme in het Europa van die tijd, had grote betekenis voor de economische ontwikkeling van Pruisen. Zijn vader had met behulp van een omvangrijk leger de militaire en politieke macht van Pruisen vergroot; Frederik zag zich voor de taak geplaatst om het door de oorlogen uitgeputte land in stand te houden. Mede om het grote leger te kunnen voeden, ging hij over tot de zogenaamde binnenlandse kolonisatie (*innere Kolonization*): de ontginning van tot dan toe moeilijk toegankelijke gebieden, zoals de moerassige gronden langs de Wartha, Oder en Netze, waarbij hij de expertise inriep van Hollandse en Vlaamse vaklieden. Zo is het noordoostelijk deel van het onderzoeksgebied, de Uckeründe (aan de monding van de Oder) ontgonnen met hulp van de Hollandse kolonisten: het dorpje Holländerei getuigt van deze inbreng. In Pruisen werd in 1807 de erfelijke horigheid van de boeren afgeschaft; dit gold dus ook in het zuidelijk deel van Voor-Pommeren dat tot Pruisen behoorde. Toen de rest van Voor-Pommeren in 1815 bij Pruisen werd gevoegd werd ook hier de horigheid afgeschaft. In Mecklenburg gebeurde dit pas in 1821. Deze vernieuwingsimpuls vanuit West-Europa kon zelfs door de grootgrondbezitters niet helemaal worden tegengehouden. In de domaniale gebieden leidde deze opheffing van de lijfeigenschap tot belangrijke veranderingen, waar in de volgende paragraaf op wordt ingegaan.

Het was paradoxaal dat de positie van de boer in de adellijke gebieden juist verslechterde door deze officiële afschaffing van het lijfeigenschap. De adel slaagde er in om de praktische doorvoering van de 'boerenbevrijding' in gunstige zin bij te buigen. De adel was bang dat de afschaffing van het lijfeigenschap zou leiden tot een massaal vertrek uit de gebieden met een *Gutsstruktur*. Het werd de landgoed-

bezitter toegestaan in vier jaar tijd steeds een vierde deel te bevrijden, en de betreffende boeren als dagloner weer in dienst te nemen. De boer was wel 'vrij' geworden, maar hij verkreeg niet het recht om zich vrij te vestigen en eigen grond te bezitten. In de praktijk bleef het *Heimatrecht* van kracht: de boer kon zich alleen vestigen op het grondgebied van zijn landsheer. De verlening van dit recht bleef ook na de boerenbevrijding in handen van de landheren, die nog altijd tevens de functie van de rechterlijke macht uitoefenden. Onderling spraken zij af geen 'vreemde' landlozen het recht op vestiging te verlenen. De vrije, maar landloze boer had ook weinig kans op een stuk grond in het al overbevolkte domaniale gebied. De steden van Mecklenburg hadden zich nog nauwelijks ontwikkeld (hierop wordt later ingegaan), zodat ook hier geen werkgelegenheid voorhanden was. De dolende boer mocht blij zijn als uiteindelijk zijn vroegere 'nobile' landheer zo goed was zijn voormalige lijfeigene nu als dagloner in dienst te nemen, met nog minder rechten dan daarvoor. De boer had weinig keus, en het kwam de landheren goed uit: in 1819 en 1820 waren de graanprijzen erg laag, waardoor de landheren de arbeidskosten tot een minimum wilden beperken. De opheffing van de lijfeigenschap was voor de adel dus een prima middel om zich te ontdoen van een deel van de boeren, en bovendien kon de *Gutsherr* nu zijn dagloners naar believen ontslaan, waar hij vroeger door het recht gehouden was zijn lijfeigenen te onderhouden (Mager 1955, p. 392-93).

Door het verkregen ontslagrecht ontstond een steeds groter wordende groep landloze, als nomaden rondtrekkende boeren. Met name het gebrek aan vestigingsrecht speelde deze groep parten. In 1865 beschreef een vooruitstrevende landgoedbezitter de situatie van de Mecklenburger als volgt:

'Sowie der Mecklenburger seinen Fuß über die Grenze seines Geburtortes, sei es Stadt, Gut oder Dorf, setzt, ist er im Auslande, nein noch schlimmer; das wirkliche Ausland nimmt ihn gern und willig auf, das sogenannte Ausland im eigenen Vaterland stößt ihn zurück, gesetzmäßig kann er nie darauf rechnen, im nächsten Gute, in nächster Stadt sein Unterkommen zu finden, seine Heimat zu erwerben. Der Mecklenburger hat nur ein Vaterhaus, eine Vaterstadt, kein Vaterland' (Mager 1955, p. 394).

2.4 Verschillen tussen adellijk en domaniaal gebied

Het *Landesgrundgesetzliche Erbvergleich* uit 1755, waarbij het gebied van Mecklenburg werd opgedeeld in adellijk, domaniaal en stedelijk bezit, kan beschouwd worden als de grondwet van Mecklenburg. De hertogen van Mecklenburg-Schwerin en Mecklenburg-Strelitz konden slechts in het domaniale gebied 'absoluut' heersen, zij het met vele beperkingen. Dit domaniale bezit besloeg ongeveer 38 procent van de totale oppervlakte van Mecklenburg, verstrooid over het hele land; iets meer geconcentreerd in het zuidwesten van Mecklenburg-Schwerin, en in het zuidoostelijk deel van Mecklenburg-Strelitz (zie figuur 2.6). In het adellijk gebied (*Ritterschaft*),

ongeveer 47 procent van de totale oppervlakte, konden de hertogen maar weinig invloed uitoefenen.

Alle bezitters van landgoederen, adellijk of niet, en alle burgemeesters waren automatisch lid van de *Landtag* (gemeenschappelijk voor beide hertogdommen), alwaar de *Union der Stände* zich verzette tegen elke poging van de hertogen om de privileges van de standen aan te tasten. Het gebied van de adel was eveneens over het landsterritorium verspreid, maar kwam iets meer geconcentreerd voor oostelijk van de lijn Rostock-Güstrow-Goldberg-Plau. Ruwweg kan men stellen dat het adellijk bezit zich doorgaans bevond op de meest vruchtbare gronden; het bezit van de hertogen (domaniaal bezit) vinden we meer in de relatief onvruchtbare gebieden ten zuiden van de eindmorenen en de *sanders* (Bentzien en Neumann 1988, p. 20-24). Daarnaast moeten genoemd worden het grondbezit van de steden, de kerken, en de universiteiten; samen ongeveer vijftien procent van het totale territorium.

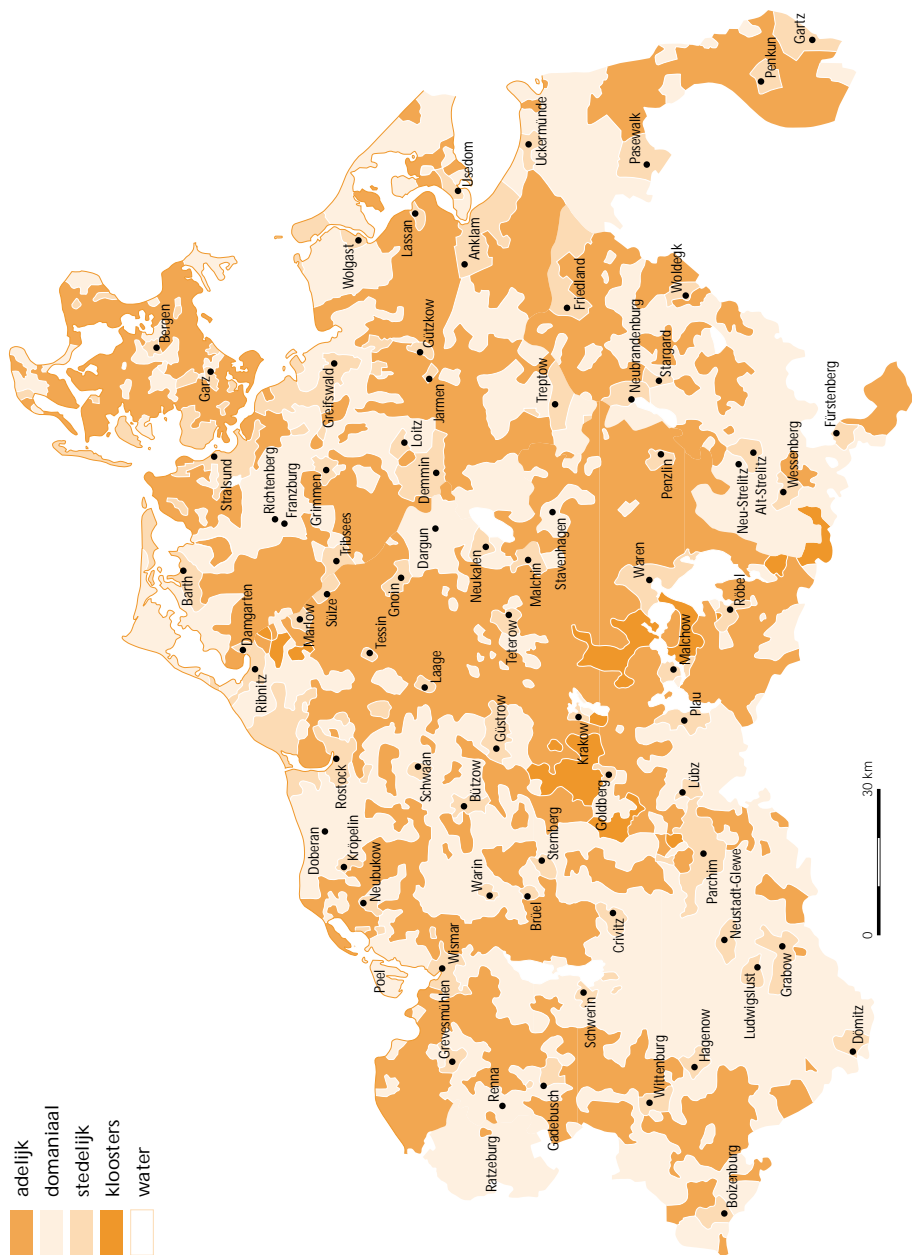
De hierboven geschetste ontwikkeling in Mecklenburg heeft in grote lijnen ook in Voor-Pommeren plaatsgevonden. Het verdere betoog heeft vooral betrekking op ontwikkelingen in Mecklenburg; op eventuele afwijkingen in Voor-Pommeren wordt in hoofdstuk acht ingegaan.

Het adellijk gebied

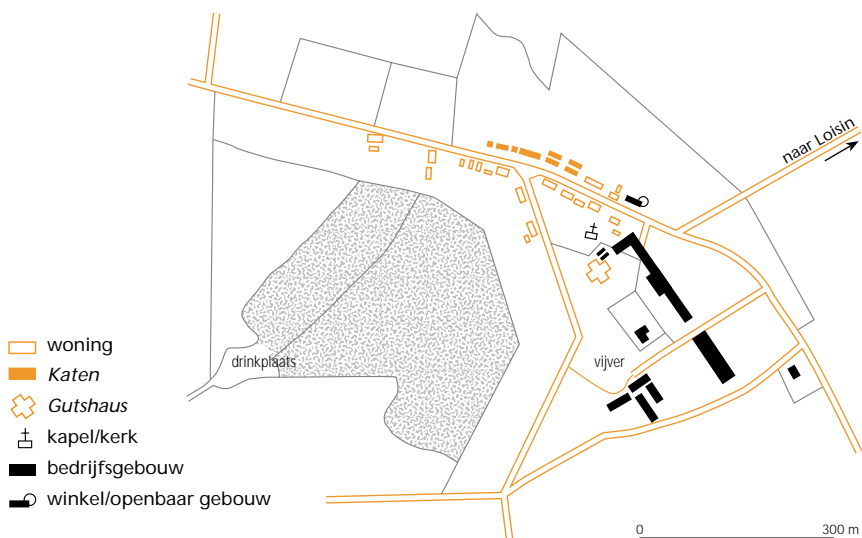
Door het *Bauernlegen* verdween met de 'vrije' boerenstand ook de oude dorpsstructuur (voor zover daar iets van over was na de Dertigjarige Oorlog). De boeren werden nu dagloner op een landgoed, dat door samenvoegingen steeds groter was geworden (overwegend meer dan honderd hectare). Een geheel nieuwe ruimtelijke structuur was ontstaan: grote landbouwarealen en slechts weinig nederzettingen, met een zeer eigen structuur: het *Gutsdorf*. Een centrale plaats werd ingenomen door het *Gutshaus*, waarvan de omvang en de architectuur een afspiegeling vormden van de welstand van de adellijke familie. De gegoede adel bezat meerdere landgoederen, soms zelfs over een groot gebied verspreid, van Mecklenburg tot Oost-Pruisen.

De opzet van een *Gutsanlage* was vrijwel altijd dezelfde (zie figuur 2.7). Een fraaie lommerrijke allee voerde naar het *Gutshaus*. Hierachter was een park aangelegd, meestal met een vijver. Naast het huis lagen de *Wirtschaftsgebäude*: de stallen en opslagruimten.

De *Tagelöhnerkaten*, de onderkomens van de dagloners, lagen in de buurt van het *Gutshaus*, maar wel uit het zicht van de bewoners ervan. Het contrast in de woon- en leefverhoudingen was extreem groot: het *Gutshaus* bestond uit vele kamers (een klein *Gutshaus* bestond nog altijd uit tien kamers, een groot huis bevatte al snel 25-35 kamers en zalen). De *Katen* kunnen het best omschreven worden als een lange boerderij, bestaande uit doorgaans vier woningen, opgetrokken uit leem en stro, in gunstige gevallen uit steen. Een dagloner die rond 1850 naar Amerika was geëmigreerd, beschreef later de woonomstandigheden in de *Katen* als volgt:

Figuur 2.6 *Grondbezitsverhoudingen in Mecklenburg en Vorpommern rond 1750.*
Bron: Mager 1955.

Figuur 2.7 *Structuur van een Gutsanlage (Ludwigsburg, plattegrond 1956). Bron: Hoofwijk en Van Zijst 1991, p. 60.*

Foto 2.2 *Voormalige Tagelöhnerkaten in Loisin. Eén van de Katen deed ten tijde van het maken van de foto (voorjaar 1989) dienst als postkantoor van dit dorp van destijds ongeveer 240 inwoners.*

'Es war ein alter Strohkaten, in dem wir wohnten. Es war niedrig im Dach, aber dafür der längste im Dorf. Darin gehörte uns eine Stube und eine Kammer. Wer lang aufgeschossen war, der tat gut, wenn er mit seinem Kopf den Balken aus der Wege ging [...]. Der Fußboden war als Lehm auf dem Püttberg gewassen. Man bloß, er brach immer aus. Aber Sonntags streute die Mutter weißen Sand. Da sah es sehr schön nach Sonntags aus' (Rühle 1958, p. 82-83).

Terwijl de dagloner op het land ploeterde, vermaakte de adellijke familie zich met bijvoorbeeld de jacht. Het dagelijks werk in het huis werd verricht door een omvangrijke huishoudelijke staf, terwijl de leiding op het bedrijf werd uitgeoefend door de inspecteur.

De dagloners werden zeer slecht betaald, maar er bleek voor de adel een mogelijkheid te bestaan om nog meer geld op arbeidskosten te besparen: het aannemen van seizoenarbeiders. Deze zogenaamde *Schnitter* werden ondergebracht in grote barakken, de zogenaamde *Schnitterkasernen*. Met name kwamen veel seizoenarbeiders uit het buitenland, vooral uit Polen; de landheren prefereerden deze oplossing boven het dulden van vrije Mecklenburgse boeren in hun omgeving (Obenaus 1975, p.160; Mager 1955, p. 429).

Als illustratie van het personeelsbestand van een *Rittergut* kan de samenstelling van het landgoed *Behrenhoff* dienen, een landgoed van 787 ha (nu in de Landkreis Ostvorpommern). In 1930 waren daar de volgende personen werkzaam:

- administrateur
- tweede inspecteur
- stalhouder
- chauffeur, tevens elektricien
- kamerdienaar
- koetsier met hulpje
- meubelmaker
- wagenmaker
- smid met gezel
- tuinier, met één hulp en twee leerlingen
- herder met leerling
- beheerder van de melkerij, met twee leerlingen
- varkenshoeder met één leerling
- boswachter
- 26 dagloners
- 80-100 Poolse seizoenarbeiders in de jaren 1920-30, daarna 25-30 van elders.

In 1933 is de graaf kinderloos gestorven, zijn vrouw heeft alles geërfd. Deze laatste vluchtte in 1945 voor de Russen naar Beieren. Bron: Hinz 1967, p. 53-54.

We kunnen zonder veel gevaar spreken over een twee-standen maatschappij: enerzijds de landheren, en hun (meest adellijke) families, die binnen het *Gutshaus* een eigen culturele wereld hadden opgebouwd, die aansloot bij de culturele invloeden vanuit West-Europa; anderzijds de dom gehouden boerenarbeiders, voor wie de wereld niet groter was dan de eigen miserabele woning en het dorp. Ook in taal bestond een verschil: de heersende klasse bediende zich natuurlijk van het hoog-Duits, terwijl het gewone volk onderling in plat-Duits converseerde. Dit Mecklenburgs dialect is een interessant cultuurverschijnsel op zich; veel woorden zijn verwant aan het Nederlands of het Fries. Er bestaan vele spreekwoorden en gezegden die in het plat-Duits de toenmalige verhoudingen schetsen, bijvoorbeeld: *'Wennihr is de Buer 'n Minsch?'* (wanneer is de boer een mens) - luidt de scherts-vraag, waarop het antwoord moet zijn: *'Wenn he in 'n Snei gahn hett, denn seggt man: 'züh, hier hett all 'n Minsch gahn'* (als hij door de sneeuw gelopen is, dan zegt men 'hier is al een mens geweest')' (Bentzien 1988, p. 131).

Het domaniale gebied

Het is niet zo dat in de domaniale gebieden de sociale verhoudingen tussen landheer en boer door de langere arm van de hertog aanmerkelijk beter waren dan in de adellijke gebieden. De *Amtshauptman* en de *Domänenpachter*, als vertegenwoordigers van de hertog heersten met harde hand over de boerenstand in de dorpen. Er waren ook in het domaniale gebied *Gutsbetriebe* ontstaan, met lijfeigene loonarbeiders, maar in veel geringere mate dan in de adellijke gebieden. Er hadden zich in de periode van het *Bauernlegen* veel meer zelfstandige boeren kunnen handhaven, en de oude dorpsstructuur bleef doorgaans intact, inclusief de dorpscultuur, het ambacht, en tradities. De dorpen waren echter klein, en speelden nauwelijks een rol in de bestuurlijke geleiding. De financiën bleven derhalve beperkt, en daarmee de mogelijkheid om gemeenschappelijke voorzieningen in te richten; in tegenstelling tot de dorpscultuur in Midden- en Zuid-Duitsland, alwaar het gemeenschapsleven veel meer ontwikkeld was (Bentzien 1988, p. 22).

Wat was de invloed van de afschaffing van het lijfeigenschap in de domaniale gebieden? In de praktijk bleek de macht van de adel in staat om ook in het domaniale gebied invloed uit te oefenen. In diverse overeenkomsten tussen hertog en adel, waaronder het *Erbvergleich*, was geregeld dat het bezit van het domaniale gebied de hertogen verplichtte om mee te betalen aan het instandhouden van het bestuur van het hertogdom. De adel, die de dienst uitmaakte in de *Landtag*, interpreteerde deze overeenkomsten zo, dat het verboden was om het domaniale bezit te verkleinen, door het ook werkelijk in bezit van de boeren te geven. In het domaniale gebied van Mecklenburg zien we vooral een omschakeling van tijd- naar erfpacht (Mager 1955, p. 360-61). Toch was dit al een grote verbetering. De tijdpacht was voor de boeren zeer ongunstig. Aan het einde van elk jaar was men overgeleverd aan de willekeur van de grondbezitter: de pacht kon verhoogd of zelfs opgezegd worden. Hoewel in de domaniale gebieden de praktijk uitwees dat de pachter tot zijn dood op de boerderij kon blijven, en dat de pacht na zijn dood op de erfgenamen over-

ging, had de onzekerheid hierover tot gevolg dat de boer weinig investeerde, en bijvoorbeeld weinig aan verbetering deed. Met de invoering van erfpacht zou de boer zich eigenaar van de grond moeten voelen, waardoor hij harder en beter zou werken. De overgang naar erfpacht was in sommige gebieden reeds vanaf 1822 mogelijk, maar werd door de conservatieve boeren argwanend bekeken, zodat slechts enkele *Erbhöfe* ontstonden. In 1867 ging men derhalve over op een verplichte invoering van erfpacht (Benthien 1960, p. 128). Een noodzakelijke voorwaarde voor de invoering van erfpacht was een nieuwe indeling van de velden, die bekend staat onder het begrip *Separation*: het opheffen van de gemeenschappelijke velden, en het doorvoeren van een ruilverkaveling, ten einde elk boerenbedrijf zo levensvatbaar mogelijk te maken (of zoals de DDR-geograaf Benthien (1960, p. 129) het omschrijft: 'om een overgang naar de kapitalistische landbouw mogelijk te maken').

2.5 Vanaf de 19de eeuw: landbouwhervormingen

Vanaf het begin van de 19de eeuw werd een aanvang gemaakt met hervormingen, met name in het domaniale gebied. De meer verlicht denkende grondbezitters in deze gebieden trachtten de sociale omstandigheden enigszins te verbeteren door voor de dagloners de mogelijkheid te creëren een eigen boerderij te stichten, met een klein lapje grond (in het begin maximaal 0,22 hectare), zodat hij naast zijn loonarbeid nog wat kon 'boeren'. Vanaf ongeveer 1830 ontstaat op die manier in de domaniale gebieden geleidelijk aan een groep kleine zelfstandige boeren, de zogenaamde *Büdners* en *Häuslers* (in het huidige Duits vertaald betekenen beide woorden keuterboer). De grootgrondbezitters stelden aanvankelijk strenge regels en randvoorwaarden, maar desondanks was de belangstelling voor het stichten van een *Büdnerei* groot. Geleidelijk aan verdwenen echter de meest strenge voorwaarden (zo kon bijvoorbeeld het te bebouwen areaal uitgebreid worden), en werden de *Büdnereien* kleine en middelgrote 'zelfstandige' landbouwbedrijven, die in erfpacht gegeven werden. Het aantal *Büdnereien* in Mecklenburg-Schwerin kon uitgroeien tot 12.600 in 1933, waarvan een derde een omvang had van 2-5 hectare, een derde 5-10 hectare groot was, en de rest zelfs groter was dan 10 hectare (Mager 1955, p. 405).

Het ontstaan van de groep *Häuslers* (vanaf 1846) komt uit dezelfde 'verlichte' sociale politiek voort: de leefomstandigheden van de dagloner verbeteren. De *Häusler* kreeg echter aanvankelijk alleen het recht een huis te bouwen; hij kreeg geen landbouwgrond ter beschikking, omdat hierdoor zijn inzet in de loonarbeid wel eens zou kunnen verminderen. Geleidelijk aan werden ook voor de *Häuslers* de beperkingen minder, en was het ook voor hen mogelijk een landbouwbedrijf op te bouwen. Het landbouwooppervlak bleef echter gering omdat de *Häusler*, veel meer dan de *Büdner*, nevenactiviteiten bleef bedrijven. Het aantal *Häuslereien* in Mecklenburg-Schwerin groeide uit tot ongeveer 14.000 in 1927; voor meer dan 90 procent met een omvang tussen 0,1 en 0,2 ha. (Mager 1955, p. 412).

In de adellijke gebieden was het verzet tegen de landhervormingen zo sterk dat in

vergelijking tot de domaniale gebieden slechts zeer weinig *Häuslers* en *Büdners* zijn ontstaan.

In toenemende mate waren de slechte omstandigheden in de landbouw reden voor vertrek; met name vanaf 1850 nam de (e)migratie sterk toe. In de periode 1834-1849 bedroeg het totale vertrekoverschot in Mecklenburg-Schwerin ongeveer 27.000 personen, tegen 78.000 in de periode 1849-1863 (op een bevolkingsomvang van ongeveer 550.000). Het vertrekoverschot in laatstgenoemde periode bedroeg ongeveer 82 procent van het geboorte-overschot. Van de vertrekkers was 77 procent afkomstig uit de gebieden met een *Gutsstruktur*; dit hield regelrecht verband met het verzet tegen landhervormingen in deze gebieden. Door de (e)migratie daalde de bevolkingsdichtheid in de adellijke gebieden tot 21 inwoners per vierkante kilometer: de laagste dichtheid in Duitsland. In het domaniale gebied, met z'n *Häusler* en *Büdner* was de dichtheid iets hoger, namelijk 35 inwoners per vierkante kilometer (Karge e.a. 1993, p. 136).

Er was vooral sprake van een massale emigratie naar de Verenigde Staten. Een eerdergenoemde emigrant schrijft vanuit 1868 vanuit Amerika aan de achterblijvers:

'Und warum ich ausgewandert bin, das will ich dir auch sagen. Ich wollte frei werden und eigen Grund und Boden unter den Füßen haben. Nicht bloß ein paar hundert Ruten Pachtland, sondern was zu vererben für die Kinder. Denn es ist dem Menschen eingeboren, dass er eigen Hüsing haben will, und das ist was Gutes, was dem Menschen da eingeboren ist' (Rühle 1958, p. 73).

Na 1871 vertrok men met name naar de grote, opkomende Duitse industriegebieden, vooral naar Berlijn en Hamburg. De slechte economische omstandigheden op het platteland waren de voornaamste oorzaak van vertrek, maar ook de sociale (klasse)verhoudingen wekten veel irritatie op. Zo was het sluiten van een huwelijk moeilijk omdat daarvoor de toestemming van de landheer noodzakelijk was. Dit leidde overigens tot veel buitenechtelijke kinderen, ongeveer 20 procent rond 1860 (Mager 1955, p. 390-94).

Het grootste gedeelte van Mecklenburg en Voor-Pommeren moet er eind 19de eeuw landschappelijk uitgezien hebben zoals Sering het in 1893 schilderde:

'Fährt man heute durch Mecklenburg, so sieht man im Ritterschaftlichen stundenweit kein einziges Dorf - an ihrer Stelle herrschaftliche Wohnhäuser und Parks, daneben große Wirtschaftsgebäude und Katen der Gutstagelöhner. Die Bahnhöfe sind selbst Sonntags fast menschenleer; wer da aus- und einsteigt, sind Gutsbesitzer, Diener in Livree und Passagiere der vierten Klasse' (geciteerd in Mager 1955, p. 507).

Slechts in het domaniale gebied trof men 'gewone' boerendorpen aan, die echter veel kleiner waren dan in de andere delen van Duitsland.

2.6 Geringe industriële en stedelijke ontwikkeling

In het binnenland hebben zich maar weinig steden ontwikkeld. De oorzaak daarvoor is tweeledig. In de eerste plaats was door het specifieke karakter van de feodale landbouw slechts een zeer kleine locale markt ontstaan zodat ook marktsteden zich nauwelijks ontwikkelden. In de tweede plaats ging in de 19de eeuw de industrialisatiegolf in Duitsland grotendeels aan Mecklenburg en Pommeren voorbij. Von Känel (1969, p.61) geeft hiervoor de volgende redenen:

- het ontbreken van grondstoffen;
- de geringe bevolkingsdichtheid;
- het ontbreken van een regionale markt, als gevolg van de feodale verhoudingen;
- de onwil van de Junkers om te industrialiseren;
- de grote afstand ten opzichte van de belangrijkste markten;
- een weinig ontwikkelde en weinig gedifferentieerde stand van ambachtslieden;
- onvoldoende eigen kapitaal;
- het lage onderwijsniveau.

Zelfs de aanleg van wegen werd door de landheren tegengehouden, omdat daarin het gevaar bestond dat de dagloners te gemakkelijk toegang tot de stad zouden hebben, zodat ze niet meer zouden terugkeren naar het landgoed. De dochter van een landheer beschreef deze situatie in haar autobiografie als volgt:

'Unser Dorf hatte keine Chaussee-Verbindung. Entweder mußte man vier Kilometer durch den 'kleinen Wald' auf sandigem Landweg zur Stadt fahren oder durch das ebenfalls sandige, tiefe Tal der Mühlbaches einen Kilometer bis zur Chaussee. Ob Dünger aus der Stadt oder Getreide, Schweine oder Kartoffeln dorthin transportiert werden mußten, immer blieben die schlechten Wegeverhältnisse ein Problem.... Die alte gnädige Frau hätte es ja haben können, aber sie wollte nicht.... Unsere Bauern waren dafür. Aber die Rosenower Herrschaften sträubten sich auch dagegen...' 'Ich grab doch nicht mein eigenes Grab', sagte sie, 'damit es die Leute so nah zur Stadt haben und dort besser bezahlte Arbeit suchen. Und die Kinder gehen dort zur Schule, lernen was und arbeiten nachher nicht bei mir als Hofgänger. Nein, so dumm bin ich nicht!' (Petershagen 1989, p. 40).

De *Gutsherren* hadden rechtstreekse contacten met kooplieden in de havensteden, zodat graan, wol en andere producten zonder overslag naar de kust konden worden vervoerd. De koopkracht op het platteland (dunbevolkt en vooral bewoond door arme dagloners) was gering; de landheren deden hun grote inkopen in Berlijn, Lübeck en Hamburg.

In de 19de eeuw kenden de meeste steden in Mecklenburg en Voor-Pommeren door genoemde redenen slechts een zeer bescheiden industrialisatie, vaak voortkomend vanuit reeds aanwezige ambachten. Uit de traditionele smederijen groeiden de reparatiebedrijven voor landbouwmachines, en enige machinebouw. In de nabij-

heid van steden kwam her en der baksteenindustrie tot stand. Aan de rand van *Gutsbetriebe* ontstond een begin van veeteelt, en daardoor ook wat melkproductie. De namen van nederzettingen zijn te herkennen aan de uitgang *-meierei*, *-ausbau* en dergelijke. Deze kleine nederzettingen zijn een oorzaak van het versnipperde nederzettingenpatroon, dat nog steeds bestaat. Belangrijk waren voorts de suikerfabrieken die volgens Karge (1999) rond 1900 de meest moderne van Europa waren. De suikerbieten werden door middel van een net van smalspoorbanen naar de suikerfabrieken gevoerd.

De weinige steden in het binnenland waren klein (niet meer dan duizend inwoners), en behoorden overwegend tot de groep *Ackerbürgerstädte*, waarvan de naam al de bestaansbasis aangeeft: ambachtslieden, dagloners, knechten, gezellen, en keuterboertjes met een nevenberoep bepaalden de sociale structuur. De *Ackerbürger-steden* (zoals Gützkow in de Kreis Ostvorpommern) zijn nu nog te herkennen aan de grote ronde poorten naast de woonhuizen, waardoor de boerenkarren naar binnen werden gereden. De marktfunctie van deze steden was gering.

Enkele wat grotere steden in het binnenland hebben hun groei te danken aan bestuurlijke functies, zoals Schwerin. Dankzij Hertog Johann Albrecht beleefde de stad in de 16de eeuw een culturele en wetenschappelijke bloei, die later werd versterkt door omvangrijke kunstverzamelingen (waaronder veel Hollandse meesters). Toen in 1837 de Groothertog van Mecklenburg zijn residentie verplaatste van Ludwigslust naar Schwerin was dat het begin van een groei van de stad, niet in het minst omdat ze nu ook garnizoensstad werd. De aansluiting op het spoorwegnet in 1847 versterkte deze impuls. Een grootschalige industrialisatie werd echter door de hertog verhinderd. Het grote slot van Schwerin, prachtig gelegen aan de Schweriner See, getuigt nog van deze glorie tijd. Andere steden met bestuurlijke functies waren Güstrow, Wolgast, Neustrelitz, Ludwigslust en Puttbus (op Rügen).

Havensteden en scheepsbouw

Wat is er gebeurd met de grote kuststeden die zo'n belangrijke rol hadden gespeeld in de Hanzetijd? Hun geschiedenis nadien is er een van neergang. Stralsund was naast Lübeck één van de rijkste Hanzesteden. Haar ligging - op een kleine heuvel, geheel door water omgeven, en met dammen verbonden met het land - was zeer gunstig. Aan de landzijde was de stad goed beschermd, en de haven was via de Strelasund goed te bereiken. De haven was bovendien in de lijzijde van het eiland Rügen beschut tegen stormen en plotselinge militaire overvallen. Rond 1400 had Stralsund een handelsvloot van iets meer dan driehonderd schepen (Landeszentrale 1995). Met de toename van de diepgang van de schepen zetten de voordelen zich echter om in nadelen (de *Strelasund* is niet diep), waardoor de handel terugliep en de scheepsbouw en rederij-functie vrijwel geheel verdwenen.

Ook Rostock was een belangrijke Hanzestad met een grote haven, die evenals Stralsund en Greifswald aan het eind van de Middeleeuwen een geleidelijke teruggang kende. Een definitief teken dat de economische macht van de Hanze was

gebroken was de ondergang van het handelshuis Loitz in Stettin in 1572 (Karge 1999).

In de 19de eeuw beleefden de havens weer een opleving, vooral door de export van graan naar West-Europa. De handelsvloot van Rostock was met 378 schepen in 1872 de op twee na grootste van Duitsland - na Hamburg en Bremen. Daarmee werd ook de scheepsbouw weer belangrijk, waarbij met name de stichting van de *Neptun*-werf in 1890 genoemd moet worden, die in 1905 al rond 1600 werknemers telde. Rostock was echter niet alleen van de industrie afhankelijk: belangrijk was ook de universiteit - gesticht in 1419, en daarmee de oudste in het gebied rond de Oostzee. De overslag in de haven was echter niet groot. In 1873 werd slechts 56.000 ton goederen omgeslagen, tegen 395.000 ton in Lübeck en 1.020.000 miljoen ton in Stettin. Deze laatste haven zou overigens pas echt groeien in de 20ste eeuw, na verbetering van de waterverbinding met Berlijn in 1914 en nog eens in 1934 (Hinz 1988, p. 353; Karge e.a. 1993, p. 135).

Wismar was in de Middeleeuwen een Hanzestad die in tegenstelling tot Stralsund wel het voordeel van een natuurlijke (relatief) diepe haven had. Na de Dertigjarige Oorlog kwam de stad bij Zweden en werd ze tot een sterke vesting uitgebouwd. Maar zonder achterland zette het economisch verval snel in. Na de terugkeer bij Mecklenburg (ten dele in 1803, formeel in 1903) beleefde de stad een kortstondige opbloei onder invloed van de spoorwegaanleg en de vestiging van enige industrie. Greifswald (39.000 inwoners in 1939) kende evenals Stralsund in vroegere tijden een niet onbelangrijke zeehandel, maar haar verkeersligging was ongunstiger dan die van Stralsund. De haven lag vijf kilometer landinwaarts, en stond via het kleine riviertje de Ryck in verbinding met een ondiepe bocht van de Greifswalder Bodden. Van veel groter gewicht was echter de culturele betekenis van Greifswald, dankzij de al in 1456 gestichte universiteit. Deze universiteit was voor Pommeren van groot belang, ook gezien de goede culturele betrekkingen tussen de universiteit en de Scandinavische landen (Hinz 1988, p.125-129).

Mecklenburg en Voor-Pommeren hebben in grote lijnen dezelfde economische ontwikkeling doorgemaakt, maar dat betekent niet dat er geen verschillen waren tussen de twee. Mecklenburg richtte zich sterk op het westen, op steden als Lübeck en Hamburg, terwijl Voor-Pommeren veel relaties met Berlijn onderhield. Deze verschillende oriëntaties hadden geleid tot het ontstaan van twee economische regio's, met duidelijk van elkaar gescheiden verkeersstromen. In Voor-Pommeren werd graan voor Berlijn verbouwd, en de kust werd een belangrijk recreatie- en vakantiegebied voor de Berlijners, vooral de schiereilanden Usedom en Wollin. De badplaatsen op Usedom (Heringdorf, Ahlbeck, Bansin, Zinnowitz, e.a.) werden massaal door Berlijners bezocht. Ook aan de hand van bevolkingscijfers blijken de relaties tussen (Voor-) Pommeren en Berlijn. In 1905 stamde elf procent van de Berlijnse bevolking uit Pommeren. Mede door de intensieve relaties met het snel expanderende Berlijn kende Voor-Pommeren sinds de 19de eeuw meer economi-

sche voorspoed dan Mecklenburg. De grens tussen Mecklenburg en Pommeren was één van de meest stabiele grenzen van Midden-Europa.

2.7 De wereldoorlogen en het interbellum

De Eerste Wereldoorlog had overwegend negatieve gevolgen voor de economie. Graan en suiker konden niet meer geëxporteerd worden, en de importen van steenkool uit Engeland en hout uit Rusland vielen weg. De helft van de handelsvloot werd in buitenlandse havens in beslag genomen of was tot zinken gebracht. Voor de spaarzame industrie betekende de oorlog echter een opleving. De omschakeling naar militaire productie was vaak al voor de oorlog begonnen. Dat was ook het geval bij de Fokkerfabriek in Schwerin. Anthony Fokker had in 1913 een vliegtuigfabriek aldaar geopend. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een enorme expansie van de *Fokker Flugzeugwerke*: het bedrijf leverde circa vierduizend vliegtuigen aan het Duitse leger en aan de bondgenoten van Duitsland - die vliegtuigen werden overigens ook in Oostenrijk, Hongarije en elders in Duitsland geproduceerd (Somberg 1979).

Op de Neptunwerf in Rostock werden duikboten gemaakt, en de springstoffenfabriek in Dömitz leverde aan het Duitse leger. Naarmate de oorlog vorderde werden de leefomstandigheden voor de bevolking steeds slechter. In 1917 ontstonden honger-

Bestuur en territoriale ontwikkeling, 1918-1945

In februari 1918 stierf de Groothertog van Mecklenburg-Strelitz zonder troonopvolger. De groothertog van Schwerin was zo edelmoedig om het regentschap op zich te nemen, maar toen bleek dat hij op deze manier trachtte om beide staten te verenigen kwam de bevolking van Mecklenburg-Strelitz in verzet. Net als elders in Duitsland braken in november 1918 opstanden uit, die in Mecklenburg leidden tot een troonsafstand van de groothertog die vervolgens uitweek naar Denemarken. Begin december kwam definitief een einde aan de standenmaatschappij - in 1920 formeel vastgelegd in de grondwet. De onoverzichtelijke bestuurlijke indeling naar adellijk, domaniaal, stedelijk en kerkelijk bezit werd vervangen door een indeling in *Kreise*.

Met de komst van de Weimarrepubliek werden de beide Mecklenburgse groothertogdommen zelfstandige *Freistaaten* van de nieuwe federale republiek. In Mecklenburg-Schwerin woonden ongeveer 600.000 mensen; Mecklenburg-Strelitz was een dwergstaat met rond de 110.000 inwoners (Karge e.a. 1993, p. 133)

In 1933 kwamen de Nationaal-Socialisten aan de macht; op 1 januari 1934 werden de twee *Freistaaten* samengevoegd tot een nieuw *Land Mecklenburg*, waaraan Rügen en Voor-Pommeren toegevoegd. In de Pruisische Provinz Pommern waren al in 1932 de Regierungsbezirke Stralsund en Stettin samengevoegd. *Bron: Karge e.a. 1993; Landeszentrale 1995.*

opstanden, die in verscheidene steden leidden tot de bestorming van winkels. In de fabrieken werd regelmatig gestaakt voor hogere lonen en beëindiging van de oorlog.

Duitsland kwam economisch verzwakt uit de oorlog, en de eerste na-oorlogse jaren waren zwaar. Landbouw en bosbouw bleven dominant in de economie van het onderzoeksgebied.

'Innere Kolonisation'

In Mecklenburg en in Pruisen (en daarmee ook in Voor-Pommeren) was de overheid al vanaf het begin van de 20ste eeuw bezig met een *innere Kolonisation*: een kolonisatie die gericht was op het versterken van de landbouwstructuur door het aantrekken van nieuwe boeren en het stichten van nieuwe dorpen - een beleid waaraan vooral politieke motieven ten grondslag lagen, namelijk het versterken van de nationale identiteit (Smit 1983). Deze versterking van de landbouw was voor sommige nationalistische ideologen, zoals de landbouweconoom Max Sering, noodzakelijk om een dam op te werpen tegen de 'oprukkende Slaven':

'Bauernkolonisation dient der nationalen Sicherung des Landes. Wir werden der kolossalen Flutwelle des Slawentums, die von Osten her immer stärker herandringt, auf die Dauer Widerstand leisten können nur dadurch, dass wir möglichst viele deutschen Familien durch das stärkste Mittel, den unabhängigen Grundbesitz, mit dem Boden verknüpfen' (geciteerd in Smit 1983, p. 31).

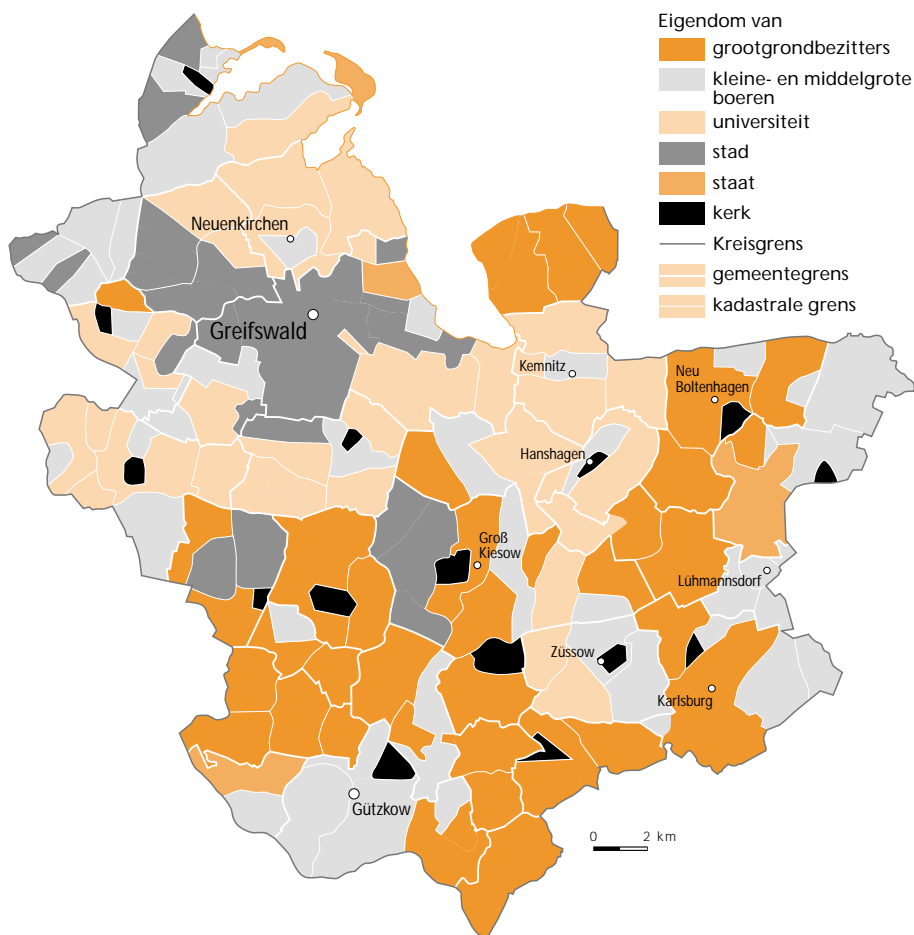
Als nevendoel gold het terugdringen van sociale tegenstellingen in gebieden met grootgrondbezit. Toen Sering in 1909 bovenstaande uitspraak deed, had hij nog voor ogen de grootgrondbezitters in het Oosten met enige druk te dwingen tot de opsplitsing van hun landgoederen. Na de Eerste Wereldoorlog werd in de gehele Weimarrepubliek, dus ook in Pommeren en Mecklenburg, een kolonisatiepolitiek van kracht, neergelegd in het *Reichssiedlungsgesetz* van 1919. De kolonisatieactiviteiten na de oorlog waren mede van belang om de groeiende sociale onrust te weerstaan, en revolutionaire gevoelens bij arbeiders in grote steden en teruggekeerde soldaten te sussen door hen een stukje grond aan te bieden. Tevens moesten vluchtelingen uit West-Pruisen en Posen aan land geholpen worden. Door de *Bauernsiedlung* zouden de na-oorlogse grenzen beveiligd moeten worden, zolang het Duitsland niet was toegestaan om een krachtig leger op te bouwen.

Ten oosten van de Elbe was de politiek vooral gericht op het opheffen of opsplitsen van slecht draaiende *Gutsbetriebe*, vanuit de gedachte dat de meer kleinschalige private (familie)landbouw een betere basis bood om de landbouwopbrengsten te vergroten. In *Ansiedlungsbezirke* waar meer dan tien procent van de landbouwgrond in het bezit was van bedrijven groter dan 100 hectare, was de stichting van *Land-lieferungsverbände* verplicht. Deze organisaties, die bestonden uit de eigenaren van deze grote landbouwbedrijven, moesten er voor zorgen dat één derde van het

oppervlak van alle bedrijven groter dan 100 hectare. beschikbaar gesteld werd voor verdeling. Een alternatief was het splitsen van bedrijven groter dan 100 hectare. In de praktijk richtte men zich op slecht draaiende bedrijven, of op bedrijven met een tekort aan arbeidskrachten.

De uitvoering van deze politiek kwam sterk onder invloed te staan van de economische crisis in de jaren twintig. De resultaten waren beperkt, omdat veel grootgrondbezitters weigerden om hun financiële basis te verkleinen door land af te staan. Slechts die bedrijven werden *aufgesiedelt* die in financiële problemen waren gekomen. Dit verklaart ook dat het meeste 'kolonisiatieland' ter beschikking kwam in de periode 1929-1932, toen steeds meer bedrijven in de schulden kwamen. Nieuwe boeren werden financieel ondersteund omdat men in de leegloop van de oostelijke gebieden een groot gevaar zag.

Figuur 2.8 *Grondbezitsverhoudingen in de Kreis Greifswald, in 1945. Bron: Hinz 1967.*

Het resultaat van de diverse *Aufsiedlungen* is beperkt gebleven. Het aandeel bedrijven groter dan 100 hectare is ongeveer tien procent gezakt tussen 1907 en 1939; de dominantie van het grootgrondbezit in Mecklenburg en Voor-Pommeren was rond de Tweede Wereldoorlog nog steeds zeer groot (Mager 1955). In figuur 2.8 zijn de grondbezitsverhoudingen in de Kreis Greifswald te zien in 1945. Het zogenaamde *Junkerland* (het grootgrondbezit in handen van de adel) overheerste in grote delen van de Kreis, met name in de zuidelijke helft. Daarnaast was relatief veel grond in eigendom van de stad Greifswald en van de universiteit van Greifswald.

Industrie

In Mecklenburg was begin jaren twintig ongeveer elf procent van de beroepsbevolking werkzaam in de industrie. Het merendeel werkte in slechts vijf bedrijven die groter waren dan vijfhonderd werknemers: *Neptunwerft Rostock*, *Plattenwerke Boizenburg*, *Norddeutsche Lederwerke Neustadt/Glewe*, *Papierfabrik Neu Kaliß* en *Waggonfabrik Wismar*. Daarnaast waren er 19 bedrijven met tussen de tweehonderd en vijfhonderd werknemers. De industrie stelde in vergelijking tot de rest van Duitsland niet veel voor. Begin jaren twintig vielen in de industrie veel ontslagen (Karge e.a. 1993, p. 148-151). Vanaf 1924 ging het economisch weer beter, maar lang zou dit niet duren. De economische wereldcrisis werd al in 1927 in de landbouw duidelijk, gevolgd door de industrie in 1929. De werkloosheid liep snel op.

De machtsovername door de Nationaal-Socialisten in 1932/33 bracht ook in het onderzoeks-gebied een gerichte werkgelegenheidspolitiek, als onderdeel van de oorlogsvoorbereiding. Vrijwel de gehele Duitse vliegtuigindustrie vestigde zich vanaf 1933 in Mecklenburg (op de firma *Junkers* na). Zwaartepunten van de vliegtuigindustrie waren Rostock, Wismar, Ludwigslust, Neubrandenburg, Schwerin en Tutow. Hierdoor vervijfvoudigde het aantal banen in één jaar tijd. Het grootste bedrijf was dat van Ernst Heinkel in Rostock - al in 1922 opgericht -, waar jachtbommenwerpers werden gebouwd. In 1938 werkten hier ongeveer 18.000 mensen. Op de werven in Rostock werden onder andere onderzeeboten gebouwd. De stad groeide van 94.000 inwoners in 1933 naar 122.000 in 1939; in dat laatste jaar groeide de stad met 2.400 mensen per maand. Neubrandenburg kende in dezelfde periode een groei van dertig procent. De conjuncturele opleving was ook te danken aan de spin-off van de oorlogsindustrie, zoals de bouw van arbeiderswoningen en infrastructuur (Karge e.a. 1993, p. 156-161).

Een bijzonder relict van de Nazi-tijd is het complex Prora op Rügen, door Hitler in de jaren dertig gebouwd als vakantiekolonie voor de arbeiders, in het kader van de leus *Kraft durch Freude*. Langs de gehele kust ontstonden *KdF-Heime*. In 1936 begon men met de bouw van het complex bij Prora, waar 20 duizend arbeiders tegelijk op krachten zouden moeten komen. Het gebouw was nog niet klaar in het begin van de oorlog; in en na de oorlog zat hier het leger. Het kilometerlange complex stond na de oorlog op geen enkele DDR-kaart vermeld (Lichtnau 1995).

De Nazi's zetten de politiek van de *innere Kolonisation* uit de Weimarperiode voort, met als aanvullend doel 'het verbeteren van de rassenverhoudingen in de landelijke gebieden' (waarbij men vooral doelde op het te hoge aantal Poolse seizoenarbeiders). Met het *Reichserbhofgesetz* uit 1933 werd een 'gezonde' spreiding van de verschillende grootte-orde aan landbouwbedrijven beoogd. Het *Erbhof* werd de na te streven vorm: een boerenbedrijf dat niet kleiner dan zes hectare en niet groter dan 125 hectare was, en waarbij de opbrengst tenminste genoeg was om de boerenfamilie die er op werkzaam was te voeden. Indien de boer zijn gezin niet kon onderhouden werd hij gedwongen om de boerderij te verlaten. Matig draaiende boerderijen waren verplicht om het bedrijf te vergroten en daarmee de opbrengst. Het *Erbhof* kon na de dood van de eigenaar alleen ongesplitst worden geërfd door één erfgenaam. De uitbreiding van de voedselproductie werd een steeds belangrijker doel van het zich op oorlog voorbereidende Duitsland.

Het effect van de kolonisatiepolitiek van de Nazi's bleef, evenals in de Weimar-tijd, beperkt. Toch is lokaal in Mecklenburg en Vorpommern de invloed groot geweest: in enkele *Kreisen* is meer dan vijf procent van de landbouwgrond opnieuw ingericht. Gedurende de oorlog ging de kolonisatiepolitiek zich steeds meer richten op de veroverde gebieden in het oosten, die volgens de principes van Christaller moesten worden heringericht. Christaller zelf werd direct bij de plannen betrokken; waarschijnlijk is er maar weinig tot stand gekomen tijdens de oorlog (Smit 1983, p. 155 en 362).

Tweede Wereldoorlog

In 1939 begon de Tweede Wereldoorlog. De eerste drie oorlogsjaren verliepen voor de bevolking relatief rustig. De oorlogsindustrie zorgde goed voor haar arbeiders. In toenemende mate werden in deze industrie krijgsgevangenen en dwangarbeiders ingezet; in 1943 vulden zij de helft van alle arbeidsplaatsen. Gevangenen uit de concentratiekampen Buchenwald, Neuengamme, Ravensbrück en Sachsenhausen werden tewerkgesteld in de oorlogsindustrie, waartoe speciale *Außenlager* werden gebouwd in diverse plaatsen in het noorden. Het grootste lag bij Barth, en diende voor de vliegtuigfabriek van Ernst Heinkel, waar ongeveer 6.000 gevangenen werden ingezet (Karge e.a. 1993, p. 162).

De eerste grote bombardementen begonnen in 1942, en richtten zich vooral op de wapenindustrie in Rostock. Daarbij vielen vele burgerslachtoffers. Vliegtuigbouwer Heinkel heeft vervolgens de productie verspreid over veertig plaatsen in heel Mecklenburg. De zwaarste bombardementen vonden in 1944 en begin 1945 plaats, toen bijvoorbeeld de stad Wismar zwaar te lijden had onder een aanval op de industrie van Dornier. Gedurende de oorlog werd één plaatsje in Voor-Pommeren wereldberoemd: vanaf Peenemünde op Usedom werden de V1 en V2-raketten naar Engeland gelanceerd.

Mecklenburg kreeg aan het einde van de oorlog steeds meer te maken met vluchtelingen: uit de zwaar gebombardeerde steden Hamburg en Berlijn, uit Oost-Pruisen,

en uit Achter-Pommeren. Hitler had bevel gegeven om met name de steden tot de laatste steen te verdedigen; dit bevel werd niet altijd opgevolgd. In het geval van Neubrandenburg werd de stad zwaar verdedigd, zodat bij de verovering door het Rode Leger vrijwel de gehele binnenstad werd verwoest. In Greifswald daarentegen besloot de Duitse commandant om de stad zonder strijd over te geven. Eind april, begin mei 1945 werden Mecklenburg en Voor-Pommeren zonder al te veel weerstand ingenomen door troepen van de Sovjet-Unie en van Groot-Brittannië, die elkaar troffen op de lijn Wismar-Schweriner See-Ludwigslust-Dömitz (Karge e.a. 1993, p. 166).

2.8 Conclusie: de ruimtelijke structuur vlak vóór de Tweede Wereldoorlog

Aan het eind van dit hoofdstuk kunnen enkele conclusies worden getrokken. De landbouw, als belangrijkste economische activiteit, heeft in zeer hoge mate de ruimtelijke structuur van het onderzoeksgebied bepaald. Een belangrijke ruimtelijke differentiatie is ontstaan door de sterk uiteenlopende bezitsverhoudingen, met name door de verschillende ontwikkeling van de domaniale en de adellijke gebieden. De sterke positie van de adellijke *Gutsstruktur*, waardoor de feodale verhoudingen langer dan elders in het Duitse Rijk konden voortduren, heeft zich in de periferie van Duitsland kunnen handhaven door het zwakkere bestuur en de geringere macht van de vorstenhuizen. Het feit dat de adel lange tijd de rechterlijke en bestuurlijke macht kon combineren is hierbij van betekenis. De grootschalige (adellijke) *Gutsbetriebe* bevonden zich overwegend op de betere bodems, dat wil zeggen in het gebied van de grondmorene (noord/noordwest), terwijl de domaniale structuur overwegend voorkwam in het gebied ten zuiden van de eindmoren (zuiden-/zuidwesten). Een scherpe grens is echter niet te trekken, omdat er ook gebieden waren waarin beide eigendoms- en occupatievormen naast elkaar bestonden.

In zijn algemeenheid kan men stellen dat de bezitsverhoudingen in zeer sterke mate het nederzettingenpatroon op het platteland hebben bepaald. In de gebieden met veel *Gutsbetriebe* was een sterke uitdunning van het aantal dorpen opgetreden door het *Bauernlegen*, en waren *Gutsdörfer* ontstaan, met hun zo specifieke structuur. In de domaniale gebieden hadden veel meer dorpen zich kunnen handhaven. De oude morfologische vormen (Angerdorf, Straßendorf, enz.) die in de adellijke gebieden vaak ten prooi waren gevallen aan het *Bauernlegen*, waren derhalve nog het meest aanwezig in de domaniale gebieden. Andere artefacten als kloosters en burchten getuigden van wereldlijk en geestelijk gezag.

De sociale verhoudingen waren in het algemeen slecht, vooral in de adellijke gebieden. Men moet echter ook vaststellen dat de positie van de boeren in de domaniale gebieden na de boerenbevrijding (de groei van het aantal *Büdners en Häuslers*) veel beter was. Deze genuanceerde benadering is echter niet terug te vinden in de officiële DDR-geschiedschrijving, die doet voorkomen of geheel Mecklenburg en Voor-Pommeren bestond uit *Junkers*.

Het onderzoeksgebied had een duidelijk perifere positie in het Duitse rijk; het ver-

bindingennetwerk was in het algemeen slecht, en vooral gericht op directe afvoer van producten naar buiten de regio.

Een familiegeschiedenis

Soms is men in de gelegenheid om de geschiedenis van een gebied 'vlees en bloed' te geven door een bevolkingsonderzoek van enkele families. Het toeval doet zich voor dat van het geslacht 'Paul' een genealogie beschikbaar is die ver teruggaat - tot de 13de eeuw, en die begint in Pommeren. Tot in de 18de eeuw heeft dit geslacht in het onderzoeksgebied gewoond. Daarom is het aardig om als illustratie de eigen familiegeschiedenis in rechte lijn te hanteren om het migratiepatroon van één familie in kaart te brengen.

Rond 1250 wordt in Stettin ene Paulus geboren, waarvan vermeld staat dat hij '*aus freiem wendischen Geblüt*' is. Waarschijnlijk hebben in hem Slavisch en Germaans bloed zich vermengd. Zijn zoon wordt raadsheer in Stettin; zijn kleinzoon wordt bisschop te Roskilde in Denemarken, hetgeen wijst op de contacten die in die tijd bestaan tussen Pommeren en Denemarken. De nakomelingen bekleden eerbiedwaardige functies in Stettin. De achtste generatie, de in 1463 in Stettin geboren Mathias, neemt het protestante geloof aan, en gaat de familienaam 'Pauli' (van Paulifilius) gebruiken. Hij trekt in zijn leven naar het westen en wordt raadsheer in Güstrow (in Mecklenburg). Zijn zoon Johannes zal rond 1500 geboren zijn, aangezien bekend is dat hij zich in 1518 heeft ingeschreven bij de Universiteit van Rostock, die even daarvoor het eerste eeuwfeest heeft gevierd. Johannes wordt burgemeester van Schwerin. Zijn zoon Simon Pauli, geboren te Schwerin in 1534, studeerde in Rostock, promoveerde in 1555 in Wittenberg, en wordt door de hervormer Melanchton bij Hertog Johann Albrecht I aanbevolen als hoogleraar in de theologie in Rostock. Hij publiceerde veel, en staat bekend als één van de hervormers in het noorden van Duitsland. Hij wordt viermaal rector van de universiteit. Zijn zoon Michael (geboren rond 1570) studeert ook in Rostock en wordt predikant in Köslin in Achter-Pommeren (nu Koszalin in Polen). Zoon Georg (1598-1657) wordt senator in Greifenberg - een plaats in Achter-Pommeren waar de Pauli's enig eeuwen blijven wonen. Van veel geleerdheid is geen sprake meer - van vader op zoon is men slachter of slager.

De zestiende generatie brengt verandering. Johann Paulus, geboren te Greifenberg in 1752 trekt rond 1780 naar Nederland, en vestigt zich als landbouwer in de buurt van Zevenhuizen, aan de Rotte. Waarom hij naar het westen is getrokken is niet precies bekend. Er kan een boze stiefvader van invloed zijn geweest, aangezien ook drie broers van Johann zijn vertrokken. Twee ervan namen dienst als huurling in een Pruisisch regiment en vestigden zich later in Stettin; van de derde broer is bekend dat hij een '*entfernte Wohnstatt*' had.

Waarschijnlijk is Johann als hannekemaaiër naar Zevenhuizen gekomen om te helpen bij het oogsten, om vervolgens te blijven. De benaming hannekemaaiër is wellicht te herleiden tot Hannover waar de eerste maaiers vandaan kwamen. Zij sliepen in schuren en hooibergen en kwamen in groepen. Waarschijnlijk is Johann gebleven omdat hij de vrouw leerde kennen, met wie hij in 1785 trouwde. Zij kregen veertien kinderen, waarvan er negen jong zijn overleden - niet ongebruikelijk in die tijd. In Holland noemde Johann zich Jan Paul - de 'i' van zijn familienaam liet hij voortaan achterwege. Zijn nakomelingen blijven lange tijd in de buurt wonen - zij maken alleen een overstap naar de andere kant van de Rotte. Zij blijven daar boeren, tot de crisis van de jaren twintig in de 20ste eeuw hen dwingt om het boerenbestaan op te geven en nieuw emplot te zoeken in Rotterdam. Bron: Paul, P. en W. Paul 1979.

3 REGIONALE ONTWIKKELINGEN IN OOST-EUROPA, 1945-1989: theorie en praktijk

'Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral' (Brecht)

De DDR behoorde tot de Midden- en Oost-Europese landen die na de Tweede Wereldoorlog gedwongen werden om de politieke, economische en maatschappelijke structuren van de Sovjet-Unie over te nemen. Deze structuren waren gebaseerd op de marxistisch-leninistische ideologie, die zich verzette tegen economische en sociale ongelijkheid. Expliciet wordt in theoretische werken binnen deze ideologie ook aandacht besteed aan de ruimtelijke aspecten van de maatschappij (voor een overzicht zie Fuchs en Demko 1979). Grote welvaartsverschillen tussen gebieden werden afgekeurd, en de tegenstellingen tussen stad en platteland zouden moeten verdwijnen.

Toen in 1989/90 met de golf van revolutionaire veranderingen in de satellietstaten van de Sovjet-Unie ook de ideologische basis wegspoelde, bleef een landschap achter dat maar zeer ten dele werd gekenmerkt door de uniformiteit die men zou verwachten op grond van deze ideologische uitgangspunten. Blijkbaar zijn de communistische regimes er niet in geslaagd om aan de theoretische uitgangspunten in de praktijk vorm te geven.

In dit hoofdstuk zal nader op theorie en praktijk van de marxistisch-leninistische ideologie worden ingegaan, waarbij de nadruk zal liggen op de effecten van de frictie tussen theorie en praktijk op regionale ontwikkeling. Het doel van dit hoofdstuk is het opstellen van een conceptueel model voor regionale ontwikkeling in Oost-Europa ten tijde van het communisme. De belangrijkste bouwstenen zijn gebaseerd op beschouwingen van economen, die gericht waren op het verklaren van de zwakheden van de centrale economische planning. Daarnaast zijn - vergelijk het eerder genoemde model van Cséfalvay (paragraaf 1.4) - een aantal ruimtelijke en historische elementen toegevoegd, die samen met de economische factoren een verklaring kunnen bieden voor regionale ongelijkheid in Oost-Europa. Het conceptueel model zal stap voor stap worden opgebouwd. Aan het eind van het hoofdstuk zal het model compleet zijn, zodat het kan dienen als kapstok voor de volgende hoofdstukken.

3.1 Basiselementen van het conceptueel model

Vanuit de economie en de economische geografie zijn vele theorieën beschikbaar die een verklaring trachten te geven voor regionale ontwikkeling in de kapitalistische markteconomie. Ze zijn echter nauwelijks van toepassing op de centrale plan-economie. Een conceptueel model voor de regionale ontwikkeling in communistische landen zal ruime aandacht moeten besteden aan de volgende elementen, die

afwijken van 'Westerse' verzorgingsstaten:

- de zeer dominante rol van 'de staat';
- de marxistisch-leninistische ideologie, als basis van maatschappij en economie;
- de grote invloed van de Sovjet-Unie, als regisseur van de Oost-Europese ontwikkeling na 1945;
- de kenmerken van de planeconomie.

Het conceptueel model dat in dit hoofdstuk wordt opgesteld dient slechts ter verklaring van ontwikkelingen in één periode, en gaat er van uit dat de regio aan het begin van de communistische periode een belangrijke erfenis met zich meedraagt uit voorgaande perioden: de Duitse oostkolonisatie, het feodalisme, het multi-nationalisme en het nationalisme, conform de gedachten van Rugg (1985).

De nadruk ligt op externe invloeden, maar in de wetenschap dat op lokale en regionale schaal ontwikkelingen hebben plaatsgevonden die in wisselwerking staan met de algemene externe krachten. Het is van belang om bij een gedetailleerd model voor de communistische periode de regio niet als een van de omgeving geïsoleerde eenheid te zien, maar deze nadrukkelijk in die omgeving te plaatsen, waarbij naast het regionale schaalniveau ook het nationale en internationale schaalniveau moeten worden opgenomen.

Het is vanzelfsprekend dat op het internationale schaalniveau de Sovjet-Unie een belangrijke plaats inneemt.

3.2 De invloed van de Sovjet-Unie

Men kan ontwikkelingen in communistisch Oost-Europa alleen begrijpen, als men kennis heeft van de ideologie die de fundering moest bieden voor de nieuwe maatschappij. Een nadere oriëntatie op de ruimtelijke diffusie van de marxistisch-leninistische ideologie werpt al enig licht op enkele eigenaardigheden van dit gedachtegoed. Aan de basis stonden de theoretische werken van Karl Marx en Friedrich Engels. Zij hadden een uitstekende analyse opgesteld van de kapitalistische maatschappij van met name Engeland in de 19de eeuw, die gekenmerkt werd door een zich snel ontwikkelende industrie in een maatschappij met scherpe klassentegstellingen. Hun verwachting dat de *Verelendung* van de arbeidersklasse min of meer automatisch zou leiden tot een revolutie van de proletariërs in het meest kapitalistische land werd slechts ten dele bewaarheid. Het verzet tegen de schrijnende leefomstandigheden in de vroeg-industriële staten van Europa leidde wel tot onrust en mislukte pogingen tot een fundamentele omwenteling (zoals in 1918 de intentie was van de Spartacusbeweging in Duitsland), maar de uiteindelijke verbetering van de positie van de arbeiders zou in de 20e eeuw volgens de weg van de geleidelijkheid verlopen.

De februari-opstand in 1917 in het tsaristische Rusland vertoonde enige trekjes van een aarzelende revolutionaire beweging, maar werd volledig overschaduwd door de machtsovername van de Bolsjewieken in oktober van dat jaar. Die staatsgreep ging

vervolgens ten onrechte als de door Marx en Engels voorspelde ontsteking van de proletarische wereldrevolutie door het leven. Hoewel Rusland, zij het met enige vertraging, een dynamische industriële ontwikkeling doormaakte, werd het land in 1917 toch nog vooral gekenmerkt door een dominantie van de landbouw. De ideoloog en (latere) voorman van de bolsjewistische machtsovername, Vladimir Ilj. Uljanov (Lenin) zag zich voor twee problemen geplaatst: hij moest verklaren waarom de revolutie in Rusland had plaatsgevonden, en hij moest de basis leggen voor de organisatie van de nieuwe maatschappij - daar hadden Marx en Engels zich nauwelijks mee bezig gehouden. Door middel van de imperialisme-theorie probeerde Lenin duidelijk te maken dat de revolutie in Rusland in de zwakste schakel van het kapitalisme was opgetreden (Fischer en Marek 1983, p. 43). Een groter probleem was de vormgeving van de op de nieuwe ideologie gebaseerde staat, die een oplossing moest bieden voor ongelijke economische en politieke machtsverhoudingen. Het voert te ver om de uitkristallisering van de staatkundige structuren van de Sovjet-Unie en de totstandkoming van de centrale economische planning uitvoerig te beschrijven, waar dat elders al uitvoerig is gedaan (zie bijvoorbeeld Nove 1984, Lane 1985). In het verband van deze studie gaat het vooral om de volgende belangrijke uitkomsten en achtergronden:

1. de uiteindelijke kenmerken van staat en economische planning, zoals ook na de Tweede Wereldoorlog in Oost-Europa ingevoerd, kwamen rond 1928 tot stand, toen Stalin er in was geslaagd om de machtsstrijd na de dood van Lenin (1924) in zijn voordeel te beslissen;
2. het in 1928 ingevoerde 'Sovjetmodel voor economische ontwikkeling' koos voor een geforceerde, eenzijdige ontwikkeling van de industrie, als uitkomst van het zogenaamde 'industrialisatie-debat' dat ruwweg tussen 1924 en 1928 onder met name economen had plaatsgevonden. De belangrijkste discussiepunten van dit debat hadden betrekking op de rol van landbouw en industrie in de economische ontwikkeling, en op het tempo van de economische ontwikkeling (kon economische groei vergroting van de particuliere consumptie bewerkstelligen?). Met de uitkomst van het debat werd een groot aantal zaken beslist: de aanwending van investeringen, het niveau van import-substitutie, de houding ten opzichte van de rurale sector (en stad-platteland relaties in het algemeen), en de rol van marktimpulsen, buitenlandse handel, en technologie (Bideleux 1985, p. 83-127);
3. de gekozen weg voor een snelle industriële groei moest van de Sovjet-Unie een industriestaat maken die meer in overeenstemming was met de 'proletarische staat' zoals beschreven door Marx en Engels. Deze industrialisatie vond in de Sovjet-Unie tegelijkertijd plaats met een gewelddadige collectivisatie van de landbouw, die tot doel had om ook de landbouw te onderwerpen aan een strikte centrale organisatie en controle. De landbouw werd gezien als een onderdeel van de industriële staat, en de boeren moesten zich transformeren tot industriële arbeiders;

4. toen na 1917 de zogenaamde Russische Revolutie niet gevolgd werd door een kettingbeweging van proletarische revoluties in de rest van de wereld (zoals verwacht door Marx en Engels), moest de door Lenin aangepaste marxistische ideologie ook daar een antwoord op formuleren. Na een diepgaand debat tussen met name Trotsky en Bucharin, werd vastgesteld dat ook de opbouw van het socialisme in één land mogelijk was; zeker in de Sovjet-Unie dat door zijn omvang beschikte over vrijwel alle grondstoffen. Het Sovjet-model van economische ontwikkeling was dan sterk op autarkie gericht, volgens de gedachte dat men zo min mogelijk afhankelijk moest zijn van het niet-socialistische buitenland (Bezemer 1988, p. 246);
5. omdat er in 1917 geen sprake was geweest van een revolutie van onderaf, maar van een staatsgreep van bovenaf, werd een politieke structuur gekozen die alleen op papier een decentrale machtsopbouw kende, met als basis de lokale arbeidersraden (Sovjets). In de praktijk functioneerde de Sovjet-Unie als een dictatoriale politiestaat, met een sterke machtsconcentratie in de handen van een beperkte elite in Moskou. Eén van Lenins modificaties van de leer van Marx en Engels betrof de rol van de Communistische Partij in het revolutionaire proces. Waar de oorspronkelijke ideologen de Partij lieten afsterven na de revolutie, was bij Lenin sprake van een permanente rol van de Partij, volgens de principes van het democratisch centralisme, met een verbod op fractievorming. In theorie was in de Sovjet-Unie sprake van een harmonieus duaal stelsel, waarbij de staatkundige organisatie geplaatst was naast de hiërarchie van de Partij. In de praktijk echter domineerde de Communistische Partij op alle fronten, en op alle niveau's, waarbij de belangrijkste besluiten werden genomen door de Partijtop in Moskou (Bezemer 1988, p. 269-272).

Deze aan de praktijk van de Sovjet-Unie aangepaste politiek diende tot aan de implosie van deze staat in 1991 als ideologisch fundament, en werd na de Tweede Wereldoorlog zonder ingrijpende wijzigingen van toepassing verklaard op de landen van Oost-Europa, die echter een geheel andere uitgangssituatie kenden dan Rusland in 1917 (waarover meer in paragraaf 3.6). Een op de praktijk van het negentiende eeuwse West-Europa gebaseerd gedachtegoed kreeg een praktische invulling in een aan Rusland aangepaste vorm, die na de Tweede Wereldoorlog in de satellietstaten werd geïntroduceerd.

3.3 De theorie van de planeconomie

In de erfenis van Marx en Engels werd geen handboek voor de organisatie van de communistische staat aangetroffen. Het ontbreken van een planningtheorie noodzaakte de machthebbers in de Sovjet-Unie tot het ontwerpen van een eigen systeem van planning. Het terugdringen van economische, maatschappelijke en ruimtelijke ongelijkheid vormde het ideologisch uitgangspunt, waarbij de aandacht vooral werd gericht op de totstandkoming van een economisch stelsel dat fundamenteel

anders moest zijn dan de kapitalistische economie. De bekritiseerde ongelijkheid in de maatschappij werd immers volgens Marx en Engels veroorzaakt door het vrije spel van marktkrachten, de culminatie van kapitaal en macht in de handen van de bezittende klasse, en de exploitatie van de bezitloze klasse die veroordeeld was tot de levering van haar enige kapitaal: goedkope lichamelijke arbeid. De kapitalistische productiewijze werd ook gezien als de directe oorzaak van ruimtelijke ongelijkheid, omdat de vrije ondernemer in vrijwel alle gevallen zou kiezen voor een locatie waar de productie met zo min mogelijk kosten tegen een zo groot mogelijke winst kon plaatsvinden (Fuchs en Demko 1979, p. 305).

In de communistische economie echter zou de staat controle uitoefenen over de aard en de verdeling van de economische productie. Omdat dit veel efficiënter georganiseerd zou kunnen worden dan in de kapitalistische economie (waar productiekraft verloren ging door de klassenstrijd en het fabriceren van overtollige goederen), zou in de uiteindelijke communistische staat een ieder 'geven naar vermogen, en nemen naar behoefte'.

De in de Sovjet-Unie en haar satellietstaten voorkomende planeconomie had de volgende kenmerken (Ellman 1980, p. 42-73):

1. *directieve planning* in plaats van indicatieve planning, conform de uitspraak van Stalin: 'onze plannen zijn geen voorspellingen maar aanwijzingen'. Alle economische activiteiten moesten plaatsvinden in overeenstemming met instructies van het centrum. Deze planning wordt ook wel sectorale planning genoemd, omdat de planning in de praktijk verliep via de (vele) ministeries die ieder een deel van de economische sector in handen hadden;
2. een sterke reductie van particulier bezit; ten gunste van collectief en coöperatief eigendom; de *productiemiddelen waren in handen van de gemeenschap*;
3. er was sprake van *vastgestelde prijzen*, ten einde inflatie te voorkomen en de levensstandaard kunstmatig te beïnvloeden (primaire voorzieningen en het basispakket levensmiddelen werden zwaar gesubsidieerd);
4. door het *staatsmonopolie op de handel* kon het handelsvolume gereguleerd worden (hetgeen in de praktijk leidde tot een gemiddeld laag niveau van handel);
5. de planning verliep volgens *plannen* waarin kwantitatieve productiedoelen waren gesteld. De vijf-jarenplannen waren onderverdeeld in jaar-, maand- en weekplannen. Daarnaast kende men perspectiefplannen met een looptijd van 15-20 jaar;
6. dit alles georganiseerd en gecontroleerd door vele *staatsorganen*, waarvan het Centrale Planbureau de belangrijkste was; daarnaast kunnen genoemd worden het staatsbureau voor de centrale vaststelling van de prijzen, de Staatsbank, het Centraal Statistisch Bureau, alle onder strikte controle van de Communistische Partij.

Het terugdringen van ruimtelijke ongelijkheid was weliswaar niet het belangrijkste doel, maar werd wel standaard bij de theoretische uitgangspunten van de socialistische planning opgenomen. Het ging daarbij om drie vormen van ruimtelijke onge-

lijkheid: a) die tussen regio's; b) tussen stad en platteland, en c) interurbane verschillen. Al in een vroegtijdig stadium waren daarom door Lenin en de planners in de Communistische Partij een aantal locatieprincipes geformuleerd, die vooral tot doel hadden om de locatie van industrie te sturen - als belangrijkste katalysator van ruimtelijke en economische verandering. Hamilton (1970) onderscheidt tien principes, waaraan de locatie van een economische activiteit moest voldoen:

- dicht bij de grondstof, of de te gebruiken inputs;
- dicht bij de afzetmarkt;
- interregionaal gezien moest gestreefd worden naar een maximale regionale specialisatie;
- er moest binnen regio's gestreefd worden naar regionale zelfvoorziening;
- in het kader van deze zelfvoorziening moesten onderbenutte grondstoffen zoveel mogelijk geëxploiteerd worden;
- op het platteland moesten 'proletarische bastions van het socialisme' worden ontwikkeld;
- nieuwe activiteiten moesten bij voorkeur starten in economisch onderontwikkelde regio's, of in gebieden waar een nationale minderheid woonde;
- culturele, economische en sociale verschillen tussen stad en platteland moesten verdwijnen;
- bij een locatiekeuze moest rekening worden gehouden met toekomstige oorlogssituaties;
- na de Tweede Wereldoorlog: de locatiekeuze moest de internationale socialistische arbeidsverdeling in het kader van de Comecon ondersteunen.

In de volgende paragraaf zal besproken worden in hoeverre deze locatieprincipes in de praktijk toepasbaar waren. Duidelijk zal worden dat de praktijk van de planeconomie leidde tot teleurstellende economische prestaties, die ook de uitvoering van de locatieprincipes belemmerde.

3.4 De praktijk van de planeconomie

Er is bij de praktische toepassing van het socialisme veel fout gegaat, waarbij veel kan worden toegeschreven aan de zwakke kanten van de planeconomie. Een belangrijk gevolg van die zwakten was de lage productiviteit die leidde tot onbevredigende economische prestaties.

Daardoor ontstond een schuldenlast, en konden de hoge bewapeningsuitgaven niet meer gefinancierd worden. De volgende zwakke kanten van de planeconomie kunnen genoemd worden (naar Ellman 1980, p. 74-117):

1. de centrale planning leidde op bedrijfsniveau tot het streven naar *zachte plannen* die gemakkelijker te realiseren zijn; dit leidde tot minder productie dan mogelijk zou zijn, met meer inputs dan noodzakelijk zijn;

2. de plannen bleken nogal *instabiel* te zijn: voortdurend werden bedrijven geconfronteerd met aanpassingen;
3. er trad *voorraadvorming* op bij de bedrijven, omdat zij niet konden uitgaan van de toegezegde leverantie van grondstoffen en halffabrikaten. Waar in het kapitalisme concurrentie op de consumentenmarkt bestaat, vond in landen met een planeconomie de concurrentie op de producentenmarkt plaats;
4. de centrale planning leidde tot *risico-vermijdend gedrag* van bedrijfsleiders, en werkte daardoor *innovatie-belemmerend*. Vernieuwingen hielden risico's in, met als grootste gevaar het niet behalen van de plancijfers;
5. doordat de afstemming van de economische sectoren in de praktijk met veel moeilijkheden gepaard ging (het niet behalen van de productiecijfers in bedrijf A had door het gebrek aan concurrentie gevolgen voor de gehele productieketen), waardoor bijvoorbeeld *bouwtijden* extreem opliepen;
6. de sterke *oriëntatie op de productieve sectoren* van de economie (die groei genereerden), met in de praktijk voorkeur voor de ontwikkeling van de kapitaalgoederenindustrie, impliceerde dat de niet-productieve sectoren (consumptiegoederenindustrie en dienstverlening) werden verwaarloosd;
7. de nadruk op het behalen van de plancijfers had nadelige gevolgen voor de *kwaliteit van de geproduceerde goederen*: bedrijven hoefden zich geen zorgen te maken om de afzet, en hoefden zich niets aan te trekken van wensen van consumenten;
8. met de ontwikkeling van de economie nam de gecompliceerdheid van de planning toe, evenals de noodzakelijke controle op het planningproces, waardoor de *bureaucratie* enorm groeide;
9. de *productiviteit van kapitaal en arbeid was laag*, door de genoemde frictiepunten die het raderwerk verstoorden. De motivatie van de werknemers lag daardoor op een te laag niveau;
10. het staatsmonopolie op de handel was voor de bedrijven *geen stimulans om de export naar de kapitalistische landen te bevorderen*, omdat de zeer gewilde hardevaluta naar de centrale staatskas vloeiden, zonder voordeel voor de bedrijven (zelfs nadeel, omdat het Westen een betere kwaliteit verlangde);
11. het stelsel van vaste prijzen bleek belemmerend te zijn voor de *allocatie van schaarse middelen* en het stimuleren van technische vooruitgang. Het niet doorberekenen van de kostprijs van energie, grondstoffen en transport werkte een enorme verspilling en een gigantische milieuvervuiling in de hand;
12. naarmate de economie zich verder ontwikkelde, deden zich steeds meer *coördinatieproblemen* voor;
13. er werd onvoldoende of onbetrouwbare *informatie* vanuit de bedrijven naar het centrum gestuurd, om te voorkomen dat de te halen plannen zouden worden opgeschroefd;
14. er was *geen concurrentie* tussen bedrijven, en derhalve geen prikkel om beter of sneller te produceren;
15. het stelsel van *vaste prijzen* werkte verspilling en inefficiëntie in de hand;

16. *vaste wisselkoersen en een niet-convertibele munt* remden de export naar het Westen, en daarmee de mogelijkheid om de harde valuta te verdienen, die nodig waren om onvermijdelijke, essentiële importen uit het Westen te betalen.

Meer algemeen kan gesteld worden dat het Sovjetmodel niet geschikt was voor een economie in een hoger stadium van ontwikkeling, die steeds complexer werd, en die te ingewikkeld werd om centralistisch te besturen. Het model was gebaseerd op *externe economische groei*: productieverhoging door de input van steeds meer kapitaal, grondstoffen, energie en arbeid, terwijl de noodzakelijke overgang naar *interne economische groei* (productiegroei door een meer rationeel gebruik van dezelfde input) maar gedeeltelijk en tegen grote kosten gerealiseerd kon worden. Deze problemen speelden zich af in een periode (jaren zeventig en tachtig) waarin 'het Westen' door de computerrevolutie een fase van sterke intensivering van de economie beleefde, waardoor de welvaartsverschillen tussen Oost en West niet kleiner werden (zoals de marxistisch-leninistische ideologie had beloofd) maar juist steeds groter. Het gesloten karakter van het socialistisch blok speelde daarbij een belangrijke rol. Als gevolg van de starre structuren kwam de informatica-industrie maar langzaam op gang, en de Sovjet computer-standaard was zo slecht dat sommige landen al snel overgingen tot dure aankopen van computers in het Westen - hetgeen maar in beperkte mate mogelijk was door de strikte NAVO-restricties op de uitvoer van computers, de zogenaamde COCOM-lijst.

In deze paragraaf is een reeks van 'technische' redenen genoemd die een verklaring geven voor de zwakte van de planeconomie. Er kan echter één overkoepelende oorzaak worden genoemd: in Oost-Europa is geen 'socialistische mens' ontstaan die zich onbaatzuchtig inzette voor het algemeen belang. Men zou dit kunnen verklaren vanuit de menselijke natuur, maar het is moeilijk om daarvoor bewijs te leveren. Volgens de marxistische ideologie zouden dankzij de ingevoerde socialistische productiewijze de mensen zich ten opzichte van elkaar anders gedragen, omdat zij niet meer uitgebuit zouden worden. De extra energie die het werken voor de gemeenschap met zich meebracht zou één van de redenen zijn waarom in de socialistische maatschappij de productiviteit hoger kon zijn dan in het kapitalisme. De staat kon een belangrijke bijdrage leveren aan het ontstaan van 'de nieuwe mens', door middel van onderwijs en propaganda. Er heerste de overtuiging dat de mens in dit opzicht 'kneedbaar' was; hiervoor wordt in het Westen wel de term *social engineering* gebruikt (Marshall 1994, p. 486; Kosa 1965).

De nieuwe mens is echter niet ontstaan. De mensen in Oost-Europa werden geconfronteerd met een groeiende welvaarts kloof met West-Europa, die evenwel door de propagandamachine werd ontkend. De planeconomie bleek niet superieur te zijn aan het kapitalisme; bovendien wist de partij-elite zich in de schaarste-economie meer toe te eigenen dan de rest van de bevolking. Slechts door repressie kon voorkomen worden dat de massale ontevredenheid zou leiden tot een omverwerping van de communistische regimes.

Foto 3.1 *De planeconomie heeft in de praktijk geleid tot een geringe omvang van de dienstensector. Zo was er in de DDR een chronisch tekort aan verhuisondernemingen en verhuishagens. De foto (genomen in het voorjaar van 1989) toont een gezin uit Greifswald dat voor de verhuizing gebruik kon maken van een vrachtwagen van het werk.*

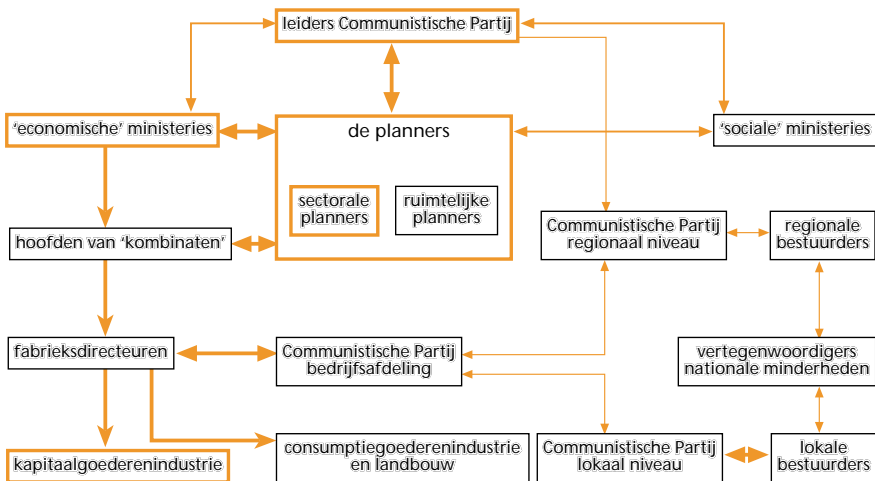
3.5 De rol van besluitvormers en actoren

Volgens de Hongaarse econoom Kornai (1980) was de socialistische planeconomie als gevolg van genoemde zwakten uitgegroeid tot 'de economie van de schaarste', die het opvallende kenmerk bezat dat er geen concurrentie bestond op de consumentenmarkt, zoals in de kapitalistische economie. In de planeconomie was er volgens hem sprake van concurrentie aan de producentenkant, met besluitvormers die met elkaar in gevecht waren om de schaarse productiegoederen te verwerven die nodig waren om de van bovenaf gestelde plandoelen te realiseren.

De Britse geograaf Hamilton had al in 1970 een benadering gekozen die vooruitgreep op Kornai's latere analyse, door het schetsen van het gedrag van uiteenlopende besluitvormers en belangengroepen in de context van de schaarste-economie en conflicterende locatieprincipes. Dit besluitvormingsgedrag had ingrijpende ruimtelijke consequenties. Hij maakte een onderscheid tussen vier hiërarchische niveaus van besluitvorming (nationaal, provinciaal, regionaal en lokaal), waar uiteenlopende groepen een rol speelden: partijfunctionarissen en vertegenwoordigers van staatsorganen, sectorale en ruimtelijke planners, productieve en niet-productieve sectoren. In figuur 3.1 is het schema van Hamilton weergegeven, zij het dat het model enigszins is aangepast.

Was het ingewikkelde proces van besluitvorming nauwelijks te ontleden, in de uitkomsten was volgens Hamilton wel een bepaald patroon te herkennen. In de uitkomsten konden namelijk vaak dezelfde winnaars en verliezers worden onderscheiden (de opsomming van Hamilton is aangevuld met enkele voorbeelden uit eigen ervaring):

Figuur 3.1 *Besluitvormers in de planeconomie. Bron: Hamilton 1970 (bewerkt).*

- de sectorale (economische) planning won doorgaans van de ruimtelijke planning;
- maximalisering van nationale economische groei ging boven ruimtelijke spreiding van welvaart;
- industriële belangen gingen voor de belangen van de landbouw;
- de zware industrie won van de lichte industrie;
- productieve sectoren gingen boven niet-productieve sectoren;
- partijfunctionarissen waren belangrijker dan wetenschappers en bestuurders van locale en regionale staatsorganen;
- (grote) bedrijven en grote ministeries waren belangrijker dan stedelijke bestuurders;
- snelle economische voordelen waren belangrijker dan grote sociale of maatschappelijke kosten op langere termijn;
- de ontwikkeling van de hoofdstad had voorrang op ontwikkelingen buiten de hoofdstad;
- ideologie ging boven rationaliteit.

Volgens de ideologie zou in de socialistische maatschappij sprake moeten zijn van een grote mate van consensus gericht op het algemene maatschappelijk belang. Door genoemde belangentegenstellingen kwam er weinig terecht van een goede uitvoering van de locatieprincipes. Hamilton (1970) had er al op gewezen dat veel principes haaks op elkaar stonden. Een zwak punt was bovendien dat transportkosten niet expliciet genoemd werden, en in de praktijk niet werden ingecalculleerd.

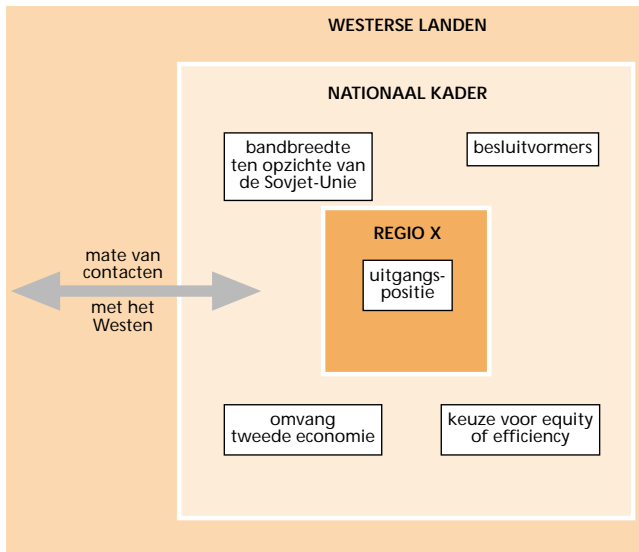
3.6 Verfijningen van het conceptueel model

Met de invloed van de planeconomie en besluitvormers op regionale ontwikkelingen zijn de belangrijkste elementen van het conceptueel model aangedragen. Maar de regio wordt tot nu toe te geïsoleerd van de sociaal-ruimtelijke omgeving gezien, en de eerder genoemde geërfde ruimtelijke en economische structuur moeten nog nader worden ingevuld. Kortom, naast de uniformerende werking van de invloed van de Sovjet-Unie moet een aantal zaken worden genoemd die differentiërend hebben gewerkt in Oost-Europa. Naast de specifieke historische erfenis zijn dit: de 'bandbreedte' van Oost-Europese landen om af te wijken van het Sovjet-voorbeeld, de rol van de tweede economie, de mate van contacten met Westerse landen, en de veranderde opvattingen over *efficiency* en *equity*. Schematisch worden deze invloeden weergegeven in figuur 3.2.

Genoemde invloeden zullen nu stuk voor stuk besproken worden.

Verskillende uitgangsposities

Aan het begin van dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat het systeem van centrale planning, zoals in beginsel uniform aan alle landen van het Oostblok opgelegd, was ontworpen naar de omstandigheden en behoeften van een groot imperium, dat slechts een geringe industriële ontwikkeling had doorgemaakt. De Oost-Europese landen kenden bij het begin van de periode van centrale planning volgens het

Figuur 3.2
Differentiërende elementen op nationaal niveau.

Sovjet-model een zeer uiteenlopende uitgangssituatie. Binnen de zogenaamde industriële driehoek Halle - Łódź - Boedapest was bijna tweederde van de Oost-Europese industrie geconcentreerd. Het westelijk deel van Tsjechoslowakije deed in 1938 wat betreft welvaartsontwikkeling en niveau van de industriële productie nauwelijks onder voor bijvoorbeeld Oostenrijk (Rugg 1985, p. 233). In het zuidoostelijke deel van Europa was echter nog sprake van een dominantie van de landbouw - die nog maar nauwelijks van het feodale juk bevrijd was - en een geringe rol voor industrie en steden. De oorzaken voor deze scherpe contrasten in Oost-Europa zijn vooral in het verleden te zoeken: de verschillende posities in de multinationale rijken die het gebied tot aan de Eerste Wereldoorlog beheerst hadden, de ruimtelijk begrensde en gedifferentieerd verlopen Ottomaanse overheersing, de uiteenlopende ontwikkeling van de natie-staat, en de relatieve ligging ten opzichte van West-Europa (Rugg 1985).

Kortom, waar het niveau van economische ontwikkeling in Zuidoost-Europa nog enigszins vergelijkbaar was met dat van Rusland in 1917, was in Midden-Europa sprake van grote contrasten. Enyedi (1990) heeft helder beschreven dat het na de oorlog opgelegde Sovjet-model voor economische ontwikkeling - met zijn nadruk op grootschaligheid, de geforceerde uitbouw van zware industrie, en een vervlechting van economische relaties met de Sovjet-Unie - een zeer verschillende uitwerking heeft gehad op de landen van Oost-Europa. Voor landen als Roemenië en Bulgarije stimuleerde het Sovjet-model een industriële take-off, die in de jaren vijftig en zestig leidde tot een omvangrijke economische groei. In het westelijk deel van Oost-Europa, waar vóór de oorlog de vervaardiging van in West-Europa afgezette consumptiegoederen belangrijk waren, betekende de afgedwongen nadruk op de kapitaalgoederenindustrie, en de afwending van de West-Europese oriëntatie ten gunste van het oosten van Europa, juist een radicale breuk met de 'natuurlijke' ver-

dere ontwikkeling van de economie. Generaliserend kan men stellen dat sinds de Tweede Wereldoorlog de welvaarts kloof tussen enerzijds Tsjechoslowakije (met name Tsjechië) en (het westelijk deel van) Hongarije met Oostenrijk en Duitsland alleen maar groter is geworden, maar dat de verschillen met Zuidoost-Europa geringer zijn geworden. In simpele woorden: de invoering van de planeconomie heeft geleid tot gedeelde armoede, zodat in dit opzicht een tendens naar uniformiteit was gegroeid.

Men kan concluderen dat het Sovjetmodel voor economische ontwikkeling nuttig was in landen die nog een industriële take-off moesten realiseren, maar dat het steeds meer aan waarde verloor naarmate de economie omvangrijker en gecompliceerder werd: men slaagde er niet in om nadruk te verleggen van extensieve naar intensieve economische groei. Onder extensieve groei verstaan we een vergroting van het productievolume op basis van een grotere input van kapitaal, grondstoffen, energie en arbeidskrachten; bij intensieve groei wordt een grotere productie bereikt door een efficiëntere productiewijze, gericht op besparingen.

Bandbreedte ten opzichte van de Sovjet-Unie en besluitvormers

In theorie staat de nationale staat op gespannen voet met de marxistische leer (Bremmer en Taras 1993, p. 6-11). De feitelijke ontwikkeling na de oorlog laat echter iets heel anders zien: uit vrees voor heftige reacties van de kant van de bevolking liet men de nationale staten bestaan, die op papier zelfs geheel onafhankelijk waren, en zich op basis van vrijwilligheid zouden hebben aangesloten bij het socialistisch blok. Maar in werkelijkheid (een strikte militaire, economische en politieke overheersing door de Sovjet-Unie) slaagden de Oost-Europese staten er in meer of mindere mate in om een 'nationale vorm van het socialisme' te ontwikkelen (Gerrits 1992). De inhoud van de van de Sovjet-Unie afwijkende politiek en de mate waarin die van het Sovjetmodel afweek werd bepaald door een ingewikkeld en ondoorzichtig proces waarbij verschillende maatschappelijke krachten invloed probeerden uit te oefenen op de fragiele relatie tussen politiek en economie. Zo speelde in Polen de kerk een belangrijke rol in het grotendeels doen mislukken van de collectivisatie van de landbouw. In sommige landen konden dissidentenbewegingen een belangrijk stempel drukken op het nationaal beleid; in dit verband is de vrije vakbond Solidariteit in Polen het meest duidelijke voorbeeld. Ook toen de vakbond na de staat van beleg in 1981 verboden werd bleef zij een kracht waar het Poolse regime niet omheen kon. Men zou in aanvulling op Hamilton van maatschappelijke actoren/besluitvormers kunnen spreken.

In de diverse nationale communistische partijen waren zowel orthodoxe stalinisten te vinden die strikt wilden vasthouden aan de koers van Moskou (die overigens ook wel eens fluctueerde), als pragmatici die een (beperkte) economische hervorming wilden doorvoeren (Gomoelka in Polen, Dubček in Tsjechoslowakije). Maar op het moment dat het verlenen van enige economische vrijheden leidde tot politieke eisen, was de reactie van de Sovjet-Unie even hard als duidelijk, zoals in 1953 bleek in de DDR, in 1956 in Hongarije en in 1968 in Tsjechoslowakije.

Met vallen en opstaan wisten enkele Oost-Europese landen op economisch terrein een aantal hervormingen door te voeren, die ook een duidelijke (directe of indirecte) invloed hadden op de regionale ontwikkeling. Met name de volgende zaken zijn daarbij van belang: in de eerste plaats de mate van tolereren van een tweede economie (ook wel zwarte- of schaduw economie genoemd), waarin marktverhoudingen enigszins konden doorwerken, en in de tweede plaats de aard van economische relaties met de niet-socialistische wereld.

De tweede economie

Door middel van de tweede economie waren burgers in staat om hun inkomen aan te vullen. Dat was vooral aantrekkelijk als zij via dit circuit harde valuta konden verdienen, waarmee zij in de speciale valutawinkels goederen konden kopen die in de staatswinkels ontbraken. Vooral in Hongarije (vanaf begin jaren zeventig), en in Polen was het een algemeen verschijnsel dat mensen twee, drie of zelfs meer baantjes in de tweede economie vervulden; het kon zelfs werk betreffen in het bedrijf waar men overdag in staatsdienst was. Niet iedereen was in staat om te participeren in de schaduw economie (zo waren veel bejaarden en gehandicapten hier lichamelijk niet toe in staat), op grond waarvan een sociale differentiatie optrad. Anderzijds bood de schaduw economie aan de wel actieven een kans om ongelijkheden als gevolg van de socialistische planning te vereffenen - daar waar het ruimtelijke ongelijkheid betrof kon migratie of pendel naar gebieden waar de tweede economie bloeide een oplossing betekenen.

Het toestaan van privébezit en privéactiviteiten kon met name grote betekenis hebben voor de bouw (of verbouw) van woningen op het platteland. De vaak omvangrijke bouw van woningen in rurale gebieden in Hongarije en Polen week sterk af van de situatie in de DDR, waar om ideologische redenen de uitbreiding van particulier huizenbezit op het platteland nauwelijks mogelijk was.

Contacten met de Westerse wereld

In paragraaf 3.4 is beschreven dat de economische planners in beginsel streefden naar zo min mogelijk import vanuit de niet-socialistische wereld. Indien men echter aan deze import toch behoefte had, werd deze belemmerd door het prijzenstelsel en de niet-converteerbare munt. Voor de Sovjet-Unie, met zijn omvang en aanwezige grondstoffen was het nastreven van dit principe nog enigszins te realiseren, maar voor de veel kleinere Oost-Europese landen zoals Hongarije en Tsjechoslowakije, die vóór de Tweede Wereldoorlog een sterke handelsrelatie met West-Europa kenden, was buitenlandse handel van veel groter belang. Van een arbeidsverdeling en nuttige uitwisseling van goederen was in het verband van de Comecon weinig terecht gekomen (Paul 1987). Met name Hongarije koos vanaf de jaren zeventig voor een uitbreiding van de handelscontacten met West-Europa, waartoe een deel van de prijzen naar wereldmarktniveau moest worden opgetrokken. Door deze politiek, die parallel liep aan de groei van de tweede economie, kon Hongarije vanaf 1989, na het loslaten van de socialistische planning, sneller integreren in de

kapitalistische wereldeconomie dan de Oost-Europese landen die strikter in de stalinistische leer waren gebleven.

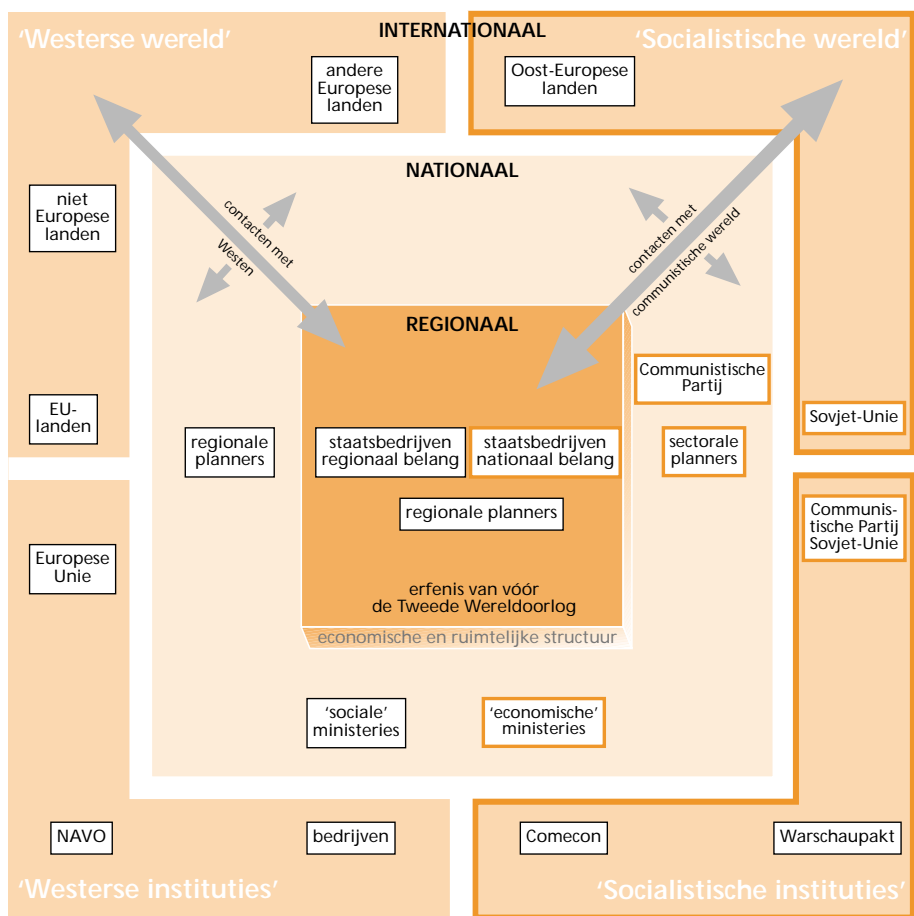
Efficiency en equity

De in paragraaf 3.3 genoemde socialistische locatieprincipes vormden een mix van vaak haaks op elkaar staande richtlijnen, waarvan sommige de nadruk leggen op efficiëntie door middel van concentratie, terwijl andere principes gericht zijn op gelijkheid die te realiseren zou zijn door spreiding. Toch is het te eenvoudig om voor de gehele socialistische periode te stellen dat als het er op aankwam, een keuze gemaakt werd voor efficiëntie. Zeker voor de jaren vijftig geldt dat een groot deel van de nieuw ontwikkelde ijzer- en staalindustrie werd gelokaliseerd in perifere, oostelijke delen van de landen van Oost-Europa (Rugg 1985, p. 300-302). Deze locatiekeuzen vonden doorgaans plaats onder het vaandel van de ontwikkeling van achtergebleven gebieden, maar er speelden ook andere, minder uitgesproken redenen een rol. De ontwikkeling van de oostelijke landsdelen was ook de ruimtelijke neerslag van de gewenste nieuwe oriëntatie op de Sovjet-Unie (energie en grondstoffen kwamen uit de Sovjet-Unie). Daarnaast speelden strategische overwegingen een rol: belangrijke basisindustrieën werden op grote afstand van de West-Europese klassenvijand gebouwd.

Pas vanaf de jaren zestig en zeventig zouden efficiëntieoverwegingen aan gewicht winnen bij locatiekeuzen, zodat nieuwe arbeidsintensieve industrie bij voorkeur werd ontwikkeld in gebieden met een geschoolde arbeidsmarkt (Burghardt 1975). Een dergelijke koerswijziging werd verdedigd door simpelweg te verklaren dat 'het gelijktrekken van het niveau van economische ontwikkeling tussen de regio's inmiddels was opgelost' (Breznjev in 1972, geciteerd in Zwick 1976).

Ook Fuchs en Demko (1979) wijzen op de verschuiving van *equity* naar *efficiency*. Het werd de planners al snel duidelijk dat een politiek gericht op een meer rechtvaardige spreiding van productie en consumptie ook in Oost-Europa een economische prijs kende. De teleurstellende resultaten van de economische planning, die in de loop der tijd steeds duidelijker werden, moeten dan ook gezien worden als de belangrijkste oorzaak voor de bewuste keuze van de planners om bij de toepassing van de locatieprincipes de balans steeds meer te laten doorslaan richting het maximaliseren van nationale economische groei, ten koste van een dure spreiding van de te geringe nationale koek. De steeds manifester wordende economische crisis moet zelfs als een van de belangrijkste oorzaken worden gezien van de uiteindelijke ineenstorting van socialistisch Oost-Europa.

Indien we genoemde elementen combineren met het eerder weergegeven (aanpaste) model van Hamilton, dan komen we tot het volgende conceptuele model (figuur 3.3).

Figuur 3.3 *Conceptueel model voor regionale ontwikkeling in Oost-Europa ten tijde van het communisme (eigen ontwerp).*

Dit model zou gebruikt kunnen worden om voor elk Oost-Europees land na te gaan hoe de regionale ontwikkeling is verlopen. De operationalisatie zou kunnen plaatsvinden door de kenmerken zoals genoemd in tabel 3.1 te onderzoeken.

3.7 Conclusie

In dit hoofdstuk is getracht om bij wijze van theoretisch kader de algemene context te schetsen waarbinnen regionale ontwikkelingen in Oost-Europa ten tijde van de Sovjetdominantie hebben plaatsgevonden. De nadruk is komen te liggen op de praktische uitwerking van zeer algemene, theoretische en vooral opgelegde ideologische uitgangspunten. Benadrukt moet worden dat zich in de periode tussen ruwweg 1948 en 1989 zeer bijzondere omstandigheden hebben voorgedaan, die in grote lijnen het resultaat waren van een van bovenaf opgelegde sociale, politieke en eco-

Erfenis van vóór de Tweede Wereldoorlog

- mate van commercialisering landbouw
- omvang industrie
- niveau van de infrastructuur
- urbane ontwikkeling

Integratievariabelen

Contacten met de communistische wereld

- handel (ruilhandel, handel op basis van harde valuta)
- ruimte voor afwijking t.o.v. Sovjet-Unie

Contacten met het Westen

- aantal joint-ventures
- aantal toeristen vanuit het Westen
- kenmerken van de handel
- schuldenomvang in harde valuta

Ontwikkelingsvariabelen

- omvang tweede economie
- aandeel private landbouw
- omvang consumptiegoederenindustrie
- mate van onder-urbanisatie
- ontwikkeling infrastructuur
- omvang dienstensector
- verhouding sectorale - regionale planning
- bevolkingsontwikkeling

Tabel 3.1 Beschikbare variabelen die gebruikt kunnen worden om regionale ontwikkeling te meten in de communistische fase.

nomische revolutie. Het streven naar rechtvaardigheid en gelijkheid, zowel op maatschappelijk, economisch en ruimtelijk vlak is maar zeer beperkt geslaagd. Voor dit beperkte succes zijn diverse, uiteenlopende verklaringen gegeven. Eén van de meest belangrijke oorzaken is gelegen in de bij aanvang van de socialistische periode rijke geografische diversiteit, die onder andere was terug te vinden in een sterk uiteenlopend peil van economische ontwikkeling van de verschillende landen en regio's van Oost-Europa.

Ontwikkelingen op regionale schaal zijn zeer sterk beïnvloed door externe invloeden, waarbij de invloed van de Sovjet-Unie en de opgelegde economische, politieke en sociale structuren buitengewoon groot was. Er was slechts weinig ruimte voor initiatieven op lokale en regionale schaal.

Het uiteindelijke doel van dit hoofdstuk is geweest om ontwikkelingen in Oost-Europa in de communistische tijd te beschrijven die zouden doorwerken in de post-communistische fase; geprobeerd is om deze factoren en actoren in een model

samen te brengen. Puntsgewijs zijn de volgende elementen van de 'communistische erfenis' van belang:

- regionale en nationale verschillen in economische en sociale ontwikkeling zijn niet verdwenen. Sommige verschillen, voortkomend uit de pre-communistische tijd zijn kleiner geworden, maar andere verschillen zijn ontstaan of groter geworden;
- de verdeling van de economische sectoren liet een sterke dominantie van de industrie, en een achtergebleven dienstensector zien;
- grote bedrijven, zowel in de industrie als in de landbouw, waren dominant;
- in sommige landen was sprake van een omvangrijke schaduweconomie, waarin particuliere handel en bedrijvigheid een belangrijke, zij het begrensde rol konden spelen. In deze sector kwam de bevolking in aanraking met ondernemerschap en de wetten van de markteconomie;
- afgezien van de schaduweconomie was de gemiddelde Oost-Europeaan geneigd om verantwoordelijkheden zoveel mogelijk af te schuiven, in de wetenschap dat persoonlijke initiatieven eerder nadelen dan voordelen zouden kunnen opleveren;
- er waren weinig contacten met het Westen en veel, gedwongen, contacten met Oost-Europa;
- in Oost-Europa is na de Tweede Wereldoorlog een economisch model opgelegd, dat niet toegesneden was op het gebied. Dit model heeft korter invloed gehad dan in de Sovjet-Unie.

In het volgende hoofdstuk zal aan de hand van het conceptueel model het nationale kader van de DDR besproken worden.

4 VEERTIG JAAR DDR: REQUIEM VOOR HET ANDERE DUITSLAND

De bijzondere DDR-context heeft een zwaar stempel gedrukt op de ruimtelijke structuur van het onderzoeksgebied. De deling van Duitsland heeft voor veel menselijk leed gezorgd - maar zij leverde ook de unieke gelegenheid op waarin de invloed van verschillende stelsels op de ontwikkeling van maatschappij en ruimte bestudeerd kon worden. De socialistische ideologie, opgedrongen door een totalitaire staat, wist diep door te dringen in het dagelijks leven van de DDR-burger, en heeft door zijn monopoliepositie in economie en planning veel teweeg gebracht. Om de veelzijdige invloed van de 'DDR-context' goed te kunnen behandelen moeten verschillende aspecten naar voren komen: de geopolitieke aspecten van de staat, het institutionele bouwwerk van staat en partij, de invloed van de centraal geleide planning, en de wisselwerking tussen totalitaire staat en individueel gedrag.

Bovenstaande onderwerpen zullen in dit hoofdstuk per paragraaf besproken worden. Van een chronologische behandeling van veertig jaar DDR is afgezien omdat de aandacht uit moet gaan naar de belangrijkste invloeden van de nationale context op de ruimtelijke ontwikkeling in het onderzoeksgebied; om te beginnen met de wording van de DDR als geografische eenheid, de geboorte van een kunstmatige natie-staat. Voor een uitvoeriger overzicht van de geschiedenis van de DDR wordt verwezen naar Weber (1985 en 1999), Kenntemich e.a. (1993) en Weidenfeld e.a. (1995). Dit hoofdstuk heeft tot doel het nationale kader van het conceptueel model in te vullen. In de hoofdstukken daarna komt de invloed van dit nationale kader op de ruimtelijke ontwikkelingen in het onderzoeksgebied ter sprake.

4.1 Geopolitieke aspecten: product van de Koude Oorlog

De politieke en staatkundige kaart van Europa is in de 20ste eeuw vooral bepaald door de twee wereldoorlogen, die gestart zijn vanaf Duits grondgebied. De Eerste Wereldoorlog betekende het einde van de invloed van de multinationale staat in Centraal-Europa, en bracht nieuwe staten op de kaart (of liet oude terugkomen, zoals Polen). Het meest ingrijpende geo-politieke gevolg van de Tweede Wereldoorlog was de deling van Europa, die vooral zichtbaar werd in de verdeling van Duitsland onder de vier geallieerde machten, in 1949 leidend tot de vorming van twee Duitse staten.

De grens tussen de Bondsrepubliek Duitsland en de Duitse Democratische Republiek kwam ongeveer overeen met de militaire posities aan het einde van de oorlog. Er waren twee uitzonderingen. Thüringen en delen van Mecklenburg waren respectievelijk bevrijd door de Amerikaanse en Britse legers. Deze gebieden werden echter bij de bezettingszone van de Sovjet-Unie gevoegd, in ruil voor een vier-machten status van Berlijn.

Wat precies de oorzaken zijn geweest van de uiteindelijke deling van Duitsland behoeft in dit verband geen uitvoerige behandeling; afhankelijk van de ideologische achtergrond wordt het antwoord verschillend gegeven (Weber 1985, Heitzer 1981). De gemeenschappelijke uitgangspunten van de vier geallieerden (nooit meer oorlog vanaf Duitse bodem, compensatie door herstelbetalingen) kregen al snel een verschillende inkleuring door onenigheid over de nieuwe grenzen, en verschillen van inzicht over de hoogte van de herstelbetalingen en de gewenste economische kracht van het nieuwe Duitsland. Hoewel alle partijen tegen een deling van Duitsland gekant waren, maakten de meningsverschillen tussen de drie Westerse bezettende machten enerzijds en de Sovjet-Unie anderzijds, het onmogelijk om een constructie te ontwerpen die voor alle partijen bevredigend was, waardoor ongewild op een deling werd afgekoerst. Overigens moeten ook de meningsverschillen tussen de drie Westerse geallieerden niet onderschat worden, maar uiteindelijk was het de angst voor de expansie van de Sovjet-Unie die zorgde voor een gemeenschappelijke Westerse noemer, en het samengaan van de drie westelijke sectoren. De feitelijke deling kwam snel dichterbij met de geldhervorming, door de Westerse bezetters ingevoerd op 18 juni 1948 (met de *Währungsunion* van 1 juli 1990 werd vervolgens feitelijk de deling weer opgeheven). De blokkade van West-Berlijn (juni 1948 - mei 1949) was een poging van de Sovjet-Unie om aan de aanwezigheid van de Westerse geallieerden een einde te maken; een poging die dankzij de luchtbrug is mislukt.

Overigens was vrijwel iedereen in de beide Duitslanden tot aan het begin van de jaren vijftig overtuigd van het tijdelijk karakter van de deling, daarin gesterkt door uitspraken van Stalin en de DDR-regering, die nog steeds uitgingen van de Duitse Eenheid.

Hoewel de uitspraken van Sovjet-zijde voor een belangrijk deel als propaganda bedoeld waren, staat het vrijwel zeker vast dat Stalin inderdaad lange tijd voorstander was van één Duitsland, maar dan wel een Duitsland dat uiteindelijk Sovjet-gezind zou zijn; of zoals Walter Ulbricht, de belangrijkste communistische zetbaas, destijds zei: *'Die deutsche Einheit ja, aber unter den roten Fahne des Sozialismus!'*

Stalin had verwacht dat de Amerikaanse troepen zich snel van het Europese continent zouden terugtrekken, waarna door zwakte van Groot-Brittannië en Frankrijk de Sovjet-Unie in staat zou zijn om Centraal-Europa, inclusief Duitsland te domineren. De Korea-oorlog, en daardoor de steeds heftiger confrontatie tussen Oost en West, leidde echter tot een blijvende Amerikaanse aanwezigheid in West-Duitsland, en maakte ook een West-Duitse herbewapening mogelijk. De integratie van West-Duitsland in Atlantische en West-Europese militaire en economische verbanden maakte daarna de Duitse Eenheid onmogelijk. De beide Duitslanden kwamen op deze manier in de frontlinie van de Koude Oorlog te liggen; een positie die pas na het einde van de Koude Oorlog verlaten kon worden, waarna de Sovjet-Unie de DDR met een harde dreun liet vallen.

Overigens moest de DDR nog lange tijd op wereldwijde internationale erkenning

wachten: de NAVO-staten gingen hiertoe pas in het begin van de jaren zeventig over; Nederland was één van de laatste (Pekelder 1998). Deze moeizame ontstaansgeschiedenis van de DDR heeft tal van ingrijpende consequenties gehad, die op velerlei terreinen doorwerkten. Het verklaart het ferme optreden van de DDR-regering op het internationale podium, waarbij elk staatsbezoek en elke gouden medaille behaald op de Olympische Spelen werden gezien als een versterking van het socialisme. Het heeft ook aan de andere kant, op het individuele niveau doorgewerkt: velen waren lange tijd overtuigd van het tijdelijk karakter van de staat DDR; als men aan het begin jaren van de jaren vijftig had geweten dat nog veertig jaar op de Duitse Eenheid gewacht moest worden, dan waren veel meer mensen naar de Bondsrepubliek getrokken. Maar toch gingen er zeer velen: naar schatting 3,1 miljoen van de 18 miljoen tussen 1945 en 1961 (Weidenfeld 1996, p. 377). De bouw van de Muur was een bevestiging van het kunstmatige karakter van de DDR: zonder die bouw had de DDR het niet tot 1990 kunnen uithouden.

4.2 Legitimatie en macht

*'Unsre Republik soll leben
Gute Freunde hat sie viel
Drushba, das ist ihre Stärke
Kommunismus ist ihr Ziel'*

(uit het liedboek voor Jonge Pionieren)

De staat DDR heeft vanaf haar ontstaan in 1949 geworsteld met een legitiemeringsprobleem. Neeven (1990) spreekt zelfs van een dubbele *Legitimationschwäche* van de DDR: de communistische partij (SED; Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) moest als 'de marxistisch-leninistische partij in de DDR' in de socialistische ideologie een rechtvaardiging zoeken voor haar alleenheerschappij, zoals ook de zusterpartijen elders in Oost-Europa dat moesten doen. Maar deze zusterpartijen konden de nationalistische sentimenten van hun bevolking bespelen, hetgeen voor de SED onmogelijk was, omdat de DDR geen nationale staat was. Het kon geen natie-staat genoemd worden die bevolkt werd door een homogene nationale groep gebaseerd op een culturele eenheid, met een gemeenschappelijk verleden. De staat DDR was immers 'toevallig' ontstaan als gevolg van onenigheid tussen de geallieerden over de toekomst van Duitsland.

In juni 1945 had de Sovjet-bezettingsmacht uitgesproken dat er in de *Sowjetische Besatzungszone* (SBZ) sprake zou zijn van een vrije keuze van partijen en van vakbonden. De communistische partij van Duitsland, de KPD, verklaarde 'dat het slecht zou zijn om het Sovjet-systeem in Duitsland in te voeren, omdat dit systeem niet spoort met het huidige ontwikkelingsniveau van Duitsland' (Dennis 1988, p. 14). Hier gold in beide gevallen dat retoriek de boventoon voerde; in de praktijk zou de SBZ wel naar Sovjet-voorbeeld worden ingericht. In april 1946 volgde een

fusie van de sociaal-democraten en de communisten, en werd de SED opgericht. Bij de deelstaatverkiezingen in oktober 1946 werd de SED de grootste partij, met 4,7 van de in totaal 9,9 miljoen kiezers, maar nergens had zij de absolute meerderheid. In 1947 werd de controle van SED over andere partijen steeds groter, via het Nationaal Front (het verbond van alle politieke partijen en massa-organisaties).

Na de Joegoslavische crisis in 1948 verliet de SED de politiek van de eigen weg naar het socialisme: ze volgde steeds meer de lijn van de communistische partij van de Sovjet-Unie, en koos voor het principe van het democratisch centralisme. Op 7 oktober 1949 volgde de oprichting van de DDR, volgend op de totstandkoming van de Bondsrepubliek een paar maanden eerder.

De vier niet-communistische partijen bleven ook in de DDR een rol spelen. Tot aan het einde van de DDR ondersteunden deze partijen de politiek van de SED. Volgens Weber (1999, p. 140) hadden de niet-communistische partijen drie functies: ze hadden als eerste een alibifunctie, omdat ze de suggestie konden wekken dat er in de DDR sprake was van een pluriforme democratie, ze waren ten tweede nuttig voor de contacten met West-Duitsland, en ze hadden tot slot een transmissiefunctie: ze konden de ideeën van de SED uitdragen naar bepaalde bevolkingsgroepen (zoals de CDU in christelijke kringen).

‘De eerste Duitse staat van arbeiders en boeren’, zoals de DDR zich later graag noemde, beriep zich direct na de oorlog op haar socialistische en anti-fascistische karakter. Men mag daarbij niet uit het oog verliezen dat zeer vele inwoners van de DDR in de aanvangsfase uit volle overtuiging een ‘betere Duitse staat’ wilden stichten, met uitroeiing van alle fascistische elementen. Velen daarvan waren overtuigd communist, al was het alleen maar omdat de Sovjet-Unie een belangrijke rol had gespeeld in de bevrijding van het fascisme. *‘Auferstanden aus Ruinen und der Zukunft zugewandt, laß uns dir zum Guten dienen, Deutschland, einig Vaterland’* zo luidde de eerste regel van het volkslied van de DDR. Onder leiding van Walter Ulbricht streefde de DDR in de jaren vijftig en zestig naar de (socialistische) Duitse eenheid; een politiek die ondersteund werd door de these van het *Neubeginn*. Volgens deze these had alleen de DDR het ‘wetmatige’ recht op bestaan als *Nachfolgestaat des Deutschen Reiches*: omdat de imperialistische mogendheden de ontwikkeling van een socialistische eenheidsstaat hadden verhinderd was alleen de DDR volgens de wetmatigheden van de marxistische geschiedopvatting een logisch vervolg op de ineenstorting van de burgerlijke Duitse staat. In de overgangstijd zou echter het socialistische systeem zich verder vervolmaken, waardoor de aantrekkingskracht van het socialisme zou groeien en ook in de Bondsrepubliek de wetmatige revolutie zou plaatsvinden.

Die spontane volksopstand kwam echter op 17 juni 1953 in de DDR zelf. Slechts met behulp van Sovjet-tanks kon deze ‘contra-revolutie’ neergeslagen worden. De

welvaartontwikkeling verliep (mede dankzij het Marshallplan) in de Bondsrepubliek sneller dan in de DDR. Velen 'stemden' met hun voeten en vertrokken naar het Westen. De bouw van de Berlijnse Muur op 13 augustus 1961, die *antifaschistischer Schutzwall* werd genoemd, maakte wel een einde aan de uitstroom, maar betekende geen vergroting van de legitimatie van het SED-regime.

Aan het begin van de jaren zeventig liet de SED het streven naar Duitse eenheid vieren (waarna de tekst van het volkslied niet meer gezongen mocht worden). Vanaf 1971 streefde Ulbrichts opvolger Erich Honecker vooral naar internationale erkenning van de DDR. Na het *Grundlagenvertrag* uit 1972, waarin de Bondsrepubliek de DDR de facto erkend had, kon de DDR diplomatieke betrekkingen aanknopen met bijna alle Westerse landen. De betere betrekkingen met de Bondsrepubliek leidden echter tot de paradoxale situatie dat de DDR zich gedwongen zag tot een versterkte ideologische *Abgrenzung* ten opzichte van de Bondsrepubliek om haar bestaan te rechtvaardigen. De socialistische legitimatie werd versterkt door het eigen socialistische karakter te benadrukken en het Duitse element naar het tweede plan te dringen.

De nieuwe grondwet van 1974 werd zelfs *entdeutsch*: elke verwijzing naar Duitse eenheid werd geschrapt. De DDR was niet langer 'de socialistische staat van de Duitse natie', maar een 'socialistische staat van arbeiders en boeren'. Bovendien werd in deze grondwet gesteld dat de DDR 'onherroepelijk' verbonden was met de Sovjet-Unie, zoals artikel 6.2 stelde:

'Die DDR ist für immer und unwiderruflich mit der UdSSR verbündet. Das enge und brüderliche Bündnis mit ihr garantiert dem Volk der DDR das weitere Vorransschreiten auf dem Wege des Sozialismus und des Friedens.'

Vanaf dat moment was het begrip 'Duits' een etnisch begrip; men werd in het vervolg geacht alle voorvoegsels 'Duits' te vervangen door 'DDR' (zo werd de 'D' op landenstickers van motorvoertuigen vervangen door 'DDR') (Völker 1995, p. 10; DDR- Handbuch 1985, p. 541). In 1972 kreeg de televisie in de DDR, die tot dan toe *Deutsche Fernsehfunk* heette de nieuwe naam *Fernsehen der DDR*. In dat jaar bestempelde Honecker de Bondsrepubliek als '*imperialistisch buitenland*' (Fischer Chronik 1999, p. 508).

De politiek van de *Entdeutschung* werd aan het eind van de jaren zeventig weer verlaten toen er een voorlopig einde kwam aan de ontspanning tussen de supermachten, die ook een bedreiging vormde voor de relatie tussen de beide Duitslanden. Omdat de DDR inmiddels met name op economisch gebied zeer afhankelijk was geworden van de Bondsrepubliek kwam het accent meer te liggen op de gemeenschappelijke belangen, zodat het Duitse element juist weer sterker benadrukt werd (Neeven 1990, p. 27-30).

Het verleden herschreven

De geschiedenis moest herschreven worden, hetgeen heeft geleid tot een vaak

gekunstelde bijkleuring van het gemeenschappelijke verleden waar men vroeger grote moeite mee had. De historici in de DDR werden aan het werk gezet om op wetenschappelijke wijze de stelling van de leidende politici te onderbouwen dat de DDR een logisch gevolg was van 'het goede' van het Duitse verleden (revolutionaire geest, strijd tegen het imperialisme en militarisme, de arbeidersbeweging), in tegenstelling tot de Bondsrepubliek die als een voortzetting van al het kwalijke uit het gemeenschappelijke verleden werd gezien.

Het standbeeld van Frederik de Grote werd aan het begin van de jaren tachtig weer teruggezet op zijn sokkel aan Unter den Linden, met de rechtvaardiging dat hij de kapitalistische ontwikkeling bevorderd had door het stimuleren van landwinning en de aanleg van belangrijke kanalen. Door de ontwikkeling van het kapitalisme zou de omverwerping ervan immers dichterbij komen. Luther had weliswaar in tegenstelling tot Thomas Münzer geen partij voor de boeren gekozen in de Boerenoorlog in het begin van de 16de eeuw, maar had toch met zijn reformatie de aanstoot gegeven tot een massaal verzet tegen feodale verhoudingen. En hoewel het militaristisch karakter van Bismarck niet ontkend kon worden, werd toch gewezen op zijn 'realistische inzicht om het nooit met Rusland tot een oorlog te laten komen'. Als algemene verantwoording werd gesteld dat niet de personen centraal stonden, maar dat het ging om de concrete uitwerking van hun handelen (De Jong 1986). Glaessner (1989, p. 13) spreekt over een proces van *nation re-building* als herwinning van een nationale identiteit na de afrekening met de erfenis van het stalinisme. Het officiële standpunt over staat en identiteit kan het best worden verwoord door Karl-Eduard von Schnitzler, de chef-propagandist van de DDR-televisie:

'Für uns gilt unmißverständlich: Nationalität: Deutsch; Staatsangehörigkeit: Deutsche Demokratische Republik; Nation: sozialistisch' (in Bussiek, 1984, p.60)

Erich Honecker had de DDR haar geschiedenis teruggegeven, en had er voor gezorgd dat onder zijn bewind (vanaf 1971) de DDR als staat internationale erkenning had gekregen. Bovendien had de 'eenheid van sociale en economische politiek' in de jaren zeventig wat meer (kunstmatige) welvaart gebracht. Het zou overdreven zijn om te stellen dat het SED-bewind daardoor meer aanvaard werd door de bevolking; wel was er sprake van berusting: zolang het beter gaat laten we elkaar met rust. Men kan spreken van een *sociaal akkoord* tussen staat en volk, zoals dit ook bestond in bijvoorbeeld Polen en Hongarije. Maar in laatstgenoemde landen ging dit proces gepaard met een erosie van de machtsbasis van de partij en een verlichting van de repressie. Zo niet in de DDR. De groep rond Honecker bleef aan de macht, en had haar redenen om vast te houden aan de stalinistische lijn: alleen door haar socialistische karakter kon zij haar bestaan legitimeren. Dit leidde in de jaren tachtig, en met name vanaf 1985 (de komst van Gorbatsjov) tot een totale verstarring, en een poging om de onafhankelijkheid ten opzichte van de 'bevriende staten van de socialistische gemeenschap' te versterken.

Contra-revolutionair materiaal

In het voorjaar van 1989 keerde ik na een kort bezoek aan Polen terug in de DDR. In Polen was een akkoord bereikt over vrije verkiezingen en de legalisatie van de vrije vakbond Solidariteit. Overal kon men het optimisme ervaren, en kon men op straat buttons en stickers van Solidariteit kopen. Toen bij de grensovergang toevallig één van deze stickers werd ontdekt, was dit het signaal om de auto en de bagage grondig te onderzoeken op de aanwezigheid van nog meer 'contra-revolutionair materiaal', dat een schadelijke uitwerking zou kunnen hebben op de inwoners van Greifswald. Het was in die tijd voor DDR-burgers verboden om met een button van Gorbatsjov rond te lopen, omdat dit werd gezien als een protest tegen de DDR-machthebbers die tegen hervormingen waren. Een vreemde situatie, gezien de in de grondwet vastgelegde innige band met de Sovjet-Unie. Begin jaren zeventig werd de DDR nog in lijn met de Sovjet-Unie bestempeld als een staat waarin het 'ontwikkelde socialisme' bereikt was; later werd gesproken over het 'reëel existierende socialisme'. Vanaf ongeveer 1985 ging men echter spreken over 'socialisme in de kleuren van de DDR' teneinde de onafhankelijke positie van de DDR ten opzichte van de Sovjet-Unie te benadrukken. Dit laatste wekt geen verbazing omdat in de Sovjet-Unie een hervormingsproces op gang was gekomen dat krachtig werd afgewezen door het DDR-regime, onder het motto dat de DDR geen hervormingen nodig had. In de ogen van de SED zou de perestrojka het fundament van het socialisme en de machtsbasis van de partij in gevaar brengen. Gezien de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie (het opgeven van het machtsmonopolie van de partij en het onvermogen om maatschappelijke ontwikkelingen te sturen), had men de situatie goed ingeschat.

Deze politiek werd echter in de tweede helft van de jaren tachtig onhoudbaar. Hoewel het steeds duidelijker werd dat de afhankelijkheid van de Bondsrepubliek al maar groter werd, bleef men de Bondsrepubliek afschilderen als de grootste klas-senvijand. De instandhouding van dit vijandbeeld bleef voortduren tot aan de laatste dagen vóór de omwenteling. Door middel van het onderwijs, en via de massamedia werd een volstrekt onrealistisch beeld van de Bondsrepubliek geschetst, bijvoorbeeld door te suggereren dat er bij de honderdduizenden vluchtende DDR-burgers in de zomer van 1989 geen sprake was van vrijwilligheid, maar dat sommigen zelfs regelrecht ontvoerd waren door de West-Duitse geheime dienst (*Neues Deutschland*, 21 september 1989). Omdat de meeste DDR-burgers de West-Duitse televisie konden ontvangen kon men zelf constateren dat het SED-regime een schijnwereld opwierp. De kloof tussen staat en volk was nog nooit zo groot geweest.

Het moge duidelijk zijn dat de genoemde vormen van legitimering te weinig vaste bodem hebben opgeleverd voor de DDR om als staat te overleven. De staat kon blijven bestaan zolang de Koude Oorlog voortduurde. Onder deze omstandigheden

Westfernsehen

Het feit dat in de DDR massaal naar de West-Duitse televisie werd gekeken (en naar de West-Duitse radio werd geluisterd) was een grote handicap voor de *Agitation und Propaganda-politiek* van de partij. Er is een aantal pogingen geweest om het informatiemonopolie van de SED te herstellen, zoals eind 1961, toen de FDJ bij de zogenaamde actie *Ochsenkopf* opriep om antennes die op het westen waren gericht te draaien naar het oosten, of ze af te breken. De benaming van de actie verwijst naar de berg Ochsenkopf in Beieren, waar één van de West-Duitse zenders was geplaatst. Veel effect heeft de actie niet gehad (Fischer Chronik 1999, p. 294).

Wel bleef de *Staatssicherheit* geïnteresseerd in de vraag in welke gezinnen naar de West-Duitse televisie werd gekeken. Zo werd aan schoolkinderen gevraagd 'of de klok die vlak voor het televisiejournaal wordt getoond streepjes of puntjes heeft'; luidde het antwoord 'puntjes' dan werd naar de verkeerde zender gekeken.

Uiteindelijk legden de machthebbers zich bij de situatie neer. In 1977 startte in de DDR de verkoop van kleurentelevisies die twee systemen konden ontvangen: niet alleen met het SECAM-systeem van de DDR-televisie, maar met het PAL-systeem waarmee de West-Duitse televisie kon worden ontvangen (Fischer Chronik 1999, p. 620). Waarschijnlijk bezaten veel DDR-burgers televisietoestellen die uit West-Duitsland kwamen.

In de jaren tachtig kregen de meeste huishoudens kabeltelevisie, inclusief West-Duitse zenders. Wel bleef op de DDR-televisie het programma *Der schwarze Kanal* te zien, waarin Karl-Eduard von Schnitzler de West-Duitse televisiebeelden met propagandistisch tegengif probeerde te bestrijden (Fischer Chronik 1999, p. 267). Het massaal bekijken van de West-Duitse televisie werd wel 'een emigratie in de avonduren' genoemd (lezing Lengsfeld 2002).

kon de SED haar almacht in de maatschappij uitbouwen. De werkelijke macht in het land lag niet bij de regering, of de *Volkskammer* maar bij het Politbureau en het Centraal Comité van de SED. Deze macht van de SED heeft een grote rol gespeeld, en beïnvloedde het dagelijks leven van het hoogste tot het laagste niveau. Essentieel voor het behoud van de macht waren de partij-afdelingen in de bedrijven: zij waren de basis van het SED-regime. Het ging zelfs zo ver dat al in 1952 in alle bedrijven *Betriebskampfgruppen* gevormd werden (Bussiek 1984, p. 144).

De vergroting van de macht van de staat ging gepaard met een enorme bureaucratie; Henrich (1990, p. 76, 205) spreekt van *bürokratischen Sozialismus* en *Politbürokratie*. Vrij algemeen wordt ook gesproken van staatsocialisme. De almacht van de SED komt ook naar voren in het lied *Die Partei*, dat voor het eerst in 1950 werd verspreid:

*Sie hat uns alles gegeben
 Sonne und Wind
 Und sie geizte nie.
 Wo sie war, war das Leben
 Was wir sind, sind wir durch sie.
 Sie hat uns niemals verlassen.
 Fror auch die Welt, uns war warm
 Uns Schützte die Mutter der Massen.
 Uns trägt ihr mächtiger Arm.
 Die Partei.
 Die Partei, die hat immer recht!*

Het lied eindigde met *So, aus Leninschem Geist, Wächst, von Stalin geschweißt, Die Partei - Die Partei - die Partei!* Na de destalinisatie in de Sovjet-Unie in 1956 werd in de tekst Stalin door Lenin vervangen (Weber 1999, p. 134).

Omdat het centrum van die macht in Oost-Berlijn was gevestigd werd *Berlin*,

Foto 4.1 Het voormalig hoofdkwartier van het Centraal Comité van de SED in Berlijn. Deze foto is gemaakt in het voorjaar van 1990, toen de SED de naam PDS had aangenomen. Rechts op de hoek is de stelling te zien die gebruikt is om het embleem van de SED te verwijderen. Aan het gebouw zijn kleurrijke schilderijen bevestigd, waarschijnlijk om de PDS een modern, jeugdig imago te geven. Ze leken sterk op de graffiti die de zogenaamde Muurspechten op het zelfde moment een paar honderd meter verderop van de Berlijnse Muur probeerden te blikken.

Hauptstadt der DDR voorgetrokken. Dat bleek zonnenklaar toen in 1987 het 750-jarig bestaan van de stad gevierd moest worden, en alle bouwbrigades uit de Republiek in Berlijn ingezet moesten worden.

Alle belangrijke besluiten werden genomen in *das große Haus*: het gebouw van de SED in Berlijn. Dit voormalige hoofdkantoor van de *Reichsbank* bleek na de omwenteling als enige te beschikken over grote kluizen, zodat ironisch genoeg juist in dit gebouw in juni 1990 de miljarden D-Mark werden opgeslagen ten behoeve van de *Währungsunion*. Loeser (1984) geeft als voormalig topfunctionaris van de SED (in 1983 naar de VS gevlucht) een goed inzicht in de werking van partij en partij-elite.

Ook in het taalgebruik kwam de macht van de partij naar voren: een *Parteiauftrag* was synoniem voor een dienstbevel waar geen ontsnappen aan was. En als de *Zentrale* iets bevolen had, dan was dat het opperste gebod. De SED speelde ook een allesbepalende rol in de ruimtelijke ontwikkeling van het onderzoeksgebied, vooral door haar greep op de economische en ook ruimtelijke planning; dit zal beschreven worden in de volgende hoofdstukken.

Maar temidden van de almacht van de Partij, en haar schijnbaar perfecte greep op maatschappelijke ontwikkelingen, kon het individu zich handhaven; die weerbarstige mens, die zich als individu of als groep vaak niet gedroeg zoals de ideologische leer het voorschreef, en die uiteindelijk zelfs in staat was om op vreedzame wijze het regime te verdrijven, zodra in Moskou het licht op groen was gezet. In de herfst van 1989 bezweek de DDR aan haar dubbele *Legitimationsschwäche*: noch de 'tweede Duitse staat' noch de ideologie werden door de meerderheid van de bevolking geaccepteerd.

De Stasi

De zwakke legitimatie van de DDR bracht het grote gevaar met zich mee dat oppositionele bewegingen zich zouden keren tegen het dictatoriale karakter van de DDR-staat. Het *Ministerium für Staatssicherheit* (MfS), bij de bevolking Stasi genoemd, was de binnenlandse veiligheidsdienst die moest voorkomen dat zich een krachtige oppositie tegen de machthebbers zou ontwikkelen. Aan het eind van de DDR had het MfS 91.000 officiële medewerkers, en kon zij beschikken over 173.000 *Inoffizielle Mitarbeiter*: personen die niet in dienst waren bij het MfS, maar die in het geheim informatie verzamelden over personen die de belangstelling hadden getrokken van het MfS. Naast de directe spionage verzamelde de *Stasi* informatie door middel van het af luisteren van telefoonverkeer, en het openen van post. Van vier miljoen DDR-burgers en van twee miljoen West-Duitsers was een dossier aangelegd. Ondanks de grote financiële problemen van de DDR bedroeg het jaarlijks budget van het MfS 3,6 miljard DDR-Mark, dat was 1,3 procent van het nationale budget (Weber 1999, p. 346).

De Stasi en het Geografisch Instituut

Na de omwenteling werd bekend dat op het Geografisch Instituut van Greifswald twee 'spionnen' (IM) actief waren geweest. Van één persoon is bekend waarom hij deze activiteiten is gaan verrichten. Halverwege de jaren zeventig sprak hij op een congres in Neubrandenburg, toen hem uit de zaal de vraag werd gesteld 'of de regionale verschillen in de DDR al kleiner waren geworden'. Hij had daarop geantwoord dat het hem opviel dat in de trein van Oost-Berlijn naar het Noorden de mensen altijd zoveel sinaasappelen bij zich hadden (die toen moeilijk verkrijgbaar waren in het Noorden). Dat werd als een politiek niet-correct antwoord beschouwd, waarover werd gerapporteerd aan de lokale partijafdeling. Vervolgens werd hij opgeroepen voor een gesprek met medewerkers van het MfS, die hem duidelijk maakten welke fout hij had begaan. Hij werd vervolgens onder druk gezet. Hij stond op het punt om lid te worden van de Commissie Bevolkingsgeografie van de IGU (*International Geographical Union*), hetgeen toetreding tot het *Reisekader* zou betekenen. Hij mocht deze functie aanvaarden, onder voorwaarde dat hij het MfS van inlichtingen zou voorzien. Weigering was ook mogelijk, maar dan kon hij natuurlijk de IGU-functie niet aanvaarden. In dit geval was de keuze ingegeven door persoonlijk belang; er zijn echter ook gevallen bekend van personen die na een onschuldig voorval steeds dieper in de val werden gelokt (bron: diverse gesprekken, en *Abschlußbericht des Untersuchungsausschusses der Stadt Greifswald*, 1990, p. 7).

4.3 Staat en individu: een schizofrene maatschappij

'Die in der DDR herausgebildete historisch neue Sozialstruktur wuchs im Kampf gegen die aggressiven Kreise des Imperialismus und zur allseitigen Stärkung der DDR als feste Bastion des Friedens in Europa' (Weidig 1988, p. 7)

Voor sociologen en psychologen was de DDR een boeiend laboratorium van de in hoofdstuk drie besproken *social engineering*: de opvatting dat de mens door de introductie van een nieuwe productiewijze en ondersteund door onderwijs en propaganda 'gemaakt' kan worden. Volgens de marxistische ideologie zijn sociale formaties een afgeleide van de productiewijze in de maatschappij. En omdat volgens de officiële leer de DDR een 'ontwikkelde socialistische maatschappij' was, waren er geheel nieuwe sociale structuren ontstaan. Klassentegenstellingen en uitbuiting waren immers verdwenen en socialistische eigendomsverhoudingen ontstaan. Om een sociologieboek in de DDR te citeren:

'Prinzipiell läßt sich feststellen, daß der Sozialismus, obgleich in ihm noch soziale Klassen und Schichten bestehen, schon keine Klassengesellschaft im herkömmlichen Sinne mehr ist; auf der Basis der für sie alle bestimmenden sozialistischen Eigentumsverhältnisse, der Macht der Arbeiter und Bauern und überhaupt der von den werktätigen Klassen und Schichten geschaffenen sozialistischen Errungenschaften

gehen sie unter Führung der Arbeiterklasse und ihre marxistisch-leninistischen Partei entscheidende Schritte zur Verwirklichung ihrer gemeinsamen Grundinteressen' (Weidig 1988, p. 19).

Vanuit deze opvatting werd de sociologie in de DDR (evenals in de rest van Oost-Europa) lange tijd gezien als een overbodige tak van de wetenschap. Pas aan het eind van de jaren zestig kon de sociologie zich ontwikkelen, maar ze moest uitdrukkelijk de leidinggevende functionarissen ten dienste staan (DDR Handbuch 1985, p. 1233). In de loop der tijd konden de sociologen zich echter iets meer onafhankelijk opstellen, waardoor toch waardevolle studies zijn verschenen, waarin een meer kritische en nuancerende toon gezet kon worden. Met name de boeken van Krambach (1985), Grundmann (1981 en 1988) en Weidig (1988) zijn daardoor interessant.

Het werk van Weidig geeft na de verplichte bladzijden ideologische *newspeak* een meer genuanceerd beeld van de sociale formaties in de DDR; in de 'overgangstijd naar het communisme' bestonden er in de DDR nog maatschappelijke ongelijkheden en enkele sociale problemen, die in de aandacht van de SED-leiding werden aanbevolen. Maar ondanks de moeizame pogingen van de sociologen om de wetenschappelijke vrijheid te vergroten, konden zij geen beeld schetsen dat in de buurt kwam van de werkelijke maatschappelijke verhoudingen: een samenleving die in vele opzichten schizofreen genoemd kon worden. De DDR-burger had twee verschijningsvormen: in het officiële leven moest hij zich conformeren aan opgelegde maatschappelijke ordening van het staatssocialisme. Maar dit leven werd tot het minimale beperkt; zodra dit mogelijk was trok hij zich terug in de familiekring of in de *Kleingarten*. Het tijd-ruimte gedrag van 'de socialistische mens' week nogal af van dat van zijn 'burgerlijke' tegenvoeter.

Het openbare leven

In een dictatuur zoals de DDR had de staat instrumenten in handen om de gedragingen van het individu te sturen. Een ongewenste actie van het individu kon leiden tot represailles, zoals discriminatie bij woningtoewijzing, het belemmeren van de mogelijkheden om de kinderen te laten studeren, gedwongen wisseling van beroep, en in het uiterste geval internering. De reikwijdte van de staat was echter begrensd; in het privéleven kon het individu zich grotendeels onttrekken aan de greep van de staat.

Het openbare leven speelde zich af in een façade-landschap van een maatschappij die volgens de machthebbers geen problemen kende, waar geen woningnood heerste, en waarin de basisbehoeften gewaarborgd waren. Als de partijleider zich in het openbaar begaf dan werd er een *potemkin*-dorp voor hem gebouwd, waarin de werkelijkheid achter schuttingen verdween, en de grauwheid tijdelijk werd verdreven door de afgebladderde en beroete muren van huizen te voorzien van een haastig aangebrachte verflaag.

Toen Honecker in juni 1989 Greifswald bezocht om de gerestaureerde Domkerk te

openen kon door eigen waarneming de opmerkelijke metamorfose worden vastgesteld van de *Protokollstrecke* waarin hij zich bewoog: onbewoonbare woningen werden voor enige dagen van frisse gewassen gordijnen voorzien en aan de buitenkant geverfd.

Overigens bleek na de omwenteling dat de partijleiding wel degelijk geïnformeerd werd over de 'werkelijkheid' in de DDR, zodat men mag aannemen dat vrijwel iedereen zich bewust was van het toneelspel dat in het openbare leven opgevoerd moest worden.

In het openbare leven speelde de positiebepaling ten opzichte van de SED een grote rol. Een maatschappelijke carrière was zonder lidmaatschap van de SED (of van de getrouwe blokpartijen) vrijwel ondenkbaar. Op papier was de DDR een meerpartij-enstaat, maar in de praktijk stonden de zogenaamde blokpartijen geheel onder invloed van de SED-machthebbers.

Aan het lidmaatschap van de SED zaten privileges vast (woningtoewijzing, reis mogelijkheden, voor de top eigen winkels etcetera). Op grond van eigen (wellicht subjectieve) waarnemingen is een sterk gegeneraliseerde indeling van de bevolking opgesteld in zes sociale groeperingen, waarbij de houding ten opzichte van de Communistische Partij als onderscheidend criterium is gehanteerd:

1. de *gelovige communisten*, die oprecht streefden naar een betere maatschappij; men kan daar twee groepen uitlichten: a) de groep ouderen met oorlogservaringen, waarvan weer een deel de SED verlaten had uit onvrede met het werkelijke karakter van de SED; en b) jongeren die probeerden om de SED van binnenuit te hervormen, en die bereid waren om daarvan beperkte persoonlijke nadelen te ondervinden. De omvang van deze groep is moeilijk in te schatten, maar de 15 procent stemmen op de PDS (als opvolger van de SED) bij de eerste vrije parlementsverkiezingen van maart 1990 geven waarschijnlijk een goede indicatie;
2. de *opportunistic partijleden*, die om genoemde carrière-overwegingen en persoonlijk gewin met alle SED-winden mee waaiden. Een deel bestond zelfs uit personen die een leidinggevende positie in het Hitler-bewind vervuld hadden (hoewel de de-nazifisering na de oorlog in de DDR systematischer en grondiger is verlopen dan in de Bondsrepubliek). De zogenaamde *Wendehälse* die zich na de revolutie van november 1989 plotseling betoonden als grote aanhangers van de Wende, moet men waarschijnlijk vooral in deze groep zoeken;
3. de *gelaten niet-partijleden*: het grootste deel van de bevolking, dat zich conformeerde aan de gegeven omstandigheden, waarbij het zich ten dele door brood en spelen (Olympische medailles) liet rustig houden, en niet in opstand kwam zolang de kansen op succes gering waren. Deze groep kwam in de herfst van 1989 in steeds grotere getale de straat op en meldde zich met de kreet '*Wir sind das Volk!*' (al snel overgaand in '*Wir sind ein Volk!*');

4. de *bewuste niet-partij-leden*, een kleine groep, die bewust afzag van de partijvoordelen, en bereid was om daar voorzichtig voor uit te komen;
5. de *openlijke critici* van het bewind, die zich persoonlijke opofferingen getroostten (bijvoorbeeld *Ausbürgerung* naar West-Duitsland). Deze dissidenten kozen als basis vaak de Evangelische Kirche en de daaraan gelieerde ecologische groepen; deze in 1989 steeds groter wordende groep nam het initiatief tot het openlijk verzet, maar kwam al snel geïsoleerd te staan, omdat de meeste aanhangers van *Neues Forum* en *Demokratischer Aufbruch* de 'Derde weg' trachtten te gaan door de staat DDR overeind te houden met behoud van de goede elementen;
6. de enkele *Aussteiger*, die zich ook zoveel mogelijk trachtten te onttrekken aan het officiële leven, en vluchtten in beroepen als schaapherder en tuinman.

In 1987 was ongeveer twintig procent van de volwassen bevolking lid van de SED, terwijl vier procent lid was van één van de blokpartijen, waarbij toelating uiteraard door ballotage plaatsvond (Weidenfeld 1996, p. 124). De nomenklatura (de top van de Partij en overige leidinggevendenden in de maatschappij) maakte 1,8 procent van de bevolking uit (Völker 1995, p. 13).

De jeugd werd geacht lid te worden van de *Junge Pioniere* (6-10 jaar), en later van de *Ernst Thälmann Pioniere* (10-14 jaar) en de *Freie Deutsche Jugend* (14-25 jaar). De toetreding tot de FDJ werd gezien als toetreding tot de rijen der volwassenen, en ging gepaard met de initiatierite van de *Jugendweihe*, een soort communistische geloofsbelijdenis, die begon met de volgende tekst:

'Liebe junge Freunde! Seid ihr bereit, als junge Bürger unserer Deutschen Demokratischen Republik mit uns gemeinsam, getreu der Verfassung, für die große und edle Sache des Sozialismus zu arbeiten und zu kämpfen und das revolutionäre Erbe des Volkes in Ehren zu halten, so antwortet: Ja, das geloben wir!'

De FDJ had het monopolie op de vrijetijdsbesteding van de jongeren, omdat alleen de FDJ disco's, vakantie-reizen, lezingen en dergelijke mocht organiseren. Vrijwel iedereen werd mede hierdoor FDJ-lid; afzien van het lidmaatschap zou de studievoortgang kunnen belemmeren. Voor de volwassenen was er nog een keur aan massa-organisaties, die sterk gelieerd waren aan de partij, zoals de DSF (*Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft*, 6 miljoen leden), de vakbond FDGB (*Freie Deutsche Gewerkschaftsbund*, 9 miljoen leden), DFD (*Demokratische Frauenbund Deutschlands*) en de KB (*Kulturbund der DDR*), waarvan het lidmaatschap van sommige min of meer verplicht was. De massaorganisaties en de politieke partijen - naast de SED de CDU (christen-democraten), LDPD (liberalen), DBD (boerenpartij) en NDPD (nationaal-democraten) - waren volgens een vaste verdeelsleutel vertegenwoordigd in de *Volkskammer*. Als *Nationalen Front der DDR* brachten zij tijdens de verkiezingen een eenheidslijst uit; op de verkiezingsdag werd men geacht het stembiljet ongezien dubbel te vouwen (*falten gehen*) en in de stembus te deponeren. Een gang naar het stemhokje leverde al een aantekening op. Het dagelijks leven werd beheerst door tijdrovende bijeenkomsten van al deze orga-

nisaties, met steeds weer dezelfde toespraken, zowel op het werk als in de avonden. Het was overigens opmerkelijk dat zo velen het toneelstuk meespeelden, meer dan in bijvoorbeeld Polen en Hongarije. Een ritueel als de *Jugendweihe* was in Polen ondenkbaar, al was het maar door de concurrentie van katholieke gebruiken. In de buurlanden werd dan ook spottend van 'Pruisisch socialisme' gesproken: dankzij het (vermeende) Duitse volkskarakter (plichtsgetrouw, volgzaam) had men zelfs van het socialisme nog wat weten te maken.

Maar volgzaam of niet, zodra aan de onontkoombare plichten van het officiële leven was voldaan, trokken de DDR-burgers zich massaal terug in het privé-leven.

Een Nischengesellschaft

De andere kant van het dubbelleven van de DDR-burger speelde zich af tussen de vier wanden van de woonkamer, binnen de familie en de beperkte vriendenkring (beperkt omdat niet iedereen te vertrouwen was), en in de volkstuin, analoog aan het Russisch *Datsche* genaamd. In deze *Nischen* konden de frustraties afgereageerd worden, en kon het grootste trauma van de DDR verwerkt worden: het reistrauma. Sinds de bouw van de Muur in 1961 was de DDR immers *abgegrenzt* van de Westerse wereld, en was slechts reizen in de bevriende socialistische staten mogelijk (overigens ook met veel problemen, voor Polen had men bijvoorbeeld een visum nodig). Hoewel de reismogelijkheden in de jaren tachtig sterk verbeterd waren, vooral richting Bondsrepubliek, was reizen met partner of familie vrijwel uitgesloten. Deze frustratie nam toe in de tweede helft van de jaren tachtig toen in sommige Oost-Europese landen juist een beperkte liberalisatie mogelijk werd. Velen besloten dan ook om te proberen naar de Bondsrepubliek te vertrekken, waar men immers als Duits staatsburger werd erkend. Sommigen waren zo wanhopig dat ze met gevaar voor eigen leven door het IJzeren Gordijn trachtten te komen, de zogenaamde *Sperrbrecher*: tussen 1961 en 1989 zijn dat er ongeveer 40.000 geweest (eind jaren tachtig ongeveer 300 per jaar). Het is onduidelijk hoeveel doden er zijn gevallen bij vluchtpogingen in Berlijn en elders bij de Duits-Duitse grens. Bij de Muur zijn zeker 171 mensen om het leven gekomen, bij de Duits-Duitse grens zeker 211. Sommige bronnen noemen zelfs een aantal van in totaal 916 doden (Slotboom 1998, p. 18).

Het was ook mogelijk om te vluchten door achter te blijven tijdens een toegestane reis; tussen 1961 en eind 1988 hebben ongeveer 200.000 mensen deze mogelijkheid benut. Daarnaast was het mogelijk om legaal te vertrekken, na het stellen van een *Ausreiseantrag*: op grond hiervan zijn in genoemde periode 550.000 personen vertrokken (eind jaren tachtig ongeveer 70.000 per jaar (Weidenfeld e.a. 1996, p. 377)). Het stellen van een *Ausreiseantrag* had ernstige consequenties, bijvoorbeeld het verlies van de arbeidsplaats. Het duurde lang voordat een beslissing viel. Toch schat men dat in 1988 een kwart miljoen DDR-burgers een *Antrag* ingediend hadden (begin jaren tachtig nog maar 50 - 80.000 (Kenntenich e.a. 1993, p. 223)).

Maar de meeste DDR-burgers wilden toch in het 'eigen land' blijven, bijvoorbeeld

vanwege de binding met familie en vrienden. Voor hen bleef het dubbelleven over; waarbij men het zich terugtrekken in de *Nischen* ook wel *innere Migration* heeft genoemd. Volgens Bussiek (1985, p. 58) heersten in de *Nischen* kleinburgerlijke tevredenheid en een zekere behaaglijkheid, omdat een *soziales Aufstiegsdenken* zoals in het Westen ontbrak. Er bestond geen sociale bovenlaag waar men graag toe zou willen behoren (er was wel een bovenlaag, maar die bestond uit de partij-elite). De vroegere sociale bovenlaag was al naar het Westen vertrokken, zodat het *Staatvolk der kleinen Leute* zoals Gaus (1983, p. 37 e.v.) het noemde nog slechts bestond uit de *mittleren und unteren Schichten* in de maatschappij, die al naar elkaar toegegroeid waren. Daarmee was de deling van Duitsland ook een sociale deling geworden. Gaus, die van 1974 tot 1981 de eerste permanente vertegenwoordiger van de Bondsrepubliek in de DDR was, noemde de DDR zelfs spottend '*der letzte bürgerliche Staat auf deutschen Boden*' (in plaats van het officiële 'de eerste socialistische staat op Duitse bodem') (Gaus, 1983, p. 37). Voor de SED had dat vervelende consequenties: voor de uitbouw van de revolutie kon zij geen beroep doen op arbeiders in de klassieke betekenis van het woord, maar moest zij zich beroepen op de *Kleinbürgern* die in de productie werkzaam waren. Overigens bestond ook het kader van de DDR hieruit; Honecker was van origine dakdekker.

Gaus beschrijft dat West-Duitsers niet graag in de DDR kwamen: in de eerste plaats door de aversie tegen het communisme maar in de tweede plaats door onbehagen met het *Kleinbürgertum* in de DDR.

Dat *Kleinbürgertum* heeft misschien wel zijn oorsprong gehad in de selectieve migratie naar de Bondsrepubliek, maar is toch vooral een gevolg van de noodzakelijke aanpassingen van het dagelijks leven aan het 'reëel existierende socialisme', gericht op de realiteiten van het bereikbare - ambitieuze plannen waren irreëel. Deze 'aanpassing door noodzaak' leidde tot een zekere mate van tevredenheid, maar dit betekende niet dat men daarmee ook tevreden was met de omstandigheden die tot deze aanpassing geleid hadden.

Köhler (1990, p. 425) vermeldt een empirisch onderzoek naar de veranderingen in de tevredenheid van de DDR-burger met de politieke verhoudingen in de DDR. Hieruit blijkt dat het bezoek van Honecker aan de Bondsrepubliek in 1987 enige hoop op verbetering heeft gegeven, maar dat vanaf 1988 steeds meer mensen van mening waren dat de politieke verhoudingen zich verslechterd hadden, of gelijk gebleven waren.

Het was opvallend dat deze aanpassing zo ver ging dat men ten opzichte van de buitenstaander beklemtoonde dat de DDR ook veel goede dingen had opgeleverd: stabiele prijzen, volledige werkgelegenheid, voor iedereen een dak boven het hoofd (hoewel velen wisten dat deze voordelen gerelativeerd moesten worden, en ook dat voor deze voordelen een zware prijs betaald moest worden). Pas in de herfst van 1989 kon *Otto Normalverbraucher* laten blijken hoe hij over de werkelijkheid dacht. Voor wie binnen de *innere Migration* geen berusting kon vinden was nog een ande-

re vlucht mogelijk, namelijk in de alcohol. Het alcoholgebruik in de DDR steeg aanhoudend: van 21 gram per hoofd van de bevolking in 1970 naar 31 gram in 1985. In 1960 consumeerde de DDR-bevolking 3,5 flessen sterke drank; in 1988 maar liefst 16,1 (Sozialreport '90, p. 209-211).

Een duidelijke ruimtelijke uitwerking van de *innere Migration* was de massale trek naar de *Kleingarten* in het weekend. In 1987 hadden iets meer dan één miljoen DDR-gezinnen een volkstuin (Statistisches Jahrbuch der DDR 1988). De vraag naar een stukje grond was zeer groot, zodat velen een tuin op ruime afstand van de woonplaats moesten accepteren. Het verblijf op de *Datsche* (ook wel het Sanssouci van de DDR-burger genoemd) had meerdere functies:

- een vlucht uit het officiële leven; pas hier kon de DDR-burger zich volledig vrij bewegen, hoewel het verplichte lidmaatschap van de VKSK (*Verband der Kleingärtner, Siedler en Kleintierzüchter*) het eens per jaar noodzakelijk maakte om de jaarvergadering bij te wonen, waar de bekende toespraak met holle frasen aangehoord moest worden, die uit het officiële leven zo bekend was;
- als recreatievoorziening was het belang groot omdat de mogelijkheden om op vakantie te gaan beperkt waren (er waren nauwelijks vrij verhuurbare hotels of zomerhuisjes beschikbaar; slechts via het werk kon men proberen een plaats te krijgen op de grote vakantiecomplexen van de vakbond of het bedrijf zelf);
- door de verbouw van fruit en groenten, en het soms houden van kippen en konijnen verkreeg men een aanvulling op het dieet, en soms leverde de verkoop van over-productie aan het winkelapparaat extra inkomsten op.

Geen vaderlandsliefde, wel een DDR-identiteit?

'Wo immer ein Kommunist arbeitet und lebt - er wird beispielgebend wirken für sein sozialistisches Vaterland, das fester Bestandteil der um die Sowjetunion gescharten Völker familie ist, er wird die Ideen des sozialistischen Patriotismus und des proletarischen Internationalismus in die Hirne und Herzen der Menschen tragen!' (DDR Handbuch 1985, p. 980).

De geschetste 'zelfacceptatie' bij het merendeel van de bevolking heeft echter niet geleid tot een grote vaderlandsliefde, hoewel veel DDR-burgers, ondanks kritiek op het regime, trots waren op wat allemaal bereikt was in de DDR sinds de moeilijke start bij 'af' na de oorlog. In hun ogen was dat echter meer de verdienste van hard werken dan van het SED-bewind.

Met enige tevredenheid werd gesignaleerd dat de DDR in economisch opzicht verder was gekomen dan de socialistische buurlanden (volgens de algemene opvatting discussieerden de Polen te veel, en werkten ze te weinig).

In de ogen van de machthebbers was 'nationalisme' een kenmerk van de verslagen burgerlijke ideologie, een begrip dat verbonden was met de nationale klassenbelan-

gen van de bourgeoisie. In de DDR werd liefde voor het vaderland gekoppeld aan de liefde voor het marxisme-leninisme, samengevat in het begrip *sozialistischen Patriotismus*.

De geringe identificatie met de DDR als staat kon gaandeweg steeds meer compensatie vinden in regionaal patriottisme. De meeste DDR-burgers hadden weinig binding met de kunstmatige *Bezirke* die in 1952 tot stand gekomen waren, maar voelden zich toch vooral een inwoner van Mecklenburg, Sachsen, Thüringen, etcetera. De regionale afdelingen van de *Gesellschaft für Heimatgeschichte* (onder auspiciën van de *Kulturbund*), die oorspronkelijk waren opgericht om de geschiedenis van de arbeidersbeweging op regionaal niveau te beschrijven, namen steeds meer afstand tot de ideologische lading en wisten het regionaal bewustzijn levend te houden (voor voorbeelden uit Mecklenburg zie Bentzien en Neumann, 1988). Het regionaal bewustzijn kwam bijvoorbeeld in 1987 tot uiting, toen men 'in de provincie' met misnoegen keek naar de viering van 750 jaar Berlijn: achterop de auto werd een sticker geplakt die aangaf dat de eigen gemeente al veel ouder was dan Berlijn. Ook moest men er voor waken in Thüringen of Sachsen te spreken over de DDR als 'Pruisische staat': Berlijn, dat was Pruisen. Na de omwenteling werd de voorliefde voor de oude deelstaten nog sterker zichtbaar, toen in rap tempo regionale kranten, partij-afdelingen, enzovoorts ontstonden. Leipzig en Dresden waren trots op de rol die de bevolking in die steden had gespeeld bij de vreedzame revolutie van 1989, en voor korte tijd kregen sommige bewoners uit Berlijn bij benzinepompen in het zuiden van de DDR geen benzine (waaruit overigens ook duidelijk wordt hoe een kentekenweergave die de herkomst van de autobezitter verradert regionaal antagonisme kan bevorderen). De terugkomst van de oude deelstaten in oktober 1990 is een ander signaal voor het diep gewortelde regionaal bewustzijn.

Maatschappij en sociaal gedrag

Dictatuur en planeconomie hebben onmiskenbaar invloed gehad op het sociaal gedrag van DDR-burgers, zodat er grosso modo verschillen zijn ontstaan met West-Duitsers.

Meerdere auteurs (Meines 1988, Kornai 1980, Bussiek 1984) hebben beschreven dat in een 'schaarste-economie', zoals alle centraal geleide economieën genoemd mogen worden, mensen meer op elkaar aangewezen zijn, bijvoorbeeld omdat men schaarse artikelen met elkaar kan ruilen; daardoor is het van belang om zoveel mogelijk (oppervlakkige) vriendschappen te onderhouden. Onderlinge betrekkingen waren in de DDR onmiskenbaar van groot belang, en werden dan ook spottend *Vitamine-B (Beziehungen)* genoemd. Mines (1988, p. 75) komt mede op grond hiervan tot de constatering dat de mensen in de DDR in het algemeen vriendelijker waren dan in de Bondsrepubliek: 'DDR-burgers hebben materieel belang bij vriendelijkheid'. Ook in het taalgebruik werkte dat door: in de DDR werd men sneller dan in de Bondsrepubliek getutoyeerd. Overigens bestonden er binnen de gelederen van de SED eigen codes: men sprak de mede-*Genossen* aan met *Du*, slechts de Politbureau-

leden werden met *Sie* aangesproken (Loeser 1984, p. 49). Volgens Meines ervoeren ‘gewone mensen’ een soort saamhorigheidsgevoel tegenover de dreiging van het alom aanwezige veiligheids- en controle-apparaat.

Het ‘zij tegen wij’-gevoel is wellicht algemeen geldend in samenlevingen met een repressief karakter, en kwam in ieder geval overal in Oost-Europa voor. De tegenstrijdigheid tussen het officiële, door het regime gepresenteerde beeld van de maatschappij en de werkelijkheid heeft er toe geleid dat veel DDR-burgers een sterk gevoel van betrekkelijkheid hebben ontwikkeld, waarbij zij zichzelf en hun staat niet zo belangrijk vonden. Deze relativering vond, evenals in de rest van Oost-Europa, zijn uitweg in de humor. Deze ‘humor met een traan’ was onmiskenbaar anders dan de humor in de Bondsrepubliek.

Een grap, opgetekend in 1989: ‘Er is een vliegtuig van Interflug (de luchtvaartmaatschappij van de DDR) gekaapt, vol met Oost-Duitsers. Het toestel is gedwongen naar Nederland te vliegen, en staat op Schiphol. De DDR-kapers eisen twee dingen: een Trabant, en een nieuwe woning. Indien de autoriteiten niet ingaan op deze eisen, worden de passagiers vrijgelaten’.

De West-Duitse samenleving is na de Tweede Wereldoorlog veel individualistischer geworden dan de Oost-Duitse samenleving. De verklaring daarvoor ligt in het verschil tussen de vrije markteconomie, met vele kansen (en hindernissen) voor het individu, en de geleide economie, met de al eerder genoemde geringere mogelijkheden tot *Aufstieg*.

Op grond van bovenstaande waarnemingen zou men mogen concluderen dat veertig jaar Duitse deling grote verschillen heeft opgeleverd tussen de volken van de beide Duitslanden. Volgens Meines (1988) konden de Oost- en West-Duitsers ook voor de omwenteling maar moeizaam met elkaar communiceren. Dit aspect is ook mede veroorzaakt door onvoldoende kennis over elkaar: het reisverkeer van West-Duitsers naar de DDR bleef klein door het verplichte wisselen van twintig DM per dag (de zogenaamde *Mindestumtausch*), en voor DDR-burgers was het lange tijd onmogelijk om in de Bondsrepubliek op bezoek te gaan. Men kon constateren dat vele West-Duitsers in West-Berlijn nauwelijks enige kennis hadden van de ‘nabije’ omgeving in de DDR: zij was volledig georiënteerd op de Bondsrepubliek.

4.4 Economie en samenleving I: bijzondere kenmerken van de economische ontwikkeling

Eerder in dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat de legitimiteit van de DDR-staat door de machthebbers gebaseerd werd op de socialistische maatschappij, die vooral gekenmerkt werd door de socialistische economie.

De eveneens geconstateerde legitimiteitszwakte van de DDR bij het merendeel van de bevolking kan voor een belangrijk deel verklaard worden door de onbevredigende prestaties van de DDR-economie. Hoewel de DDR zich had ontwikkeld tot één van de sterkste economieën van Oost-Europa, moet tegelijkertijd geconstateerd worden dat de kloof met West-Duitsland niet overbrugd kon worden en dat de verschillen in levensstandaard in de jaren tachtig alleen maar groter werden. De DDR-burgers konden dit zelf vaststellen via de West-Duitse televisie, en - niet te onderschatten - de grotere mogelijkheden om een kortstondig (familie)bezoek aan de Bondsrepubliek te brengen, al kregen vrijwel alleen bejaarden hiervoor toestemming. In 1986 zijn 1,5 miljoen bejaarde reizenden naar West-Duitsland en West-Berlijn geteld, naast 244.000 reizen in het kader van dringende familieaangelegenheden (Weidenfeld e.a. 1996, p. 377).

In hoofdstuk drie zijn de algemene uitgangspunten en tekortkomingen van het Sovjet-model van economische ontwikkeling aan bod gekomen. In grote lijnen is deze beschrijving geldig voor de DDR-economie. In deze paragraaf zullen de bijzondere kenmerken van de economische ontwikkeling van de DDR worden bekeken.

In paragraaf 3.1 bleek dat een elementaire 'weeffout' van de economische ontwikkeling in Oost-Europa bestond uit de overname van een economisch model dat geënt was op de specifieke omstandigheden van de Sovjet-Unie. In de Sovjet-bezettingszone/DDR golden na de Tweede Wereldoorlog in vergelijking tot de Sovjet-Unie van eind jaren twintig de volgende afwijkende omstandigheden:

- het land was klein, en had slechts weinig grondstoffen (alleen bruinkool en kalizouten in voldoende hoeveelheden);
- het had als deel van Duitsland al een lange industriële ontwikkeling doorgemaakt. Weliswaar was ongeveer twintig procent van de industrie tijdens de oorlog verwoest (Kenntemich e.a. 1993, p. 59), maar organisatiestructuren en een geschoold arbeidsleger waren nog voorhanden. De arbeidsproductiviteit was vlak voor de oorlog ongeveer zestien procent hoger dan die van West-Duitsland (Enquete 1995, Band 2, p. 652);
- de landbouw stond op een veel hoger peil vergeleken met dat van Rusland, zelfs in feodaal Mecklenburg;
- het land had weinig handelingsvrijheid door de dominantie van de Sovjet-Unie, waarbij de grote omvang van de herstelbetalingen aan de Sovjet-Unie een sterke belemmering vormde voor de economische opbouw. Eind 1946 had de Sovjet-Unie al meer dan duizend bedrijven gedemonteerd, vooral in de machinebouw en de chemische en optische industrie. Van bijna alle spoorlijnen was het tweede spoor weggehaald. In een tweede fase gingen ongeveer tweehonderd bedrijven over in Sovjet-handen. In deze *Sowjetischen Aktiengesellschaften* werd geproduceerd voor de Sovjet-Unie; goed voor ongeveer een kwart van de totale productie in de SBZ (Weber 1999, p. 54). De herstelbetalingen en verplichte leveringen

bedroegen tussen 1945 en 1948 bijna zestig procent van de industriële productie. De herstelbetalingen waren veel hoger dan de Westerse geallieerden in de westelijke sectoren eisten. Volgens westerse schattingen bedroegen de herstelbetalingen door de SBZ/DDR tot 1953 ongeveer 889 dollar per hoofd van de bevolking, tegen 307 dollar per hoofd uit de westelijke sectoren/Bondsrepubliek (Kenntemich e.a. 1993, p. 60).

De uitzonderlijke positie van de DDR in het Oostblok - het meest westwaarts gelegen bolwerk, met de Bondsrepubliek als permanent aanwezig ijkpunt - heeft sterk meegewogen bij cruciale beslissingen aangaande de planeconomie. De machthebbers in Oost-Berlijn konden in de jaren zestig ervaren dat het doorvoeren van economische hervormingen zonder steun van de Sovjet-Unie niet mogelijk was. In 1963 had men het *Neue Ökonomische System* (NÖS) ingevoerd, met sleutelbegrippen als decentralisatie en zelffinanciering (die in de jaren tachtig door Gorbatsjov als *deus ex machina* werden opgevoerd). Deze politiek was ook binnen de SED omstreden, omdat men vreesde de controle over de economie te verliezen, hetgeen ook een bedreiging zou kunnen zijn voor de machtsbasis van de SED. De hervormingen bloedden al snel dood, vooral omdat de voorstanders van het NÖS steeds zwakker kwamen te staan, toen met de machtswisseling in de Sovjet-Unie (Chroesjtsjov had plaats moeten maken voor Breznjev) ook daar voorzichtige economische hervormingspogingen werden gestaakt en de centrale planning werd versterkt. Een nieuw verdrag tussen de Sovjet-Unie en de DDR, dat vanaf 1965 van kracht werd, stelde de hervormingen in de DDR ter discussie, en was zeer nadelig voor de DDR (Kenntemich e.a. 1993, p. 71). Toen omgekeerd, met de komst van Gorbatsjov, het sein voor hervormingen in Moskou op groen werd gezet, realiseerden de oude SED-machthebbers zich waarschijnlijk dat met het openzetten van de sluis van de markteconomie de staat DDR weggespoeld zou worden.

Verwaarlozing lichte industrie

Het in het Sovjet-model zo centraal gestelde belang van de opbouw van een kapitaalgoederenindustrie werd ook in de SBZ/DDR als uitgangspunt voor de na-oorlogse economische ontwikkeling gehanteerd. De bouw van het ijzer- en staalcomplex bij Eisenhüttenstadt begin jaren vijftig werd het symbool van de nieuwe tijd. Op zich was de opbouw van deze basisindustrie begrijpelijk - in het vooroorlogse Duitsland was deze industrie overwegend in het westen geconcentreerd. Tegelijkertijd moet men vaststellen dat de DDR ook na de noodzakelijke opbouw van de basisindustrie geforceerd vasthield aan de marxistische voorliefde voor de zware industrie. De lichte industrie (textiel- en optische industrie) - voor de oorlog dominant in het gebied van de latere DDR - is daardoor in de loop der tijd verwaarloosd. De lichte industrie werd ten opzichte van de zware industrie benadeeld bij de verdeling van de investeringen, waardoor topposities verloren gingen. De optische industrie van Carl Zeiss Jena, en de automobielen- en motorenindustrie in Eisenach en Zwickau stonden voor de oorlog bekend om hun geavanceerde pro-

ducten. Na de oorlog werd men weliswaar geconfronteerd met een aanzienlijke oorlogsschade en een uitstroom van technisch personeel naar het westen, maar deze nadelen ten spijt kan men toch stellen dat met een gerichte investeringspolitiek de DDR-economie in staat zou geweest om in technisch opzicht meer geavanceerde producten voort te brengen dan de Praktika camera en de Trabant automobiel.

'Kombinate' als mislukte vorm van decentralisatie

Een bijzonder kenmerk van de DDR-economie was het bestaan van de zogenaamde *Kombinate* in de industrie. Men begon met de opbouw van *Kombinate* in de jaren zestig, als reactie op een aantal zwakheden van de centrale planning, waarvan de belangrijkste waren het gebrek aan afstemming tussen de bedrijven en de geringe toepassing van nieuwe technologieën in de productie. Het was de bedoeling dat een *Kombinat* een conglomeraat zou worden van bedrijven en bedrijfsafdelingen die alle fasen van het productieproces van een productgroep omvatte: van onderzoek en ontwikkeling via de productie van halffabrikaten en eindproducten tot en met de verkoop ervan in binnen- en buitenland. Het onderbrengen van de productiekolom in één bedrijf zou leiden tot schaalvoordelen, tot een betere arbeidsverdeling tussen het bedrijf en het industrieministerie waartoe het behoorde (de leiding van een *Kombinat* zou beschikken over vrij grote bevoegdheden, althans voor Oost-Europese begrippen), tot een snellere toepassing van nieuwe vindingen in de productie, en tot een vergroting van de export door beter marktonderzoek en de bundeling van exportafdelingen. De omvang van een *Kombinat* bestond uit 20 tot 40 VEB's (*Volkseigene Betriebe*) met in totaal 2.000 tot 70.000 werknemers (Dennis 1988, p. 132). Begin jaren tachtig was vrijwel de gehele industrieproductie in *Kombinate* ondergebracht.

De beoogde voordelen werden echter niet bereikt. In de praktijk ontwikkelden de *Kombinate* zich tot inflexibele organisaties met een ineffectieve versnippering van de productie. Een hoofdoorzaak daarvoor was de algemene zwakte van de centrale economische planning, waardoor van de beoogde decentralisatie van de besluitvorming weinig terecht kwam. In gewone woorden: de leiding van een *Kombinat* werd voortdurend lastig gevallen door bijgestelde plancijfers en onrealistische plandoelen van het ministerie waartoe het behoorde; de papieren vrijheid van de onderneming werd beperkt door nationale economische problemen. Het onvermogen van de centrale planners om voldoende consumptiegoederen te produceren, om het kwaliteitsprobleem op te lossen, om de noodzakelijke rationalisering en mechanisatie door te voeren, en om de leverantie van productiemiddelen te organiseren, werd afgewend op de *Kombinate*. Enkele voorbeelden hiervan:

- alle *Kombinate* waren verplicht om minimaal vijf procent van hun productievolume te besteden aan de productie van consumptiegoederen, ook al hield het *Kombinat* zich wat betreft de hoofdproductie in de verste verte niet met consumptiegoederen bezig. Deze dwangmatige productie leverde een keur aan kwalitatief slechte, onverkoopbare producten op;
- de *Kombinate* werden verplicht gesteld om in het kader van de intensivering en

rationalisering van de economie zoveel mogelijk eigen computerapparatuur, robots en verfijnde elektronica te ontwikkelen, hetgeen leidde tot een hoogst inefficiënte versnippering.

Het gevolg van dit alles was dat de specialisering van de bedrijven geleidelijk afnam, en dat de *Kombinate* zich in steeds grotere mate moesten bezighouden met de productie van halffabrikaten in plaats van eindproducten (Wirtschaftsreport 1990, p. 81-5). Daar komt nog bij dat de *Kombinate* die in de jaren zeventig werden opgericht vaak niet bestonden uit bedrijven uit één productiekolom, maar samenvoegingen waren van bedrijven die hetzelfde product maakten, of bestonden uit bedrijven die in een soort restgroep bij elkaar werden geveegd (Kenntemich e.a. 1993, p. 79).

Energie en autarkiestreven

Het in paragraaf 3.4 genoemde verspillende karakter van de centrale planeconomie kan in de DDR het beste geïllustreerd worden aan de hand van het energieverbruik. Nergens in Europa werd per hoofd van de bevolking zoveel energie verbruikt als in de DDR. Ter vergelijking: in 1986 bedroeg in de DDR de energieconsumptie per hoofd 222 Gigajoule, tegen 171 Gj. in de Bondsrepubliek. Op wereldschaal nam de DDR de derde plaats in na de Verenigde Staten en Canada.

De verspilling wordt echter vooral duidelijk in het gegeven dat slechts circa één derde van de bovengenoemde primaire energie uit benutbare energie bestond. Dit heeft alles te maken met het hoge aandeel bruinkool (circa 65 procent in 1988) in het energieverbruik: er is bijvoorbeeld veel laagwaardige bruinkool nodig om een kilowatt elektriciteit te produceren. De toenemende productie van bruinkool in de DDR (van 258 miljoen ton in 1980 naar 310 miljoen in 1988) leidde tot een toename van de milieuproblematiek. Naast de uitstoot van zwaveldioxide nam de vernietiging van het landschap toe: een steeds groter deel van de dagbouwgroeven werd na gebruik niet meer gerecultiveerd (Wirtschaftsreport 1990, p. 34-35). Voor de bruinkoolwinning moesten veel dorpen worden afgebroken; in totaal moesten ongeveer 50.000 mensen gedwongen verhuizen (Kenntemich e.a. 1993, p. 79-85). We moeten daarbij echter niet vergeten dat ook in West-Duitsland, zij het minder, op grote schaal bruinkool wordt gewonnen, waaraan ook dorpen ten prooi vallen.

De omschakeling van Sovjet-olie op eigen bruinkool heeft de DDR-staat ook veel geld gekost: naar schatting 17 tot 18 miljard Mark (Enquete 1995, Band 2, p. 660). Omdat men steeds meer gebruik moest maken van winning van bruinkool uit ongunstige winplaatsen, liepen de exploitatiekosten op van 7,70 Mark per ton ruwe bruinkool in 1980 naar 13,20 Mark in 1988.

Als officiële reden voor het hoge aandeel bruinkool in de energievoorziening werd doorgaans het feit aangevoerd dat de DDR over weinig andere energiebronnen beschikte. De belangrijkste reden was echter de verminderde levering van olie uit de Sovjet-Unie. In 1981 was daar besloten om de olielevering aan de DDR met twee miljoen ton te verminderen, hetgeen neerkwam op een reductie in de grootte van ongeveer twaalf procent van de oliebehoefte. De Sovjet-Unie kreeg steeds meer te

maken met economische problemen in eigen huis, en exporteerde liever zo veel mogelijk olie naar het Westen, omdat daarmee harde valuta te verdienen waren. Ook de DDR heeft een deel van de olie die ze tot 1981 van de Sovjet-Unie kreeg, zelf doorverkocht op de Westerse markt.

Intensivering

Het onvermogen van de centrale planeconomieën om de overgang te maken van de extensieve naar de intensieve economische groei behoort tot de grootste zwakheden ervan. De verhoging van de productiviteit zou grote fundamentele aanpassingen van het economisch systeem vergen, die op gespannen voet met ideologische uitgangspunten zouden staan. Een maximale verhoging van de arbeidsproductiviteit met behoud van volledige werkgelegenheid is geen eenvoudige zaak.

De DDR heeft als één van de eerste landen van het Oostblok pogingen in het werk gesteld om de economie te intensiveren. Al aan het begin van de jaren zestig kwam de term intensivering naar voren, zonder dat dit grote gevolgen had. In de jaren tachtig werd de intensiveringscampagne versterkt: het gebruik van *Schlüsseltechnologien* (computers) zou het antwoord inhouden op alle problemen. Voortdurend benadrukte de propagandamachine de zegenende werking van 'cad/cam' technieken, waarbij het soms wel leek alsof het gebruik van computers een marxistische vinding was ('*Sozialistische Rationalisierung: mit den Menschen für die Menschen*', uit Vierzig Jahre DDR, 1989). Het paranoïde autarkiestreven leidde er toe dat men hardnekkig vasthield aan het op eigen kracht produceren van bijvoorbeeld microchips. Het lid van het Politbureau Schabowski (1990) verschaft ons een interessante blik in de besluitvormingsprocessen van de planeconomie. Hij beschrijft dat individuele leden van het politbureau grote bezwaren hadden tegen het autarkiestreven op het gebied van de micro-elektronica, maar dat het onmogelijk was om deze kritiek al te openhartig in het politbureau te uiten. Zo is Schabowski er zeker van dat zijn collega Jarowinsky graag de gelegenheid zou benutten om openlijk de verantwoordelijke man voor de planeconomie, Günter Mittag, de waarheid te zeggen:

Jarowinsky würde die Gelegenheit beim Schopfe packen, um sein Unbehagen gegen die Wirtschaftspolitik und damit gegen Mittag auszubreiten. Gegen eine Wirtschaft der DDR, die durch widersinnige Autarkie-Zwänge dazu gezwungen war, das Fahrrad zum zweiten- und zum drittenmal zu erfinden. Während auf dem internationalen Markt die Mikrochips schon säckenweise verkauft wurden, haben wir die Dingen noch zu astronomischen Kosten produziert. Die Mikroelektronik, die uns nach vorne bringen sollte, hat uns hinten und vorne ruiniert. Sie führte zum Beispiel dazu, daß Textilien qualifizierter Art exportiert werden mußten, damit wir die Valuten wieder rein bekamen, um die Mikroelektronik zu finanzieren. Die Frauen konnten sich aber keinen Chip um den Hals hängen' (Schabowski 1990, p. 88).

Jarowinsky was verantwoordelijk voor de handel, en werd volgens Schabowski voortdurend geconfronteerd met dit soort tegenstrijdigheden. Maar zodra enige

kritiek naar voren werd gebracht bracht Mittag zijn *Intrigenarchiv* in stelling, waarin bijvoorbeeld 'ontoelaatbare feiten van de buitenlandse handel' opgeslagen lagen, waarmee Jarowsky de mond gesnoerd kon worden.

In 1989 kon men de op eigen kracht ontwikkelde 1-Megabytechip presenteren: een geweldige prestatie, maar wel ten koste van enorme investeringen. In dit zelfde jaar kwam op de Westerse markt de 3-Megabytechip beschikbaar. Alleen al tussen 1986 en 1989 is 14 miljard Mark in de micro-elektronica geïnvesteerd (Kenntemich e.a. 1993, p. 86).

Men kan wellicht stellen dat de DDR eerder dan de andere Oostblokstaten gedwongen was tot intensivering, door het al vanaf de jaren zestig bestaande tekort aan arbeiders. Tussen 1949 en 1961 hadden immers 2,5 miljoen mensen het land verlaten; bovendien lag de natuurlijke bevolkingsgroei (evenals in de Bondsrepubliek) vanaf het midden van de jaren zestig op een laag peil (vanaf 1969 zelfs een sterfte-overschot, sinds 1979 weer een licht geboorten-overschot) (Gohl 1986, p. 114).

Robotron

De kwaliteit van geproduceerde micro-elektronica werd nogal verschillend beoordeeld in de wereld, zoals blijkt de volgende ervaringen:

In 1985 kwam een Japanse handelsdelegatie naar de DDR; natuurlijk toonde men vol trots een aantal musea, en werd een bezoek afgelegd aan de nationale trots, Robotron-Elektronik in Dresden. Toen men aan het slot van het bezoek aan de delegatie vroeg, wat nu het beste bevalen was, antwoordde de Japanse delegatieleider; 'uw musea, zoals Pergamon, Robotron....'

In 1988 kwam een handelsdelegatie uit de Sovjet-Unie, om afspraken te maken over de handel in de komende jaren. Er ontstond een hevige strijd: de Sovjet-Unie wilde tachtig procent van de Robotron-productie hebben, terwijl de DDR maar zestig procent wilde geven (Kuczynski, in Kenntemich, 1993).

De harde-valuta honger

Het bestaan van een zwarte koers van de DDR-Mark (ten opzichte van de D-Mark circa 1:5) naast de arbitrair vastgestelde koers van 1:1 is het belangrijkste bewijs dat de DDR-economie zich niet kon isoleren van de wereldmarkt. Het onvermogen van de planeconomie om voldoende kwalitatief hoogwaardige goederen te produceren dwong de DDR handel te drijven met het Westen, bijvoorbeeld om hoogwaardige technologie te kopen die het intensiveringsproces zou kunnen ondersteunen. Maar de import bestond vooral uit consumptiegoederen, om de burgers tevreden te houden. De buitenlandse schulden liepen steeds verder op: 29 miljard valutamark in 1981, 38 miljard valutamark in 1989. Alleen al tussen 1981 en 1989 heeft de DDR in totaal 45 miljard valutamark moeten uitgeven aan rente en aflossingen (Kenntemich e.a. 1993, p. 91). In 1989 stond de DDR op de rand van het

faillissement. Om toch zoveel mogelijk valuta te verdienen, werden alle producten die men op de Westerse markt kon verkopen ook verkocht, met alle gevolgen voor de binnenlandse economische ontwikkeling. Ook al had een bedrijf al jaren geleden aangegeven dat men dringend behoefte had aan de leverantie van machine X om het productieproces gaande te houden, en ook al was beloofd dat in jaar Y deze leverantie zou plaatsvinden, dan nog werd deze overeenkomst geschrapt zodra op centraal niveau bleek dat machine X tegen harde deviezen verkocht kon worden. De deviezennood werd steeds groter, zodat alle morele overwegingen bij de staat wegvielen. 'Gevangenen' konden door de Bondsrepubliek voor een bedrag van 96.000 DM vrijgekocht worden; tussen 1963 en 1989 zijn op die manier ongeveer 32.000 gevangenen verhandeld (Weidenfeld e.a. 1996, p. 378). Vele landen in West-Europa konden hun gevaarlijk gif en chemisch afval tegen betaling in D-Mark dumpen in de diverse open stortplaatsen in de DDR. De stortplaats Schönhausen, in het noordoosten van Mecklenburg, bevat een aanzienlijke hoeveelheid Nederlands afval.

Weinig privé-activiteiten mogelijk

De DDR had met de andere socialistische staten gemeen, dat de economische politiek na de oorlog gericht was op het zo veel mogelijk terugdringen van de privésector in de economie. Zo daalde tussen 1948 en 1950 het aantal private industriële bedrijven van 36.000 naar 17.500 (Wirtschaftsreport 1990, p. 85). Maar evenals in de andere socialistische landen kwam men in de DDR tot een gedeeltelijke bijstelling van dit ideologische uitgangspunt, vooral wat betreft de kleinschalige handel en de dienstensector. Deze voor de staat 'dure' sectoren werden getolereerd zolang bij de nationale economische ontwikkeling het accent lag op de ontwikkeling van de 'productieve' sectoren van de economie.

Privé-eigendom werd met name in de arbeidsintensieve ambachtssector getolereerd, zij het dat tal van maatregelen moesten voorkomen dat deze privésector te groot zou worden. Tot die maatregelen behoorden hogere belastingtarieven, een beperking van het aantal werknemers, discriminatie bij de toelevering van producten.

In 1985 was het aantal *private Handwerksbetriebe* tot een dieptepunt gedaald: rond de 80.000 (in 1950 waren het er nog 300.000), daarmee ongeveer 60 procent van het totale ambachtswerk uitmakend. Gedurende de eerste helft van de jaren tachtig was het aantal vooral teruggelopen door demografische ontwikkelingen: de sterk vergrijpsde beroepsgroep dunde flink uit. Vanaf 1985 was echter weer een licht stijgende tendens zichtbaar (naar bijna 83.000 in 1989), mede door de bewuste politiek om de privésector een beetje meer lucht te geven: men zag in dat de bevolking liever brood bij een privébakker kocht, en dat de bewust zwak ontwikkelde dienstensector tot veel ontevredenheid had geleid.

Men kan stellen dat deze lichte omslag in vergelijking tot de andere Oost-Europese landen vrij laat kwam. Bovendien bleef de sector vrij klein door het uitblijven van economische hervormingen die in andere socialistische landen tot een groei van de tweede economie hadden geleid (cijfers uit het Statistisches Jahrbuch der DDR 1990).

Foto 4.2 *Propagandabord in Greifswald, voorjaar 1989. Op deze zogenaamde Strasse der Besten werden de beste bouwcollectieven van de stad vermeld. De leus 'Mein Arbeitsplatz: mein Kampfplatz für den Frieden!' was een veel gebruikte leus in de jaren tachtig.*

4.5 Economie en samenleving II: het dagelijks leven

De afdeling *Agitatie en Propaganda* van de SED werd niet moe de bevolking duidelijk te maken welke enorme voordelen de socialistische economie bracht boven de kapitalistische economie: geen werkloosheid, stabiele prijzen, gratis sociale voorzieningen, enzovoort. Grote delen van de bevolking konden deze voordelen uit overtuiging waarderen. Voor steeds meer mensen werd echter duidelijk welke prijs daarvoor betaald moest worden, en welke negatieve elementen van de DDR tegen de voordelen gesteld moesten worden. Een *sociaal akkoord* tussen machthebbers en bevolking, zoals dit in Polen en Hongarije bestond (een meer open maatschappij in ruil voor sociale rust), durfde men blijkbaar niet aan, vanwege het gevaar dat het tolereren van een vrijere discussie, en het diffuser maken van de grens het bestaansrecht van de staat DDR in gevaar zou brengen. Wel bestond er een gerichte politiek om de levensstandaard zo veel mogelijk te verbeteren, waarbij een speciaal accent lag op het woningbouwprogramma. Met de komst van Honecker in 1971 werd dit de 'eenheid van sociale en economische politiek' genoemd.

Daarbij moet echter niet uit het oog worden verloren dat het Nieuw Economisch

Systeem van voorganger Walter Ulbricht ook bedoeld was om meer vrijheden toe te staan aan economie en maatschappij, totdat het op last van Moskou een zachte dood stierf (zie Spittmann 1990, p. 84).

Het eerder genoemde interessante interview met Günter Schabowski na de omwenteling geeft aan dat de partijleiding verwacht heeft dat de 'sociale politiek' zou leiden tot een grotere tevredenheid onder de bevolking, met als gevolg dat de arbeidsproductiviteit zou stijgen en de kosten van het sociale programma terug verdiend zouden worden:

'Die Einheit von Wirtschafts- und Sozialpolitik besagte im Grunde nichts anderes, als daß Schluß sein müsse mit der Ökonomie als Selbstzweck, bei der gegenwärtige Generationen immer darauf vertröstet wurden, daß spätere Generationen es einmal besser haben würden. Die Leute sollten dies heute spüren....Eine gute, aber nicht risikolose Überlegung. Denn die einzelnen Punkte seines ersten sozialpolitischen Programms waren nicht hundertprozentig materiell abgesichert. Er ging von der Vorstellung aus, daß dies die Arbeitsproduktivität stimulieren würde' (Schabowski 1990, p. 29).

De sociale politiek heeft, ondanks de ondersteunende propaganda, niet tot effect gehad dat de 'socialistische mens' is ontstaan, die zich belangeloos opoffert voor de medemens in het belang van het grote ideaal. Daarvoor zijn veel oorzaken aan te geven, die voor een groot deel te maken hebben met de realiteit van het dagelijks leven en de leefomgeving in het bijzonder. Genoemd kunnen worden de volgende hoofdoorzaken van de sociale ontevredenheid als gevolg van de economische politiek: 1) het gebrek aan goede woonruimte, 2) de schaarste aan consumptiegoederen en de gebrekkige dienstverlening, 3) de enorme milieuvervuiling, 4) de slechte arbeidsomstandigheden en 5) de ontspoorde sociale staat.

Ad 1. Het gebrek aan goede woonruimte

Het woningbouwprogramma van de SED beloofde de bevolking dat in 1990 het woningvraagstuk opgelost zou zijn. In 1988/89 konden de DDR-burgers elke dag op televisie zien en in de krant lezen welke geweldige vooruitgang men bij het realiseren van deze doelstelling had bereikt. Schabowski (1990, p. 29-30) geeft aan dat de machthebbers met dit programma beoogden de bevolking de gelegenheid te bieden een individuele leefomgeving in te richten. Zij weken daarin af van de dan toe heersende socialistische ideologie. Zij hoopten dat er een stimulerende werking zou uitgaan op de economie, en dat de bevolkingsgroei zou toenemen.

Bij het weergeven van de resultaten van het woningbouwprogramma heeft de staat nogal wat verkeerde informatie doorgegeven. Met veel feestgedruis werd in oktober 1988 de driemiljoenste nieuwe of gemoderniseerde woning van na de oorlog opgeleverd. De werkelijkheid was anders. Aan veel 'gemoderniseerde' woningen was nauwelijks iets gedaan, en een deel van de op papier gebouwde woningen is nooit gebouwd; dit betrof tussen 1979 en 1989 ongeveer vijftien procent van het aantal in de statistieken vermelde woningen. Naar schatting zijn er tussen 1971 en 1990 onge-

veer twee miljoen woningen gebouwd; niet vermeld werd dat er bijna één miljoen woningen aan de voorraad moesten worden onttrokken door onvoldoende onderhoud en sanering (Enquete 1995, Band 1, p. 733-37).

Er bleven in de DDR de volgende problemen bestaan:

- door het relatief grote aandeel één- en tweekamerwoningen woonden veel jonge gezinnen te klein. Bij een sociologisch onderzoek naar de tevredenheid met de woning in 1990, waren grote leeftijdsspecifieke verschillen te zien: in de categorie 25-35 jaar was één derde ontevreden tot zeer ontevreden met de woning, in de categorie 45-60 jaar was dit slechts 7,6 procent (Sozialreport 1990, p. 168);
- de nieuwbouw bestond vrijwel geheel uit pre-fab huizen, aanvankelijk grootschalig en monotoon, waarbij de onderlinge afstand van de flats bepaald werd door de reikwijdte van de bouwkraan. Vanaf het einde van de jaren zeventig kwam meer ruimte voor een 'aangepaste' architectuur (verspringende elementen, gebruik van kleur; maar alles nog steeds pre-fab). Er werd in het algemeen (te) snel gebouwd, waardoor de kwaliteit van de woningen doorgaans slecht was. Overigens waren de nieuwbouwflats wel gewild, vooral dankzij de voorzieningen (centrale verwarming, winkels in de buurt etcetera);
- omdat vrijwel alle bouwcapaciteit naar deze *Plattenbau* ging, werd het onderhoud van het bestaande woningbezit sterk verwaarloosd. Dat kwam ook door de lage huren, die op centraal niveau werden vastgesteld. Voor de huurders was een lage huur natuurlijk wel een gunstige zaak: zij hoefden gemiddeld slechts drie procent van het netto inkomen aan (kale) huur uit te geven, en slechts twee procent aan water en energie. De huurprijs was daarmee gefixeerd op het niveau van 1936 (Enquete 1995, Band 1, p. 738). Voor de private eigenaren gold echter dat de huuropbrengst veel te gering was om noodzakelijk onderhoud te plegen. Uit tabel 4.1 blijkt dat de bouwtoestand van de woningen gebouwd vóór 1945 in tien jaar tijd sterk verslechterd is.

Als contrast bestond de situatie dat een deel van de bevolking in naar verhouding te grote woningen woonde (ouderen in grote woningen, alleenstaanden in tweekamerwoningen). Deze tendens versterkte zich gedurende de laatste jaren, en werd mede mogelijk gemaakt door de lage huren en de hoge subsidies (Sozialreport '90, p. 159).

Ad 2. De schaarste aan consumptiegoederen en de gebrekkige dienstverlening

Ook in de DDR bestond het voor de planeconomie zo kenmerkende gebrek aan duurzame consumptiegoederen. Kwalitatief hoogwaardige consumptiegoederen van DDR-makelij werden zoveel mogelijk tegen harde valuta verkocht, terwijl de import uit het Westen zoveel mogelijk werd beperkt. Bleef over: laagwaardige producten uit eigen land of uit één van de Comeconlanden (als uitvloeisel van de merkwaardige ruilhandel binnen de Comecon, die soms neerkwam op het doorschuiven van onbruikbare artikelen, zie Paul 1987). Overigens waren er weinig problemen met de voorziening van dagelijkse levensmiddelen, die door de hoge subsidies tegen lage prijzen in de winkels lagen. Wel was de keus gering, en was het groenten- en fruitassortiment niet breed (dit werd ten dele opgevangen door de

Jaar	Bouwtoestand in categorieën (I= in goede staat, IV = onbewoonbaar)			
	I	II	III	IV
1980	21,2	58	19,1	1,7
1990	9,3	39,7	40	11

Tabel 4.1 *Bouwtoestand van de vóór 1945 gebouwde Mehrfamilienhäuser (in procenten). Bron: Sozialreport '90, p. 162.*

eigen Kleingarten). De luxere consumptiegoederen van eigen bodem waren daarentegen zeer duur (een wasmachine 2.300 M, een kleurentelevisie 4.900 M), terwijl de kwaliteit te wensen overliet.

Maar voor D-Mark was alles te koop: schaarse goederen, diensten, medische verzorging; het wapperen met blauwe Fliesen deed wonderen.

In de DDR werd de ongelijke toegankelijkheid tot consumptiegoederen spottend aangeduid als de *Drei Schichten Gesellschaft*:

- de mensen die konden beschikken over D-Marken (bijvoorbeeld uit een kleine erfenis) konden westerse producten kopen in de *Intershop*: oorspronkelijk in 1962 opgezet om de West-Duitse bezoekers te voorzien van de hen bekende producten (waardoor de staat DM verdiende), maar sinds 1974 ook toegankelijk voor DDR-burgers;
- indien men beschikte over veel DDR-marken dan kon men terecht in de *Exquisit und Delikat-Läden*: in 1976 opgezet om ook de DDR-burgers zonder D-mark toegang te verschaffen tot consumptiegoederen met een betere kwaliteit tegen een hoge prijs; tevens een middel voor de overheid om de overvloed aan DDR-marken op spaarrekeningen voor een deel te incasseren (een overvloed die ontstaan was door een gebrek aan bestedingsmogelijkheden);
- de laatste (grootste) groep bestond uit de *Flitzer*, zij die voornamelijk aangewezen waren op het bezoeken van de ene winkel na de andere om te kijken of er misschien een schaars product was aangevoerd: een koopgedrag dat voor een deel in werktijd moest plaatsvinden.

Kartoffeln nach holländischer Art

Begin 1989 hoorde ik in Greifswald het volgende verhaal: de beste aardappelen uit de DDR werden geëxporteerd naar de Sovjet-Unie (de slechtste gingen naar Cuba). In 1984 was er in de DDR een tekort aan consumptie-aardappelen, zodat er geïmporteerd moest worden, ook uit Nederland. Dat waren uitstekende aardappelen, zonder diepe pitten bijvoorbeeld. Men kon natuurlijk niet openlijk toegeven dat men aardappelen uit de kapitalistische wereld had moeten importeren, daarom lagen ze in de winkel met de aanduiding '*nach holländischer Art*'.

Foto 4.3 Door de sterke nadruk op nieuwbouw werd de oude woningvoorraad sterk verwaarloosd in de DDR. De foto toont een huizenblok dichtbij het spoorwegstation in Greifswald in het voorjaar van 1989.

Met name ambachtslieden konden er in de avonduren en in het weekend aardig bijverdienen: *‘Beim Zauberwort Westmark rückt die Feierabendbrigade an’*. Het is begrijpelijk dat men om krachten te sparen de inspanningen op de officiële werkplek zoveel mogelijk vermeerde. De officiële baan had wel voordelen: een vast inkomen zonder het risico van werkloosheid, en de mogelijkheid tot diefstal van staatsbezit: menig weekendhuis is gebouwd met illegaal verkregen middelen. Onder de bevolking kon men spottend horen dat ze niets anders deed dan het letterlijk opvolgen van de propagandaleus van de overheid - die moest aangeven dat de productiviteit van de bedrijven verhoogd zou kunnen worden: *‘Aus unsere Betriebe ist noch viel mehr zu holen’*. In deze maatschappij was het onderhouden van zoveel mogelijk betrekkingen met mensen die ooit nog eens van nut konden zijn, bijvoorbeeld om er schaarse goederen mee te ruilen, van levensbelang. *Vitamin B* was het geneesmiddel voor vele problemen.

Ad 3. De ernstige milieuvervuiling

Voor de enorme milieuverontreiniging in de DDR kunnen vier belangrijke oorzaken genoemd worden: a) de grote rol van bruinkool in de energievoorziening; b) het verspillende karakter van de centraal geleide economie; c) de ontbrekende bereidheid om geld uit te geven aan dure milieutechnologie, en d) de afwezigheid van maatschappelijke pressiegroepen. De vervuiling ten zuiden van Halle was zeer

ernstig, als gevolg van de concentratie van chemische industrie. De zichtbare gevolgen daarvan werden door de autoriteiten afgedaan met de mededeling 'dat gedurende 260 dagen per jaar de wind uit het westen kwam, en diens gevolg de luchtvervuiling wel uit West-Duitsland moest komen' (in Kenntemich e.a. 1993, p. 77). Het was in de DDR een absoluut taboe om cijfers over de milieuproblematiek te publiceren.

Sinds de omwenteling zijn enkele voordien geheime cijfers bekend geworden voor het jaar 1988, waarvan enkele voorbeelden (uit Sozialreport '90, p. 172-194; Umweltreport DDR 1990 en Enquete 1995, Band 2, p. 660):

- de totale emissie van zwaveldioxide (SO₂) bedroeg 334 kg/hoofd. Dit was zes maal meer dan in West-Duitsland. In 1979 was de uitstoot in de DDR 229 kg/hoofd;
- 36,8 procent van de bevolking woonde in 1988 in gebieden met ontoelaatbare hoeveelheden SO₂;
- de stofuitstoot was met 132 kg/hoofd het hoogste van Europa; 26,4 procent van de bevolking woonde in gebieden met een ontoelaatbare uitstoot;
- van het oppervlaktewater was 60,9 procent sterk vervuild; 25,7 procent was niet meer te gebruiken als drinkwater en zelfs niet meer als industriewater; het drink-

Tandenborstelcrisis

Günter Sieber, lid van het Centraal Comité van de SED tussen 1980 en 1989, heeft een mooi voorbeeld gegeven van de werking van de planeconomie in de praktijk (in Kenntemich e.a. 1993, p. 81-82). Op een gegeven moment had een brand in een fabriek in het Vogtland de produktieafdeling getroffen waar alle tandenborstels van de DDR werden gemaakt. Niemand, van fabrieksdirecteur tot de minister van *Handel und Versorgung*, had de bevoegdheid om snel deviezen ter beschikking te stellen om tandenborstels in het Westen te kopen. Eerste pogingen om tandenborstels in bevriende socialistische landen te verkrijgen verliepen traag, zodat de bevolking al snel merkte dat er tekorten zouden kunnen ontstaan, en men op de gebruikelijke manier reageerde: zo veel mogelijk tandenborstels kopen. Toen de DDR na enige dagen wel tandenborstels uit Oost-Europa had losgekregen, had de staat veel last van het hamstergedrag van de bevolking. Binnen veertien dagen na de brand had men al een miljoen tandenborstels ingevoerd, die binnen twee, drie dagen verkocht werden, zodat elke familie in de DDR tien tot twintig tandenborstels in huis had. Men had gereageerd volgens de methode SKET: *Sehen - Kaufen - Einlagern - Tauschen*. Het heeft twee maanden geduurd voor er weer rust kwam op het tandenborstelfront, waarbij men uiteindelijk toch deviezen had moeten inzetten. Volgens Sieber toont dit voorbeeld een aantal economische zwakten van de DDR aan, zoals het deviezentekort en de inflexibele, centralistische planning.

- water voor 7,6 miljoen mensen voldeed niet altijd aan de kwaliteitsnormen (overschrijding van de nitraatnormen, te hoge bacteriële verontreiniging);
- het aandeel aangetaste bossen was gestegen van 29 procent in 1986 tot 54 procent in 1989. Als de SED geconfronteerd werd met het begrip bossterfte was de reactie: 'het begrip bossterven is een uitvinding van Westerse journalisten. Het bos sterft niet, het verandert' (in Kenntemich e.a., 1993, p. 78).

Ad 4. De relatief slechte arbeidsomstandigheden

In vergelijking tot de Bondsrepubliek, maar ook ten opzichte van andere Europese landen moest men in DDR gemiddeld meer uren werken: per dag, per jaar, en in het beroepsleven. In 1989 bedroeg de werkweek 43 uur en 45 minuten (Bondsrepubliek 40 uur). Indien men het aantal werkuren per jaar berekent, met inbegrip van vakantiedagen, en de 'sociale maatregelen' (zwangerschapsverlof, moederjaar en 'huishouddag' - in de DDR had een huisvrouw recht op één vrije huishouddag per maand, en dit getal vergelijkt met andere landen, dan komt de DDR er ongunstig uit:

DDR: 1960 uur/jaar
Tsjechoslowakije: 1947 uur
Sovjet-Unie: 1796 uur
Hongarije: 1706 uur
Bondsrepubliek: 1736 uur

Zwemwater

In 1989 tekende ik de volgende verhalen over het milieu op. In het langlopende DDR-plan (tien jaar) moest ook aandacht worden besteed aan het milieu. De hoofdstukken zeven en negen werden echter niet gepubliceerd. Hoofdstuk zeven kreeg de op één na hoogste geheimhoudingsgraad, terwijl hoofdstuk negen zelfs in de hoogste klasse terechtkwam. Het was zo geheim, dat zelfs de opstellers het niet mochten lezen. Men voegde daar cynisch aan toe dat men niet wist of de betreffende opstellers gehersenspoeld waren.

Er waren in 1989 geen gegevens beschikbaar over de kwaliteit van het water van de meren in Mecklenburg; er waren wel monsters genomen, maar de uitkomst was niet openbaar. Na veel moeite kregen geografiestudenten van Greifswald een kaart mee van één meer (verstrekt door één van de autoriteiten), met daarop de plaatsen waar het volgens de normen veilig was om te zwemmen. Maar er werd bij gezegd, dat het bij enkele plaatsen eigenlijk zo was dat ze onveilig waren. 'Maar ja, de mensen gaan er toch zwemmen, ook al is het verboden, en ze moeten toch ergens zwemmen?'

Landbouwgif

In de landbouw werd overdadig gebruik gemaakt van gif, geheel volgens de praktijk van de planeconomie. Uitspraak van een *Traktoristin*: 'als wij gif moesten spuiten tegen insecten, schurft, en zo meer, dan werd gekeken naar je prestatie, dus hoeveel gif je gespoten had. Je moest per dag je tweeduizend liter sproeien, dus dat betekende: *voll auf die Düse*, anders redde je het niet. Voor de oppervlakte die je moest sproeien zou je misschien een kwart van de hoeveelheid gif nodig hebben' (in Kenntemich e.a. 1993, p. 77).

Deze officiële getallen moeten natuurlijk wel gerelativeerd worden. Absenteïsme tijdens de werktijd kwam in de DDR regelmatig voor, en was een verklaring voor de in een land met bijna volledige werkgelegenheid opmerkelijk grote drukte die de winkelstraten tijdens kantooruren kenmerkte. Maar ook de aanwezigheid op de werkplek hield niet in dat de arbeidstijd altijd even productief besteed kon worden: in fabrieken lag het werk soms stil door een stagnatie in de leverantie van noodzakelijke halffabrikaten. Veel tijd ging ook verloren door de enorme bureaucratie: het eindeloos rapporteren, controleren en delegeren behoorde tot de dagelijkse realiteit. Een belangrijke bezigheid bestond uit het vaststellen en doorschuiven van verantwoordelijkheden: de angst om besluiten te moeten nemen waar men later op aangesproken kon worden was groot.

Een aantal uur per werkweek ging verloren door het verplichte bijwonen van vergaderingen van één de bedrijfsafdelingen van de massaorganisaties. Het bij voortdur-ing moeten aanhoren van politieke toespraken, van bedrijf tot sportclub en volkstuinvereniging ging gepaard met veel lijdzaam gedragen irritatie en verloren productieve arbeidstijd. Met moet echter ook bij aftrek van dit soort randverschijnselen vaststellen dat de gemiddelde DDR-burger relatief hard moest werken, zonder dat dit de levensstandaard van de Bondsrepubliek opleverde.

De in vergelijking tot West-Europa minder ver doorgevoerde mechanisatie in de DDR leidde er toe dat het aandeel monotone, soms zware handarbeid relatief groot was (veertig procent van alle industrie-arbeid, zeventig procent bij montagewerkzaamheden). Dit probleem werd de laatste jaren van de DDR steeds groter door veroudering van de apparatuur zonder dat daar vervanging tegenover stond. Als laatste punt kan genoemd worden de ook in vergelijking tot andere Oost-Europese landen vrij conservatieve en starre houding ten opzichte van deeltijdarbeid en flexibele werktijden. Er was weinig ruimte beschikbaar om met individuele wensen rekening te houden; daarvoor werden de economische problemen van de DDR te groot (cijfers uit Sozialreport '90, p. 78-110).

Ad 5. De ontspoorde sociale staat

De discussie over de voor- en nadelen van de welvaartsstaat was niet alleen voorbehouden aan de landen van West-Europa. Ook gedurende de laatste jaren van de

DDR werd men regelmatig geconfronteerd met de opvatting dat er veel nadelen verbonden waren aan het omvangrijke pakket 'sociale maatregelen', waarmee de staat zo graag schermde. Men kon waardering hebben voor de lage prijs van het basisvoedselpakket en tal van voorzieningen, maar de vaak slechte kwaliteit ervan deed velen verzuchten liever meer te betalen voor een betere kwaliteit.

Men begreep bijvoorbeeld zeer goed dat het enorme bedrag dat gemoeid was met de subsidiëring van het basisvoedsel (32 miljard DDR-mark in 1988 op een omzet van 38 miljard Mark) uiteindelijk toch een economische prijs had. Een bekend voorbeeld was het gesubsidieerde brood dat als varkensvoer gebruikt werd, omdat dit brood goedkoper was dan voedergewassen: in 1985 bedroeg dit naar schatting 197.000 ton brood met een gesubsidieerde waarde van 69 miljoen Mark (Sozial-report '90, p. 126 en 139). Alleen al de prijsondersteuning voor het basisconsumptiepakket en het openbaar vervoer slokte bijna één vijfde van alle staatsuitgaven op (Statistisches Jahrbuch der DDR 1990, p. 301).

Met enige creativiteit kon men ook persoonlijk geld verdienen aan het subsidiestelsel. Het kwam bijvoorbeeld voor dat fruit uit de *Kleingarten* verkocht werd aan de plaatselijke winkel tegen een vastgestelde relatief hoge inkoopprijs, waarna een familielid vervolgens dezelfde producten voor de vastgestelde lagere consumentenprijs weer opkocht, en doorverkocht aan een winkel in het naburige dorp, uiteraard tegen producentenprijs. Hoewel de staat van alles bedacht om dit tegen te gaan (vergunningen, stempels etc.), bleek toch telkens weer dat het talent voor de vrije markteconomie niet bij iedereen door de planeconomie was aangetast; sommigen vonden altijd wel weer een nieuwe mogelijkheid, tot irritatie van de rest van de bevolking.

4.6 Conclusie

In dit hoofdstuk stond het nationale kader van het onderzoeksgebied centraal. Het is duidelijk geworden dat veel kenmerken van de communistische maatschappij in het algemeen en van de economie in het bijzonder ook golden in de DDR. Dat is geen wereldschokkende conclusie, gezien het feit dat de Oost-Europese satellietstaten van de Sovjet-Unie maar weinig manoeuvreerruimte hadden. De *Sowjetische Besatzungszone* was in 1949 overgegaan in de DDR, en Weber (1999, p. 12) stelt dan ook terecht dat de SED de verlengde arm was van de bezettingsmacht. Men kan ook zeggen: de Tweede Wereldoorlog was in de DDR, net als in de rest van Oost-Europa nog niet voorbij. De Sovjet-Unie probeerde als bezettende mogendheid zoveel mogelijk greep te houden op de ontwikkelingen in Oost-Europa, inclusief de DDR. De DDR-machthebbers deden voorkomen dat de DDR een onafhankelijk van de Sovjet-Unie opererende staat was; in de praktijk was de DDR een kleine kopie van de Sovjet-Unie.

De DDR had dan ook net als de rest van het Oostblok te kampen met de teleurstellende resultaten van de planeconomie. De invoering van het Sovjetmodel voor

economische ontwikkeling was een rampzalige zaak, omdat het model niet was toegesneden op de uitgangspositie van de Oost-Duitsland na de oorlog, die in menig opzicht afweek van de Sovjet-Unie in 1928. Het model heeft zeker ook tot indrukwekkende prestaties geleid op economisch gebied, maar de DDR kreeg al snel te maken met het overal in Oost-Europa opgetreden probleem dat de overgang van extensieve naar intensieve groei niet gemaakt kon worden. De daarvoor noodzakelijke economische hervormingen vonden niet plaats omdat ze het ideologisch fundament van het marxisme-leninisme zouden aantasten; zo was het toelaten van werkloosheid onbespreekbaar.

De DDR kwam eerder dan de rest van Oost-Europa in aanraking met problemen van de inefficiënte planeconomie, omdat de al vroeg optredende lage geboortecijfers (parallel aan de bevolkingsontwikkeling in West-Duitsland) hadden geleid tot een tekort aan arbeidskrachten - hoe vreemd dat ook moge klinken voor een planeconomie die als belangrijk kenmerk had het bestaan van verborgen werkloosheid. De DDR heeft getracht om dit probleem op te lossen door middel van de invoering van de computer, maar de weg daartoe - het op eigen kracht opzetten van de micro-elektronica - was economisch gezien een buitengewoon grote verspilling.

In vergelijking tot de rest van Oost-Europa was de DDR in enige opzichten bijzonder. Als min of meer toevallig ontstane constructie na de Tweede Wereldoorlog, als gevolg van de militaire en politieke machtsverhoudingen van de geallieerden, had zij geen staatkundig verleden. Daarom had zij immer te maken met 'het andere Duitsland', de Bondsrepubliek Duitsland. De enige legitimatie van de DDR was een afwijkende politieke en economische ideologie, die had moeten leiden tot een 'beter Duitsland'. Dat verminderde nog meer de mogelijkheden van de machthebbers om zich in te laten met hervormingspogingen van het communisme. Mede daardoor is in de DDR geen omvangrijke 'tweede economie' ontstaan, zoals in Hongarije en Polen. De DDR bleef strak in de leer, en stond bijvoorbeeld geen omvangrijke private nieuwbouw op het platteland toe. Herhaaldelijk is duidelijk geworden dat de DDR heeft getracht om afstand te bewaren tot de Sovjet-Unie; het in hoofdstuk drie beschreven 'nationaal communisme' was dus ook in de DDR van toepassing. De leuze 'socialisme in de kleuren van de DDR' is daarvan het meest treffende bewijs. Tot spectaculaire afwijkingen van het Sovjet-model heeft deze afstand overigens niet geleid.

De beperkte legitimatie van de DDR was er ook de oorzaak van dat de machthebbers zeer bevreesd waren voor oppositionele bewegingen. Het onderdrukkingsapparaat, met het *Ministerium für Staatsicherheit* als centrale instantie, was omvangrijk. Veel andersdenkenden werden het land uitgezet en kwamen in West-Duitsland terecht.

Er waren vanaf augustus 1961 streng bewaakte grenzen nodig om te voorkomen dat de DDR leeg zou lopen. De fysieke mogelijkheid om deel te nemen aan de West-Duitse maatschappij was de DDR-burgers ontnomen, maar men kon wel op vele

wijzen kennis nemen van de Westerse maatschappij dankzij postverkeer en de ontvangst van de West-Duitse televisie, waarnaar massaal werd gekeken.

Theorie en praktijk van de socialistische maatschappij gingen steeds meer uiteen lopen. Er was daardoor ook in de DDR weinig ruimte voor 'leuke dingen voor de mensen'. De woonsituatie was voor veel mensen onbevredigend, en het milieu was zwaar vervuild.

In de jaren tachtig was sprake van een grote stagnatie, die alle lagen van de maatschappij beïnvloedde. Men zette zich vanaf 1985 af tegen de hervormingskoers van Gorbatsjov, maar werd tegelijkertijd geconfronteerd met de noodzaak voor veranderingen, in een staat die failliet dreigde te gaan, onder andere als gevolg van de schulden ten opzichte van de Bondsrepubliek.

Het in dit hoofdstuk geschetste kader is van belang om te begrijpen wat er zich op ruimtelijk vlak heeft voorgedaan in de DDR. In het volgende hoofdstuk zullen we deze uitwerking in het noorden van Oost-Duitsland bekijken. Daarbij zal een chronologische lijn worden gehanteerd, zodat eens te meer zichtbaar zal worden dat de DDR de nodige beleidswijzigingen gekend heeft.

5 VERANDERINGEN IN HET NOORDEN VAN DE DDR: spiegelbeeld van de centralistische planning

In de voorgaande twee hoofdstukken zijn twee belangrijke contexten aan de orde geweest, in de vorm van Oost-Europa als geheel, en de DDR als nationaal kader. In dit hoofdstuk staan de ruimtelijke veranderingen in het noorden van de DDR centraal.

Deze veranderingen zijn in sterke mate een reflectie van de politieke veranderingen op nationaal niveau. Daartoe zullen in de komende paragrafen vier relevante perioden in de politieke ontwikkeling van de DDR worden onderscheiden. Elke paragraaf begint met een korte schets van belangrijke ontwikkelingen op nationale schaal, met vooral aandacht voor de politieke en ideologische koers, en de doelen van de centrale planning.

De algemene ontwikkelingen in het noorden van de DDR zullen geïllustreerd worden met voorbeelden uit de Kreis Greifswald.

5.1 1945-1952: socialisme in opbouw

Algemeen

De eerste jaren na de oorlog laten een tegenstrijdig beeld zien. Enerzijds is er sprake van een chaotische situatie: massale vluchtelingenstromen, oorlogsschade en schaarste, en een onduidelijke toekomst voor Duitsland. Anderzijds wordt al enkele weken na de capitulatie begonnen met de planmatige opzet van nieuwe bestuurlijke en politieke structuren naar voorbeeld van de Sovjet-Unie, volgens een blauwdruk die tijdens de oorlog in Moskou was opgesteld. Met de 'sovjëtisering' werd al snel begonnen. Wolfgang Leonhard heeft in zijn beroemde boek *Die Revolution entläßt ihre Kinder* (1955) beschreven hoe hij als lid van de *Gruppe Ulbricht* al tijdens de oorlog met andere Duitse communisten een opleiding in Moskou heeft gekregen vooruitlopend op de vestiging van het communisme in veroverd Duitsland.

Op 30 april 1945 komt de *Gruppe Ulbricht* in Berlijn aan, en zorgt ervoor dat het bestuur zo snel mogelijk werd georganiseerd. Op 8 mei 1945 komt met de capitulatie van Duitsland een einde aan de oorlog in Europa. Begin juni wordt in het deel van Duitsland dat door de Sovjet-Unie bevrijd was de SMAD (*Sowjetische Militäradministration*) opgericht. De structuur van *Länder* blijft vooralsnog intact. Van 17 juli tot 2 augustus vindt de conferentie van Potsdam plaats, waar de grenzen van Duitsland en de indeling in bezettingszones werden bepaald. In september vond in de SBZ (*Sowjetische Besatzungszone*) een belangrijke landhervorming plaats. Er volgen al snel maatregelen die de economie moeten omvormen naar een plan-economie, zoals nationalisatie van privébezit, en het opzetten van een centrale planning naar Sovjetvoorbeeld.

De eerste jaren na de oorlog verliepen de veranderingen nog geleidelijk. De omvangrijke Sovjetisering van de SBZ begon vooral na 1948, toen de spanningen tussen de geallieerden hoog waren opgelopen (zoals het meest zichtbaar bij de geldhervorming - het ontstaan van twee munteenheden - en de blokkade van Berlijn). Op 7 oktober 1949 wordt de DDR opgericht. In 1950 vonden de eerste 'verkiezingen' plaats.

De vluchtelingenstroom

Na de oorlog zijn ongeveer 12 miljoen Duitsers al of niet gedwongen vanuit hun herkomstgebieden in Oost-Pruisen, Achter-Pommeren, Silezië, Sudetenland of van nog verder naar het westen getrokken (Mellor 1978, p. 153-4). Het grondgebied van de latere DDR kreeg de meeste vluchtelingen te verwerken; soms omdat de vluchtelingen (aanvankelijk) dicht bij hun herkomstgebied wilden blijven (in de hoop later terug te kunnen keren), maar in andere gevallen speelde toeval een rol, zoals blijkt uit de volgende getuigenis, opgetekend tijdens het onderzoek:

'Wij woonden als Duitsers in het Slowaakse deel van Tsjecho-Slowakije. Wij waren vooral op Bratislava en Oostenrijk georiënteerd, en nauwelijks op Duitsland. In de zomer van 1945 werd ons plotseling verordonneerd dat we binnen korte tijd ons huis moesten verlaten, ik meen binnen een half uur. Dat was blijkbaar een consequentie van de besprekingen in Potsdam geweest, maar wat wisten wij daarvan? Daarna werden we op transport gesteld, voor transport per trein naar één van de bezettingszones. Het was puur toeval in welke trein je zat, en daarmee waar je terecht kwam. Zo kwamen wij in de SBZ. Wij werden gehuisvest in een oud legerkamp. Al snel brak de tyfus uit, zodat het hele kamp werd afgegrensd. Elke dag werd er een wagen met voedsel voor de poort gereden, die we konden ophalen, maar dat was veel te weinig. Ik was toen 11 jaar. Er was een kleine tunnel onder het hek gegraven, en samen met andere kinderen heb ik in het dorp voedsel gezocht of gestolen: daarmee is ons gezin in leven gebleven. In het voorjaar van 1946 was de tyfus uitgewoed; de zwakkeren waren overleden. Daarna kregen we huisvesting buiten het kamp'

In oktober 1946 vond een volkstelling plaats, waaruit bleek dat op dat moment ongeveer 2,1 miljoen mensen in Mecklenburg woonden: ongeveer 800.000 meer dan in mei 1939. Men moet bedenken dat hierbij slechts sprake is van een momentopname: vele vluchtelingen waren in de maanden vóór oktober '46 al verder getrokken naar de westelijke zones. Er was sprake van een grote regionale spreiding: de latere noordelijke Bezirke kenden een toename van meer dan veertig procent, terwijl bijvoorbeeld het zuidelijke Bezirk Karl-Marx-Stadt slechts een toename van 1,4 procent kende, en het Bezirk Dresden zelfs een geringe daling (0,4 procent) als gevolg van de verwoesting van de stad Dresden.

In elf Mecklenburgse Kreisen bedroeg de toename 70-100 procent; in de Landkreisen Wismar, Gadebusch en Schwerin zelfs meer dan 100 procent (Autorenkollektiv 1976a, p. 60-61).

Weber (1960) en Von Känel (1969, p. 83-88) hebben voor het gebied van het latere Bezirk Rostock de cijfers van de volkstelling nader geanalyseerd. Voor Stadt- en Landkreis Greifswald bleek het volgende:

1. het platteland kende een groter aandeel vluchtelingen dan de stad Greifswald. Hierbij moet aangetekend worden dat de stad in tegenstelling tot veel andere steden in het Noorden niet verwoest is aan het eind van de oorlog, en derhalve veel vluchtelingen kon herbergen;
2. de meeste vluchtelingen kwamen uit de voor Duitsland verloren gegane gebieden ten oosten van de Oder en de Neisse;
3. de *Gutsdörfer* kregen meer vluchtelingen te verwerken dan de *Bauerndörfer*, als gevolg van de beschikbare opvangcapaciteit in de landhuizen en de *Schnitterkazernes*. In de meeste *Gutsdörfer* steeg het inwoneraantal tijdelijk met 100-150 procent.

Voor 1947 zijn voor de Kreis Greifswald cijfers beschikbaar over de sociale samenstelling van de bevolking, uitgesplitst naar de autochtone bevolking en de vluchtelingen. Hieruit blijkt dat de groep vluchtelingen verhoudingsgewijs minder boeren telde dan de groep van de autochtone bevolking. Opvallend is ook dat de groep 'kinderen en ouderen' de grootste groep vormt: bij de vluchtelingen zelfs 64 procent.

Volgens Weber (1960, p. 100) dachten vele vluchtelingen gedurende de eerste jaren nog dat zij konden terugkeren naar de geboorteplaats. Toen steeds duidelijker werd dat dit niet mogelijk zou zijn, werd vaak opnieuw verhuisd, de zogenaamde *Korrekturwandlung*. We kunnen hierbij verschillende categorieën onderscheiden:

1. de migranten die van de SBZ/DDR naar de Westelijke zones/ Bondsrepubliek trokken, omdat ze de politieke ontwikkelingen in de SBZ niet vertrouwden. Dit laatste gold ook voor een deel van de autochtone bevolking. Uit de statistieken is niet te zien of de vluchtelingen meer migreerden dan de autochtone

Tabel 5.1 *Bevolking (vóór 1939 geboren) van het Land Mecklenburg in 1950 (31 augustus), onderverdeeld naar woonplaats in 1939, in procenten. Bron: Statistisches Landesamt 1996, p. 36.*

Mecklenburg	54
Pommeren, oostelijk van de Oder	17
Oost-Pruisen	9
Tsjechoslowakije	6
Overig voormalig Duitsland in Polen	4
Polen	3
Overig	7

bevolking; men mag dit echter wel aannemen. Er zijn cijfers bekend van de volkstelling van 1950, waaruit blijkt dat slechts iets meer dan de helft van de bevolking in 1950 in Mecklenburg ook al in 1939 daar leefde (zie tabel 5.1) (Statistisches Landesamt 1996, p. 36);

2. vluchtelingen met een stedelijke herkomstplaats, die tijdelijk op het platteland waren ondergebracht. Ze trokken naar nabijgelegen steden, omdat ze niet als boer wilden werken;
3. vluchtelingen met een verleden als industriearbeider of mijnwerker (bijvoorbeeld uit Silezië). Zij trokken van het platteland in het noorden van de SBZ naar het zuiden van de SBZ toen daar de industrie werd opgebouwd.

Een opvallend fenomeen was de 'filevorming' in de westelijke Kreisen van Bezirk Rostock: het aantal vluchtelingen was hier, dicht bij de westelijke zones, groter dan in het oosten van het Bezirk Rostock. Wellicht was de maximale opvangcapaciteit in de westelijke zones tijdelijk bereikt. De vele vluchtelingen hebben het noorden van de SBZ slechts gezien als een gebied waar men tijdelijk verbleef.

Nieuwe grenzen

Al vanaf 1943 had druk overleg plaatsgevonden over de nieuwe grenzen van Duitsland. Uiteindelijk werd tijdens de Conferentie van Potsdam (juli-augustus 1945) besloten dat Polen als compensatie voor de gebieden die het moest afstaan aan de Sovjet-Unie Silezië, Achter-Pommeren en een gedeelte van Oost-Pruisen zou krijgen. De westelijke grens van Polen zou gevormd worden door de Oder en de westelijke loop van de Neisse, de Görlitzer Neisse. Deze westelijke grens is vooral onder druk van de Sovjet-Unie tot stand gekomen. Stalin zag een zo westelijk gelegen grens aanvankelijk als een nadeel, omdat daardoor de Sovjet-bezettingszone kleiner zou worden, maar dit woog niet op tegen het politieke voordeel van de sympathie die hij bij de Polen verkreeg bij de ondersteuning van wat Polen zag als een herstel van de westelijke grenzen uit de vroege Middeleeuwen (Ennekens 1998). Belangrijk was dat Polen in het noorden de belangrijke havenplaats Stettin kreeg toegewezen, alsmede de toegang tot deze haven, het plaatsje Swinemünde op Usedom (Eckart 1981, p. 29).

Er zijn eind 1945 een aantal kleine grenscorrecties doorgevoerd. Zo werden in het westen van Mecklenburg enkele gemeenten geruild tussen de SBZ en de Britse bezettingszone. De bevolking van gemeente Lassahn bijvoorbeeld kreeg op 14 november 1945 van de burgemeester te horen dat de gemeente in Russische handen zou komen. Rond de 90 procent van de inwoners is vervolgens weggetrokken. Hun plaats werd ingenomen door vluchtelingen uit Oost-Pruisen en Bessarabië (Pelzer en Theelen 1991, p. 80).

Door de nieuwe grenzen kwam het grootste deel van Pommeren in Polen te liggen: slechts Voor-Pommeren bleef Duits. Aanvankelijk wordt gesproken over het *Land Mecklenburg-Vorpommern*; in 1947 werd de naam echter veranderd in *Land Meck-*

Figuur 5.1 Land Mecklenburg (-Vorpommern), 1945 - 1952.

lenburg; elke benoeming die op Pommeren duidde werd verboden (Wartenberg 1993). Wellicht dat men bevreesd was voor regionale sentimenten, en een streven naar een hereniging van de beide delen van Pommeren.

In de SBZ, later DDR, lagen derhalve het oude Koninkrijk Sachsen, het Land Thüringen, de twee Pruisische provincies Sachsen en Anhalt (die werden samengevoegd tot één Land Sachsen-Anhalt), Mecklenburg-Schwerin en Mecklenburg-Strelitz (in 1937 al samengegaan in het Land Mecklenburg) en de voormalig Pruisische provincie Brandenburg die ook tot deelstaat werd verheven (Mellor 1978, p. 126-35).

De belangrijke relaties met de havensteden Hamburg en Stettin gingen verloren. De nieuwe grenzen liepen dwars door oude handelsroutes, en doorkruisten functionele economische relaties tussen grondstofleverende en -verwerkende gebieden. De economische uitgangspunten waren in de Westelijke bezettingszones gunstiger dan in de SBZ. Het merendeel van de zware industrie kwam toe aan het Westen, terwijl in de DDR de meer arbeidsintensieve lichte industrie overheerste (bijvoorbeeld optische industrie). De SBZ, later DDR, werd een grondstofarm land, waar alleen bruinkool in ruime mate voorhanden was.

In het kader van de herstelbetalingen werden veel productie-eenheden en spoorlijnen gedemonteerd en naar de Sovjet-Unie overgebracht. Van alle herstelbetalingen uit Oost-Duitsland heeft Mecklenburg ongeveer 17 procent opgebracht, waarbij de scheepsbouw veruit de belangrijkste bijdrage heeft geleverd (Enquete-Kommission

Figuur 5.2 Overzichtskartaal (Land)kreis Greifswald.

1995, Band 2, p. 979). Van betekenis in het Noorden was verder de ontmanteling van het net van smalspoorbanen, zoals de lijn Jarmen-Züssow, en de lijn Ducherow-Seebad Ahlbeck (op Usedom) (Radstaak en Huisman 1991, p. 41).

Landhervorming: Junkerland in Bauernhand

Eén van de eerste besluiten van de nieuwe overheid was het doorvoeren van een ingrijpende landhervorming. Bij de toelichting op deze *demokratischen Bodenreform* klonk voor het eerst de taal van de nieuwe machthebbers, waaruit bleek dat vooral ideologische motieven ten grondslag lagen aan de landhervorming. De tekst van de regeling was rechtstreeks uit het Russisch vertaald (DDR-Handbuch 1985, p. 15). De macht van de *Junkers* en de grootgrondbezitters moest vernietigd worden, en zou plaatsmaken voor de vorming van een hecht verbond tussen de arbeidersklasse en de boeren. Deze boerenbevrijding, die een *antiimperialistische Agrarrevolution* werd genoemd, zou de eerste stap zijn van de opbouw van een socialistische maat-

(Land)kreis Greifswald

De Landkreis Greifswald heeft bestaan tussen 1952 en 1994, met dien verstande dat het noordoostelijk deel pas in 1968 bij de Landkreis is gevoegd. In 1913 was de stad Greifswald een Stadtkreis geworden, maar tussen 1950 en 1974 vormden Stadt- en Landkreis één Kreis. Ook na de *Kreisgebietsreform* van 1994, die grotere Kreisen opleverde (daarover meer in hoofdstuk 9) is de Stadtkreis Greifswald blijven bestaan.

In de Landkreis zijn diverse oude, van oorsprong Slavische nederzettingen te vinden, zoals Wusterhusen en de kleine stad Gützkow. De ontwikkeling van de stad Greifswald is direct gerelateerd aan de Duitse oostkolonisatie, ingeleid door de bouw van het klooster Eldena even ten oosten van de stad. Greifswald werd een Hanzestad, en belangrijk was ook de komst van de universiteit in 1456.

De landbouwstructuur werd voor de Tweede Wereldoorlog gekenmerkt door grootschalige landgoederen, zoals te zien is in figuur 2.8. Het bosrijke gebied was grotendeels in handen van de kerk en de stad Greifswald. Na de Tweede Wereldoorlog werden er vijf lokaties voor een MAS/MTS gekozen, elk met een zeker verzorgingsgebied.

In 1950 telde de Landkreis ongeveer 31.000 inwoners, tegen ongeveer 44.000 in de stad Greifswald. In 1952 werden in de gehele DDR de Kreisen verkleind; de Landkreis Greifswald ging in omvang terug van 939 km² naar 561 km² (Wächter 1978).

schappij op het platteland. Het is aannemelijk dat de nieuwe machthebbers vanaf het begin collectivisatie van de landbouw naar Sovjet-voorbeeld voor ogen hadden, maar dat zij om uiteenlopende redenen deze radicale stap niet konden of wilden zetten. De voedselvoorziening moest snel op gang komen, ook vanwege het grote aantal vluchtelingen, maar dit werd bemoeilijkt door het feit dat de meeste grootgrondbezitters de komst van het Rode Leger niet hadden afgewacht, en naar het Westen waren gevlucht. Het opzetten van grote, socialistische landbouwbedrijven leek politiek moeilijk realiseerbaar, omdat verwacht werd dat de boeren hiertoe nog niet bereid waren. Bovenal ontbraken landbouwmachines, (kunst)mest en leidinggevende functionarissen om een grootschalige landbouw mogelijk te maken (Obenaus 1975, p. 163).

Volgens de latere president van de DDR Wilhelm Pieck was het de bedoeling van de landhervorming om zoveel mogelijk kleine, zelfstandige boerderijen op te richten. Daartoe moest door de staat zoveel mogelijk grond onteigend worden.

Onteigend werden alle bezittingen van 100 hectare en meer, inclusief dode en levende inventaris, en de *Güter* van Nazi's, oorlogsmisdadigers e.d., onafhankelijk van de omvang van het bezit. De onteigening vond plaats zonder schadeloosstelling. Een boer met meer dan 100 hectare grond was per definitie een kapitalistische uitbuitte geweest. Deze bestempeling had vaak ingrijpende consequenties, ook voor

de familieleden, getuige het relaas van een ontmoeting:

'Mijn vader had iets meer dan 100 hectare grond, en werd bestempeld als grootgrondbezitter. Ook hij werd onteigend, zonder compensatie. Hij overleed kort daarna. Ik werd verder opgevoed door mijn grootouders. Vanwege mijn 'kapitalistische' vader kon ik niet verder studeren'.

Als gevolg hiervan was deze vrouw werkzaam in een functie die ver onder haar niveau lag.

Het is onduidelijk hoeveel mensen zich verzet hebben tegen deze onteigening. Volgens Klemm (1985, p. 181) was er wel sprake van 'contra-revolutionair verzet van de imperialistische grootbourgeoisie', dat echter door krachtig ingrijpen van de KPD (de communistische partij) de kop werd ingedrukt.

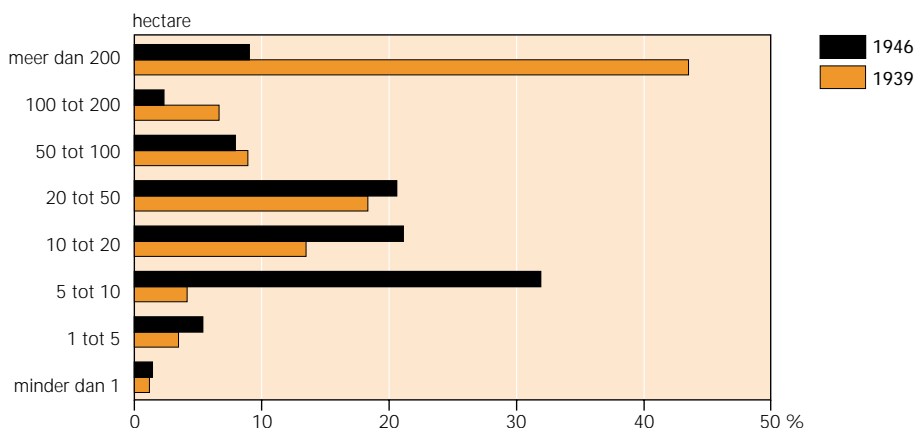
De KPD bekritiseerde het feit dat de landhervorming in de westelijke bezettingszones maar in geringe mate werd doorgevoerd, hetgeen volgens de Sovjet-Unie in strijd was met besluiten genomen door de geallieerde bezettingsmachten.

Van alle deelstaten in de SBZ/DDR was de landhervorming in Mecklenburg-Vorpommern het meest omvangrijk. De iets meer dan één miljoen hectare in de deelstaat maakte ongeveer één derde van alle aan landhervorming onderworpen grond in de SBZ/DDR uit (Klemm 1984, p. 154). Via het zogenaamde *Bodenfonds* werd de beschikbare grond verdeeld over de boeren. De verdeling werd geregeld via de zogenaamde *Bodenreformkommission*, volgens Klemm 'het eerste gekozen, revolutionair-democratische machtsorgaan' in Oost-Duitsland. In DDR-boeken vindt men uitgebreide tabellen waaruit moet blijken dat deze commissies breed waren samengesteld, met een goede spreiding van herkomst en politieke voorkeur. Of dit in de werkelijkheid ook zo was is de vraag; in de Kreis Greifswald waren de meeste voorzitters lid van de KPD, zo blijkt uit het verslag van de landhervorming. De toon van de verslagen van vergaderingen liep vooruit op de revolutionaire taal die in de latere DDR zo algemeen zou worden. Zo werd één van de vergaderingen van de *Bodenreformkommission* in Kreis Greifswald als volgt afgesloten:

"Genosse Bluhm, Lassen, richtete in seinem Schlusswort noch mahnende Worte an die hiesige Arbeiterschaft: 'Vorwärts im Geiste unserer Vorkämpfer Marx, Lenin und Thälmann, vorwärts im Sinne der antifaschistischen Parteien. Es lebe die demokratische Bodenreform! Es lebe das demokratische Deutschland des Friedens und der Freiheit!' " (Schlewe 1965, p. 89).

De richtlijn voor het uit te geven oppervlak per boer bedroeg vijf hectare, bij slechtere grond acht hectare, bij zeer slechte grond tien hectare. Het verkregen bezit kon niet verpacht of verkocht worden; dit om de vorming van nieuw grootgrondbezit te voorkomen. Overigens blijkt uit bestudering van de *Flurkarte* dat de grond niet altijd efficiënt verdeeld werd; zo kreeg men bijvoorbeeld niet altijd een aaneengesloten stuk land (Radstaak en Huisman 1991, p. 38).

In de gehele SBZ ging 66,4 procent van de grond uit het *Bodenfonds* over in privé-

Figuur 5.3 *Landbouwbedrijven naar bedrijfsgrootte in het Land Mecklenburg(-Vorpommern), 1939 en 1946. Bron: Judt 1997, p. 110.*

bezit; de rest ging naar gemeenten, staatsbosbeheer en de staatslandbouwbedrijven (DDR-Handbuch 1985, p. 15). Deze laatstgenoemde *Volkseigene Güter* (VEG) moesten dienen als voorbeeldbedrijven voor de boeren. De VEG's hadden over het algemeen een sterk gespecialiseerde functie, zoals bijvoorbeeld zaadteelt of het fokken van vee. De nieuwe privébedrijven moesten verplicht leveren aan de staat, maar dit betrof geen grote hoeveelheden; overschotten konden vrij verkocht worden.

In de Kreis Greifswald werd ongeveer 28.000 hectare opnieuw verdeeld (dit is 63 procent van de bruikbare landbouwgrond in 1939), onder ongeveer 3.100 personen. Deze groep bestond vooral uit voormalige landarbeiders en vluchtelingen. Het grootste deel van de nieuwe bedrijven was tussen de acht en tien hectare groot (Wegner 1971, p. 84).

Figuur 5.4 geeft een overzicht van de bezitsverhoudingen in de Kreis in 1950. Het zogenaamde *Bodenreformland* vinden we vooral in de delen die in bezit waren geweest van de grootgrondbezitters (vergelijk figuur 2.8 voor de bezitsverhoudingen in 1945). De landhervorming veranderde het aanzien van het platteland volledig. In figuur 5.4 is te zien dat het Land Mecklenburg(-Vorpommern) de dominantie van grote bedrijven (meer dan tweehonderd hectare) plaats had gemaakt voor bedrijven tussen de vijf en tien hectare.

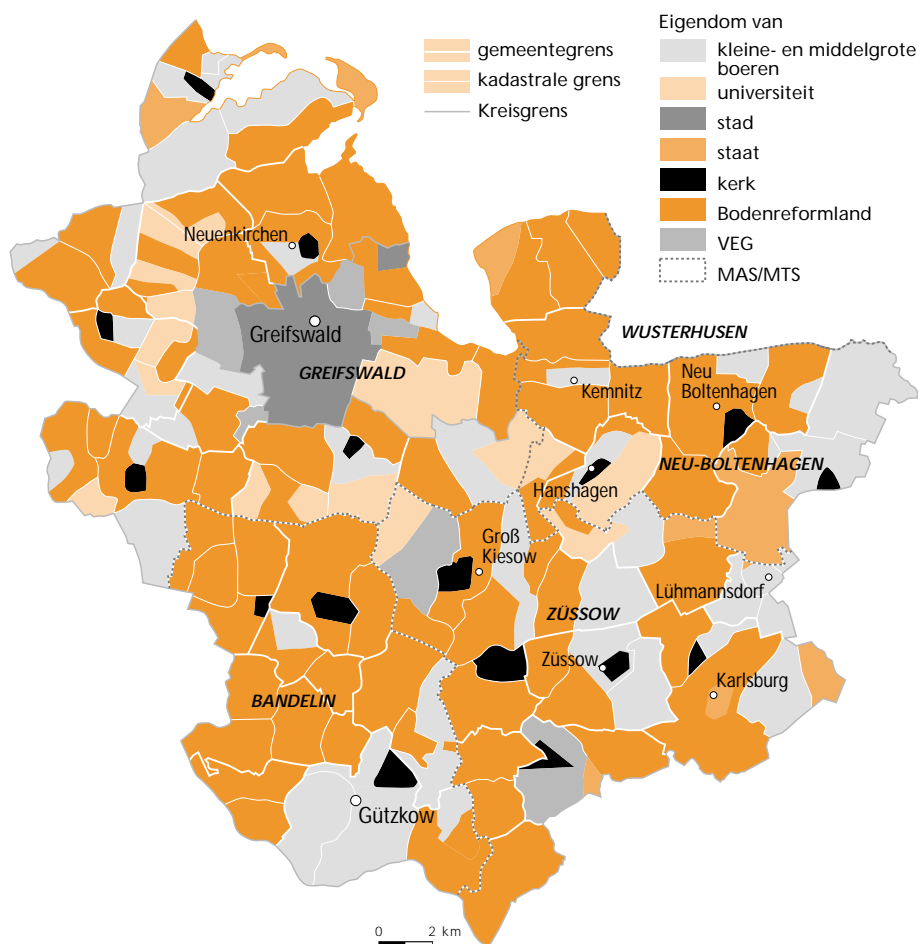
Nadat de meeste grond verdeeld was, werd de *Klassenkampf auf dem Lande* ingeleid, die tot doel had de ontstane meerderheid van *werktätige Bauern* te winnen voor de landbouwpolitiek van de SED, en tevens de *Grossbauern* (bedrijven met meer dan 50 hectare, later meer dan 20 hectare), en later ook de middelgrote boeren sociaal te isoleren; uiteindelijk met het doel dat deze landbouwbedrijven zouden verdwijnen. Het ondersteuningsprogramma voor de kleine boeren verbond veel restricties aan hulp aan boeren met meer dan 20 hectare: deze moesten meer per hectare verplicht

afleveren, tegen lagere prijzen; er bleef weinig over om te verkopen op de aantrekkelijke vrije markt.

MAS: ondersteuning en controle

Voor de doorvoering van de landhervorming, en later van de collectivisatie, was een goede organisatiestructuur belangrijk, vooral ook om greep te houden op de ideologische richting van de ontwikkelingen. In juli 1945 was in de Kreis Greifswald de zogenaamde *Landwirtschaftliche Kreisenossenschaft* opgericht. Haar belangrijkste taak was het zeker stellen van de oogst, ten behoeve van de bevolking en de soldaten van het Rode Leger. Ook richtte ze werkplaatsen in voor de reparatie en opslag van landbouwmachines. Later kwamen deze machines in handen van de *Komitees*

Figuur 5.4 *Bezitsverhoudingen in de Kreis Greifswald na de landhervorming (situatie 1950), en locaties MAS/MTS. Bron: Hinz 1967.*

für gegenseitigen Bauernhilfe, die in vrijwel elk dorp ontstonden. In 1947 werd de naam veranderd in *Vereinigung der gegenseitigen Bauernhilfe* (VdGB). De lokale VdGB-afdeling werden een effectief instrument voor de SED om de door haar gewenste politiek uit te voeren. In de Kreis Greifswald waren tien van de elf leden van het Kreiscomité lid van de SED; het resterende lid behoorde tot de CDU. Deze kleuring van de leidinggevenden deed geen recht aan het feit dat 44 procent van de leden van de VdGB in de Kreis partijloos was (Schlewe 1965, p. 117-118).

Een onlosmakelijk deel van de landhervorming was de oprichting van centrale distributiepunten van landbouwmachines. De meeste nieuwe boeren beschikten niet over machines, zodat een gemeenschappelijk gebruik van schaarse middelen geen vreemde gedachte was. Maar de materieel-technische ondersteuning van de landbouw was niet het enige doel van de oprichting van de zogenaamde *Maschinen-Ausleih-Stationen* (MAS). Officieel heette het dat de MAS'en ook een uitdrukking vormden van 'de marxistisch-leninistische verbondenheid van de arbeidersklasse met de boeren', en ze werden dan ook *Stützpunkte der Arbeiterklasse auf dem Lande* genoemd.

In de praktijk betekende dit dat deze inrichtingen, die later werden omgedoopt in *Maschinen-Traktor-Station* (MTS), een effectief middel vormden om de vrije boeren met zachte dwang naar de collectivisatie te voeren. De tarieven van de MAS werden vanaf 1949 veranderd; waarna bij grotere bedrijfsgrootte een hoger gebruikstarief per hectare gold - dus ten voordele van de kleine bedrijven die uit de landhervorming waren voortgekomen. De beschikbaarstelling van materieel en reserve-onderdelen voor grotere bedrijven werd bemoeilijkt. De discriminatie van de middelgrote- en grote bedrijven heeft er toe geleid dat tot 1953 in de gehele DDR al ongeveer 24.000 van deze bedrijven opgegeven werden, met een totaal areaal van 700.000 hectare (elf procent van de landbouwgrond in de DDR). Voor een deel zullen deze boeren naar het Westen getrokken zijn (DDR Handbuch 1985, p. 16).

Nederzettingen

De Tweede Wereldoorlog had omvangrijke verwoestingen met zich meegebracht. Zwaar getroffen waren Prenzlau en Friedland. In beide steden is meer dan 80 procent van de binnenstad verwoest. Daarnaast hadden Anklam, Demmin, Malchin, Pasewalk en Strasburg het zwaar te verduren gehad: daar was tussen de 50 en 80 procent van de binnenstad verwoest. Ook Neubrandenburg en de binnenstad van Rostock hadden veel schade opgelopen (Bode 1995). De opbouw van de steden kwam na de oorlog maar langzaam op gang.

Op het platteland is de periode van de eerste jaren na de oorlog - achteraf bezien - de periode geweest van de grootste bouwactiviteit. Van 1945 tot 1947 gebeurde dit op een spontane, ongecontroleerde wijze. Nog steeds woonden veel vluchtelingen en autochtonen in en om voormalige herenhuizen. Afhankelijk van de lokale moge-

lijkheden werden vooral door vluchtelingen huizen en stallen gebouwd uit barakkenhout, leem etcetera, om de eerste behoefte te dekken.

Vanaf 1947 kreeg de bouw een meer georganiseerd karakter. Op bevel van de SMAD (*Sowjetische Militäradministration*) zouden er in het Land Mecklenburg meer dan 8.400 boerderijen en 3.600 stallen en schuren gebouwd moeten worden, plus 12.000 huizen voor de nieuwe boeren. Volgens dit bevel mocht materiaal van de oude landhuizen gebruikt worden, zodat tevens de symbolen van de macht van de adel zouden verdwijnen. Volgens het bouwvoorschrift moest gewerkt worden met leem, als geen ander materiaal voorhanden was, aangevuld met hout en riet.

Het zijn vooral de zogenaamde landhervormingshuisjes (*Bodenreformbauten*) die ook nu nog veelvuldig in het landschap zichtbaar zijn. Een kenmerk van dit bouwtype was dat alles onder één dak geplaatst werd: woonruimte, stal en schuur. Er zijn diverse standaardtypen gebouwd, waarbij het opvallend is dat geleidelijk de stal steeds groter gebouwd werd; waarschijnlijk werd de stal gezien als latere woonruimte. Het vormde daarmee de overgang naar een bouwtype dat meer aansloot bij het profiel van de toekomstige collectief werkende boer, die slechts weinig vee als nevenactiviteit zou houden. We kunnen aan deze bouwkundige veranderingen zien dat de machthebbers al vooruit liepen op de socialistische ontwikkeling van de landbouw, hoewel deze ontwikkeling in het openbaar nog steeds werd tegengesproken (Obenaus 1975, p. 169-173).

Er zijn minder landhervormingshuisjes gebouwd dan was gepland. Van de in de Kreis Greifswald te bouwen 1.178 woningen zijn er maar 865 gerealiseerd; waarschijnlijk omdat de behoefte was afgenomen. Een deel van de bevolking vertrok al snel: naar het Westen, of naar de stad.

De meeste huizen werden gebouwd in 1948 en 1952 (resp. 261 en 471), in de tussenliggende jaren waren het er jaarlijks 40-70 (Wegner 1971, p. 84). De meeste huizen zijn gebouwd in het gebied van het vroegere grootgrondbezit, meestal aan de rand van vroegere Gutsdorpen.

Vaak nam men de voormalige blokkenstructuur van de landgoederen en het wegennetwerk als uitgangspunt voor de grenzen van de landbouwpercelen. Maar talrijke landhervormingshuisjes zijn ook midden in de akkers gebouwd. Dit had te maken met verordening 69, *Über den Wohnungsbau im Lande Mecklenburg-Vorpommern*, waarin bepaald werd dat de afstand tussen perceel en woonhuis niet meer mocht bedragen dan 1,5 km. Deze geringe afstand was gebaseerd op de gedachte dat de meeste boeren slechts de beschikking hadden over ossen, koeien en paarden als trekkracht, zodat met de gang van huis naar veld niet te veel tijd verloren moest gaan (Dorfplanung 1955, p. 4).

Naast de landhervorming gold het 'Scholenprogramma' als één van de kernelementen van de nieuwe politiek. Vóór 1945 was 65 procent van alle scholen in Mecklenburg éénklassig. Bij de inrichting van nieuwe scholen stond centralisatie voorop, maar dit werd bemoeilijkt door het versnipperde nederzettingenpatroon en ontbre-

kende verkeersmiddelen. Er werden vaak noodgedwongen adellijke landhuizen gebruikt, omdat de bouwmaterialen ontbraken om veel nieuwe scholen te bouwen. Deze landhuizen waren echter wat betreft de verkeersligging vaak niet het meest gunstig gelegen (Albrecht 1972, p. 68).

Scheepsbouw

Vóór de Tweede Wereldoorlog speelde scheepsbouw op het grondgebied van de latere DDR geen grote rol. Er waren slechts twee belangrijke werven: de Neptunwerf in Rostock, gesticht in 1890, en de scheepswerf Boizenburg aan de Elbe, uit 1793. Het aandeel in de totale Duitse scheepsbouw bedroeg slechts twee procent (Eich-Born 1996, p. 517).

Na de oorlog zou de scheepsbouw een belangrijke groei doormaken, waarvan de aanzet al kort na de oorlog werd gegeven door de Sovjet-bezettingmacht. Het begon kleinschalig, met de reparatie van geborgen scheepswrakken voor de kust, vaak simpelweg op de kaden van de zeehavens. Al snel gaf de SMAD opdracht om nieuwe scheepswerven te bouwen in Wismar, Warnemünde, Stralsund en Wolgast. Twee belangrijke doelen stonden in die tijd voorop: productie voor de Sovjet-Unie in het kader van de herstelbetalingen, en het verschaffen van arbeidsplaatsen voor de vele vluchtelingen. De opleiding werd verzorgd door scheepsbouwpersoneel uit Königsberg en Stettin.

Ook na het totstandkomen van de DDR werd de groei van de scheepsbouw fors gestimuleerd. De machthebbers in de DDR waren van mening dat zo snel mogelijk een eigen handelsvloot moest worden opgebouwd en dat de zeevisserij krachtig gestimuleerd moest worden. De belangrijkste reden was natuurlijk het feit dat de DDR door de grenstrekking na de Tweede Wereldoorlog was afgesneden van grote havens, en dat belangrijke werven waren gelegen in de Bondsrepubliek, waarmee men liever geen zaken deed.

Omdat de betrekkingen met Westerse toeleveranciers afgesneden waren, moest de scheepsbouw gebruik maken van toeleveranciers in de oude industriegebieden in het zuiden van de DDR. Later werden de belangrijkste toeleveranciers in het noorden geconcentreerd en opgenomen in het *Kombinat Schiffbau*. Van de achttien ondernemingen die tot dit Kombinaat behoorden waren er vijftien in Mecklenburg-Vorpommern gevestigd: naast de zes werven waren dit zeven toeleveranciers en twee dienstverlenende ondernemingen (Eich-Born 1996, p. 517).

De ontwikkeling van de scheepsbouw in het Noorden werd door de machthebbers verkocht als een teken dat men iets wilde doen aan de ongelijke spreiding van industrie in de DDR; in feite was het natuurlijk een nationaal belang om eigen havens en havengebonden activiteiten op te zetten. In latere paragrafen zal beschreven worden hoe de scheepswerven zich hebben ontwikkeld.

Ruimtelijke planning

De ruimtelijke planning speelde gedurende de eerste na-oorlogse jaren een zeer ondergeschikte rol. Er waren wel aanzetten tot een centrale planning, maar daarbij

kreeg de economische planning alle voorrang. De ruimtelijke planning was alleen op papier belangrijk. Er was weliswaar een bureau voor *Landesplanung* opgericht, maar dit bureau had maar weinig inbreng, zoals blijkt uit het proefschrift van geografe Gertrud Albrecht (1972). Zij is werkzaam geweest bij het bureau voor *Landesplanung* in Neubrandenburg, en heeft dus van binnenuit de wrijving tussen economische en ruimtelijke planning meegemaakt. Vanwege de kritische beschrijving van dit proces mocht het proefschrift niet in het openbaar verschijnen.

Zij noemt een aantal redenen waarom de ruimtelijke planning weinig gewicht had:

1. het wetgevend kader ontbrak, zodat de positie ten opzichte van de economische planning niet omschreven was;
2. er was sprake van een onvoldoende personele bezetting bij de *Landesplanung*;
3. er waren nog maar weinig ideologische doelstellingen in de eerste fase, zodat men nog werkte met de methoden van de oude kapitalistische planning;
4. er was sprake van een afwachtende houding, immers, de hereniging van Duitsland zou spoedig plaatsvinden (Albrecht 1972, p. 73).

Maar voorlopig was van hereniging geen sprake. In oktober 1949 was uit de Sovjet-bezettingszone de DDR ontstaan. Al snel zou blijken dat men wat betreft de economische en ruimtelijke planning het Sovjet-voorbeeld trouw zou volgen.

Van cruciaal belang voor de latere ontwikkeling van het nederzettingennetwerk was de locatiekeuze van MAS/MTS'en, die plaatsvond tussen 1946 en 1949. Sommige MAS'en werden bewust gelokaliseerd in of bij *Gutsdörfer*, om het contrast met de oude tijd duidelijk te maken (zoals in het geval van Bandelin - zie het kader verderop in dit hoofdstuk -, of zoals bij Adlich Boltenhagen (Hoofwijk en van Zelst 1991, p. 65)). De overige locaties werden gekozen vanuit het gezichtspunt van de landbouw, zonder dat de ruimtelijke gevolgen van de sociale en culturele functies van de MAS meewogen. Sommige slechte locaties werden door opheffing en oprichting van nieuwe MAS bij de gebiedshervorming van 1952 gecorrigeerd. Met de vaststaande locatiekeuze van de meeste MAS'en lag het raamwerk voor het toekomstige hiërarchische systeem van nederzettingen vast. Het MAS werd later als basis genomen van een systeem van hoofddorpen (Albrecht 1972, p. 82-83).

De afdeling *Landesplanung* bekritiseerde op 16-06-1950 in een bezwaarschrift aan de Landesregierung van Mecklenburg de locatiekeuze van de MAS-stations:

'Bei der Festlegung der Standorte für die MAS, die von der Landeskommission Bodenreform innerhalb von 2 Tagen durchgeführt wurde, war die Landesplanung nicht beteiligt. Hierdurch wurde die Entwicklung zahlreicher Dörfer zu Hauptdörfern mit zentralen Funktionen festgelegt, wobei ein wesentlicher Teil dieser Dörfer als Standort für sonstige zentrale Funktionen (Schule, Gesundheitswesen, Gewerbe usw.) nicht geeignet war' (Albrecht 1972, p.72-73).

Op 27 juli 1950 publiceerde de regering de 16 *Grundsätze des Städtebaus*, en kort daarna het *Gesetz über den Aufbau der Städte in der DDR und der Hauptstadt*

Deutschlands, Berlin. Deze wet van 6 september 1950 staat bekend als het *Aufbaugesetz*, en hierin werd duidelijk dat men vanaf dat moment de principes van de Sovjet-stedenbouw zou volgen. In de DDR was 'de overgang naar de socialistische productiewijze' inmiddels officieel verheven tot leidend principe. De opbouw van de socialistische economie stond vanaf nu voorop, waarbij de ruimtelijke planning zich vooral moest gaan bezighouden met de *Standortverteilung der Produktivkräfte*.

Het zwaartepunt van de ruimtelijke planning verschoof rond 1950 van de economische opbouw naar de bouwsector. In 1951 gaf het Ministerie voor Opbouw, afdeling Stedenbouw en Dorpsplanning een aantal richtlijnen voor de locatiekeuze en inrichting van hoofddorpen en modeldorpen. Het platteland werd gekenmerkt door veel kleine gehuchten en vrijstaande bebouwing, waardoor het moeilijk was een voorzieningennet op te bouwen. De plattelandsbevolking moest geconcentreerd worden, ook vanuit de gedachte dat door de bouw van stedelijke woonvormen op het platteland de tegenstelling tussen stad en platteland verminderd kon worden. Om ongecontroleerde bouw verder te voorkomen was in het vervolg voor elke bouwactiviteit op het platteland een vergunning nodig.

In elke Kreis zou één van de hoofddorpen ontwikkeld worden als modeldorp, als voorbeeld van socialistische plattelandontwikkeling. Het doel van de socialistische dorpsbouw werd als volgt omschreven:

'Das Ziel des sozialistischen Dorfbaus ist gleich dem sozialistischen Städtebaus die harmonische Befriedigung des menschlichen Anspruchs auf Arbeit, Wohnung, Kultur und Erholung. Damit werden gleichzeitig wichtige Voraussetzungen zur Beseitigung der wesentlichen Unterschiede zwischen Stadt und Land geschaffen' (Dorfplanung 1955, p. 6).

Geen enkel dorp mocht een geïsoleerde eenheid zijn, maar moest een hechte politieke, economische en culturele band met de omgeving hebben. Een modeldorp moest in ieder geval de volgende voorzieningen bezitten: basisschool, landbouwschool, *Landambulatorium*, kleuterschool, sportinrichting en *Dorfwirtschaftshaus*, met bad- en douchegelegenheid en een *Kulturhaus*. Dit laatste was van belang voor theater- en bioscoopbezoek, zo heette het in geschriften, maar onvermeld bleef dat het Kulturhaus ook bedoeld was als verzamelpunt voor politieke manifestaties.

Volgens de richtlijnen van de afdeling Stedenbouw en Dorpsplanning moesten in de omgeving van een modeldorp minstens 1.500 mensen wonen, op minder dan vier kilometer afstand. Dit criterium spoorde niet met de door de afdeling *Landesplanung* van hetzelfde *Ministerium für Aufbau* bepaalde ondergrens van 2.000 - 4.000 mensen. De economische en de ruimtelijke planners hanteerden dus verschillende criteria. Het is daarom niet vreemd dat in de praktijk soms de ene, soms de andere richtlijn werd gehanteerd, ook omdat beide criteria geen rekening hielden met regionale verschillen in de DDR. In Mecklenburg maakte het sterk versnipperde nederzettingenpatroon uitvoering van het systeem van hoofd- en modeldorpen volgens de criteria de afdeling Stedenbouw en Dorpsplanning onmo-

gelijk. Bij toepassing van de vier-kilometergrens zouden teveel kleine nederzettingen tot zwaartepunt moeten worden verklaard, zodat teveel voorzieningen gebouwd zouden moeten worden (Albrecht 1972, p. 81).

Deze uitvoerige beschrijving maakt duidelijk dat al vanaf het begin de DDR te maken heeft gehad met een centrale planning die er in theorie rationeel uitzag, maar die in de praktijk vrijwel onuitvoerbaar was door tegengestelde doelen en belangen. Er werden teveel politieke beslissingen genomen, waarbij het territoriale aspect maar een geringe rol speelde. Zo kwam een afstemming tussen locaties van MAS'en en modeldorpen vaak niet tot stand, omdat verschillende ministeries en afdelingen erbij betrokken waren. Een goede afstemming zou echter gunstig geweest zijn bij de efficiënte verdeling van investeringen (Albrecht 1972, p. 83).

Vanaf 1950 probeerde men de zwaartepunten van het onderwijs te lokaliseren in de economische en politieke centra, waar al centrale landbouwfuncties gelokaliseerd waren (zoals bij een MAS). De verkeerstechnische ongunstige ligging van enkele MAS'en dwong in sommige gevallen echter tot een uitwijken naar nabijgelegen oorden.

Albrecht (1972, p. 84-85) geeft diverse voorbeelden van vreemde ontwikkelingen. Zo werden in het Bezirk Neubrandenburg merkwaardig veel *Landambulatorien* gepland, volgens het door het Ministerie van Gezondheidszorg bepaalde verzorgingsgebied van 5.000 tot 7.000 inwoners. Bij de planning hield men echter geen rekening met gezondheidsvoorzieningen die in de steden reeds voorhanden waren.

Opvallend was de bouw van enorm grote *Kulturhäuser* in de dorpen Murchin en Mestlin, die beide in de buurt van steden gelegen waren (Albrecht 1972, p. 85). Murchin had ongeveer 900 inwoners, maar de zaal van het Kulturhaus had maar liefst 412 zitplaatsen (zie foto 5.1). De nabij gelegen Kreisstadt Anklam bezat een gerenommeerd theaterensemble, dat het helaas zonder eigen zaal moest stellen. Albrecht kon in haar dissertatie niet de werkelijke reden van deze absurde bouw vermelden. Tijdens een mondelinge toelichting van haar werd duidelijk dat de reden van de bouw te maken had met een bezoek van een landbouwdelegatie uit het bevriende Hongarije eind jaren veertig aan Murchin. Na afloop van het bezoek werd een diner georganiseerd, dat noodgedwongen in een klein zaaltje moest plaatsvinden. Tijdens dit diner, waar de alcohol rijkelijk vloeyde, vroeg de Hongaarse delegatieleider, die in Budapest een hoge functie uitoefende, welke wens nog op het verlanglijstje van de bestuurders van Murchin stond. De geuite wens om bij een volgend bezoek de delegatie in een grotere zaal te kunnen ontvangen, leidde tot de latere bemoeienis van de betreffende Hongaar om in Berlijn aandacht te vragen voor deze schrijnende zaak. Binnen een mum van tijd was het *Kulturhaus* gebouwd, zelfs opgesierd met ornamenten in Hongaarse stijl. Het gevolg was dat men bij uitvoeringen uit Anklam en wijde omgeving mensen moest aanvoeren om de zaal enigszins te vullen.

Foto 5.1 *Het buitenproportioneel grote Kulturhaus van Murchin, gebouwd na het bezoek van een delegatie van de Hongaarse communistische partij.*

De wonderlijke groei van Bandelin

Het dorpje Bandelin, in het zuidwesten van Kreis Greifswald, heeft vanaf 1949 een opmerkelijke groei doorgemaakt. Van 308 inwoners in 1950 groeide het naar 482 in 1962, terwijl de dorpjes in de omgeving gemiddeld een vijfde van hun bevolkingsaantal verloren. De groei van Bandelin is vrijwel geheel toe te schrijven aan de uitverkiezing als standplaats van een MAS/MTS. Dit betekende meer dan het plaats bieden aan een verdeelpunt voor landbouwmachines. Een MAS/MTS moest een centrale plaats innemen in het voorzieningennetwerk, wat onder andere resulteerde in de bouw van een school, een polikliniek, een grote winkel, en een flink contingent huizen. Weber (1962) heeft laten zien dat alle MTS-dorpen in het Noorden van de DDR aan deze groei voldoen.

Hoe kwam deze belangrijke keuze voor Bandelin tot stand? Deze vraag is niet met zekerheid te beantwoorden. Wel kunnen we constateren dat het opmerkelijk is dat de stad Gützkow, op korte afstand van Bandelin, niet verkozen was als MAS. Met zijn ongeveer 3.000 inwoners had Gützkow al de nodige voorzieningen in huis, die later nieuw gebouwd zijn in Bandelin, waardoor een overcapaciteit ontstond.

Meteen na de oorlog werden de achtergebleven machines van de Kreis opgeslagen in zeven plaatsen, waaronder Gützkow. In 1948 worden MAS'en opgericht in

de volgende plaatsen: Neu-Boltenhagen, Züssow, Stresow, Wusterhusen en Greifswald (zie figuur 5.4). In 1949 wordt het MAS van Stresow verplaatst naar Bandelin, omdat er in Stresow onvoldoende mogelijkheden waren om machines op te slaan. Die mogelijkheden waren wel aanwezig in Bandelin (ook in Gützkow overigens); wel moesten de gebouwen van het voormalige *Gut* in Bandelin ontruimd worden, zodat een aantal *Neubauern* gedwongen moesten verhuizen.

Ideologische motieven hebben waarschijnlijk de grootste rol gespeeld. Bandelin was een echt Gutsdorp geweest, met een prominent aanwezig landhuis. Hier zou de ideologische omslag naar *Stützpunkt der Arbeiterklasse auf dem Lande* meer duidelijk zijn dan in de *Ackerbürgerstadt* Gützkow.

In Bandelin werd een groot cultuurhuis gebouwd, dat plaats bood aan politieke manifestaties en conferenties voor de gehele Kreis. Met vrachtwagens, en later met bussen werd men naar Bandelin vervoerd, ook vanuit Gützkow. Maar het animo van de bevolking nam steeds meer af, zodat het volledig benutten van de capaciteit van het cultuurhuis steeds problematischer werd. Derhalve werd besloten om de algemene vergaderingen van de Landkreis Greifswald voortaan in Bandelin te houden. *Bron: Schoolderman en Spuijbroek 1990.*

5.2 1952-1961: Opbouw van de socialistische staat

Algemeen

De planmatige opbouw van de DDR volgens de richtlijnen van het socialisme begon officieel in 1952. Walter Ulbricht had de planmatige opbouw van het socialisme tijdens een partijconferentie in juni 1952, als volgt aangekondigd:

'In Übereinstimmung mit den Vorschlägen aus der Arbeiterklasse, aus der werktätigen Bauernschaft und aus anderen Kreisen der Werktätigen hat das Zentralkomitee der SED beschlossen, der II. Parteikonferenz vorzuschlagen, daß in der Deutschen Demokratischen Republik der Sozialismus planmäßig aufgebaut wird. (Die Delegierten und Gäste erheben sich von den Plätzen, spenden lang anhaltenden Beifall und bringen Hochrufe auf das ZK der SED aus.) (notulen van genoemde conferentie, in Judt 1997, p. 52).

De DDR kopieerde in steeds grotere mate de planningsmethoden van de Sovjet-Unie. Vanaf 1951 was de leus *'Von der Sowjetunion lernen, heißt siegen lernen!'* geïntroduceerd (Weber 1999, p. 148). Als uitvloeisel daarvan werd een begin gemaakt met de collectivisatie van de landbouw. In 1950 was tijdens het 3de Partijcongres al besloten tot de invoering van vijfjarenplannen. Op 1 januari 1951, de eerste dag van het eerste vijfjarenplan, was de eerste steen gelegd van de bouw van een groot hoogovencomplex nabij Fürstenberg aan de Oder (in Brandenburg). Dit prestigeobject - al na negen maanden kon de eerste hoogoven in gebruik genomen worden - gaf aan waar de prioriteit van de SED lag: de versnelde opbouw van de zware industrie. In alle opzichten moest dit complex een teken zijn van de nieuwe tijd. De locatiekeuze - ver van de klassenvijand -

was een duidelijke indicatie voor de nieuwe oriëntatie op het oosten van Europa: de ijzererts kwam uit de Sovjet-Unie, de steenkool werd aangevoerd uit Polen. Voor de arbeiders werd dicht bij het bedrijf de nieuwe stad 'Stalinstadt' gebouwd (na de de-stalinisatie omgedoopt in Eisenhüttenstadt). Een vleugje regionaal beleid werd ook nog aan de locatiekeuze verbonden. Uit een schoolboek:

'In einem rückständigen Landstrich an der Oder entstand ein starkes Bollwerks der Arbeiterklasse, das zum Zentrum der sozialistischen Umgestaltung in diesem Gebiet wurde'

Men kan hier cynisch aan toevoegen dat de vestigingskeuze voor dit bedrijf inderdaad symbolisch was voor het socialisme in de praktijk. Al snel bleek dat de aanvoer van erts uit de Sovjet-Unie problematisch was omdat de Oder toch niet zo bevaarbaar was als gedacht. Daarnaast bleek dat er voor veel vrouwen in Eisenhüttenstadt geen werk te vinden was. Zij moesten derhalve over grote afstand pendelen naar Frankfurt/Oder, waarmee afbreuk werd gedaan aan het beoogde concept van de compacte ontwikkeling van wonen en werken.

De opbouw van een eigen ijzer- en staalindustrie in de DDR was op zich geen vreemde stap, omdat in het vooroorlogse Duitsland deze tak van industrie vooral in het westen was ontstaan. Dat men koos voor de ontwikkeling van een eigen basis-industrie was een duidelijk teken dat men niet echt meer rekende op een spoedige hereniging van de beide Duitslanden. Dit gevoel leefde blijkbaar ook bij veel inwoners van de DDR: in de jaren vijftig 'stemden velen met hun voeten' tegen het socialisme, en vertrokken naar de Bondsrepubliek. Hun totale aantal is moeilijk exact aan te geven. In 1949 heeft de Bondsrepubliek een registratiesysteem ingevoerd, maar hiermee werden alleen de mensen geteld die zich bij een opvangcentrum hebben gemeld. Dit waren er volgens West-Duitse gegevens tussen 1949 en 1955 1,4 miljoen, daarna tot 1961 nog eens 1,3 miljoen (Weber 1999, p. 151). Maar sommige mensen trokken rechtstreeks naar familieleden, zonder zich te laten registreren. Overigens moet men voorzichtig zijn met deze cijfers: circa tien procent keerde terug naar de DDR, om voor een deel later toch weer de stap naar de Bondsrepubliek te zetten. Daarom zijn sommige mensen meermalen in de statistiek opgenomen (Judt 1997, p. 545). Een DDR-boek uit 1959 omschrijft de migratiebewegingen in de jaren vijftig als volgt:

'Eine Anzahl von Menschen erlag aber auch den Lockungen des 'goldenen Westens' und wanderte nach Westdeutschland ab. Vielfach wurde dabei eine direkte organisierte Abwerbung von Fachleuten durch Handlanger des westdeutschen Monopolkapitals nachgewiesen. Immer größer wird jedoch die Zahl derjenigen, die vom 'Wirtschaftswunder' der Bundesrepublik bitter enttäuscht in die Deutsche Demokratische Republik zurückkehren, und im gleichen Maße, wie die Krisenerscheinungen in der westdeutschen Wirtschaft infolge der Atomkriegspolitik der Bonner Regierung zunehmen, steigt auch die Zahl der ehemaligen Bundesbürger, die um Aufnahme in die DDR bitten.' (Autorenkollektiv 1959, p. 54).

Het aantal migranten verschilde sterk per jaar, waarbij merkbaar is dat men vooral reageerde op politieke veranderingen. De ontevredenheid met het SED-bewind kwam vooral tot uiting tijdens de opstand op 17 juni 1953. Deze opstand begon in Oost-Berlijn, maar sloeg al snel over naar andere grote steden. De oorzaak was vooral gelegen in de verslechterde economische situatie, die veroorzaakt was door de economische chaos die volgde op het begin van de collectivisatie van de landbouw, en de onteigeningen in industrie en handel. De aanleiding was het besluit van de regering om de arbeidsnormen in de industrie met tien procent te verhogen. Deze al in mei genomen maatregel werd niet duidelijk teruggenomen tijdens de afkondiging van de zogenaamde *Neuer Kurs* in de eerste helft van juni.

In het gehele Oostblok was de dood van Stalin (maart 1953) aanleiding om de scherpe kantjes van de ontwikkeling van het socialisme weg te slijpen. In de *Neuer Kurs* werd onder andere aangekondigd dat de sterke aandacht voor de zware industrie zou verminderen, en dat de pressie op de boeren om toe te treden tot de coöperaties zou afnemen.

In de ogen van velen kwamen deze maatregelen te laat, terwijl anderen geen vertrouwen hadden in de uitvoering, zodat het toch tot een opstand kwam. Met harde hand, en met behulp van Sovjet-tanks werd de opstand neergeslagen, waarbij volgens officiële DDR-cijfers 21 doden zijn gevallen. Overigens had de opstand zich buiten Berlijn vooral verbreid in het zuiden van de DDR, waar immers de meeste industrie-arbeiders te vinden waren (DDR Handbuch 1985). In 1953 verhuisde een record aantal mensen van de DDR naar de Bondsrepubliek. Volgens Christoph Stölz zou de DDR slechts vier jaar hebben bestaan als de opstand van 1953 was geslaagd (lezing Stölz 2002).

De 'nieuwe koers' bleek in de praktijk weinig voor te stellen. Geleidelijk werd de straffe koers weer ingezet. De afronding van de collectivisatie in 1960 - waarover straks meer - en de nieuwe nationalisatiegolf in industrie en handel deden de vluchtelingenstroom weer sterk toenemen. In 1960 waren dat er bijna tweehonderdduizend geweest; tussen 1 januari 1961 en 13 augustus 1961 ongeveer 207.000 (Fischer Chronik 1999, p. 287). In de zomer van 1961 werkten naar schatting zestigduizend mensen in West-Berlijn, die in het oostelijk deel van de stad of elders in de DDR leefden (Bennewitz en Potratz 1994, p. 102). De bouw van de Muur, op 13 augustus, maakte aan de arbeidspendel en verhuizingen een einde. Daarmee kwam tevens een voorlopig einde aan de onstabiele situatie van de DDR.

Bestuurlijke herindeling

In 1952 vond een ingrijpende bestuurlijke hervorming plaats, die een einde maakte aan de - meer in theorie bestaande - contouren van een federale staat. De bestaande indeling in *Länder* werd door de machthebbers gezien als een weerspiegeling van het feodale en burgerlijke verleden. Volgens Ulbricht vormden de deelstaten een hinderlijke bestuurlijke tussenlaag; de ministeries van de deelstaten verzwaarden het werk van de centrale organen van de DDR, door bureaucratisch gedrag en 'lokaal-

Figuur 5.5 Bestuurlijke indeling 1952 - 1990: drie Bezirke.

patriottisch denken'. Bovendien waren de medewerkers slecht opgeleid en niet tot leiding geven in staat. In alle Oostblokstaten moesten gelijklopende bestuurlijke eenheden ontstaan die een neerslag vormden van het 'democratisch centralisme'. In juni 1952 kregen de *Länder* opdracht om te komen tot een herindeling van hun gebied door de opsplitsing in Bezirke, die gebaseerd moest zijn op economische structuren. Zo verdwenen de *Länder*, en ontstonden 15 *Bezirke*, inclusief Oost-Berlijn (dit laatste onder protest van de Westerse geallieerden). Met de vorming van de Bezirke werd het aantal *Stadt- en Landkreise* uitgebreid van 143 naar 217, officieel om een grotere binding tussen burger en staat te kunnen realiseren. De gemiddelde bevolkingsomvang van een *Kreis* werd teruggebracht van 118.000 naar ongeveer 70.000 (Wartenberg 1993).

Mecklenburg-Vorpommern werd opgedeeld in de Bezirke Rostock, Neubrandenburg en Schwerin, op basis van de economische hoofdfunctie. Het was duidelijk dat het Bezirk Rostock als het belangrijkste Bezirk van de drie werd gezien, met zijn functies op het gebied van havens, visserij, werven, buitenlandse handel en toerisme. De Bezirke Schwerin en Neubrandenburg hadden de landbouw als hoofdfunctie, maar deze Bezirke moesten ook dienen als achterland van het Bezirk Rostock.

Het Bezirk Rostock had een merkwaardige en onhandige langwerpige vorm. Deze keuze had ook te maken met het principe dat de militaire 'buitengrenzen' met het Westen (met name de Oostzeekust) binnen één Bezirk moesten vallen. Mede door dit soort politieke overwegingen kenden de Bezirke en Kreise een uiteenlopende omvang, bevolkingsomvang, en beroepsstructuur.

De ideologische dimensie van de bestuurshervorming kwam ook tot uiting in de hoofdstadkeuze in de Bezirke, zoals goed geïllustreerd kan worden aan de hand van Bezirk Neubrandenburg. Zowel Neustrelitz als de stad Neubrandenburg kwamen als hoofdstad in aanmerking. Beide waren ongeveer even groot (respectievelijk 27.000 en 22.000 inwoners in 1950). De keuze viel niet op de oude residentie en cultuurstad Neustrelitz, maar op het tijdens de oorlog zwaar verwoeste Neubrandenburg, dat door de herbouw en hoofdstadfunctie zou kunnen uitgroeien tot het symbool van de nieuwe staat. En groeien deed de stad dan ook, en wel met meer dan driehonderd procent, naar 68.000 inwoners in 1989; Neustrelitz bleef ongeveer even groot (Rutz e.a. 1993, p. 60).

De Bezirke hadden vooral tot doel de op nationaal niveau genomen besluiten binnen hun gebied tot uitvoering te brengen. Het merendeel van de bedrijven werd bestuurd door de centrale ministeries in Berlijn. Wel stonden grote delen van de voedselverwerkende industrie onder leiding van het Bezirk, in het kader van de regionale zelfverzorging. Tevens vielen onderwijs, gezondheidszorg, woningbeheer en detailhandel direct onder de leiding van een Bezirk.

De toename van het aantal Kreise had tot gevolg dat meer stadjes een administratieve functie moesten krijgen. In een dunbevolkt gebied als de drie noordelijke Bezirke, met weinig steden, was dit niet zo eenvoudig (Rutz e.a. 1993, p. 55-78). Bij de indeling van Bezirke en Kreise werden historische en administratieve tradities bewust genegeerd.

Bevolking

De bevolkingsontwikkeling tot de bouw van de Berlijnse Muur in 1961 is vooral bepaald door de migratie naar de Bondsrepubliek. De migratiebalans met West-Duitsland bedroeg tussen 1950 en de bouw van de Muur 2,1 miljoen personen (Fischer Chronik 1999, p. 297). In het Bezirk Rostock daalde in de periode 1950-64 het aantal inwoners van iets meer dan 560.000 naar 485.000, grotendeels door deze migratie (Forschungsbericht SGG 1980). Ook in het Bezirk Neubrandenburg daalde het totaal aantal inwoners, en wel van 715.000 in 1950 naar 651.000 in 1960 (W. Albrecht 1969). Toch viel dit verlies in vergelijking tot de zuidelijke Bezirke nog mee; omdat het geboortenoverschot in het Noorden duidelijk hoger was dan in het Zuiden.

Er werd verhuisd naar de Bondsrepubliek, maar ook de migratie naar de zuidelijke industriële Bezirke was omvangrijk (Benthien en Weber 1975, p. 272). Daarnaast trok men van het platteland naar de steden, waarbij vooral de trek naar de steden Rostock en Neubrandenburg voor het Noorden van belang was. Het waren vooral jonge mensen die vertrokken, waardoor het platteland langzaam vergrijsde.

In de Landkreis Greifswald nam het totaal aantal inwoners in de periode 1950-1964

af met ongeveer 4.500 personen (uitgangssituatie 28.500). In dezelfde periode groeide de stad Greifswald met ongeveer 4.000 inwoners (Von Känel 1969). Met name voor de kleine nederzettingen zijn de consequenties dramatisch geweest. In het gebied rond Bandelin verloren de kleine nederzettingen gemiddeld 24 procent van het aantal inwoners (het plaatsje Kölzin verloor zelfs bijna 60 procent). Dit plaatst de groei van Bandelin (58 procent), dankzij het huisvesten van de MTS, in een nog opmerkelijker daglicht (zie kader op p. 145-146).

De mensen die direct bij de *innerdeutsche Grenze* woonden hebben soms op ingrijpende wijze gemerkt dat de grens steeds harder werd. In het voorjaar van 1952 werd op last van de Sovjet-Unie een 500 meter brede *Schutzstreifen* ingesteld, die direct onder controle van de grenspolitie stond. Alleen met een speciaal stempel in het persoonsbewijs mocht men in dit gebied wonen of verblijven. Ook in de aansluitende vijf kilometer brede *Sperrzone* golden speciale maatregelen, zoals een verplichte registratie van bewoners en een vergunningenstelsel voor bezoekers. Ook werden *Sperrstunden* ingesteld. In mei 1952 trad de *Aktion Ungeziefer* in werking, die officieel tot doel had om ‘buitenlanders, staatloze burgers, criminelen en personen die een gevaar waren voor de antifascistisch-democratische orde’ uit het grensgebied te verwijderen. Volgens de nadere toelichting dacht men vooral aan ‘dieven, moordenaars, werklozen en prostituees’ (Bennewitz en Potratz 1994, p. 380). In werkelijkheid ging het om personen die kritiek hadden op de DDR, of die vaak een bezoek brachten aan de andere kant van de grens, bijvoorbeeld om familie te bezoeken. Het initiatief voor deze actie was uitgegaan van de Sovjet-Unie. In 1952 woonden ongeveer 389.000 in de vijf kilometer brede *Sperrzone*, hiervan zijn er 8.369 *ausgesiedelt* in de maanden mei en juni: zij zijn gedeporteerd naar andere delen van de DDR (Bennewitz en Potratz 1994, p. 64). Vanuit Mecklenburg zijn 1.954 personen gedeporteerd; van hen is bekend wat de officiële reden van de gedwongen verhuizing was (zie tabel 5.2).

Er was bij de selectie van personen sprake van veel willekeur. De gedeporteerden werden gehuisvest in noodbarakken of leegstaande woningen, in soms afgelegen dorpen. Over *Aktion Ungeziefer* werd in de DDR-media niet bericht; in het grens-

Reden	Aantal
Politieke redenen	233
Reactionairen	156
Criminelen	217
Onbetrouwbare personen	623
Totaal	1.954

Tabel 5.2 *Officiële redenen voor Aus-siedlung uit het grensgebied van Mecklen-burg, mei-juni 1952. Bron: Bennewitz en Potratz, 1994, Dokument 12.*

gebied was zij echter wel bekend. Het resultaat was een sterk stijgende stroom *Umsiedler* uit het grensgebied naar de Bondsrepubliek (Bennewitz en Potratz 1994, p. 83).

Collectivisatie van de landbouw

De tweede partijconferentie van de SED besloot in 1952 tot 'de vrijwillige voorbereiding van het socialisme op het platteland' door de stichting van landbouwcoöperaties, de *Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften* (LPG). Om de overgang naar het socialisme te verlichten werden drie typen LPG's gevormd, met een verschillende graad van deelname van de individuele boer aan het collectieve bedrijf. Bij LPG-type 1 brachten de boeren alleen hun akkerland in; vee, machines, weide en hooiland bleven privébezit. Bij type 2 werden ook trekdieren en andere machines ingebracht. In het geval van type 3 werd al het privébezit overgedragen aan het collectief (hoewel men formeel eigenaar bleef); een halve hectare grond mocht benut worden voor privébewerking.

Vanaf het begin van de collectivisatieperiode werd benadrukt dat de boeren vrijwillig tot een LPG moesten toetreden, zo blijkt ook uit de woorden van Walter Ulbricht op het eerder genoemde partijcongres in 1952:

Ich halte es für notwendig, von der Tribüne dieser Konferenz herab den Grundsatz der absoluten Freiwilligkeit bei der Organisation solcher Genossenschaften ausdrücklich zu unterstreichen und auf die Unzulässigkeit der Anwendung irgendeines Zwanges gegenüber den Bauern in dieser Frage hinzuweisen' (Polzin e.a. 1965, p. 167).

Men baseerde dit vrijwilligheidsprincipe op het gedachtengoed van Lenin. Door middel van propaganda, en het tonen van voorbeeldbedrijven, zou men de privéboeren moeten overhalen om toe te treden tot de socialistische landbouw. In de literatuur uit de jaren vijftig wordt begripvol beschreven dat niet elke boer het vermogen had om snel de voordelen van het nieuwe systeem te begrijpen.

In de officiële geschiedschrijving van Polzin (1955, p. 169-71) worden de boeren ingedeeld in drie groepen, naar gelang hun snelheid van toetreding tot de LPG. De eerste groep was onmiddellijk overtuigd, terwijl de tweede groep nog wat tijd nodig had. Kenmerkend voor de toon van de jaren vijftig is zijn beschrijving van de derde groep:

'Ein dritte Gruppe lehnte in den ersten Jahren grundsätzlich das Neue auf dem Dorfe ab. Das geschah teilweise aus Unkenntnis der Perspektiven des Sozialismus, auf Unklarheiten in den politischen Grundfragen, aus kleinkapitalistischen Familientraditionen und aus Einflüsterungen der imperialistischen Propaganda, denen Gehör geschenkt wurde.'

Het argument dat de kleine boer geneigd is tot kapitalistisch handelen, daarbij gevoed door propaganda van de klassenvijand, vinden we ook terug bij Rühle (1958):

'Anderseits liegt in der Kleinproduktion die ökonomische Wurzel für das Entstehen von Kapitalismus. Mancher wohlhabende Mittelbauer hat im Kreis Strasburg vergessen, dass er diesen Wohlstand ohne die Agrarpolitik des Arbeiter-und-Bauern-Staates und ohne das Vorherrschen sozialistischen Eigentumsformen in der Industrie und in anderen Zweigen der Volkswirtschaft nicht erreicht hätte. Die Forderung nach 'freier Wirtschaft', die auch von einigen Einzelbauern im Kreis Strasburg erhoben wird, inspiriert vom westlichen Propagandaapparat, ist ein Ausdruck der der Kleinproduktion innewohnenden Tendenz zum Kapitalismus' (p. 222).

De teneur is duidelijk: in principe stond vrijwilligheid voorop, maar hoe langer het duurde voordat een boer overtuigd was, des te langer stond hij ook onder invloed van de afwijkende opvattingen van de imperialistische krachten, zodat zijn latent aanwezige kapitalistische gevoelens een kans konden krijgen. De bekeringscampagne had echter in 1957 nog niet veel resultaat gehad. Tot dat jaar waren er in de DDR 6.691 LPG's ontstaan, goed voor ongeveer een kwart van de landbouwgrond. Gedurende de eerste jaren waren het overwegend nieuwe boeren, arbeiders en eigenaren van zwakke bedrijven die tot een LPG toetraden. In 1957 maakten de *Altbauern* slechts ongeveer 13 procent van de LPG-leden uit (DDR Handbuch 1985, p. 16-17). Dit beeld wordt bevestigd door Rühle's beschrijving van Kreis Strasburg. Bij de oprichting van de eerste LPG van Kreis Strasburg (in Grauenhagen) op 15 augustus 1952 bestond het oprichtingscomité uit 12 personen: 6 nieuwe boeren, 4 echtgenotes, een industrie-arbeider en een smid. Van deze 12 personen was niemand van oorsprong boer van beroep. Van de zes nieuwe boeren waren er vier vroeger industrie-arbeider, en twee landarbeider geweest. Volgens Rühle (p. 225) was deze situatie karakteristiek voor bijna alle LPG's in Kreis Strasburg. Het gebrek aan vakkennis was uiteraard zeer nadelig voor de landbouwproductie van de LPG's in de eerste jaren. De ervaren boeren stroomden echter nog niet massaal naar de socialistische landbouw.

De LPG's die ontstaan waren behoorden overwegend tot het type 1. Het betrof hier hoofdzakelijk boeren die voor de oorlog een eigen bedrijf hadden gehad. De boeren die tijdens de landhervorming land hadden gekregen werden veelal lid van een LPG-3.

Nadat in de jaren 1958 en 1959 de psychologische druk op de overgebleven 530.000 niet-socialistische bedrijven (66 procent van de landbouwgrond) nog maar weinig resultaat had opgeleverd, ging de SED in het voorjaar van 1960 over tot de inzet van alle middelen tegen de resterende privé-bedrijven. Gedurende deze periode, die in de officiële geschiedschrijving bekend staat als de *sozialistische Frühling* werd binnen drie maanden 2,5 miljoen hectare (39 procent van de landbouwgrond van de DDR) gecollectiviseerd - evenveel als in de acht jaar daarvoor (DDR Handbuch 1985, p. 16-17). Weber (1999, p. 214) beschrijft een boer uit Mecklenburg, die in 1960 herhaaldelijk op het matje moest verschijnen bij de dorpsautoriteiten, maar absoluut niet van plan was om zijn zelfstandigheid op te geven. Op 9 maart wordt de druk maximaal: *'Es blieb mir dann keine andere Möglichkeit mehr als unter Druck*

zu unterschreiben.... Ich konnte nun nicht mehr länger diese Zustände in der LPG ertragen und setzte mich mit meiner gesamten Familien nach West-Berlin ab.'

In de Landkreis Greifswald waren van de in totaal 101 LPG's er 38 pas in 1960 'ontstaan' (Meyer en Pagel 1977, p. 52).

Tegenvallende ontwikkeling van de landbouw

Hoewel exacte cijfers ontbreken is het duidelijk dat de landbouwproductie in de jaren vijftig tegenviel. Daar zijn een aantal redenen voor aan te geven, die voor een deel door Rühle (1958) beschreven worden. De hoofdreden is duidelijk: de beste boeren bleven zich zo lang mogelijk verzetten tegen de collectivisatie, maar ze konden door allerlei beperkingen maar weinig producten voor de markt produceren. Hiervoor zou de groeiende collectieve sector moeten zorgen, maar de meeste vluchtelingen en voormalige landarbeiders die hierin werkzaam waren ontbrak het aan ervaring en kennis om een goed bedrijf op te bouwen. Rühle (1958, p. 237) klaagt over slechte organisatie en onvoldoende inzet op de bedrijven. Daar kwam nog bij dat de LPG's onvoldoende gesteund werden: er was een tekort aan bouw materiaal, voedselgewassen en financiële middelen. Bovendien was er in de collectieve sector een ernstig tekort aan arbeidskrachten, niet in het minst door de continue stroom vluchtelingen naar de Bondsrepubliek. In de socialistische sector waren gemiddeld 11,3 arbeidskrachten per 100 ha. landbouwgrond werkzaam, tegen 27 in de privésector.

Duidelijk is wel dat de landbouw direct na het 'revolutiejaar' 1960 zware klappen opliep; met name de akkerbouw kende in 1961 een productiedaling die, afhankelijk van het product, twintig tot vijfendertig procent bedroeg (Fischer Chronik 1999, p. 296).

Een apart probleem vormden de ÖLB's (*Örtliche Landwirtschaftsbetriebe*). Dit waren landbouwgronden die afkomstig waren van boeren die de wijk hadden genomen naar de Bondsrepubliek, of die behoord hadden tot de slechte stukken grond van de vroegere *Güter* of staatsdomeinen.

Schütt (1956) geeft een indruk van de omvang van de verlaten landbouwgrond in het gebied tussen de Recknitz en de Strelasund, in de zomer van 1952. Volgens hem was in menig dorp meer als één derde van de landbouwgronden die in handen was gegeven van *Neubauern* verlaten. Het vertrek was wezenlijk groter uit gebieden die tot 1945 een *Gutsstruktur* kenden (waar derhalve ook meer *Neubauern* waren), zoals het noordoosten en zuidwesten van genoemd gebied. In het zuidwesten was het vertrek het hoogste, als gevolg van mindere bodemvruchtbaarheid. De gebieden die tot de oorlog gedomineerd werden door familiebedrijven, zoals het noordwesten, kenden een aanzienlijk geringer vertrek. Velen verlieten ook na 1952 hun (nieuwe) bedrijf; Schütt (1956, p. 96) schat dat halverwege de jaren vijftig het aandeel verlaten bedrijven in veel gemeenten tot ongeveer 50 procent was gestegen.

Aanvankelijk bestond de tendens dat privéboeren deze braakliggende stukken toe-

voegden aan hun grondbezit. Omdat groeiende privébedrijven haaks stonden op de ideologische koers, werd besloten om van genoemde landbouwgronden aparte bedrijven te maken. In 1956 maakte de ÖLB in het Bezirk Neubrandenburg 5,5 procent van het landbouwooppervlak uit, maar plaatselijk, zoals in Kreis Strasburg, was dit veel hoger (15 procent) (Rühle 1958, p. 260).

De ÖLB's waren nauwelijks rendabel te maken: de akkers lagen niet aaneengesloten, en het was een groot probleem om arbeidskrachten te vinden, zodat een groot deel van de grond onbewerkt bleef. De eerste arbeiders van het ÖLB in Bandelin waren twaalf vrouwen uit Thüringen. Overigens gold het tekort aan arbeidskrachten in mindere mate ook voor de LPG's.

Vergeleken met de jaren zeventig en tachtig waren de LPG's nog niet groot. Als voorbeeld kan de gemeente Züssow in Kreis Greifswald dienen. In 1961 waren er zes LPG's, waarvan drie van het meest gewenste type 3. Deze drie, met de welluidende namen *Freiheit*, *Walter Ulbricht* en *Traktor*, waren respectievelijk 338, 377 en 619 hectare groot.

De overige drie LPG's, type 1, waren veel kleiner (respectievelijk 37, 49 en 68 hectare). Uit hun namen blijkt al een geringere bekentenissen tot het socialisme: *Gute Furche*, *Lindenweg* en *Einigkeit* (Radstaak en Huisman 1991, p. 53).

Een ander algemeen probleem was het tekort aan woonruimte op het platteland. De bouwprioriteiten van de centrale overheid lagen duidelijk in de steden. Zo zijn in Kreis Greifswald in de periode 1952-61 maar 377 woningen gebouwd, tegen 908 in de periode 1948-52 (Dethloff 1980). De dorpen met een MTS of een belangrijke landbouwcoöperatie werden evident bevoordeeld bij de verdeling van de te bouwen woningen, zoals Neu Boltenhagen, Wusterhusen, Bandelin en Züssow.

Ruimtelijke planning vanuit nationaal perspectief

Het leek er aanvankelijk op dat de centrale machthebbers het belang van ruimtelijke planning inzagen. Op het vierde partijcongres in 1954 werd bepaald dat men meerjarenplannen wilde (*Perspektivpläne*), waarin zowel de sectorale planning als de ruimtelijke planning een plaats zouden krijgen. Men noemde dit *komplexe Planung*. Maar het was de verdere ontwikkeling van de economie die ten grondslag lag aan de geformuleerde wensen. De vergroting van het investeringsvolume (vooral in de zware industrie) gedurende het eerste 5-jarenplan had tot gevolg dat de locatieplanning (*Standortplanung*) als onderdeel van de planning steeds belangrijker werd. De *Standortverteilung der Produktivkräfte* stond centraal: een term die de ruimtelijke planning tot het einde van de DDR zou domineren, en die exact aangeeft dat de ruimtelijke planning ondergeschikt was aan de economische planning.

Eind jaren vijftig houdt een speciale commissie van de *Staatliche Plankommission* zich bezig met de locatieplanning. In een document uit 1958 (in Judt 1997, p. 153-54) staat het volgende te lezen:

1. Die Verteilung unserer Industrie zeigt eine äußerst einseitige Zusammenballung auf die mitteldeutschen Gebiete. Dort sind 9/10 der insgesamt in der Industrie Beschäftigten konzentriert, Diese Zusammenballung ist mit bedeutenden ökonomischen und politischen Schwierigkeiten in den überbelasteten Gebieten, aber auch mit einer teilweisen Stagnation der unterentwickelten Gebiete verbunden. Die Lenkung der Standortverteilung der Investitionen [...] muß darauf gerichtet sein, [...] eine weitere Verschärfung der Lage in den Ballungsgebieten unserer Industrie [...] zu verhindern; [...] in den nördlichen Gebieten Ansatzpunkte für die Ansiedlung von Industriekomplexen und die dafür erforderlichen Voraussetzungen in verkehrs-, versorgungstechnischer und städtebaulicher Hinsicht zu schaffen; [...] örtliche Arbeitskräftereserven durch Ansiedlung von Industrieobjekten zu erschließen; [...] Schaffung wirtschaftlicher Impulse für verschiedene vom Krieg zerstörte Städte der DDR. [...]

3. Bei der Verlagerung der Investitionen nach dem Norden sind vor allem folgende Gebiete vorzusehen: [...] Das Oder-Gebiet nördlich Frankfurt/O., [...] das Gebiet Neubrandenburg und Neustrelitz, [...] das Gebiet Schwerin, Ludwigslust [und] das Gebiet Neuruppin [...]

Uit dit citaat spreekt duidelijk het streven om de industrie beter over het grondgebied van de DDR te spreiden, en meer te investeren in de noordelijke Bezirke.

Ruimtelijke planning in de Bezirke

De ruimtelijke planning was een afgeleide van de economische planning. Dit bleek ook uit de keuze van het instituut dat de ruimtelijke planning moest ontwikkelen. Met de keuze van de *Deutsche Bauakademie* werd de voorkeur gegeven aan een instituut dat nauw verbonden was met de sectorale planning; bovendien verkoos men een instituut op centraal niveau boven een oplossing op Bezirksniveau. Een toenmalige medewerker van de dienst *Territorialplanung* in Neubrandenburg gaf tijdens een interview door middel van een voorbeeld inzicht in de relatie tussen centraal en regionaal niveau in deze periode. Omdat gedurende deze jaren de vleesproductie tegenviel, had men op centraal niveau bedacht dat de meren van de *Mecklenburgische Seenplatte* moesten worden benut voor de productie van eenden en vis. Aan het bureau in Neubrandenburg werd niet gevraagd of dit mogelijk was; op een dag kwam een vertegenwoordiger van de centrale planorganen opdracht geven een paar meren aan te wijzen.

Aan de hand van de al in de vorige paragraaf genoemde studie van Albrecht (1972) kunnen we opmaken dat er in de periode 1952-61 vele, tevergeefse, pogingen zijn gedaan om te komen tot een afgewogen ruimtelijke planning. Er kwamen in de Bezirke wel afdelingen *Gebietsplanung*, die zich specifiek met ruimtelijke planning moesten bezighouden, maar deze hadden in de praktijk maar weinig invloed. In het bezirk Neubrandenburg ontstond zo'n afdeling pas in 1957. Er werkten maar weinig mensen. Die er wel werkten, konden nauwelijks beschikken over relevant cijfer- en

kaartmateriaal en werden nauwelijks ingeschakeld bij economische planning. In Neubrandenburg waren vijf van de zes medewerkers afkomstig uit de zuidelijke Bezirke, zodat maar weinig gebiedskennis voorhanden was.

De ministerraad had in 1955 besloten dat de MTS-dorpen het *Siedlungspolitische Schwerpunkt* op het platteland vormden. Al snel na dit besluit kwam de *Bauakademie* met richtlijnen voor de geleding van het nederzettingennet, waarbij ze had gekozen voor de volgende hiërarchie:

1. *MTS-Dörfer*, als locatie van de centrale MTS, die het zwaartepunt zouden vormen in het landelijk gebied, met politieke, economische en culturele opgaven. Bij vervulling van de locatievoorwaarden (centrale ligging, voldoende omvang, bouwmogelijkheden), zou de (uit)bouw van tal van centrale voorzieningen gerealiseerd moeten worden;
2. *Hauptdörfer (Zentraldörfer)*, waarin een MTS-brigadesteunpunt gevestigd zou zijn. Deze dorpen moesten een verzorgingsgebied hebben van 1.600 - 2.000 inwoners. Omdat men er van uitging dat de landbouw nog lange tijd een werkbezetting van 15-18 arbeidskrachten per 100 hectare landbouwgrond zou kennen, betekende dit een verzorgingsgebied van 3.000 - 4.000 hectare;
3. *Dörfer ohne zentrale Bedeutung (Nebendörfer)*, onderverdeeld in dorpen met, en zonder MTS-steunpunt.

In de publicatie van deze richtlijnen (Dorfplanung 1955) is de opmerking te lezen dat de locatiekeuze van bestaande MTS'en misschien niet in alle gevallen gelukkig was geweest.

De Bezirken kregen de opdracht om de bestaande locaties te onderzoeken. Binnen een recordtijd van drie maanden moest men uitsluitsel geven, hetgeen een gedegen onderzoek uitsloot. In het Bezirk Neubrandenburg ging men in juni 1956 akkoord met de voorgestelde hiërarchie van nederzettingen, op basis van het bestaande MTS-netwerk.

Dat was een ongelukkig besluit, want uit later onderzoek van de afdeling *Gebietsplanung* bleek dat het merendeel van deze locaties ongunstig was, zowel wat betreft de verkeersligging als wat betreft het voorzieningenniveau. In het Bezirk Neubrandenburg waren er in 1959 in totaal 68 MTS-dorpen, waarvan dertien in een stedelijk gebied, acht in historisch gegroeide dorpen. Het merendeel (47) echter lag in voormalige Gutsdorpen, zonder centrale functies en veelal slecht bereikbaar. De nieuw te plannen centrale voorzieningen zouden ideologisch gezien in de MAS/MTS-dorpen moeten plaatsvinden, ook al was dat vanuit het oogpunt van bereikbaarheid niet gunstig.

Op Bezirksniveau had men inmiddels begrepen dat het MTS-netwerk als uitgangspunt voor het nederzettingennetwerk misschien toch niet zo gunstig was. Op centraal niveau besloot het vijfde Partijcongres van de SED in 1958 dat in elke Kreis één hoofddorp een voorbeeldorp moest worden:

'um dadurch am konkreten Beispiel die Verwirklichung des gesellschaftlichen Zielstellung und die schrittweise Überwindung des Gegensatzes zwischen Stadt und Land demonstrieren zu können'

Bovendien moesten de Kreise voor elke gemeente een *komplex-territorialer Plan* opstellen:

'Die Pläne müssen Klarheit über die sozialistische Perspektive des Dorfes schaffen und zu einem weiteren Aufschwung der sozialistischen Umgestaltung in der Landwirtschaft führen' (Albrecht 1972, p. 113)

Voor de opstelling kregen de Kreisen vijf maanden de tijd, hoewel het zowel in de gemeenten, als in de Kreisen ontbrak aan gegevens, kaarten en competent personeel.

In Neubrandenburg was de kort daarvoor opgerichte afdeling *Gebietsplanung* in 1958 begonnen met het maken van *Kreisplanungen*, waarbij men de richtlijnen van de *Staatlichen Plankommission* en de *Bauakademie* volgde.

Men kwam tot een indeling van nederzettingen in vijf categorieën, waarbij vooral gekeken werd naar het te ontwikkelen voorzieningennetwerk. Het voert te ver om deze categorieën uitvoerig te bespreken. Van belang is wel het gegeven dat de onderzoeksgroep (wederom) tot de conclusie kwam dat het voorgestelde netwerk sterk afweek van het nog steeds gehanteerde MTS-netwerk.

Ook indien men alleen belang wilde hechten aan economische criteria, bleek dat als gevolg van de schaalvergroting het bestaande stelsel van MTS-invloedsgebieden niet meer opging. Het was voor de ruimtelijke planning een grote hindernis dat niet duidelijk was hoe de landbouw zich verder zou ontwikkelen. We moeten daarbij bedenken dat het collectivisatieproces in deze jaren nog onbevredigend verliep: er waren nog te weinig LPG's, en indien aanwezig dan waren ze overwegend van het eerste type. We vinden dus - eind jaren vijftig - door elkaar: kleine en grotere privébedrijven, kleine LPG's-1 (gemiddeld dertig hectare) en weinig LPG's-3 (gemiddeld driehonderd hectare).

De gewenste nederzettingenplanning moest vooruitlopen op de komende schaalvergroting, maar in welk tempo deze zou verlopen, en welke schaal gehanteerd moest worden, was onduidelijk. De groep *Gebietsplanung* in Neubrandenburg koos als uitgangspunt een *Kooperationsbereich* van 1.500 tot 2.000 hectare, uitgaande van een verregaande samenwerking tussen verschillende LPG's. Daarmee was ze haar tijd vooruit: pas in de jaren zeventig werd de schaalvergroting ingezet, en werd het *Kooperationsbereich* steeds meer gehanteerd als planningseenheid.

Helaas werden alle voorstellen door de Bezirksleiding afgewezen (Albrecht 1972, p. 130). De redenen hiervoor worden door Albrecht niet heel duidelijk aangegeven, maar zijn tussen de regels van de tekst wel te lezen: de autoriteiten vonden ruimtelijke planning volstrekt onbelangrijk. Het was voor medewerkers van de groep *Gebietsplanung* frustrerend dat ze nauwelijks konden beschikken over statistieken of over kaarten (relevante kaarten van de *Länder* die tot 1952 bestonden waren wegge-

goid), en dat ze bovendien geen enquêtes bij de bevolking mochten afnemen. Nog frustrerender was het feit dat ze zich bij het opstellen van de ruimtelijke plannen moesten baseren op een landbouwstructuur van begin jaren vijftig (met MTS'en als basis), terwijl op politiek niveau al was besloten tot een radicale schaalvergroting - een gegeven dat maar weinigen bekend was, in ieder geval niet bij de ruimtelijke planners.

Concluderend voor deze periode kan worden gesteld dat de ontwikkeling van het nederzettingensysteem sterk is beïnvloed van bovenaf, waarbij ideologische motieven een grote rol speelden. Oude nederzettingen, waar al voorzieningen voorhanden waren, werden benadeeld ten gunste van nieuwe nederzettingen. Schütt (1956, p. 96) drukt zich hierover kernachtig uit:

'Die starke staatliche Einflußnahme auf allen Gebieten des wirtschaftlichen und kulturellen Lebens verhindert eine Eigendynamik, die wie bei den Altsiedlungen nach einigen Jahren das Einspielen auf den wirtschaftlich rendabelsten Stand und ein harmonisches Einfügen in die Umgebung bewirkte. Die Folge ist, daß den Neusiedlungen vielfach der Charakter des Unfertigen und Planlosen anhaftet'

De basis voor het grote gewicht van de ideologie was al gelegd in 1952. Wederom Schütt:

'Bei der festlegung eines solchen Netzes von Zentraldörfern für die künftige Entwicklung durch die Regierung im Jahre 1952 hat man sich allerdings zu sehr von politischen Gesichtspunkten leiten lassen, indem der Anteil an Neubauern stets den Ausschlag gab und nicht das Maß der bereits vorhanden zentralen Funktionen eines Ortes, seine Verkehrslage u. dgl.m.'

5.3 1961-1971: stabilisatie en consolidatie

Algemeen

Door de bouw van de Muur kon de migratie naar de Bondsrepubliek vrijwel tot stand gebracht worden, waardoor het voortbestaan van de DDR voorlopig was gewaarborgd. Dit stelde de partijleiding in staat om orde op zaken te stellen, en voort te gaan met het uitbouwen van de socialistische maatschappij.

In 1964 werd een vriendschapsverdrag met de Sovjet-Unie afgesloten, waarin de onaantastbaarheid van de grenzen werd vastgelegd. Opvallend zijn de pogingen van Ulbricht om de DDR binnen de Oostblokstaten te positioneren als een staat die samen met de Sovjet-Unie voorop liep in de economische en maatschappelijke ontwikkeling.

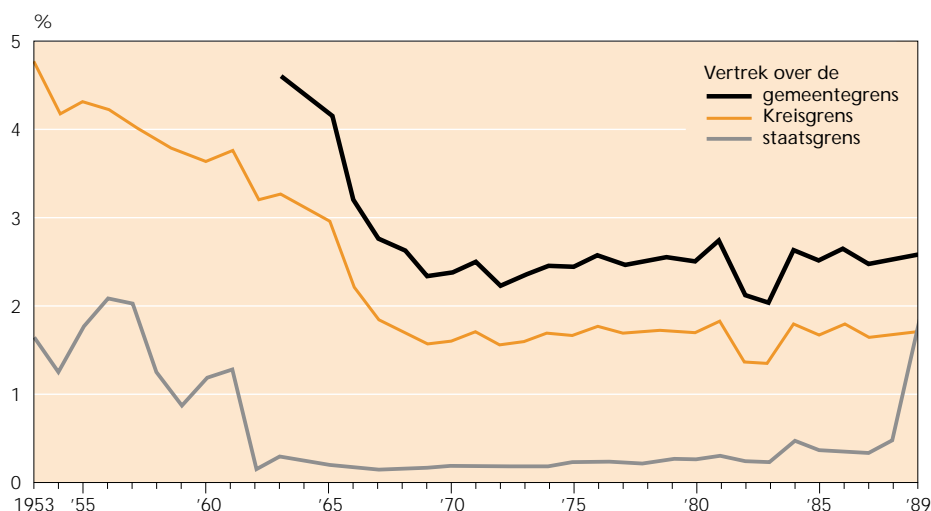
Volgens Ulbricht bevond de DDR zich in de socialistische fase van de wetmatige opeenvolging van maatschappijtypen. Het socialisme was volgens hem echter geen korte overgangsfase naar het communisme, maar een *'relativ selbständige sozialökonomische Formation in der historischen Epoche des Übergangs vom Kapitalismus zum*

Kommunismus im Weltmaßstab' (geciteerd in Richter 1991, p. 20). Daarmee werd de DDR in dezelfde ontwikkelingsfase geplaatst als de Sovjet-Unie (volgens eigen zeggen al sinds 1936 in de fase van socialisme). De DDR was een 'hooggeïndustrialiseerde samenleving', en het *Modell DDR* moest een voorbeeld voor andere Oostblokstaten zijn. Achter deze subtile omschrijvingen ging een poging verborgen om de DDR een meer zelfstandige plaats te verschaffen binnen het Oostblok. Van een breuk met dit blok kon natuurlijk geen sprake zijn, zoals ook duidelijk werd in augustus 1968, toen het DDR-leger participeerde in het neerslaan van de 'contrarevolutie' in Tsjecho-Slowakije.

Tijdens het zesde Partijcongres in 1963 werd duidelijk dat de formele scheidslijnen tussen staat en partij in de praktijk weinig voorstelden. In de staatsorganen maakten belangrijke partijleden (of leden van de blokpartijen) de dienst uit. Ze voerden trouw de politiek van de SED uit. Van groot belang was de poging van de SED om de planeconomie beter te laten functioneren door het vergroten van de zelfstandigheid van de bedrijven. Op genoemd partijcongres in 1963 werd besloten tot de invoering van het *Neue Ökonomische System der Planung und Leitung der Volkswirtschaft* (NÖSPL): een hervormingskoers die in het verlengde lag van een voorzichtige hervormingspoging in de Sovjet-Unie ten tijde van Chroesjtsjov. Door een zekere decentralisatie van de besluitvorming moest de planeconomie van de DDR komen tot een grotere productie, om de groeiende economische kloof met de Bondsrepubliek te dichten. De leus werd voortaan 'voorbijstreven zonder in te halen' (*Überholen ohne einzuholen*). Menig DDR-burger vroeg zich af hoe zo'n bijzondere inhaalmanoeuvre technisch mogelijk was (Kenntemich e.a. 1993, p. 71).

Al snel bleek dat de hervormingskoers niet consequent werd doorgevoerd. De angst overheerste dat een politiek die gericht was op een decentralisatie van de economische besluitvorming het gevaar met zich droeg dat men de greep op ontwikkelingen verloor, en dat men allerlei moeilijk te beantwoorden vragen over de ideologie moest beantwoorden. In 1965 ging het *Neue Ökonomische System* zogenaamd een tweede fase in; in feite was het een terugkeer naar de zekerheid van de centrale leiding van de economie. Het feit dat in 1964 de onbehouwen hervormer Chroesjtsjov in de Sovjet-Unie aan de kant was geschoven zal ook zeker meegespeeld hebben bij de koerswijziging in Oost-Berlijn. Het was van groot belang dat het systeem van de centrale planning bleef sporen met het economisch systeem in de Sovjet-Unie.

De jaren zestig gaven een stijging van de levensstandaard te zien. Tussen 1960 en 1970 steeg bijvoorbeeld het aantal huishoudens dat een TV bezat van 17 naar 69 procent, terwijl iets meer dan de helft van de huishoudens een koelkast en een wasmachine kon aanschaffen. In 1970 had 16 procent een auto (Dennis 1988, p. 33). De welvaartskloof met de Bondsrepubliek bleef echter groot. Walter Ulbricht struikelde in 1971 over zijn eigen bijzondere inhaalpoging; hij werd op gezag van Moskou vervangen door Erich Honecker.

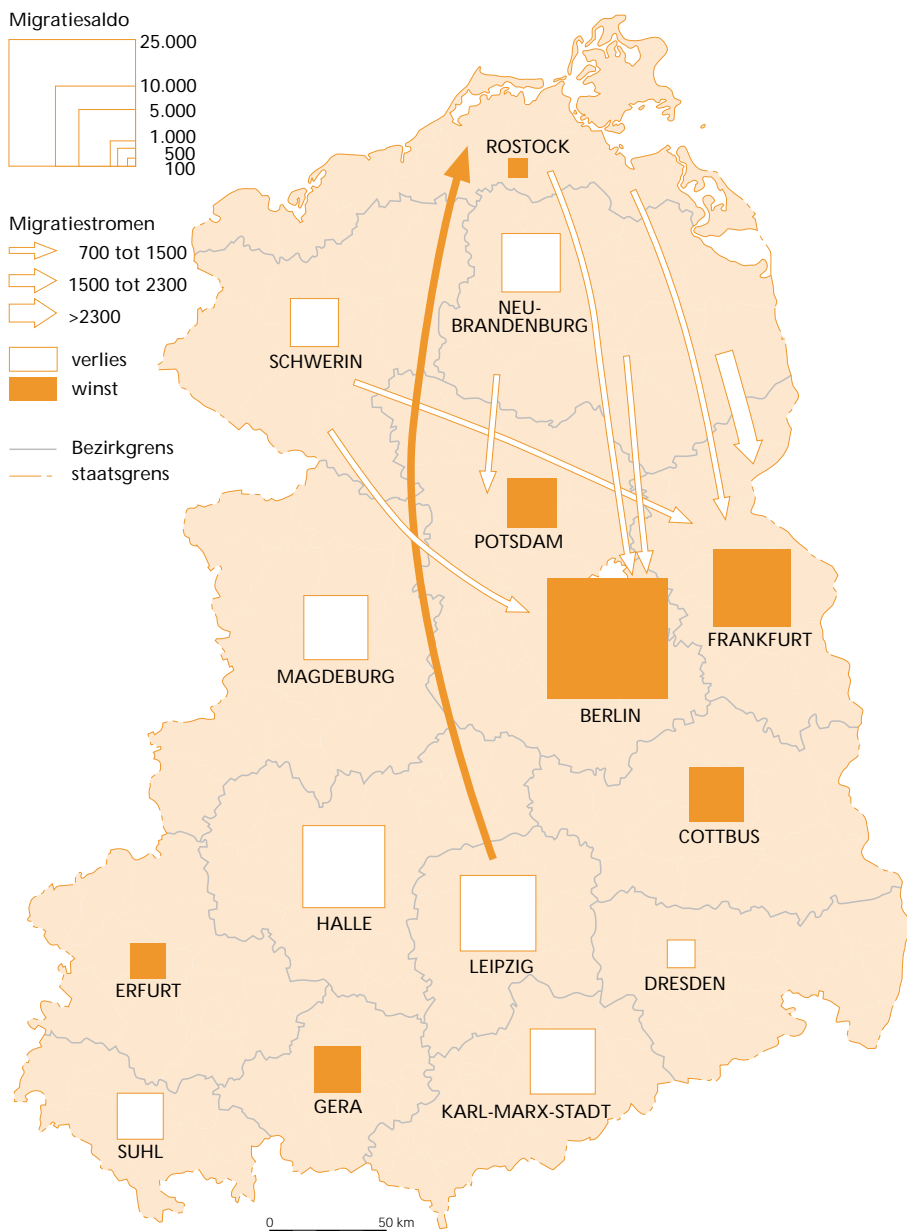
Figuur 5.6 Binnenlandse mobiliteit en vertrek uit de DDR, 1950-1989, als percentage van de woonachtige bevolking. Bron: Grundmann 1995, p. 52.

Bevolkingsontwikkelingen

Drie dagen na de bouw van de Muur werd door het Politburo van de SED besloten tot nieuwe *Aussiedlungen* uit het grensgebied van de *Staatsgrenze West*. In tegenstelling tot 1952 ging het initiatief nu niet uit van de Sovjet-Unie. Als gevolg van wat *Aktion Festigung* heette werden op 3 oktober ongeveer 3.200 personen met vrachtwagens gedeporteerd naar andere delen van de DDR. Uit het grensgebied van Bezirk Rostock en Bezirk Schwerin betrof dit 920 personen; dit was ongeveer twee procent van het aantal inwoners in het vijf kilometer brede *Sperrgebiet* (Bennewitz en Potratz 1994, Dokument 31).

Door de versteviging van de grenzen werd het zeer moeilijk om de DDR te verlaten. In de jaren zestig, vanaf de bouw van de Muur (cijfers beschikbaar van 1962 t/m 1970), lukte dat ongeveer 242.000 mensen. Dit waren vooral mensen ouder dan 60 jaar (60-70 procent), die legaal de staat konden verlaten. In dezelfde periode kwamen er ongeveer 39.000 personen vanuit West-Duitsland naar de DDR (Wendt 1995, p. 6-7). De exacte cijfers voor het Noorden zijn niet bekend. Maar zelfs vlak voor de bouw van de Muur, en zeker daarna, was de binnenlandse migratie groter dan het vertrek over de staatsgrenzen (zie figuur 5.6).

De richting en omvang van de migratie werden in steeds sterkere mate een afspiegeling van de investeringspolitiek van de overheid. Gedurende de tweede helft van de jaren zestig werden de investeringen geconcentreerd in slechts weinig gemeenten: hier zijn positieve migratiesaldi te constateren. De meeste gemeenten in het Noorden kenden echter een negatief saldo, in sommige gevallen zelfs extreme verliescijfers. Vooral uit het centrale deel van het Bezirk Neubrandenburg vertrokken

Figuur 5.7 Binnenlandse verhuizingen in de DDR 1969-71. Alleen voor de noordelijke Bezirke zijn de migratiestromen weergegeven. Bron: Autorenkollektiv, 1976a.

veel mensen. Deze migratie was sterk leeftijdsspecifiek: vooral de jongeren verlieten het platteland. Hier is de invloed van de overheidspolitiek duidelijk te herkennen: de hoofdstad van het Bezirk moest een centrale rol gaan spelen, en moest derhalve

flink uitgroeien. Tussen 1964 en 1972 groeide Neubrandenburg met 42 procent naar een stad met 53.000 inwoners; het omliggende platteland werd als het ware leeggemaakt (Weber 1975b, p. 72). In 1957 woonde 4,3 procent van de totale bevolking van het Bezirk Neubrandenburg in de hoofdstad; tien jaar later was dit al 6,1 procent (Forschungsbericht SGG 1980, Albrecht 1969). Gedurende de eerste helft van de jaren zestig werd nog relatief veel in kleine dorpen gebouwd. Maar de keuze voor 'de stedelijke bouwwijze op het platteland', en het ontbreken van voorzieningen waren voor veel boeren redenen om hun heil in de stad te zoeken.

Figuur 5.7 geeft een weergave van de belangrijkste migratiestromen in de periode 1969-71. Rostock trekt veel mensen aan (uitbouw van de havengebonden functies), terwijl daarnaast ook Berlijn en Frankfurt/Oder veel nieuwe werkgelegenheid boden.

De relatief hoge vertrekcijfers uit de meeste gemeenten vielen samen met een aanzienlijke daling van de natuurlijke bevolkingsaanwas. De geboortecijfers van de drie noordelijke Bezirke schommelden in 1964 rond de 20 promille; in 1970 was dit gedaald tot ongeveer 15 promille. In dezelfde periode steeg het sterftcijfer licht, zodat het natuurlijk saldo sterk terugliep. Het meest extreem was de situatie in Bezirk Neubrandenburg, waar het saldo terugliep van 9,2 in 1964 naar 2,3 promille in 1970. In sommige Kreisen was al sprake van een negatief saldo. Toch tekende het Noorden zich nog gunstig af in vergelijking tot het DDR-gemiddelde; in 1970 kende de DDR als geheel al een licht negatieve natuurlijke bevolkingsontwikkeling (-0,2 promille). Duidelijk is in ieder geval dat 'het arbeidsreservoir in het Noorden' aan het afkalven was. De vergrijzing nam toe, vooral op het platteland, en de daling van het aantal kinderen zou in de jaren tachtig leiden tot een oplopend tekort aan arbeidskrachten. Maar ook in de jaren zestig was al sprake van een tekort aan arbeiders. De staat was zelfs gedwongen om door middel van campagnes de landbouw te ondersteunen. Voorbeelden waren de campagnes *Industriearbeiter aufs Land*, en *Junge Nordlandfahrer*. Bij laatstgenoemde campagne werden leden van de FDJ uit de zuidelijke Bezirke ingezet om de Friedlander Große Wiese te ontginnen.

Landbouw

Met de afgesloten collectivisatie van de landbouw in 1960 was 'de bevrijding van de boeren voltooid', zo staat te lezen in het verslag van de parlementszitting op 25 april 1960 (Meyer en Pagel 1977, p. 51). In de jaren zestig ging de aandacht uit naar een geleidelijke schaalvergroting door de samenvoeging van bedrijven, waarbij het aantal LPG's van het 'meest socialistische' type 3 moest toenemen. In 1960 behoorde tweederde van het aantal LPG's in de DDR nog tot het eerste en tweede type; in 1970 was dit aandeel teruggebracht naar 39 procent, ten gunste van de LPG-3. In 1965 had de gemiddelde LPG 1 & 2 een omvang van 156 hectare, terwijl de gemiddelde LPG-3 met 534 hectare beduidend groter was (Lenz 1972, p. 132).

De veranderingen van de landbouw in Landkreis Greifswald zijn een goede illustratie van het proces van schaalvergroting (tabel 5.3):

	aantal LPG's	aandeel type 3 (in procenten)	gemiddelde omvang (ha)
1960	101	32	305
1966	73	44	436
1969	67	48	591

Tabel 5.3 *Schaalvergroting in de landbouw in Landkreis Greifswald, 1960-1969. Bron: Meyer en Pagel 1977, p. 53 en 57.*

De opbrengsten per hectare waren teleurstellend, en bleven duidelijk onder de geplande cijfers. In de scriptie van Pagel en Meyer (1977), die niet openbaar gemaakt mocht worden vanwege de kritische toonzetting, is te lezen dat de opbrengst vanaf 1963 lager is dan de geplande cijfers uit de jaren daarvoor (tabel 5.4; er zijn geen cijfers beschikbaar van de opbrengsten in 1958, 1960 en 1962).

Een verklaring voor de teleurstellende productiecijfers is volgens genoemde scriptie dat men 'in 1958 nog niet in staat was om een goed plan op te stellen' (p. 55). Het is echter even reëel om te veronderstellen dat de voortdurende veranderingen in de landbouw nadelig hebben doorgewerkt, waarbij de voor veel boeren gedwongen collectivisatie een grote rol speelde. In de akkerbouw overheerste de productie van

Tabel 5.4 *Landbouwproductie in de Kreis Greifswald, 1958-1968, in dt/hectare, planning en realisatie (afgerond). Eén dt (Dezitonnen) is 100 kilogram. Bron: Meyer en Pagel 1977, p. 53 en 57.*

	1958 gepland	1960 gepland	1962 gepland	1963 opbrengst	1965 opbrengst	1968 opbrengst
graan	23	28	32	28	31	*)
aardappelen	185	215	260	175	187	189
suikerbieten	209	320	360	248	187	335**)
*) niet bekend						
**) opbrengst in 1970: 261,3 dt/ha						

graan (42 procent van de landbouwgrond in 1965). In het kader van de gewenste zelfverzorging werden echter steeds meer aardappelen en suikerbieten verbouwd. Ook het aantal runderen moest in het kader van de zelfvoorziening toenemen.

De LPG's werden gestimuleerd om samen te werken door middel van *Kooperationsgenossenschaften* of *Kooperationsgemeinschaften* (KOG). De landbouwbedrijven verbouwden gezamenlijk gewassen en deelden produktiemiddelen. De MTS'en werden minder belangrijk nu de collectivisatie was afgesloten. Steeds meer machines werden aan de LPG's overgedragen. De MTS'en werden omgezet in reparatiewerkplaatsen (*Reparatur-Technischen-Stationen*, RTS, later omgedoopt in *Kreisbetrieb für Landtechnik* (KfL)).

Nederzettingen en planning

Het was voor de machthebbers en de planners evident dat de organisatorische veranderingen in de landbouw gevolgd moesten worden door een herinrichting van nederzettingen en voorzieningen op het platteland. Schaalvergroting en concentratie waren hierbij de sleutelwoorden. Net als in de Sovjet-Unie gingen de gedachten hierbij uit naar de bouw van 'agro-steden', die moesten bestaan uit flats tot tien verdiepingen hoog (Lenz 1974, p. 142-143).

In het Noorden zijn deze ideeën terug te vinden bij de plannen voor de wederopbouw van Prenzlau; een stad die tijdens de Tweede Wereldoorlog was verwoest. De stad zou een voorbeeldstad moeten worden, met 30.000 inwoners. Uit de wijde omgeving zou de plattelandsbevolking moeten toestromen. Hiermee zou tevens het onderscheid tussen stad en platteland verdwijnen (Albrecht 1972, p. 164). Volgens Lenz (1974, p. 142-143) zijn deze plannen niet uitgevoerd omdat de benodigde investeringsgelden ontbraken. Begin jaren zestig was alle aandacht overigens nog gericht op de bouw van woningen in de steden.

Indien we kijken naar de verdeling van woningbouw in het Bezirk Neubranden-

Tabel 5.5 *Aantallen nieuwe woningen in het Bezirk Neubrandenburg tussen 1962-1970, verdeeld over stad en platteland. Bron: Albrecht 1972, Anlage 2, en tabel 19, p.*

	stad	platteland
1962	2.700	700
1964	700	2.700
1966	1.700	1.700
1970	3.100	250

Foto 5.2 *'Stedelijke bouwwijze op het platteland': vanaf de jaren zestig werden zelfs in de kleinste nederzettingen woonblokken gebouwd.*

burg, en de verdeling over stad en platteland, dan zien we in de jaren zestig merkwaaardige schommelingen (tabel 5.5).

Uit een mondelinge toelichting van de auteur is gebleken dat de plotselinge (en kortstondige) aandacht voor het platteland halverwege de jaren zestig te verklaren zou kunnen zijn uit het feit dat de autoriteiten nogal geschrokken waren van de uittocht van het platteland, die tot nadelige arbeidstekorten had geleid. Van de ene op de andere dag werd de koers verlegd. Bij de verdeling van de nieuwbouw op het platteland werd nauwelijks van enig planningconcept uitgegaan. Officieel was men na het verlaten van het idee van de agro-steden overgegaan op de gedachte dat in het bestaande nederzettingennet concentratiekernen aangewezen moesten worden. Alle investeringen zouden alleen naar hoofddorpen moeten vloeien. Men dacht aan een omvang van 2.000-5.000 inwoners voor de hoofdkern. In Bezirk Neubrandenburg werd tussen 1962 en 1965 echter slechts éénderde van de woningbouw in aangewezen *Haupt- und Nebendörfer* gebouwd; de rest werd verdeeld over de overige nederzettingen. De landbouwfunctionarissen in het Bezirk waren vanwege het arbeidstekort in de dorpen voorstander van een nog grotere decentralisatie.

In de praktijk kreeg bijna elke nederzetting nieuwbouw, maar wel volgens de het principe van de 'urbane leefstijl op het platteland': een woonblok van 4-5 etages, dat absoluut niet in het landschap paste. Men gebruikte bij de blokken de stedelijke richtlijnen (50 m² woonoppervlakte; 2 tot 2,5 kamers), zonder rekening te hou-

den met de grotere gezinnen op het platteland, en zonder rekening te houden met het particuliere veebezit. Omdat aanvankelijk niet in garages of schuurtjes was voorzien, moesten de boeren het voedsel voor het eigen vee in de kleine keuken bereiden.

Uit onderzoekingen bleek dat de boeren niet alleen een nieuwe woning wilden hebben, maar ook verbetering van werk- en leefomstandigheden (voorzieningen) wens-ten. Het voordeel van een woning woog niet op tegen de nadelen van het ontbreken van voorzieningen op korte afstand (Albrecht 1972, p. 161-63).

Al met al is de plattelandsplanning een mooi voorbeeld van zwalkend beleid, waarbij wens en werkelijkheid breed uiteenlopen. De *Gebietsplanung* speelde geen rol van betekenis. De richtlijnen voor ruimtelijke ontwikkeling waren te algemeen, en opgesteld door economen.

Pas in 1963/64 kon de *Gebietsplanung* in Bezirk Neubrandenburg beginnen met de eerste echte onderzoekingen, maar de ruimtelijke planning moest het nog steeds afleggen tegen de economische planning, ondanks richtlijnen van de partij, al in 1957 verkondigd. Er was vanuit de ruimtelijke planning veel kritiek op deze praktijk, hetgeen in 1965 resulteerde in het politieke besluit dat economische en ruimtelijke planning even belangrijk waren. Vanaf dat moment werd gesproken over *Territorialplanung*.

Een duidelijke afbakening van de ruimtelijke planning bleef echter achterwege. Het was bovendien een groot probleem dat de *Territorialplanung* institutioneel deel bleef uitmaken van het Ministerie voor Bouw, en dat er maar weinig contacten waren met het Ministerie voor Economische Planning (Albrecht 1972, p. 144-5).

5.4 1971-1989: 'Eenheid van sociale en economische politiek'

Algemeen

In mei 1971 verloor Walter Ulbricht zijn functie als Eerste Secretaris van de SED. Officieel was hij om gezondheidsredenen vrijwillig teruggetreden, in werkelijkheid was hij van de troon gestoten. In de Sovjet-Unie was Breznev ijverig bezig om de hegemonie van de Sovjet-Unie in het Oostblok, die ten tijde van Chroesjtsjov was afgekalfd, te herstellen. Het was Breznev een doorn in het oog dat de DDR zich steeds zelfbewuster gedroeg in het socialistische kamp, met als teken aan de wand de ideologische koers van de SED die volgens Ulbricht op Duitse, en dus niet op Sovjet-ervaringen was gebaseerd. Dat Ulbrichts opvolger Erich Honecker een betere zetbaas voor Moskou was werd al duidelijk op de 16de zitting van het Centraal Comité van de SED, toen werd verklaard dat de DDR vooral het voorbeeld van de Sovjet-Unie volgde. In Oost-Berlijn werd onder de bevolking een uitdrukking uit de jaren vijftig weer populair: de DDR behoorde weer tot het *Heiligen Russischen Reich Deutscher Nation* (Spittmann 1990, p. 6).

Toch bleef ook voor Honecker de band met de Sovjet-Unie knellen. Hij erkende de noodzaak van een sterke economische band met de Sovjet-Unie, maar was evenzeer

gefixeerd op de internationale erkenning van de DDR als zelfstandige, socialistische en ook Duitse staat. Het tij was gunstig, want in het kader van de *Ostpolitik* van Willy Brandt begon de ontspanningspolitiek tussen Oost en West, die leidde tot het *Grundlagenvertrag* in 1972. Daarmee werd de weg geopend naar de volkenrechtelijke erkenning van de DDR door de internationale gemeenschap. De eigendunk van de DDR werd verder versterkt door het behalen van vele Olympische medailles, die mogelijk werden door de van staatswege verstrekte stimulerende middelen, en een uitgekiend systeem van rekrutering van sportieve talenten op de scholen.

Het staatsbezoek aan de Bondsrepubliek in 1987 was voor Honecker het absolute hoogtepunt van zijn loopbaan. Aan zijn voeten tikte toen echter al de tijdbom van de *perestrojka* van Gorbatsjov. In de ogen van Honecker was deze hervormingskoers een serieuze bedreiging voor de socialistische ideologie, waardoor ook het bestaansrecht van de DDR in gevaar kwam. Het hardnekkige verzet tegen de hervormingskoers leidde tot bizarre taferelen. Officieel was de DDR nog steeds eeuwig verbonden met de politiek van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, en werd het ene na het andere vriendschapsverdrag afgesloten, terwijl in de praktijk Honecker probeerde om Gorbatsjov de ideologische les te lezen. De viering van het veertigjarig bestaan van de DDR in oktober 1989 werd daardoor een bizar schimmenspel. Enerzijds de georganiseerde massale parades van enthousiaste DDR-burgers, anderzijds de betogers die de naam van Gorbatsjov door de straten scandeerden als uiting van verzet. Het dragen van een Gorbatsjov-speldje op straat kon aanleiding zijn tot een arrestatie op verdenking van staatsgevaarlijke activiteiten.

Het overkoepelende thema van de politiek van Honecker was 'de eenheid van sociale en economische politiek'. In de nu volgende delen zal bekeken worden wat daarvan terecht is gekomen.

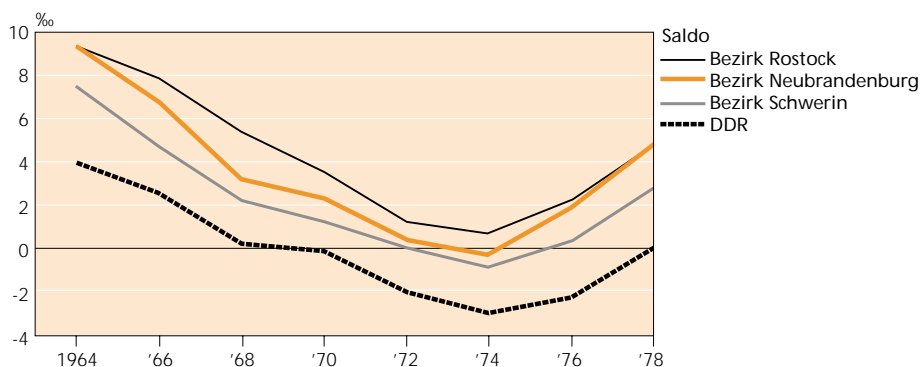
Bevolking

Rond 1970 was de natuurlijke bevolkingsgroei van de DDR, na een gestage daling in de jaren zestig, bij nul uitgekomen, om daarna nog verder te dalen. Mede dankzij de bevolkingspolitiek die allerlei voordelen verbond aan het krijgen van kinderen zette vanaf 1974 de stijgende lijn weer in, om in 1978 weer op nul uit te komen. De drie noordelijke Bezirke volgden deze trend, maar wel met een positiever saldo (zie figuur 5.8).

De gebieden in het Noorden met de relatief gunstigste natuurlijke bevolkingsontwikkelingen waren echter tevens de gebieden met hoge migratieverliezen, zoals grote delen van de agrarische centrale zone.

Negentig procent van de gemeenten in de *Nordbezirke* had te maken met negatieve migratiesaldi. De meerderheid van de landelijke gemeenten had dien ten gevolge te maken met een voortgaande vergrijzing van de bevolking, en een teruglopend aantal mensen dat werkzaam was of kon zijn in de landbouw.

In de jaren zeventig trokken de meeste plattelanders nog steeds naar de grote- en

Figuur 5.8 Saldo natuurlijke bevolkingsontwikkeling 1964-1978. Bron: diverse *Statistische Jahrbücher der DDR*.

middelgrote steden in het Noorden. Zo is gebleken dat drie kwart van de migranten uit de Landkreis Rostock naar de stad Rostock is getrokken. Eenzelfde proces was ook bij andere Bezirkssteden te zien. Het Bezirk Rostock kende in de periode 1971-78 het hoogste percentage instroom van buiten het Bezirk (55 procent), meer dan Schwerin (45 procent) en Neubrandenburg (ongeveer 33 procent). Het Bezirk Rostock trok vooral mensen aan uit de rest van het Noorden. Het Bezirk Neubrandenburg kende een relatief grote migratiestroom richting Potsdam, Frankfurt en Dresden. De migratie naar Berlijn hield aan (uit alle noordelijke Bezirke) (Forschungsbericht SGG 1980).

Enkele geografen van de universiteit in Greifswald hebben in de periode 1971-78 het bevolkingsverlies in gemeenten in Bezirk Neubrandenburg nader onderzocht. Vele gemeenten hebben meer dan 40 procent van hun bevolking verloren, en van 1973 tot 1978 zijn in het Bezirk 80 tot 100 kleine nederzettingen opgegeven. De oorzaken waren vrij duidelijk: de locatie van nieuwe bedrijven en woningen in relatief weinig plaatsen, de slechte toestand van de woningen op het platteland, en de tekortkomingen wat betreft de infrastructuur (Forschungsbericht SGG 1980; Von Känel en Weber 1986; Brunner 1987).

Een nieuw regionaal beleid

In de jaren zestig was het regionaal beleid van de DDR nog gericht op de industrialisering van het Noorden, ten einde de verschillen in sociaal-economische ontwikkeling tussen noord en zuid te reduceren. Op het gebied van de scheepsbouw is inderdaad veel tot stand gekomen in het noorden, maar hiermee waren natuurlijk ook grote nationale belangen gemoeid, gezien de belangrijke rol van de scheepsbouw in de export van de DDR, voornamelijk naar de andere Comeconlanden. Daarnaast zijn wel enkele fabrieken in het Noorden geopend die daadwerkelijk het gevolg waren van een spreidingsbeleid, zoals de elektronica-industrie in Greifswald. Maar veel stelde het niet voor. Men was zich blijkbaar bewust van de grote kosten

die waren gemoeid met omvangrijke bedrijfsverplaatsingen, en men kreeg oog voor de schaalvoordelen van de industriële concentratie in de zuidelijke Bezirke.

Op het partijcongres in 1968 kwam de officiële omslag, toen duidelijk werd gemaakt dat het Noorden zich verder moest specialiseren in de landbouw, zij het een landbouw die 'industriematiĳ' moest worden opgezet (zie verderop in deze paragraaf). Men was nu de opvatting toegedaan dat een florerende landbouw ook bij zou dragen aan het verkleinen van de regionale verschillen in welvaart tussen noord en zuid.

De formulering van de nieuwe politiek betekende niet het einde van de ontwikkeling van industriële en aanverwante werkgelegenheid in het Noorden. Het was vanaf dat moment echter nog duidelijker dat vrijwel alle activiteiten die in het Noorden werden opgezet in hoge mate ingegeven waren door nationale belangen. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van drie voorbeelden: het aanleggen van de haven van Mukran op het eiland Rügen, de bouw van de kerncentrale bij Greifswald, en de ontwikkeling van het toerisme.

Mukran

De regelmatig terugkerende politieke en sociale onrust in Polen was de DDR-machthebbers een doorn in het oog. Toen begin jaren tachtig de staking aan de Leninwerf in Gdansk had geleid tot de erkenning van de vrije vakbond Solidariteit werden zij bevreesd dat de intensieve goederenuitwisseling tussen de DDR en de Sovjet-Unie in de problemen zou kunnen komen indien Polen een onbetrouwbare schakel in het Oostblok werd. Daarom besloten de DDR en de Sovjet-Unie om een nieuwe transportroute buiten Polen om te ontwikkelen, en wel een veerverbinding via de Oostzee. Men koos voor twee havens op korte afstand van elkaar: Klaipeda in Litouwen, en de nieuw aan te leggen haven in Mukran, vlak bij Sassnitz. Men had besloten tot een min of meer directe treinverbinding, met dubbeldeksschepen. Omdat de spoorbreedtes van de DDR en de Sovjet-Unie van elkaar verschilden, werd in de haven van Mukran de mogelijkheid geschapen om de spoorwagons van nieuwe onderstellen te voorzien. Transport in de DDR zou plaatsvinden via de spoorverbinding Mukran - Stralsund - Pasewalk naar Berlijn. Deze lijn werd volledig geëlektrificeerd - een bijkomend voordeel voor Voor-Pommeren.

In oktober 1986 kon het eerste transport plaatsvinden. In dat jaar werd 1,4 miljoen ton goederen vervoerd; drie jaar later 3,1 miljoen ton. Er waren zes veerschepen beschikbaar, die in 48 uur heen en weer konden varen, inclusief verladen (Ryborz 1994, p. 37-38).

Toen de veerverbinding in gebruik genomen kon worden was de politieke situatie in Polen al lang 'genormaliseerd': de staat van beleg die de Poolse machthebbers in het najaar van 1981 hadden uitgeroepen had militair ingrijpen van het Warschaupakt voorkomen.

De kerncentrale bij Lubmin

In 1968 werd in Lubmin, hemelsbreed ongeveer 20 kilometer ten oosten van

Greifswald, begonnen met de bouw van de kerncentrale Bruno Leuschner. Er zouden acht drukwaterreactoren gebouwd worden die elk 440 MW stroom zouden produceren, in totaal goed voor 20 procent van het elektriciteitsverbruik in de DDR. In 1973 was het eerste blok gereed; eind 1989 waren vier blokken in bedrijf en draaide de vijfde op proef. Het ontwerp van de centrale kwam uit de Sovjet-Unie.

Er zijn verschillende redenen voor de locatiekeuze in Lubmin te noemen:

- de gunstige bouwgrond (een sandr; dus vlakke zandgrond met voldoende draagkracht);
- er was voldoende koelwater (dankzij de Peene, met afvoer via de Greifswalder Bodden);
- het voordeel van de nabijheid van Greifswald (gespecialiseerde toeleveringsbedrijven tijdens de bouw, arbeidskrachten, voorzieningen);
- een dunbevolkt gebied;
- door de oostelijke ligging was de centrale minder goed bereikbaar bij een eventuele aanval vanuit het Westen (Hoofwijk en Van Zelst 1991)

Volgens Von Känel (1974) zou door de komst van de kerncentrale de industriële ontwikkeling van het Noorden worden gestimuleerd. De wens leek hier de vader van de gedachte. Wel had de bouw van de centrale relatief grote gevolgen voor Greifswald en omgeving. Ten behoeve van de arbeiders die betrokken waren bij de bouw werden tussen 1971 en 1984 ongeveer 11.000 woningen gebouwd in de stad Greifswald. De spoorlijn Greifswald - Pasewalk - Berlijn kreeg een aftakking naar Lubmin, voor het transport van bouw materiaal en het vervoer van forensen uit Greifswald. Daarnaast werd de restwarmte van de centrale gebruikt voor de verwarming van woningen en bedrijven. Daarvan profiteerden 14.500 woningen, 45 bedrijven, 15 scholen en een kassencomplex. Het gebied rond de kerncentrale werd in 1968 bij de Landkreis Greifswald gevoegd (Wächter 1978, p. 14-21).

Toerisme

Ook het toerisme in de DDR was een aangelegenheid die vrijwel volledig door de staat werd gereguleerd. De vakantie van werknemers werd geregeld via het bedrijf of de vakbond (FDGB), die daartoe eigen vakantiecomplexen ter beschikking hadden. Om in aanmerking te komen voor een 'vakantieplaats' moesten werknemers een aanvraag indienen. Deze georganiseerde vakanties waren niet duur, door de omvangrijke subsidies van staat en bedrijf.

De voorzieningen in een vakantiecomplex waren op groepen gericht. Er moest collectief, en op vaste tijden gegeten worden in kantines (de capaciteit aan restaurants daarbuiten was zeer beperkt). Ook gemeenschappelijke sanitaire voorzieningen waren gebruikelijk. Aan de Oostzeekust had in 1985 minder dan één derde van het aantal kamers een eigen toilet en/of douche (Albrecht e.a. 1991, p. 610). Bungalows, woonwagens en tenten waren karakteristieke onderkomens voor bedrijven. Het verblijf in tenten was niet geliefd, maar werd geaccepteerd bij gebrek aan alternatieven.

Zodra bedrijven over meer financiële middelen of bouwmiddelen beschikten konden ze gebouwen in de vakantiegemeenten opkopen en verbouwen. Daartoe werden de eigen bouwafdelingen van de bedrijven ingezet, die gebruik maakten van afgeschreven materialen van het bedrijf. Bedrijven in de zuidelijke Bezirke hadden een voorkeur voor vakantiecomplexen aan de kust; terwijl noordelijke bedrijven nogal wat *Ferienobjekte* in het Zuiden bezaten. Een vakantieplaats aan de kust was zeer gewild. Bekende concentraties van vakantiecomplexen waren te vinden op Rügen en Usedom, maar ook in het binnenland, zoals in het merengebied. Er waren nieuwe complexen gebouwd, maar men maakte ook gebruik van vooroorlogse hotels en villa's. Naast de vakanties via bedrijf of vakbond kon men in principe gebruik maken van de staatscampings.

Het winkelapparaat in toeristische centra was nauwelijks op de extra instroom gedurende de zomermaanden berekend. De infrastructuur was gedurende deze maanden volledig overbelast.

Toerisme was in de DDR geen economische bedrijfstak, maar een onderdeel van de sociale politiek, waar veel geld aan opging. Het merendeel van de investeringen werd gebruikt om de capaciteit uit te breiden (alleen al in het Bezirk Neubrandenburg bedroeg de capaciteit 400.000 bedden); er werd te weinig geïnvesteerd in aanvullende voorzieningen (Bütow 1996, p. 359).

Toerisme in de schaduw van de kerncentrale

In de Landkreis Greifswald concentreerde het toerisme zich in de gemeenten Lubmin en Loissin. Tot 1977 bestond een camping op de Lubminer Heide, die als gevolg van de ingebruikname van de kerncentrale verplaatst werd naar Loissin, nabij de kust. De dagcapaciteit van de camping was 3.150 personen. De supermarkt op de camping was echter slechts berekend op 2.000 personen, zodat zich in de zomermaanden lange rijen vormden voor de dorpswinkeltjes. In Loissin was slechts één restaurant. Ongeveer 150 staatsbedrijven hadden caravans voor hun werknemers op de camping.

In Gahlkow en Loissin bevonden zich twee bungalowparken, met in totaal ongeveer 500 bungalows, deels in privé-bezit, deels in eigendom van bedrijven. De weg naar het bungalowpark in Gahlkow was zeer slecht; in de zomermaanden was er een tekort aan drinkwater.

In Lubmin bevonden zich in vooroorlogse hotels en pensions een aantal *FDGB-Heime* en onderkomens voor bedrijven. Daarnaast waren er twee jeugherbergen en een onderkomen voor kindervakanties. Het aantal geregistreeerde vakantieangers in 1985 bedroeg ongeveer 25.000; in datzelfde jaar vonden ook 130.000 dagrecreanten hun weg naar het strand van Lubmin (de meesten uit Greifswald). In Lubmin waren wat meer kiosken en levensmiddelenwinkels, maar van een bruisende badplaats was geen sprake (Hoofwijk en Van Zelst 1991, p. 89-90).

De vraag naar vakantieplaatsen overtrof in ruime mate de capaciteit. Toch was de benutting van de bedden capaciteit over het gehele jaar gezien gering, omdat in veel gevallen verwarming ontbrak. Er was nauwelijks ruimte voor individueel toerisme, door het gebrek aan voldoende camping- en hotelplaatsen. Particulier kamerverhuur werd pas in de jaren tachtig spaarzaam toegestaan, maar niet veel mensen beschikten over voldoende ruimte in huis.

Het aantal overnachtingen is gegroeid van 25 miljoen in 1971 (alleen Bezirk Rostock), naar 49 miljoen in 1988 in de drie Nordbezirke. In dat laatste jaar waren er 29 miljoen overnachtingen via bedrijf of vakbond, 13 miljoen op een camping, en 7 miljoen privé (Bütow 1996, p. 360).

Landbouw

In 1968 was tijdens het tiende Boerencongres en het zevende Partijcongres van de SED besloten om over te gaan op de ‘industriële productiewijze in de landbouw’, die werd gezien als het hoogste stadium van de wetmatige ontwikkeling van de marxistisch-leninistische landbouw. De nieuwste inzichten van wetenschap en technologie zouden worden gebruikt, en machines moesten zoveel mogelijk handarbeid vervangen. Door de stijging van de productiviteit van de landbouw zouden de verschillen in leef- en werkwijze tussen stad en platteland definitief verdwijnen. De nieuwe landbouwpolitiek had twee belangrijke kenmerken: de scheiding van akkerbouw en veeteelt, gepaard gaande met een enorme schaalvergroting. De LPG’s werden opgesplitst in de *LPG-Pflanzenproduktion (LPG-P)* en *LPG-Tierproduktion (LPG-T)*; hetzelfde gebeurde bij de minder vaak voorkomende *Volkseigene Güter (VEG’s)* - staatsbedrijven die zorgden voor zaad, pootgoed en fokvee. Door het samenvoegen van LPG-P’s ontstonden in de jaren zeventig en tachtig enorme akker-

Tabel 5.6 *Schaalvergroting in de landbouw in de drie noordelijke Bezirke 1960-1989*
Bron: Statistisches Landesamt 1996, p. 87, 90.

	aantal VEG's		aantal LPG's		overige bedrijven	totaal aantal bedrijven	gemiddelde grootte in de akkerbouw
1960*)	164		4.200		41	4.405	355 ha.
	akker- bouw	vee- teelt	akker- bouw	vee- teelt			
1989	24	90	271	605	52	1.054	3.829 ha.
*) in 1960 VEG's en LPG's nog niet gespecialiseerd							

bouwbedrijven, met een gemiddelde grootte van 4.800 hectare. Tabel 5.6 laat de schaalvergroting zien.

Een bijzondere vorm in de veehouderij was het *Kombinat Industrielle Mast (KIM)*: staatsbedrijven met een gesloten productiecycclus, waar grote concentraties vee werden gehouden. In 1968 had men tot de oprichting van deze KIM's besloten; één van de eerste was het *VEB Rindermast Ferdinandshof*, aan de westelijke rand van de Uekermünder Heide. De productie van consumptiemelk zou overwegend in zogenaamde *Milchviehanlagen (MVA)* moeten plaatsvinden. Door de economische problemen van de DDR kon men hierin onvoldoende investeren. In 1989 werd uiteindelijk maar éénvijfde van de melk in MVA's geproduceerd. Het merendeel van de veeteelt vond derhalve in het geheel niet onder moderne, industriële arbeidsomstandigheden plaats, maar geschiedde in verouderde stallen, met veel handarbeid. De boeren in Mecklenburg spraken cynisch over de FKK-beweging (*Forke, Kiepe, Karre*; naar de echte FKK, *Frei Körper Kultur*; de naturistenbeweging) (Gabka 1992b, p. 16-17).

De productiviteit van de landbouw is in de jaren zeventig en tachtig flink gestegen, maar het eindoordeel van de landbouwsector in het Noorden moet toch overwegend negatief zijn. Een vergelijking met het Schleswig-Holstein - met vergelijkbare klimatologische en bodemkundige kenmerken - is daarbij illustratief. De verschillen in gemiddelde bedrijfsgrootte waren immens: in het Noorden waren de akkerbouwbedrijven gemiddeld ongeveer 5.000 hectare groot, terwijl de helft van de bedrijven in Schleswig-Holstein kleiner dan 30 hectare was. Men zou verwachten dat door de grootschaligheid in de *Nordbezirke* minder 'boeren' per hectare zouden

Tabel 5.7 Een vergelijking van de landbouw in de drie Nordbezirke en Schleswig-Holstein, in 1989 Bron: Statistische Bezirksamt Rostock 1990, p. 24.

	werknemers per 100 ha.	graanopbrengst, in dt per ha.	melkopbrengst per koe/jaar
Nordbezirke	8 (12 *)	45,7**)	3980 kg***)
Schleswig-Holstein	4	61,5	4802 kg

*) Van de 12 werknemers die volgens de definitie in de DDR tot de primaire producenten werden gerekend, waren er in de Nordbezirke 4 werkzaam in de administratie, bouwbrigades, en reparatie (die in de statistiek van de BRD tot de dienstverlening zouden worden gerekend).

**) Volgens het Statistisches Landesamt MVP (1996, p. 91) 46,3 dt/ha.

***) Volgens het Statistisches Landesamt MVP (1996, p. 107) 4130 kg./jaar
dt (dezitonne) = 100 kg.

werken in vergelijking tot Schleswig-Holstein, maar het omgekeerde was het geval: het waren er in de Nordbezirke zelfs twee maal zoveel (tabel 5.7).

Uit tabel 5.7 is tevens op te maken dat in Schleswig-Holstein met minder mensen meer geproduceerd werd. Zowel wat betreft de productiviteit per hectare, als per werknemer bedroeg het verschil van de Nordbezirke met Schleswig-Holstein dertig tot vijftig procent. We moeten daarbij bedenken dat in de Bondsrepubliek al enige tijd een sanering van de landbouw had plaatsgevonden, mede onder invloed van de Europese Gemeenschap. Zo hadden in Schleswig-Holstein sinds 1980 3.400 boeren hun bedrijf opgegeven, ongeveer tien procent van alle bedrijven (Statistische Bezirksamt Rostock 1990, p. 25). Waar in de Bondsrepubliek een 'natuurlijke selectie' (lees: marktwerking) had gezorgd voor een productiviteitsstijging, moest deze stijging in de DDR gerealiseerd worden door overheidsinvesteringen. Maar ondanks alle aandacht voor techniek, kunstmest, melioratie en veterinaire zorg, steeg de productiviteit onvoldoende.

Bij deze oorzaken moet nog één belangrijk aspect genoemd worden: de fixatie op regionale zelfverzorging. Net als elders in Oost-Europa was ook in de DDR bepaald dat op provinciaal niveau een hoge graad van zelfvoorziening gerealiseerd moest worden. Dit had tot gevolg dat LPG's geen vrije gewaskeuze hadden, maar gedwongen werden om gewassen te verbouwen waarvoor de bodemomstandigheden niet optimaal geëigend waren. In het Noorden leidde dit tot een groter oppervlak aan verbouwd graan en suikerbieten dan onder marktcondities zou zijn geschied. Ook de versnipperde groenteverbouw was een gevolg van het streven naar zelfvoorziening (Ostwald 1990, p. 76).

De ingrijpende veranderingen in de landbouw gingen gepaard met ondersteunende activiteiten op het gebied van grondverbetering, verbetering van de veterinaire zorg, en verhoogde productie van kunstmest. Afgaande op de woorden van Erich Honecker tijdens het *XII Bauernkongress* in 1982 hadden de inspanningen succes:

'Die Entwicklung der Landwirtschaft der DDR ist ein fester Bestandteil der großen revolutionären Veränderungen, die sich in den zurückliegenden Jahrzehnten in unserem Lande vollzogen haben. Was früher für den Bauern undenkbar war, gehört heute zum Alltag. Heute arbeiten die Genossenschaftsbauern bei immer stärkerer Anwendung industriemässiger Methoden in der Pflanzen- und Tierproduktion mit hoher Produktivität. Das Leben im Dorf hat sich von Grund auf verändert. Die wesentlichen Unterschiede zwischen Stadt und Land werden Schritt für Schritt überwunden' (Stadt und Land 1984, p. 191).

De grootschalige landbouw kende echter nogal wat nadelen:

- door de grote slagen waren de akkers erg gevoelig voor winderosie en voor ziekten;
- er was sprake van een sterk doorgevoerde arbeidsspecialisatie, waardoor de landarbeiders maar ingezet konden worden voor één taak. Flexibiliteit ten behoeve van

het bedrijf was nauwelijks mogelijk. De boeren beriepen zich al snel op vaste werktijden en vaste vakantiedagen - een sociaal goed, maar bedrijfsmatig onhandig;

- in de oogsttijd was er vaak een tekort aan arbeiders, dat opgevangen moest worden door hulpkrachten, zoals scholieren. In de winter werden landbouwarbeiders uitgeleend aan de industrie;
- de akkerbouw en veeteelt werkten te weinig samen.

De productiviteit steeg wel, maar bleef achter bij de Bondsrepubliek. Al in het begin van de jaren zeventig daalde het aantal arbeidskrachten in de landbouw sneller dan de mechanisatie en de verhoging van de arbeidsproductiviteit toelieten (Krambach 1985, p. 17). In de jaren tachtig volgde een nuancering van de *gigantomania* uit de jaren zeventig.

Op landbouwgebied werd een aantal technische en organisatorische maatregelen getroffen:

- de aanplant van bomenrijen tegen de winderosie;
- de verschillende landbouwbedrijven moesten gaan samenwerken in het zogenaamde *Kooperationsbereich* (waarover verderop meer);
- het individuele bezit aan vee van de arbeiders werkzaam in de landbouw werd gestimuleerd. Een belangrijke maatregel daartoe was de in 1984/85 doorgevoerde hervorming van de prijzen van landbouwproducten (verhoging of verlaging van de subsidies). In 1987 kwam de helft van de productie van eieren in het Bezirk Rostock uit de individuele landbouw; en wat ganzen en eenden betreft zelfs meer dan 90 procent (Gabka 1992b, p. 20);
- de landbouwbedrijven werden opgesplitst in brigades rondom nederzettingen, zodat iedereen zo dicht mogelijk bij zijn woonplaats zou kunnen werken. In de jaren zeventig oefenden veel boeren hun beroep uit in een ander dorp dan de woonplaats, vaak zelfs op van dag tot dag wisselende plaatsen.

Herwaardering van het dorp

Het invoering van het brigadesysteem is nauw verbonden met een nieuwe kijk op de ontwikkeling van het nederzettingensysteem. Het centrum-dorpen beleid werd officieel verlaten, en maakte plaats voor een beleid dat getypeerd kan worden met de leus *Jedes Dorf seine Perspektive*. Wat waren de redenen voor deze omslag? Krambach (1985) heeft vrij openhartig over de noodzaak tot een nieuwe plattelandspolitiek geschreven. Het feit dat hij deze openhartigheid kon publiceren geeft aan dat hij blijkbaar de omslag in het denken aan de politieke top mocht verwoorden. Via zijn woorden horen wij de machthebbers, die duidelijk proberen te maken waarom de nieuwe koers zo logisch is:

'Die Erfahrungen der siebziger Jahre haben die Erkenntnis vertieft, dass die großen Errungenschaften bei der Verminderung sozialer Unterschiede zwischen Stadt und Land sowie die in dieser Hinsicht noch zu lösenden Aufgaben nicht gleichzusetzen sind mit einem Verschwinden des Dorfes mit seinen Besonderheiten als räumlich-sozi-

ale Existenzform der auf dem Lande lebenden Menschen. Im Gegenteil, die soziale Reproduktion des Dorfes einschließlich der Besonderheiten seines ländlichen Charakters als Siedlungstyp und der Besonderheiten seiner Sozialstruktur und Lebensweise ist ein notwendiger, fördernder, Triebkräfte freisetzender Faktor des ökonomischen und sozialen Fortschritts' (p. 5-6).

Volgens Krambach heeft men lange tijd gedacht dat het socialistische dorp een overgangsvorm was. Midden in de jaren zestig zag men het dorp als een restant van de individuele boer, dat met de ontwikkeling van de grootschalige productie in de landbouw zou verdwijnen. Hand in hand daarmee zou het vertrek naar de stad op gang komen. De migratie van platteland naar stad was een historisch noodzakelijk en progressief proces. De overgang naar de intensieve ontwikkeling betekende een geringere arbeidskrachtenbehoefte op het platteland, maar een te sterke afname van de plattelandsbevolking zou een negatieve uitwerking op de landbouwproductie kunnen hebben. De verslechterde natuurlijke bevolkingsontwikkeling was een slecht teken.

'Tegenwoordig heeft elk dorp zijn perspectief gekregen', aldus Krambach (p. 14) in 1985. Hij rekent af met de nederzettingenpolitiek van de jaren zestig en zeventig:

'Diese Erfahrungen verweisen aber auch darauf daß überzogene Vorstellungen einer möglichen Konzentration in der Agrarproduktion einer der wesentlichen Ausgangspunkte dafür waren, daß manchen Dörfern keine Perspektive gegeben wurde' (p. 14).

Het antwoord op alle problemen was de herwaardering van het dorp. Opmerkelijk, want voorheen moest het dorp eigenlijk verdwijnen. Midden jaren tachtig was het plotseling zelfs een belangrijke politiek-sociale gemeenschap geworden:

'Die soziale Reproduktion des Dorfes, die Enthaltung seiner Potenzen als ländliche Siedlung und politisch-soziale Gemeinschaft, ist also objektives Erfordernis der weiteren Gestaltung des entwickelten Sozialismus in der DDR' (p. 15).

Het dorp was van de ene dag op de andere ook van belang geworden voor de intensieve landbouw op de privé-stukjes grond, de eerste verwerking van landbouwproducten, en voor de ontwikkeling van ambachten. De bestaande bebouwing moet optimaal gebruikt worden. Het feit dat veel huizen leeg stonden, en dat de dienstensector klanten verloor was niet in het belang van de samenleving, aldus Krambach (p. 15). Hij pleit voor het onderkennen van de voordelen van het werken op het landbouwbedrijf in de omgeving van het dorp. Het werken op één plaats heeft het voordeel dat de grondbewerkers ervaringen kunnen opbouwen, en deze kennis kunnen doorgeven aan de jongere arbeidskrachten. Het 'nabijheidsprincipe' maakt het mogelijk om de dorpsbevolking te winnen voor seizoensbepaald overwerk, en reduceert het personenvervoer op het platteland.

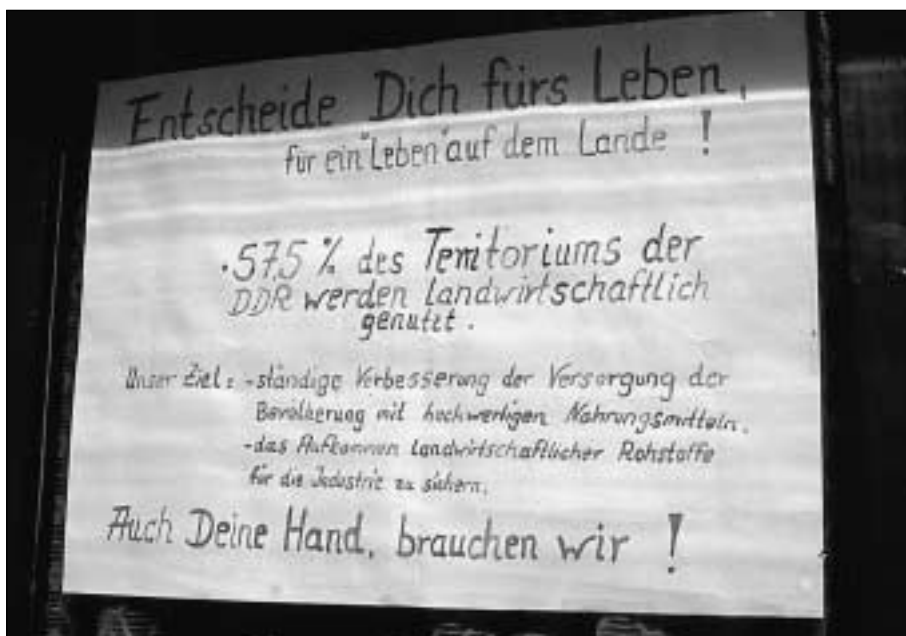

Foto 5.3 In het voorjaar van 1989 had de grote LPG-P van Neuenkirchen een grote etalage ingericht in de grote winkelstraat van Greifswald, met een oproep aan de jongeren om te kiezen voor een landbouwberoep: 'auch Deine Hand brauchen wir'.

Een grotere samenwerking tussen LPG-T en LPG-P op het gebied van voeder- gewassen, energiebesparing en arbeidskrachten bevordert volgens hem ook de socia- le ontwikkeling van een dorp (p. 19-20). Het levensritme in het dorp moet meer aansluiten bij het productieritme. Dat wil zeggen dat openingstijden van winkels, dienstverlenende instellingen, kinderopvang aangepast moesten worden. Op cultu- reel gebied moest men rekening houden met de boerentradities.

Het was daarnaast van groot belang om de vergrijzing te stoppen, en jongeren te motiveren om in de landbouw te gaan werken. De planning tot 1985 voorzag in het streven om ondanks het teruglopende aantal scholieren jaarlijks 17.000 tot 18.000 jongeren te winnen voor een landbouwopleiding. Dit was gelukt, waarbij de helft van de jongeren afkomstig was uit de stad. Maar volgens Krambach was het moei- lijk om in echt agrarische gebieden voldoende jongeren over te halen, als gevolg van de demografische teruggang (p.75).

Het bleek echter dat de stedelijke jongeren te mooie verwachtingen van het leven met de natuur en de liefde voor dieren hadden: zij hadden problemen bij het wen- nen aan de leefomstandigheden op het platteland.

De woonomstandigheden op het platteland moesten dus aantrekkelijker worden. De LPG moest zorgen voor woningen, en natuurlijk moesten de jongeren kunnen

beschikken over ontspanningsmogelijkheden, zoals disco's en bioscopen, te openen in de dorpen:

'All das weist auf die Notwendigkeit hin, die Kräfte und Möglichkeiten des Dorfes selbst stärker zu mobilisieren, um mittels der Stabilisierung und Reproduktion des landwirtschaftlichen Arbeitsvermögens auch auf die Stabilisierung der Wohnbevölkerung einzuwirken' (p. 77-79).

Het *Kooperationsverband*, of *Kooperationsbereich* moest een belangrijke rol spelen in de dorpsontwikkeling. In dit verband werd wel gesproken over een *Einheit von Agrar- und Kommunalpolitik*. In juni 1983 had het Centraal Comité van de SED besloten tot een versterking van de functie van de coöperatie: een verbinding van territoriaal met elkaar vervlochten LPG's en VEG's, en de gemeenten. Het *Kooperationsverband* had nogal wat taken: bouw en onderhoud van (staats)woningen en maatschappelijke inrichtingen, het onderhoud van wegen, de verdere ontwikkeling van de gezondheidszorg, het stimuleren van sport en cultuur (met name voor de jeugd), en het handhaven van orde en veiligheid en beschermen van het 'socialistisch eigendom'. Dit waren in grote lijnen ook de taken van het *Gemeindeverband*, dat echter niet meer voorstelde dan een politiek orgaan. Het *Kooperationsverband* had inkomsten (uit de bedrijven), en kon daardoor ook daadwerkelijk (een deel) van de taken uitvoeren, afhankelijk van de economische sterkte van de bedrijven. De gemeenten hadden daarvoor nauwelijks een budget (Winkler en Fleischer 1986; Radstaak en Huisman 1991, p. 69).

Ook tegen het verschijnsel pendel werd in de jaren tachtig heel anders aangekeken. Men kon pendel zowel negatief als positief beschouwen. Vanuit de negatieve optiek was pendel slechts een voorfase van migratie, maar positief gezien betekende pendel de mogelijkheid tot de demografische en economische ontwikkeling van dorpen. Krambach dacht bij dit laatste vooral aan een ontwikkeling waarbij steeds meer stedelingen, met werk in de stad, zich op het platteland zouden vestigen. Hierdoor zouden stedelijke invloeden op het platteland doordringen (p. 85).

Het was immers niet in het belang van de woningbouwpolitiek van de DDR dat mensen naar de stad wilden migreren, omdat zij dan een lege woning op het platteland zouden achterlaten. Daarom moest de infrastructuur versterkt worden, waar toe de LPG's de belangrijkste bijdrage moesten leveren. Volgens Krambach was het te overwegen dat ook industriële bedrijven, waarvan de arbeiders op het platteland woonden, hun steun gaven aan versterking van de infrastructuur. Een voordeel zou zijn dat de mensen die niet meer in de landbouw wilden werken op het platteland konden blijven wonen. De woonfunctie van de dorpen zou dan toenemen.

Uit onderzoeken zou zijn gebleken dat forensen een grote binding met hun woonplaats hadden, waarbij goede woonmogelijkheden een belangrijke rol speelden (vooral het bezit van een eigen woning). Andere motieven waren: een afkeer van het stadsleven, betere contacten met burens en familie, en contact met de natuur. Forensen moesten daarom zeker niet als potentiële migranten worden gezien (Krambach 1985, p. 86). Migratieneiging ontstond:

- vooral als gevolg van slechte verkeersverbindingen, waardoor de pendeltijd te lang werd;
- indien men via het werk in de stad een betere woning kon krijgen;
- indien kinderopvang in de woonplaats niet mogelijk was;
- indien voor de partner in de woonplaats geen werk beschikbaar was en de partner niet wil pendelen;
- bij wijzigingen in de familiestatus, zoals echtscheiding;
- bij het ontbreken van cultuur- en sportmogelijkheden in de woonplaats.

Kortom: er moesten verbeteringen worden aanbracht op het platteland. In de volgende paragraaf zullen we zien hoe dit voornemen in de Landkreis Greifswald heeft doorgewerkt.

5.5 Terug naar het dorp? Ervaringen uit Landkreis Greifswald

Wat is er terecht gekomen van de herwaardering van het dorp? Is het centrum-dorpen beleid in de jaren tachtig verlaten? Zijn de leefomstandigheden op het platteland in de jaren tachtig verbeterd? De verzamelde gegevens in Landkreis Greifswald geven de mogelijkheid om antwoord te geven op deze vragen. Veldbezoeken aan de rest van het onderzoeksgebied hebben de indruk gegeven dat de ontwikkelingen in andere Kreisen niet sterk afweken van die in de Landkreis Greifswald.

Bestuur

Afgaande op de officiële propaganda was de nieuwe aandacht voor het platteland een groot succes, zoals bijvoorbeeld te lezen valt in het door de Landkreis uitgegeven werkje *Mit guter Bilanz zum XI. Parteitag der SED* (1986). In de Kreis kwam men in het voorjaar van 1989 veelvuldig in contact met de leuzen die met de nieuwe plattelandspolitiek verbonden waren, zoals: *schöner unser Städte und Gemeinde - mach mit!*, een soort competitie waarbij bewoners en gemeenten werden aangespoord om de leefomgeving op te knappen. *Bürgerinitiative* werden gestimuleerd, waarbij elke individuele burger wel wist hoever de eigen initiatieven mochten reiken.

Voordat op de concrete resultaten wordt ingegaan, is het van belang om de verschillende officiële en verborgen besluitvormers in kaart te brengen. We moeten daarbij drie belangrijke groeperingen onderscheiden: a) de staatkundige organen, zoals de gemeenteraad, met daarboven de *Landkreistag*; b) de partijorganen van de SED en c) voorzitters van bedrijven.

Op papier hadden de gemeenten veel bevoegdheden; in de praktijk stelde dit weinig voor: de gemeenten waren te klein, en beschikten nauwelijks over geld. Van de 33 gemeenten hadden er 25 minder dan duizend inwoners. In tabel 5.8 is te zien hoe versnipperd het nederzettingenpatroon van de Landkreis was, en dat sinds 1962 in de categorie tot honderd inwoners het aantal nederzettingen is gegroeid (vooral als effect van het vertrekoverschot van de Kreis; grotere nederzettingen zijn in een lagere categorie terecht gekomen).

Tabel 5.8 *Grootte van nederzettingen in de Landkreis Greifswald, 1962 en 1988* Bron: gegevens verzameld bij de Kreisplankommission van de Landkreis Greifswald.

Categorie (aantal inwoners)	Aantal nederzettin- gen in 1962	Aantal nederzettin- gen in 1988	Aantal inwoners in 1962	Aantal inwoners in 1988
tot 50	23	45	585	1.204
51 - 100	28	32	2.257	2.483
101 - 200	48	32	7.187	5.016
201 - 300	20	10	5.562	2.220
301 - 400	6	3	2.168	1.074
401 - 500	4	2	1.782	956
501 en meer	11	11	11.785	12.758
Totaal	140	140	31.326	25.711

Een doorsnee gemeente is snel geschetst: het gemeentehuis bestond vaak uit een houten barak; de burgemeester vervulde de functie in deeltijd (meestal was hij/zij daarnaast werkzaam op de LPG); en de secretaresse van de burgemeester, die doorgaans permanent aanwezig was, regelde de dagelijkse gang van zaken. Zij wist meestal uit het hoofd basisgegevens van de gemeente op te sommen, in tegenstelling tot de burgemeester. De barak was het multifunctionele centrum van het hoofddorp: de lokalen konden gebruikt worden door de arts die één maal per week spreekuur had; op het dak was de sirene bevestigd die waarschuwde bij brand of aanvallen van de imperialistische vijand, en bij de deur was de enige brievenbus van het dorp bevestigd.

Ten einde de samenwerking van gemeenten te bevorderen waren in het begin van de jaren zeventig de *Gemeindeverbände* opgericht: zes tot tien gemeenten die werden geacht om meer met elkaar samen te werken, zoals te lezen valt in het *Statut Arbeitsordnung Gemeinerverband Wusterhusen*: 'zorgen voor een effectieve inzet van gemeenschappelijke financiële en materiële fondsen en coördinatie en uitvoering van gemeenschappelijke plannen' (Hoofwijk en van Zelst, 1991, p. 71). In de Landkreis Greifswald bestonden zes *Gemeindeverbände*. Groß Kiesow, Dersekow, Wusterhusen, Mesekenhagen, Züssow en Gützkow. Het oprichten van deze samenwerkingsorganen in de jaren zeventig moet gezien worden tegen de achtergrond van de schaalvergroting van de landbouw die in deze periode extreem werd doorgevoerd.

De *Gemeindeverbände* in de Landkreis Greifswald functioneerden slecht; vaak wisten lokale bestuurders niet eens uit het hoofd welke gemeenten deel uit maakten van 'hun' *Gemeinerverband*. De weinige gelden en bouwmaterialen die van staatswege beschikbaar gesteld konden worden werden verdeeld via de Landkreis, die

georganiseerd was in verschillende afdelingen. Het is niet helemaal duidelijk geworden hoeveel functionarissen voor de organen van de Landkreis werkten, maar er kon in ieder geval een tamelijk groot gebouw in de stad Greifswald mee gevuld worden. De vergaderingen van de *landkreistag* vonden plaats in het Kulturhaus van Bandelin, zodat deze iets te groot uitgevallen manifestatie van de ideologie van de jaren vijftig af en toe functioneel gebruikt kon worden.

Nadat op hoog (politiek) niveau toestemming was verkregen om onderzoek in de Landkreis te verrichten, en daarmee ook toegang tot het gebouw van de Kreis verkregen was (steeds met legitimatie), bleek het voor genoemde afdelingen een hele opgave om basisgegevens van gemeenten op te sporen en op papier te zetten.

Op papier was de *Kreisplankommission* een belangrijk, coördinerend orgaan binnen de Landkreis, waar ruimtelijke en economische planning moesten samenkomen. Tijdens het onderzoek was de leidinggevende functionaris van deze afdeling de belangrijkste contactpersoon. Via haar moesten gegevens bij de afdelingen gevraagd worden, die op haar kamer bestudeerd en overgeschreven moesten worden (er was geen kopieerapparaat ter beschikking, en uiteraard mochten documenten het gebouw niet verlaten). Genoemde functionaris was welwillend, maar ontbeerde het vermogen om ook maar enigszins ruimtelijk te denken, zodat zij doorgaans niet begreep wat voor zin het had om bepaalde gegevens te verzamelen (basisgegevens zonder welke een vorm van bestuurlijke afstemming onmogelijk tot stand kon komen). Een handicap was tevens dat zij niet altijd op de hoogte was van de ligging van nederzettingen; haar kennis van het gebied was fragmentarisch, en niet gebaseerd op een frequent bezoek aan het territorium.

Overigens maakte de jeugdige voorzitter van de Landkreis een dynamische indruk; voor DDR-begrippen was hij redelijk open, en gaf tussen de regels door wel te kennen dat met de uitvoering van het beleid *Jedes Dorf seine Perspektive* nogal wat praktische problemen verbonden waren.

Op hoger niveau had men ingezien dat een meer dorpsgerichte politiek moest beginnen met een systematische inventarisatie van gemeenten. Daartoe hadden de gemeenten de opdracht gekregen om een zogenaamde *Ortsgestaltungskonzeption* (OGK) te maken. Via een inventarisatie van bevolking, voorzieningen, woningbestand etcetera, zouden gemeenten zwaartepunten in de toekomstige ontwikkeling moeten aangeven. Het was de bedoeling dat alle belangengroepen bij het maken van een OGK betrokken zouden zijn, zodat men kon komen tot een onderlinge afstemming van activiteiten. *Kreis- en Bezirksrat* hechten grote waarde aan deze OGK's, omdat het de afstemming van de verschillende plannen zou bevorderen. Voor het onderzoek waren deze OGK's van groot belang, omdat ze elementaire gegevens bevatten, en soms ook een noodkreet lieten zien van de gemeentes die door de sterke uitmigratie en de ontoereikende voorzieningen in ernstige proble-

men kwamen. Door de Landkreis werden deze documenten nauwelijks gebruikt. In de praktijk bleek er nogal wat mis met de OGG's:

- de OGG was nog niet door alle gemeenten gemaakt (en indien, wel, dan niet in hetzelfde jaar);
- de kwaliteit van de gegevens liep sterk uiteen, afhankelijk van de capaciteit binnen gemeenten om iets uit te zoeken, maar ook van de wil om te komen tot een inventarisatie;
- sommige OGG's waren incompleet wat betreft een beschrijving van gegevens, maar waren meer gericht op het formuleren van wensen voor de toekomst.

De indruk overheerste dat het opstellen van een OGG zowel door de Landkreis als door sommige gemeenten als een plichtmatige exercitie werd gezien.

In de Landkreis Greifswald speelde het in de vorige paragraaf genoemde *Kooperationsverband* (KV) in de praktijk de belangrijkste rol bij feitelijke investeringen. Het KV was samengesteld uit de voorzitters van de belangrijkste bedrijven, en de burgemeesters van gemeenten die tot het KV behoorden. In de praktijk omvatte een KV het grondgebied van één grote LPG. Om de twee jaar moesten zogenaamde *Kommunalverträge* worden opgesteld: door middel van een contract verplichtte een bedrijf zich tot bepaalde investeringen in een gemeente. In Züssow betrof dit bijvoorbeeld het wegenonderhoud, de supermarkt, de jeugdclub, de crèche, en de kleuterschool (Radstaak en Huisman 1991, p. 68).

De gemeente Brunzow had in 1989 voor aanleg en onderhoud van wegen 210.000 Mark ter beschikking: 40.000 Mark uit de gemeentekas, en 170.000 Mark van de LPG-T Stilow, die ook zorgde voor bouw materiaal, machines en arbeiders. In Katzow was de bouw van een café-restaurant slechts mogelijk met de steun van VEG Netzeband (Hoofwijk en Van Zelst 1991, p. 71).

Bereikbaarheid van dorpen

Volgens gegevens van de Landkreis hadden in 1986 135 van de 145 nederzettingen (93 procent) een verbindingsweg met doorgaande, verharde wegen. De kwaliteit van dergelijke verbindingswegen varieerde nogal: van een geasfalteerde weg tot een onverharde weg die bij slechte weersomstandigheden niet altijd prettig begaanbaar was. Dergelijke wegen, evenals de wegen in de bebouwde omgeving, waren een verantwoordelijkheid van de bedrijven in het gebied, de facto bijna altijd de landbouwcoöperaties. De wegen van bovenregionaal belang (zoals de *F(ern)-Straßen* naar Neubrandenburg en Anklam) waren een aangelegenheid van het Bezirk. De overige wegen werden aangelegd en onderhouden door de afdeling *Straßenwesen* van de Landkreis. Deze dienst heeft tussen 1971 en 1980 35 kilometer weg aangelegd of verbeterd, en tussen 1981 en 1986 23 kilometer. Ter vergelijking: de gemeenten hebben tussen 1974 en 1986 33 kilometer weg verbeterd of aangelegd. Waarschijnlijk ging het bij genoemde getallen vooral om wegverbetering, omdat de lengte van verharde wegen tussen 1970 en 1986 slechts met 18 kilometer is toegenomen (totale lengte 178 kilometer, waarvan in 1980 52 procent geasfalteerd).

Van een aantal gemeenten zijn via de Landkreis gegevens verkregen over het auto-bezit (voor privégebruik) per inwoner. Van de acht gemeenten in het Noordoosten van de Kreis varieerde dit van 14 tot 22 procent van alle huishoudens.

Redelijk goed ontwikkeld was het openbaar vervoer. In veel dorpen stopte meerdere malen per dag een bus. Van de 23 kleinste nederzettingen in het Gemeineverband Wusterhusen hadden er acht geen busverbinding, terwijl in vier nederzettingen slechts één maal per week een bus kwam. Veel bedrijven hadden echter eigen bus-sen rijden waar ook dorpsbewoners gebruik van konden maken (Hoofwijk en Van Zelst 1991, p. 87-88).

Slechts weinig huizen beschikten over een telefoon. Hoofwijk en Van Zelst (1991, p. 88) hebben door middel van gesprekken met burgemeesters in kaart gebracht hoe-veel aansluitingen voorhanden waren in het Gemeindeverband Wusterhusen (voor-zover gegevens bekend waren).

Het merendeel van de aansluitingen was ten behoeve van bedrijven, bij particulie-ren was een eigen telefoon zeldzaam. Opvallend is het relatief hoge aantal aanslui-tingen in Katzow, waarschijnlijk een gevolg van de inspanningen van de burge-meester (zie kader verderop in dit hoofdstuk).

Het geringe telefoonbezit was nadelig in geval van nood; zo kon het bij acute medi-sche klachten een tijd duren voor een dokter en/of ambulance kon worden gewaar-schuwd.

	Aantal inwoners	Aantal aanslui-tingen
Brünzow	124	12
Vierow	208	12
Stilow	210	6
Kräpelin	52	2
Klein Ernsthof	46	3
Stilow Siedlung	22	2
Katzow	359	60
Jägerhof	27	3
Kühlenhagen	68	1
Netzeband	156	7
Wusterhusen	1.056	100
Pritzwald	155	8
Gustebin	139	5

Tabel 5.9 *Aantal telefoonaansluitingen in het Gemeindeverband Wusterhusen, 1989*
Bron: Hoofwijk en Van Zelst 1991, p. 88.

Wonen

In eerdere paragrafen en hoofdstukken is naar voren gekomen dat veel mensen in de DDR in te kleine en/of kwalitatief slechte woningen leefden. Op het platteland werd maar weinig gebouwd, zodat suburbanisatie van het wonen nauwelijks voorkwam, maar waardoor vaak ook een tekort aan woningen bestond voor de eigen plattelandsbevolking.

Sinds 1971 gold het woningbouwprogramma als het paradepaardje van de 'eenheid van sociale- en economische politiek'. Men zou verwachten dat de aandacht voor het platteland in de jaren tachtig zou leiden tot meer nieuwbouw in plattelandsgemeenten. Afgaande op de officiële geschriften van de Landkreis is het woningbouwprogramma in de Landkreis Greifswald - net als in de gehele DDR - een succes geweest: van 1971 tot 1986 zijn 1.732 nieuwe woningen tot stand gekomen. Daarnaast zijn in dezelfde periode 1.588 woningen gerenoveerd. Afgezien van de 'bouwpiek' tussen 1948 en 1952 zijn de meeste woningen gebouwd in de eerste helft van de jaren tachtig, hetgeen een bevestiging kan betekenen van de aandacht voor het platteland. Een nadere analyse van de cijfers plaatst het geheel echter in een geheel ander daglicht.

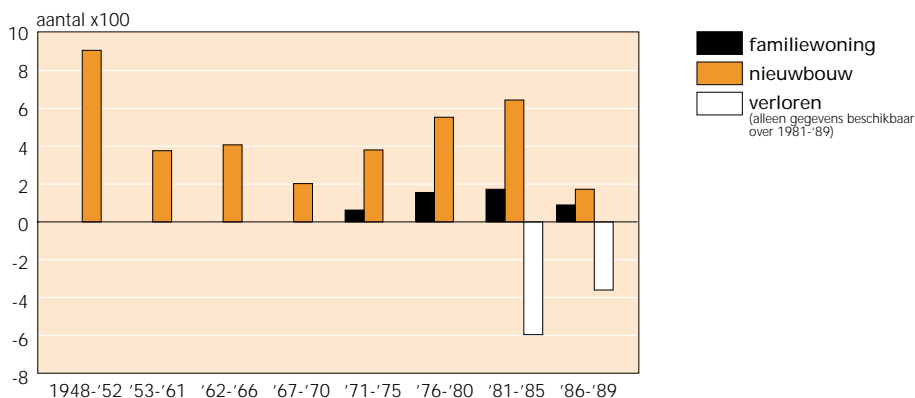
Er werden in de DDR nooit cijfers gepubliceerd over het aantal woningen dat aan de woningvoorraad moest worden onttrokken, bijvoorbeeld omdat de slechte staat van onderhoud had geleid tot een onbewoonbaar verklaring en/of afbraak van die woningen.

Het was echter voor iedereen zichtbaar dat dit een aanzienlijk aantal woningen moest betreffen; met name in de steden was het verval overal zichtbaar. Het overgrote deel van de staatsinvesteringen ging op aan nieuwbouw; voor onderhoud en renovatie werd slechts weinig ter beschikking gesteld. Daarnaast konden veel eigenaren van woningen weinig geld besteden aan onderhoud van hun bezit, als gevolg van de door de staat vastgestelde lage huren.

Waarschijnlijk door een vergissing werden tijdens het onderzoek door de *Kreisplan-kommission* statistieken ter beschikking gesteld die niet alleen inzicht gaven in de nieuwbouw en renovatie in de Landkreis, maar die voor de periode 1981-89 ook een overzicht bood van de verloren gegane woningen per gemeente als gevolg van bovengenoemde oorzaken. De in deze statistieken genoemde aantallen nieuwbouw en renovatie bleken iets af te wijken van de eerder genoemde cijfers, maar deze afwijking was gering.

In figuur 5.9 zijn nieuwbouw en verlies van woningen tegen elkaar afgezet. Het resultaat is onthutsend: tegen een 'nieuwbouwwinst' van 1.165 in de jaren tachtig staat een verlies van 956 woningen.

Deze balans komt overeen met het landelijke beeld. Uit nadere analyse van de nieuwbouwcijfers van de jaren zeventig bleek dat in de Landkreis Greifswald de

Figuur 5.9 Nieuwbouw en verlies van woningen in de Landkreis Greifswald in de periode 1948-1989. Bron: gegevens verzameld bij de Kreisplankommission van de Landkreis Greifswald.

directe bemoeienis van de staat terugliep: van 1971 tot 1975 bouwde de staat 97,5 procent van alle nieuwe woningen; in de tweede helft van de jaren zeventig nog maar 74 procent: de overige woningen werden door landbouwcoöperaties gebouwd (gegevens Kreisplankommission).

Het zou in lijn van de nieuwe plattelandspolitiek zijn om het aandeel familiewoningen (*Eigenheime*) sterk te vergroten, omdat een voortgezette bouw van woonblokken op het platteland het leefklimaat niet ten goede kwam. De bouw van *Eigenheime* is vanaf 1971 opgekomen, en was het meest omvangrijk in de eerste helft van de jaren tachtig. Toch heeft het aandeel in het totaal aantal nieuw gebouwde woningen gemiddeld gezien niet meer dan 23 procent bedragen, en bleef het zwaartepunt liggen bij de bouw van woonblokken. In de jaren zeventig werden de meeste *Eigenheime* gebouwd in de centra van de landbouwbedrijven: Bandelin, Groß Kiesow, Gützkow, Kemnitz, Wusterhusen en Züssow. Na 1980 concentreerde de bouw zich in de gemeenten Lubmin, Wusterhusen und Neuenkirchen.

Indien we kijken naar de spreiding van alle nieuwbouw in de eerste helft van de jaren tachtig dan blijkt dat de meeste nieuwbouw heeft plaatsgevonden in de grootste kernen, in casu de gemeenten die in de jaren zeventig waren aangewezen als centrumdorpen. In verreweg de meeste kleine nederzettingen heeft geen nieuwbouw plaatsgevonden.

Voorzieningen

Uit tabel 5.10 blijkt dat tussen 1975 en 1985 een uitbreiding heeft plaatsgevonden van basisvoorzieningen op het gebied van gezondheidszorg en kinderopvang. De grotere kernen waren het best voorzien; in de kleinere kernen kwam in de regel één maal per week een dokter, tandarts of verpleegster (*Gemeindeschwester*) langs, als voorziening die niet zelden door de bedrijven werd gefinancierd in het kader van de *Kommunalverträge*, zoals in Neu Boltenhagen (Hoofwijk en Van Zelst, 1991, p. 85).

	1975	1985
Artsenpraktijk (staat)	5	8
Tandartspraktijk (staat)	1	6
Polikliniek	2	2
(Landambulatorium)		
Ruimte voor verpleegster (Gemeinedeschwesterstation)	19	24
Crèche	21	24
Capaciteit crèches	364	530

Tabel 5.10 *Aantal voorzieningen op het gebied van gezondheidszorg en kinderopvang, 1975 en 1985 Bron: Landkreis Greifswald, 1986.*

In de Landkreis waren in 1985 in totaal elf basisscholen met elk 10 klassen, en vier basisscholen met acht klassen, gevestigd in de centrumdorpen. De Kreis was ingedeeld in verzorgingsgebieden; de schoolkinderen uit kleinere dorpen werden met schoolbussen naar school gebracht. Uit opgaven van de Landkreis blijkt dat de meeste nieuwbouw van scholen heeft plaatsgevonden in de jaren zeventig en tachtig; daarvoor heeft men waarschijnlijk gebruik gemaakt van oude gebouwen, zoals *Gutshäuser*.

Zoals ook elders in Oost-Europa had de DDR met de ontwikkeling van culturele voorzieningen verheven doelen voor ogen, die verder gingen dan het aanbieden van vrije-tijdsvoorzieningen:

'Die Deutsche Demokratische Republik fördert und schützt die sozialistische Kultur, die dem Frieden, dem Humanismus und der Entwicklung der sozialistischen Gesellschaft dient. Sie bekämpft die imperialistische Unkultur, die der psychologischen Kriegsführung und der Herabwürdigung des Menschen dient' (deel van artikel 18 van de grondwet van de DDR - Verfassung der DDR, 1974)

Ten einde het socialistisch bewustzijn op de juiste wijze te stimuleren werd uiteraard de inhoud van het cultuuraanbod zorgvuldig bewaakt. De meeste grotere voorstellingen vonden plaats in het *Kulturhaus*, een zichtbaar teken van de socialistische cultuurpolitiek in de grotere dorpen (zes in de gehele Landkreis), waar ook politieke bijeenkomsten werden georganiseerd. Vaak was er sprake van een samengaan van politieke en culturele manifestaties. Culturele voorstellingen konden ook plaatsvinden in één van de tien openluchttheaters in de Landkreis.

Speciaal voor de jeugd waren er *Jugendklubräume*, vaak onder beheer van de *FDJ*. Ook deze ruimten konden voor zowel politiek als 'cultuur' gebruikt worden: onder cultuur moet verstaan worden het plaatsvinden van disco-avonden. Omdat men in de jaren tachtig de jeugd wilde weerhouden van migratie naar de stad werd het aan-

Foto 5.4 *In de grotere dorpen stond in het centrum een barak die huisvesting bood aan meerdere diensten en voorzieningen. De foto toont een 'Komplexannahmestelle' - een DDR-begrip voor dienstencentrum. In dit geval treffen we er onder andere een bibliotheek en een postkantoor aan; gebruikelijk was dat in dit soort barakken ook een paar keer per week de Gemeindeschwester spreekuur hield, de (part-time) burgemeester een kamer had, dat er een alarmbel voor de brandweer hing, etcetera.*

tal jeugdclubs flink uitgebreid: van 18 in 1976 naar 26 in 1985. Dat het hierbij niet ging om een onbekommerde uitbreiding van het aantal disco-avonden blijkt uit het feit dat in dezelfde periode ook de activiteiten van de FDJ werden uitgebreid, zichtbaar in het aantal *Jugendbrigaden*: een stimulering van bovenaf van de politieke bewustwording van de jeugd. In 1976 waren er slechts vier van dergelijke *Jugendbrigaden*, in 1985 waren het er al 53. Doordat de stimulering van ontspanningsmogelijkheden op het platteland zo sterk gekoppeld was aan politieke bewustwording, mag betwijfeld worden of het gewenste effect op de uit-migratie bereikt is.

Tijdens het onderzoek bij de Kreisplankommission was inzage mogelijk in de *Konzeption zur Entwicklung des Handelsnetzes in Kreis Greifswald* 1986-90. Alle winkels en café-restaurants in de Landkreis stonden hierin vermeld. In de grootste nederzettingen was een *Ländliches Einkaufszentrum* te vinden, dat nog het meest leek op een kleine supermarkt. Soms was er in deze plaatsen ook een *Verkaufsstelle Industriewaren*, waar huishoudelijke artikelen en eenvoudig landbouwgereedschap werden verkocht. De meeste van deze grotere winkels zijn geopend in de jaren zeventig, als onderdeel van het centrumdorpenbeleid.

jaar	aantal jeugdclubs	aantal jeugdbrigaden	aantal dorpsclubs	aantal dorpsfeesten, (met aantal bezoekers)
1971	geen	nb	15	8 (1.840)
1975	nb	nb	nb	20 (25.000)
1976	18	4	16	nb
1978	nb	nb	nb	26 (28.000)
1980	23	37	15	31 (33.500)
1985	26	53	24	90 (35.000)

NB: niet bekend

Tabel 5.11 Voorbeelden van de groei van voorzieningen of dorpsactiviteiten in de Landkreis Greifswald, 1971-85. Bron: gegevens verzameld bij de Kreislankommission Landkreis Greifswald.

In de meeste dorpen was een WtB (*Waren des täglichen Bedarfs*) aanwezig: een klein winkeltje met een basispakket levensmiddelen. Deze winkeltjes (meestal 40 m² verkoopruimte) waren doorgaans opgetrokken uit een soort bordkarton, waardoor men zich in genoemde nota zorgen maakt over de slechte bouwtoestand van de winkels, over de hygiënische omstandigheden en de slechte werkomstandigheden. Slechts in de allerkleinste dorpen was geen enkele winkelvoorziening aanwezig.

Veel van deze winkeltjes waren uit economisch oogpunt niet rendabel, maar werden om sociale redenen in stand gehouden. Hoewel gesproken kan worden over een dicht netwerk, was toch in de helft van het aantal nederzettingen geen winkelvoorziening aanwezig, zodat in de nota werd opgemerkt dat naar mogelijkheden gezocht moest worden om de dienstverlening in dorpen met ontoereikende voorzieningen te verbeteren.

Stimulering van kleinschalig ambacht

In het kader van de verbetering van de leefomstandigheden op het platteland werden de mogelijkheden om kleinschalige dienstverlening op te zetten verbeterd. Al in 1976 was het *Gesetz zur Förderung des Handwerks* in werking getreden, maar belangrijker nog was een besluit van de Ministerraad in 1986: *Maßnahmen zur Steigerung der Leistungskraft der PGH und des privaten Handwerks für die Verbesserung der Versorgung der Bevölkerung mit Dienstleistungen und Reparaturen*.

Tijdens het onderzoek is geïnventariseerd hoe het met het *private Handwerk* gesteld was in de Landkreis Greifswald. De Kreis maakte een onderscheid tussen ambachten in drie sectoren: bouw, verkeer en plaatselijke voorzieningen. Wat betreft de bouw ging het in de Landkreis om twintig 'bedrijven', met gemiddeld twee tot drie arbeidskrachten. Het ging bijvoorbeeld om schilders, metselaars, loodgieters en dakdekkers.

Foto 5.5 *Tot in de kleinste dorpjes trof men een WtB (Waren des täglichen Bedarfs) aan: een klein winkeltje met de meest elementaire levensmiddelen. De foto is voorjaar 1989 gemaakt in Willershusen, een gehucht tussen Greifswald en Grimmen.*

Binnen de sector verkeer waren slechts zeven bedrijven actief, waarbij het meestal om monteurs ging. De meeste ambachtslieden waren werkzaam binnen de detailhandel en de plaatselijke verzorging (45 bedrijven, met gemiddeld drie arbeidskrachten), zoals bakkers, elektriciens, kappers en meubelmakers. Zij hebben zich vooral in de grotere nederzettingen gevestigd (veel in Gützkow, verder in bijvoorbeeld Wusterhusen, Neuenkirchen, Dersekow, Lubmin).

Tabel 5.12 laat zien dat het aantal verstrekte vergunningen aan ambachtslieden inderdaad steeg, als gevolg van de stimuleringspolitiek. Volgens de Kreis zouden er

Periode	Verstrekte vergunningen
1945-49	2
1950-59	6
1960-69	5
1970-79	13
1980-84	20
1985-88	27

Tabel 5.12 *Verstrekte vergunningen aan ambachtslieden in de Landkreis Greifswald. Bron: gegevens verzameld bij de Kreisplankommission Landkreis Greifswald.*

in 1989 nog acht bedrijven bijkomen. Op een bevolking van rond de 25.000 personen gaat het om hele kleine aantallen. Het was heel moeilijk om ambachtslieden te vinden, omdat het runnen van een privébedrijf geen eenvoudige zaak was, door beperkende regels en wetten, vastgestelde prijzen, en nadelen bij kredietverlening. Een belangrijk instrument om de omvang van private bedrijven sterk te beperken was een progressieve belasting: elke werknemer extra betekende het betalen van meer belasting (DDR-Handbuch 1985, p. 591-595).

Katzow

Het dorp Katzow, in het Noordoosten van de Landkreis gelegen, viel op door het relatief grote aantal voorzieningen, in vergelijking tot dorpen met een vergelijkbare omvang (in 1989 telde Katzow 359 inwoners). Het dorp bezat naast een klein winkeltje (WtB) ook een privé-slagerij, een restaurant, een sportzaal, en een kegelbaan. Daarnaast viel ook het actieve verenigingsleven op, met een vrijwillige brandweer, een culturele vereniging, en meerdere sportverenigingen. Het dorp kende maar liefst 60 telefoonaansluitingen in 1989 (vergelijk met het nabijgelegen Netzeband: 7 aansluitingen voor 156 inwoners).

De inwoners van het dorp waren zeer betrokken bij dorpsontwikkelingen, en staken veel vrije tijd in het opknappen van gebouwen, het onderhouden van sportterreinen, etcetera. Toch kende ook Katzow een bevolkingsteruggang (in 1950 nog 449 inwoners), en er was sprake van een hoog percentage gepensioneerden (23 procent). Negatieve en positieve kenmerken naast elkaar, hoe valt dat te verklaren? Een factor die zeker een grote rol speelde was het feit dat Katzow een traditioneel *Büdnerdorp* was, met schilderachtige boerderijen rond de Anger, en een karakteristieke dorpskerk. De *Büdners* kenden een grote traditie op het gebied van ambachten; vaardigheden die kennelijk niet geheel vergeten waren.

De grote gemeenschapszin was zichtbaar in een aantal lokale initiatieven, die goed opgepikt werden door een ijverige burgemeester. Trots vertelde hij over de totstandkoming van de kegelbaan, die ondanks tegenwerking van de Landkreis gerealiseerd was.

De burgemeester was van mening dat een kegelbaan goed zou passen in zijn politiek om de leefbaarheid van zijn dorp te vergroten. Hij had de bouw geregeld via de plaatselijke LPG. Zonder vergunning aan te vragen bij de Landkreis was hij met de bouw begonnen. Toen de Kreis merkte dat iets gebouwd werd zonder haar toestemming kreeg de burgemeester te horen dat onmiddellijk met de bouw gestopt moest worden. Waarschijnlijk waren de ambtenaren van mening dat de juiste bureaucratische weg niet was bewandeld. De burgemeester kreeg echter ook te horen dat hij maatregelen moest treffen die moesten voorkomen dat spelende kinderen een ongeluk zouden krijgen op de bouwplaats. Omdat de burgemeester meende dat het afbouwen van de kegelbaan de meest zekere situatie voor de kinderen zou opleveren, besloot hij dat de bouw gewoon moest door-

gaan. Enigszins minachtend sprak hij van 'de vorsten in Greifswald'. De burgemeester nam deze risico's omdat hij zich gesteund voelde door de politiek. Jedes Dorf seine Perspektive. Zijn min of meer openlijk verzet tegen de Kreis was uniek, en niet zonder gevaar. Volgens hem deden veel burgemeesters te weinig voor hun dorp, omdat ze niet tegen partijorganen wilden ingaan.

Van de beroepsbevolking van Katzow pendelde 44 procent dagelijks naar Greifswald of Wolgast. Ook het schilderachtige Katzow was niet gevrijwaard van moderne woningbouw.

In 1987 was nog een woonblok met 12 wooneenheden gebouwd. Uit het OGK van Katzow blijkt dat de uitmigratie (naar Wolgast en Greifswald) een gevolg is van het tekort aan woonruimte voor jonge gezinnen: *'daß gerade junge Familien und Jugendlichen abwanderten, weil sie ihr Wohnungsproblem auch perspektivisch nicht gelöst sehen.'*

Kortom: we hebben bij Katzow te maken met een dorp met veel lokale initiatieven, een geëngageerde burgemeester, en een bevolking die graag in het dorp wil blijven wonen, maar waarbij de externe omstandigheden ongunstig zijn (een onwillige Landkreis, door de slechte economische situatie een tekort aan bouwmaterial en financiën om te komen tot nieuwbouw en het restaureren van oude gebouwen). Bron: Dethloff 1988, Hoofwijk en Van Zelst 1991, interview met de burgemeester.

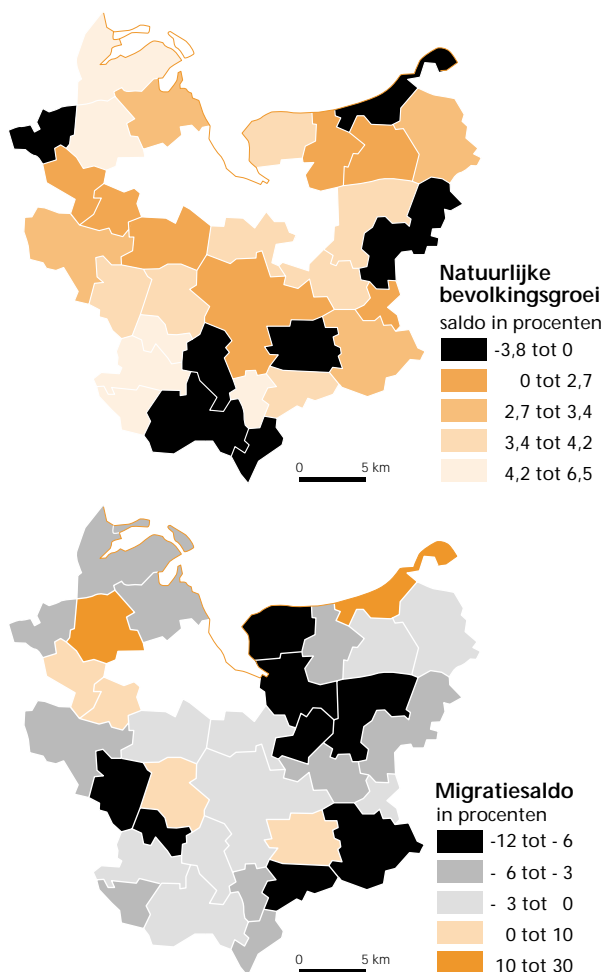
Bevolkingsontwikkeling 1984-87

Het resultaat van de 'terug-naar-het-dorp-campagne' is vooral af te lezen aan de migratiecijfers. Met de campagne beoogden de machthebbers immers een einde te maken aan het grote vertrekoverschot van het platteland, dat steeds nadeliger werd voor de landbouw. In de figuur 5.10 is de bevolkingsontwikkeling op gemeentebasis in de Landkreis te zien.

Deze cijfers geven het verschil aan tussen 1984 en 1987. Men zou kunnen betogen dat deze periode te snel volgt op de start van de campagne. Daar zou het argument tegenover kunnen staan dat migratiebewegingen ook een uiting kunnen zijn in het vertrouwen dat de bevolking heeft in de aangekondigde maatregelen.

	natuurlijke saldo	migratiesaldo	totaal saldo
aantal	473	- 811	- 338
percentage	2 %	- 3,4 %	-1,4 %

Tabel 5.13 *Bevolkingsontwikkeling in de gemeenten van Landkreis Greifswald, 1984-87, absoluut en in procenten van de totale bevolking (exclusief de gemeente Lubmin). Bron: gegevens verkregen bij het Statistisches Amt Bezirk Rostock.*

Figuur 5.10 *Bevolkingsontwikkeling in de Landkreis Greifswald 1984-87, natuurlijk saldo en migratiesaldo per gemeente. Bron: gegevens Weiss, 1988.*

In de figuren zijn de procentuele veranderingen tussen begin 1984 en eind 1987 te zien. In slechts zes van de 33 gemeenten was het natuurlijk saldo negatief, maar wat betreft het migratiesaldo kenden maar liefst 29 gemeenten een negatief saldo. De ontwikkeling van de gemeente Lubmin geeft een verstorend beeld. Het positieve migratiesaldo van deze gemeente bedroeg bijna 27 procent, maar met grote schommelingen. Zo was in 1984 sprake van een positief saldo van 622 personen, maar was er in 1987 sprake van een netto verlies van 463 personen. De bouw van de kerncentrale in de gemeente is verantwoordelijk voor het grillig patroon. Omdat wij voor 'normale' gemeenten willen nagaan wat het effect is geweest van de beoogde versterking van de dorpsstructuur is het beter om Lubmin buiten de berekeningen te houden.

Tabel 5.13 laat zien dat sprake was van een groot negatief migratiesaldo, zodat

naar: uit:	kleine kern	centrum- dorp	Lubmin	Greifswald	Wolgast	overig DDR	Bonds- republiek	onbekend	Totaal
kleine kern	26	38	11	34	13	22	11	1	156
centrum- dorp	10	8	11	40	0	5	0	0	74
Lubmin	4	2	0	0	0	0	0	0	6
Totaal	40	48	22	74	13	27	11	1	236

Tabel 5.14 Vertrek uit de dorpen in het Gemeineverband Wusterhusen naar herkomst en richting in 1989, in absolute aantallen. Bron: Hoofwijk en Van Zijst 1991, p. 94.

geconcludeerd kan worden dat de overheids campagne nog geen succes had opgeleverd. Het merendeel van de vertrekkers is waarschijnlijk naar de stad Greifswald verhuisd. Helaas zijn geen systematische gegevens beschikbaar over de verhuisbewegingen in de gehele Landkreis. Hoofwijk en Van Zijst (1991, p. 92-95) hebben in 1989 de verhuisbewegingen in het Gemeindeverband Wusterhusen onderzocht (tabel 5.14). Ondanks de kleine vertekening in dat jaar - een steeds groter wordend vertrek uit de DDR - zijn toch duidelijke conclusies mogelijk.

Uit de tabel is op te maken het vertrek het grootste was uit de kleine kernen (twee maal groter dan uit centrumdorpen), en dat de stad Greifswald de belangrijkste bestemming was. Opvallend is dat men uit kleine kernen vrij veel naar centrumdorpen verhuisde, terwijl uit de centrumdorpen vooral naar Greifswald werd verhuisd.

5.6 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn in chronologische volgorde de veranderingen in het Noorden van de DDR geschetst, waarbij belangrijke fasen in de politieke ontwikkeling van de DDR als scheidslijnen zijn gebruikt.

Het onderzoeksgebied heeft sinds de Tweede Wereldoorlog een enorme ontwikkeling gekend. Voor de oorlog had het een duidelijk perifere positie in het Duitse Rijk, met slechts weinig industrie, en een landbouw die in grote mate bepaald werd door het grootgrondbezit. Afgezien van de grote steden - die vooral de glorie van het verre verleden uitstraalden - werd de nederzettingenstructuur vooral bepaald door talloze kleine nederzettingen. Het onderwijs was slecht ontwikkeld, en ook andere voorzieningen waren in vergelijking tot de rest van Duitsland spaarzaam aanwezig. In moderne termen gevat: de *Human Development Index* van het onderzoeksgebied was een stuk lager dan in de rest van Duitsland.

Vijfenveertig jaar na het einde van de oorlog was van een groot verschil in sociaal-economische ontwikkeling tussen het Noorden en het Zuiden van de DDR geen sprake meer (dit zal nader worden geïllustreerd in het volgende hoofdstuk). Was dat een verdienste van het nieuwe economische en politieke stelsel dat werd opgelegd aan de DDR? Ten dele wel, maar ook zonder dit communistisch stelsel zou het onderzoeksgebied waarschijnlijk een ingrijpende ontwikkeling hebben doorgemaakt - te denken valt aan de armoedige omstandigheden die voor de Tweede Wereldoorlog in Drenthe heersten, en die toch zonder socialistische revolutie zijn veranderd.

Het is duidelijk gebleken hoe groot de rol van externe invloeden is geweest. De belangrijkste daarvan was de Sovjet-Unie, die immers had gezorgd voor het economische en politieke kader waarbinnen de DDR zich moest ontwikkelen. Aanvankelijk kwamen de meest belangrijke orders direct uit Moskou, maar toen bleek dat de machthebbers in de DDR in staat waren om op eigen kracht beslissingen te nemen die in de lijn van de Sovjet-Unie lagen werd de directe controle wat minder.

Deze 'internationale context' bepaalde in grote lijnen het patroon van de besluitvorming op nationaal niveau. Vrijwel alle ontwikkelingen in het Noorden zijn het gevolg geweest van nationale politiek: noch de *Bezirke* noch de *Kreisen* of *Gemeinden* hadden veel in te brengen. Slechts sporadisch was er sprake van lokaal initiatief - zoals het voorbeeld van de burgemeester van Katzow liet zien - maar alleen als het nauwelijks van belang was, en ook niet in de openbaarheid kwam.

De nationale politiek kan bepaald grillig genoemd worden: van de ene op de andere dag kon een politiek die lang was gepresenteerd als 'logisch, sociaal en vanzelfsprekend' overboord worden gezet en worden vervangen door beleid dat haaks stond op het voorafgaande. De politiek met betrekking tot centrumdorpen is hier een duidelijk voorbeeld van. Op de ene dag moeten 'perspectiefloze dorpen' verdwijnen, terwijl ze op de andere dag het fundament zijn van een 'terug-naar-het-dorp' campagne. Cynisch zou men kunnen constateren dat in de planeconomie de politiek net zo kon zwalken als in de kapitalistische wereld. Veel gebeurtenissen in het Noorden zijn een afgeleide van de nationale politiek van de DDR, met als belangrijke cesuur een aantal partijconferenties die politieke koerswijzigingen markeerden.

Het 'zwalken' van het overheidsbeleid had veel te maken met de grote kloof tussen de theorie en de praktijk van de centrale planning, en de onbevredigende economische prestaties. In de DDR bestond een echte schaarste-economie, zodat er conform het model van Hamilton sprake was van belangentegenstellingen tussen besluitvormers. Nationale belangen prevaleerden boven regionale belangen, en de ruimtelijke planning had een ondergeschikte positie ten opzichte van de sectorale planning - de voorbeelden van de planning van nederzettingen in het Bezirk Neubrandenburg hebben dat duidelijk gemaakt. Enerzijds was er sprake van een onevenwichtige spreiding van economische functies als gevolg van het een op

nationale voordelen gerichte locatieleer, maar anderzijds profiteerde het Noorden van een evenredige spreiding van voorzieningen in de DDR en van een inkomenspolitiek die geen grote differentiatie toeliet.

In het volgende hoofdstuk wordt de conclusie van het eerste deel van dit onderzoek nader ingekleurd, in de vorm van een schildering van de 'eindtoestand' van het onderzoeksgebied in 1989. Meer in detail volgt dan ook een samenvatting van de nederzettingenontwikkeling in de Landkreis Greifswald, in de vorm van een cartografische weergave van een klasse-indeling van de nederzettingen in deze Kreis.

6 RUIMTELIJKE VERSCHILLEN IN DE DDR EN DE NORDBEZIRKE IN 1989

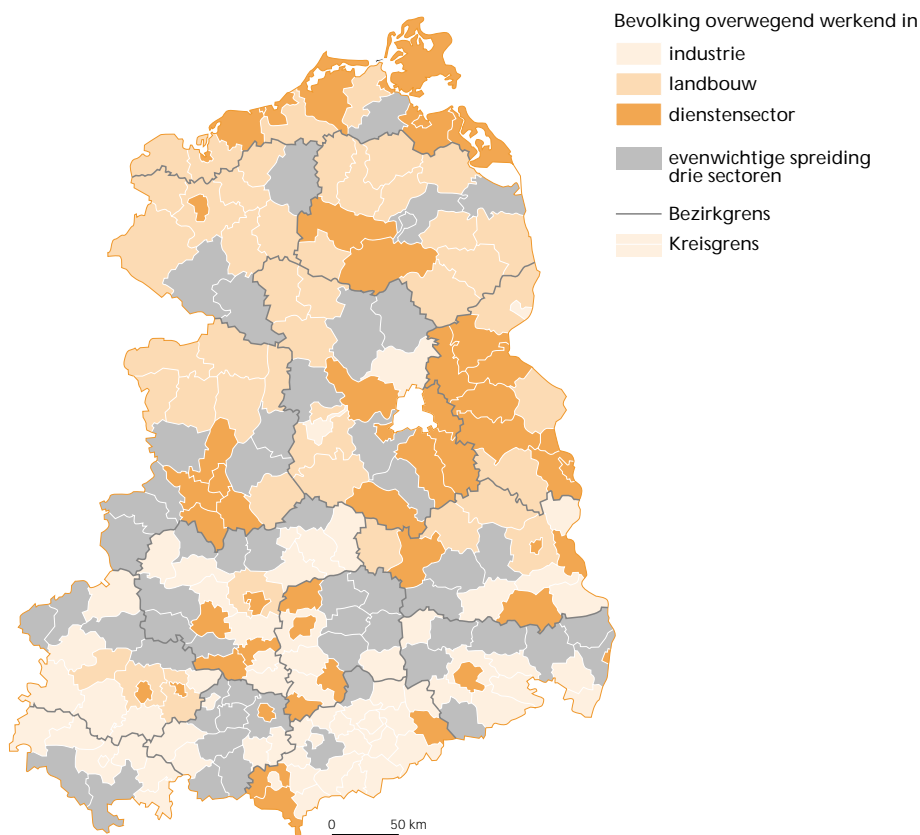
In de hoofdstukken vier en vijf is een uitvoerig beeld geschetst van de DDR in het algemeen en van de Nordbezirke in het bijzonder, waarbij de nadruk lag op de sociaal-economische veranderingen. Uitvoerig is de invloed van de Sovjet-Unie besproken, en is gekeken hoe vanuit de opgelegde ideologie de planeconomie zich heeft ontwikkeld. Daardoor is inzicht verkregen in het ingewikkelde proces van diverse besluitvormers die op verschillende schaalniveaus hebben geopereerd en die in sterke mate de ontwikkeling van de DDR hebben bepaald. Het uitgangspunt van deze analyse werd gevormd door het conceptueel model van de communistische fase, zoals geschetst aan het eind van hoofdstuk drie. Conform dit model zijn ook vele kenmerken van het onderzoeksgebied beschreven, zodat we al een redelijk beeld hebben van de regionale ontwikkeling van het onderzoeksgebied.

Dit hoofdstuk heeft tot doel om te laten zien tot welke ruimtelijke ontwikkelingen dit alles heeft geleid. Hoe verhiel het onderzoeksgebied zich aan het eind van de communistische periode tot de rest van de DDR? Welke interne geleiding kan binnen het onderzoeksgebied worden onderscheiden? En op nog lager schaalniveau: wat was de ruimtelijke structuur van de Landkreis Greifswald in 1989?

De ruimtelijke ontwikkelingen op deze drie schaalniveaus - nationaal, regionaal en lokaal - zullen achtereenvolgens aan bod komen, in drie paragrafen. Er zal veel worden gewerkt met kaartbeelden. Aan het eind van dit hoofdstuk zal geprobeerd om, uitgaande van de onderscheiden schaalniveaus, vast te stellen welke invloeden, of welke besluitvormers het meest bepalend zijn geweest voor het ontstaan van de geconstateerde ruimtelijke verschillen. Daarbij zal ook gekeken worden in hoeverre de geërfde economische en ruimtelijke structuur uit de periode vóór het ontstaan van de DDR, en de relatieve ligging van de DDR en/of van de Nordbezirke invloed hebben gehad op de regionale ontwikkeling van het onderzoeksgebied.

6.1 Regionale verschillen binnen de DDR

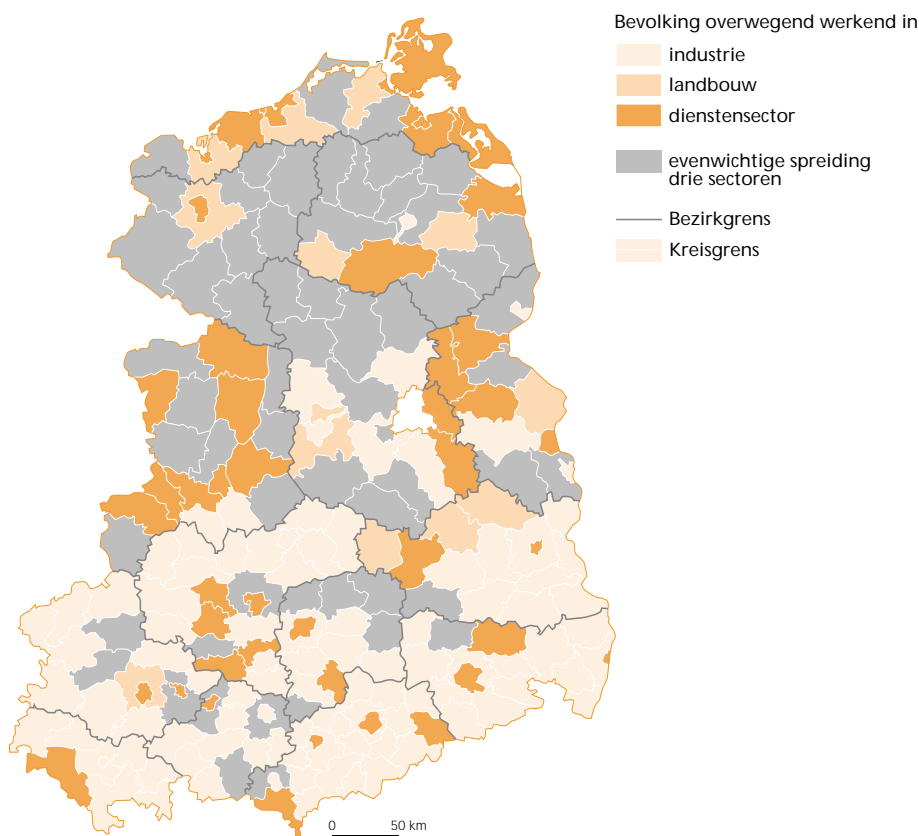
Toen de DDR ontstond waren er grote verschillen tussen het Noorden en het Zuiden van het land. De oorzaken van de achtergestelde positie van het Noorden zijn uitvoerig besproken in hoofdstuk twee. De economische en ruimtelijke planners van de DDR zijn er gedurende de eerste jaren van uitgegaan dat de industrie beter over het land gespreid zou moeten worden. Rond 1970 stapte men daar formeel vanaf, vanuit de gedachte dat ook een gespecialiseerde landbouw kon zorgen voor regionale ontwikkeling. In figuur 6.1 is te zien wat per Kreis de belangrijkste economische sector is geweest halverwege de jaren zestig, en in hoeverre dit twintig jaar later is veranderd. Uit de vergelijking kunnen we opmaken dat veel Kreise in het Noorden die eerst nog een dominantie van de landbouw kenden, zijn veranderd in Kreise met een gemengde economische structuur. Maar het aantal Kreise

Figuur 6.1a Kreise in de DDR naar absolute of relatieve dominantie van economische sectoren, gerelateerd aan de beroepsbevolking, halverwege de jaren zestig. Bron: Ostwald 1990, p. 15.

waar de industrie dominant was - vooral in het Zuiden - is sinds de jaren zestig alleen maar groter geworden. Het beeld is dus diffuus: het Noorden heeft er wel andere economische functies bij gekregen - waardoor de eenzijdigheid kleiner is geworden - maar het industriële zwaartepunt in het Zuiden lijkt alleen maar sterker te zijn geworden. Slechts acht procent van de totale industriële productie van de DDR vond in 1989 in het Noorden plaats. Terwijl in de gehele DDR 35 procent van de beroepsbevolking in de industrie werkzaam was, bedroeg dit percentage in het Noorden nog geen 21. In het Noorden was ongeveer 19 procent van de beroepsbevolking werkzaam in landbouw, visserij en bosbouw, tegen 10 procent in de DDR als geheel (Statistisches Landesamt 1996, p. 23 en 78).

De Bondsrepubliek was de weg naar de post-industriële samenleving al ingeslagen: daar werkte eind jaren tachtig nog maar 26 procent in de industrie. In het agrarische Schleswig-Holstein was dit percentage nog lager: 14 procent.

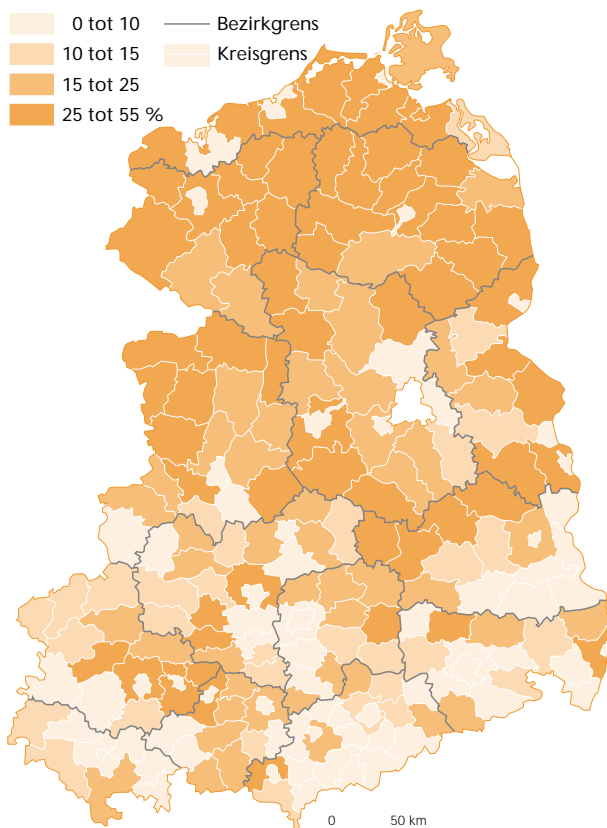
Figuur 6.1b Kreise in de DDR naar absolute of relatieve dominantie van economische sectoren, gerelateerd aan de beroepsbevolking, halverwege de jaren tachtig. Bron: Ostwald 1990, p. 15.

De industrie in het Noorden was in hoge mate op de landbouw georiënteerd. Ongeveer één kwart van de industrie-arbeiders was in de levensmiddelenindustrie werkzaam: een sector die met 49 procent van de omzet de dominante industrie-tak was. De rest van de omzet kwam tot stand in de machinebouw, scheepsbouw en de lichte industrie (Statistisches Landesamt 1996, p. 144).

Het moge dan zo zijn dat er in het Noorden meer economische functies zijn gekomen, dat laat onverlet dat de dominantie van de landbouw nog steeds groot was. Dat kunnen we beter zien in figuur 6.2, waar het in de landbouw werkzame deel van de beroepsbevolking is afgebeeld.

Functies van nationale betekenis

In het vorige hoofdstuk is er op gewezen dat de nieuwe bedrijvigheid die in het Noorden is terecht gekomen - of die daar is uitgebreid - vooral nationale doelen

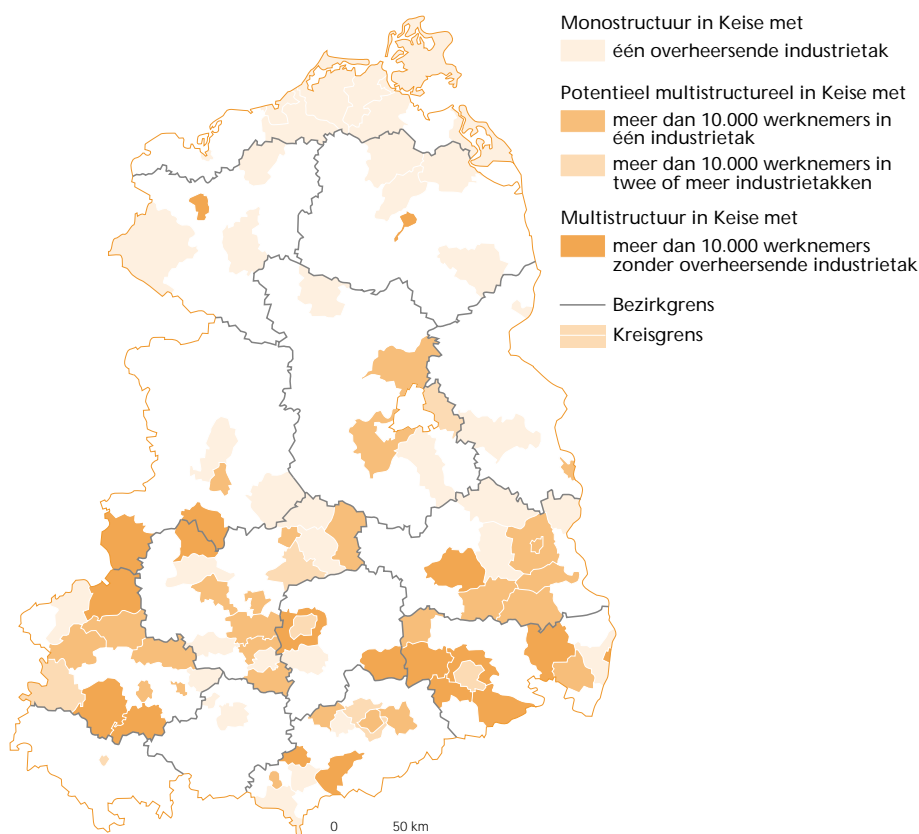

Figuur 6.2 *In de landbouw werkzame personen, juni 1989. Bron: BfLR 1992, eigen berekening.*

moest dienen, en niet primair is ontwikkeld als een genereus gebaar van de centrale politieke macht om de regio te ontwikkelen. De bouw van de haven van Mukran op Rügen is daarvan het mooiste voorbeeld. Volgens de machthebbers was aanleg noodzakelijk door de politieke onrust in Polen, die de belangrijke verbinding tussen de DDR en de Sovjet-Unie over Pools grondgebied in gevaar zou kunnen brengen. De verbetering van de spoorverbinding tussen Berlijn en Rügen was hierbij een bijkomend effect.

Ook de bouw van de kerncentrale bij Lubmin was van nationale betekenis, en de scheepsbouw in Rostock, Wismar, Wolgast en andere steden was belangrijk voor de ruilhandel met de Comeconstaten. Het Noorden heeft in menig opzicht geprofiteerd van de nieuwe grenzen na de oorlog, waardoor van concurrentie van Hamburg, Lübeck en Stettin geen sprake meer was. Ook de enorme ontwikkeling van het toerisme aan de Oostzeekust moet in dit verband genoemd worden.

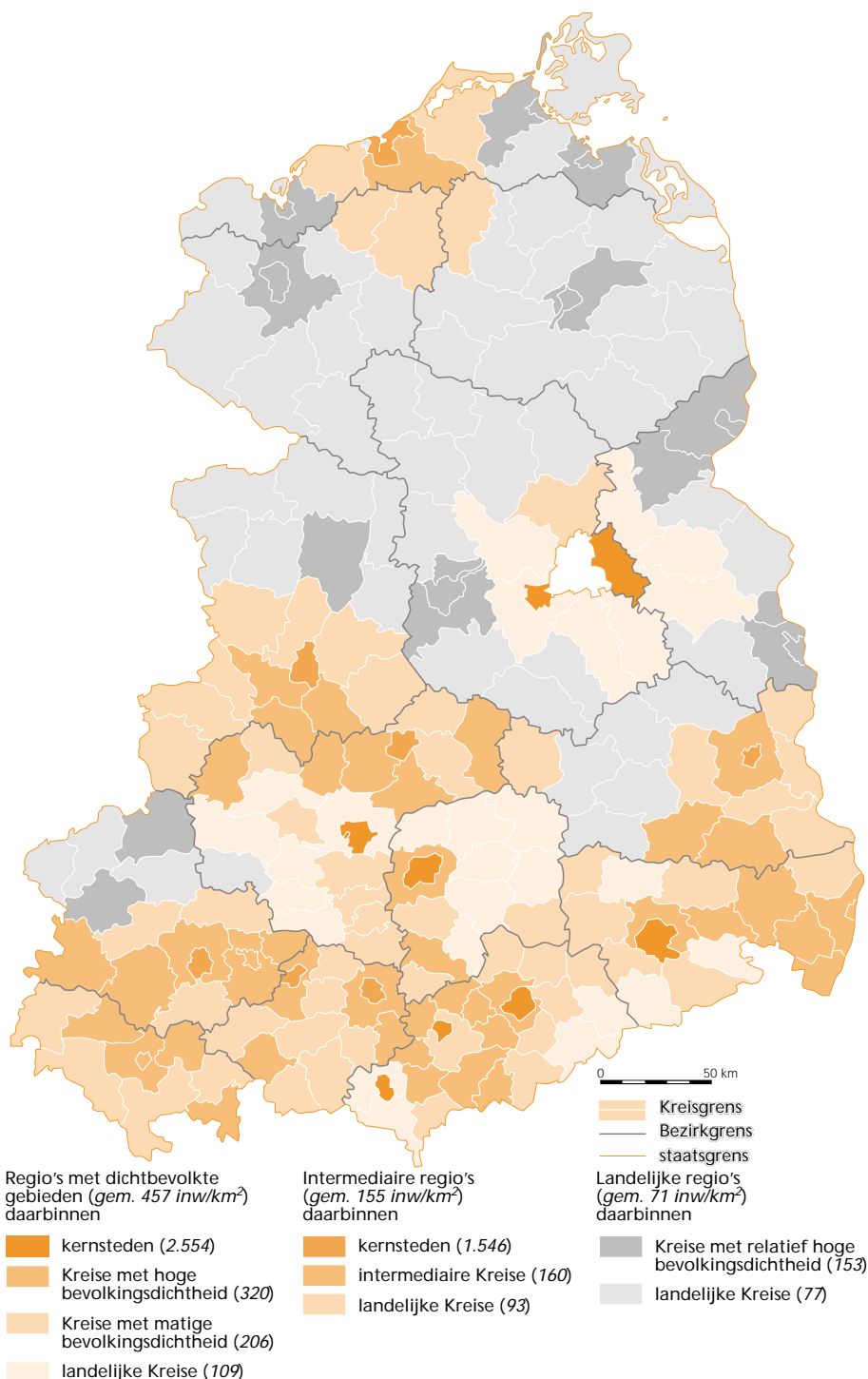
Alle nieuwe ontwikkelingen in het Noorden hebben natuurlijk ook hun uitstralingseffect gehad, al reikte dit effect niet tot ver landinwaarts. In die zin moet ook

Figuur 6.3 *Regionale structuur van de industrie in de DDR, situatie in 1987. Bron: Ostwald 1990, p. 75.*

niet al te negatief gedaan worden over 'het nationaal karakter' van de nieuwe ontwikkelingen; in veel staten, ook buiten het Oostblok was het niet anders. Het zou ook wel heel bijzonder geweest zijn als de DDR bijvoorbeeld de ganse optische industrie in Jena en Dresden zou hebben afgebroken en weer zou hebben opgebouwd in het Noorden in het kader van een spreidingsbeleid. Er moet slechts geconstateerd worden dat ook in een planeconomie het hemd al snel nader was dan de rok. In die zin voldoet de DDR perfect aan het algemene model van de planeconomie zoals geschetst in hoofdstuk drie, en was de praktijk van de planeconomie toch vooral een belangenstrijd van diverse besluitvormers.

Als gevolg van besluitvorming op nationaal niveau is er geen veelzijdige industriële structuur in het Noorden ontstaan: in veel Kreise waar industrie te vinden is domineert één bedrijfstak. Dat is goed te zien in figuur 6.3. Er waren in het Noorden dertien Kreise waar van de werkenden in de industrie zeventig procent of meer in één industriële sector - vaak één bedrijf - werkzaam was. Dit zijn dus Kreise met

Figuur 6.4 *Typologie van Kreise, 1989. Bron: BfIR 1992.*

een industriële monostructuur. Dit is in overeenstemming met een vorige conclusie: de industrie in het Noorden werd gedomineerd door de scheepsbouw en de voedselverwerkende industrie. Er waren slechts drie Kreise waarbij gesproken kan worden van een veelzijdige industriële structuur: de steden Schwerin, Neubrandenburg en Rostock. Het zuiden van de DDR heeft niet alleen meer industrie, maar bovenal een meer veelzijdige industriële structuur. Dit gegeven zal na de omwenteling een grote betekenis krijgen.

Typologie van nederzettingen

De ook in 1989 bestaande tegenstelling tussen het landelijke noorden en het industriële zuiden van de DDR manifesteert zich ook in een typologie van de nederzettingenstructuur, zoals weergegeven in figuur 6.4.

Onderscheiden worden 1) regio's waarbinnen grote, dichtbevolkte gebieden te vinden zijn, 2) intermediaire regio's en 3) landelijke regio's. De laatste categorie overheerst in het noorden van Oost-Duitsland, de eerste categorie in het zuiden. Binnen de drie genoemde regiotypes vindt een verdere onderverdeling plaats op basis van bevolkingsdichtheden. Op die manier kunnen we rond de grote steden het bijbehorende *urban field* vaststellen; dit zien we vooral rond de steden Oost-Berlijn, Halle, Leipzig, Karl-Marx-Stadt en Dresden. In het noorden onderscheidt de regio Rostock zich als intermediair gebied.

Oriëntatie op Berlijn

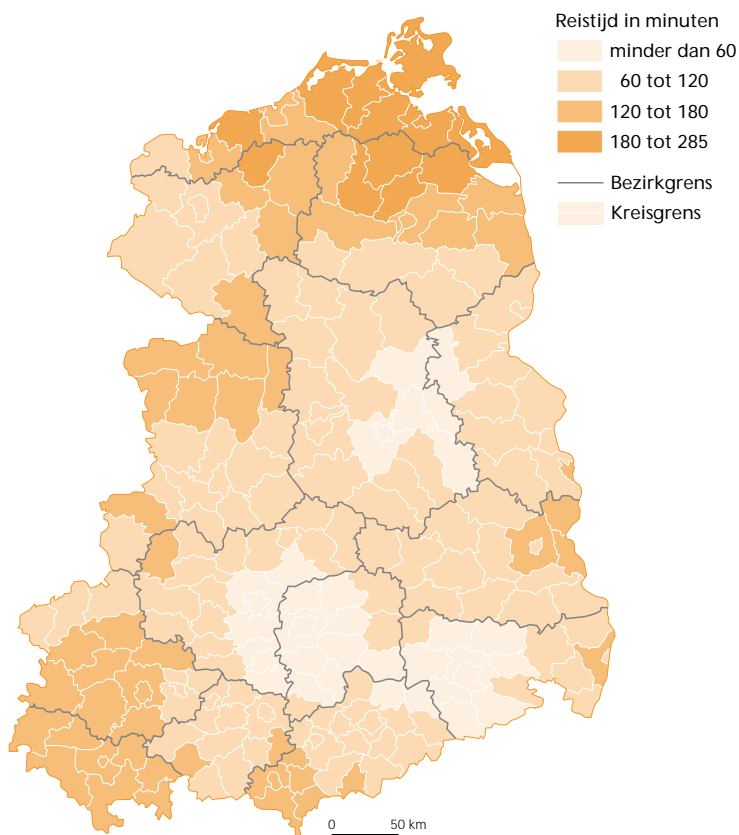
In figuur 6.5 is goed te zien dat de belangrijkste autosnelwegen en spoorlijnen in het Noorden ruwweg een noord-zuid oriëntatie hadden, en vooral gericht waren op Berlijn. Dit is een continuering van de situatie van vóór de Tweede Wereldoorlog. De oost-west verbindingen in het Noorden waren sterk onderontwikkeld: het waren zogenaamde *Fernverkehrsstraßen* (later Bundesstraßen): provinciale wegen, die bij het ontbreken van rondwegen vele dorpen en stadjes doorkruisten, hetgeen tot lange reistijden leidde. Vorpommern was het slechtst ontsloten, en met name het noordelijk deel ervan, met de steden Stralsund en Greifswald. Vanuit Greifswald bedroeg de reistijd naar Berlijn per auto circa vijf uur (voor 200 kilometer), omdat pas ten zuidoosten van Prenzlau de autosnelweg naar Berlijn kon worden benut. Dit blijkt ook uit figuur 6.6, waarin de gemiddelde reistijd per auto naar grote agglomeraties is te zien. De gegevens hebben betrekking op de situatie in 1991, maar voor het grootste deel van het Noorden zal het verschil met 1989 bescheiden zijn. Wel moet bedacht worden dat de situatie in 1991 betrekking heeft op de verdwenen *innerdeutsche Grenze*, hetgeen voor het westen van het onderzoeksgebied betekent dat de agglomeratie Hamburg bereikbaar is geworden.

Figuur 6.5 *Schetsmatige weergave van de belangrijkste wegen en spoorwegen in de DDR. Bron: Mellor 1978.*

Leefklimaat

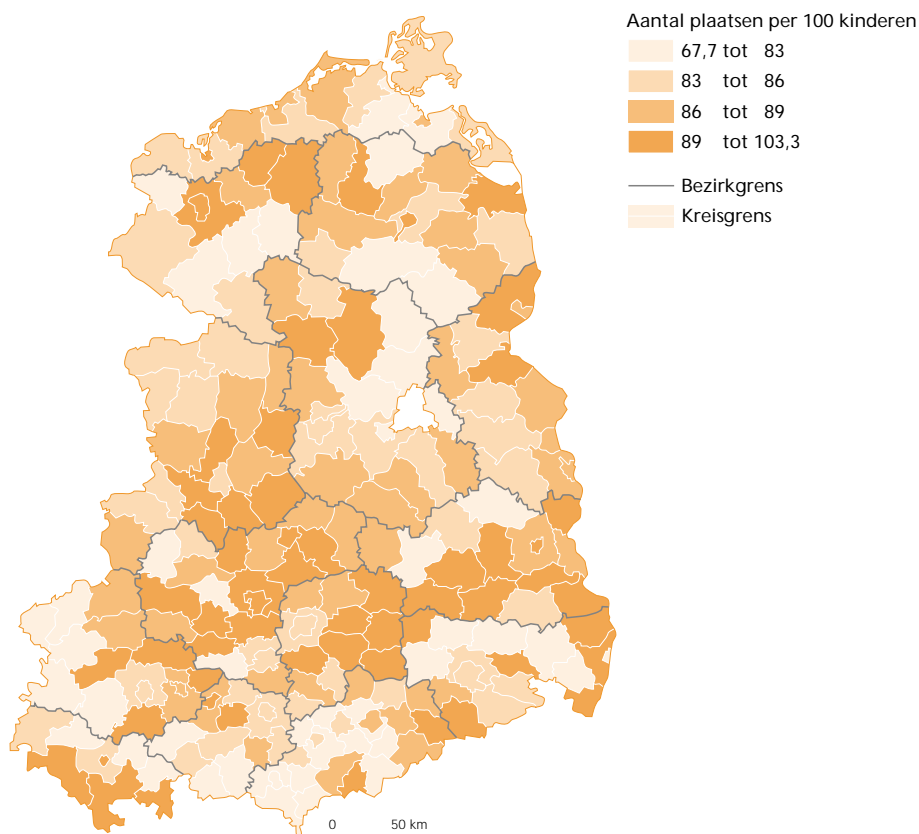
De geconstateerde verschillen in economische structuur tussen het Noorden en de rest van de DDR moeten wel in perspectief worden gezien voordat een verregaand oordeel wordt geveld. Er waren in de DDR geen grote loonverschillen tussen de verschillende economische sectoren. Zo verdiende een industrie-arbeider in 1988 gemiddeld 888 Mark netto per maand, tegen 842 Mark netto/maand voor iemand die werkzaam was in de landbouw (Wirtschaftsreport 1990, p. 241). Kortom, er waren geen grote inkomensverschillen tussen het Noorden en de rest van de DDR, en ook door het stelsel van volledige werkgelegenheid konden niet de verschillen ontstaan die zo kenmerkend zijn voor de kapitalistische wereld.

Figuur 6.6 *Gemiddelde reistijd per auto naar de belangrijkste agglomeraties (situatie 1991). Bron: BfLR 1992, eigen berekening.*

Ook als we kijken naar de spreiding van voorzieningen, zijn er weinig verschillen te constateren - overigens een indicatie dat gezien de uitgangspunten de vooruitgang in het Noorden het grootste is geweest. Zo laat figuur 6.7 zien dat wat betreft bijvoorbeeld de beschikbare crècheplaatsen de situatie in het Noorden nauwelijks afwijkt van de rest van de DDR. Een opmerkelijk gegeven, ook gezien de verschillen in bevolkingsdichtheid, die er in West-Europa al snel toe zouden leiden dat in een dunbevolkt gebied juist minder voorzieningen zouden worden aangeboden. In hoofdstuk vijf is ook naar voren gekomen dat in veel kleine gehuchten in het Noorden op zijn minst een klein winkeltje te vinden was.

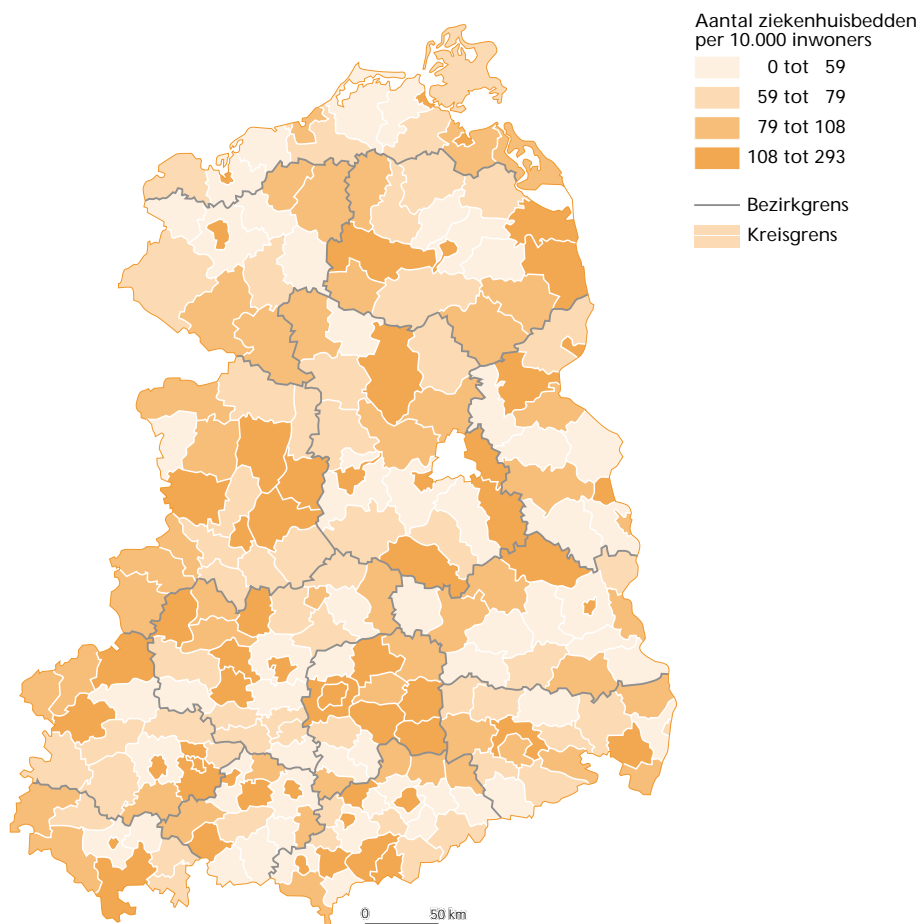
Ook als we kijken naar het voorzieningenniveau van de woningen (tabel 6.1) kunnen we constateren dat het Noorden er niet ongunstig uitkomt.

Figuur 6.7 Aantal plaatsen op crèches en kleuterscholen voor kinderen onder de zes jaar, situatie in 1989. Bron: BfLR 1992, eigen berekening.

	Bad of douche	Inpandig toilet	Centrale verwarming
Mecklenburg-Vorpommern	84	84	52
Brandenburg	85	84	52
Sachsen-Anhalt	84	81	50
Sachsen	75	60	38
Thüringen	84	75	46
Berlijn (Oost)	89	95	63
DDR (zonder O-Berlijn)	81	74	46

Tabel 6.1 Voorzieningen in de woning in 1989, in procenten, omgerekend naar het gebied van de latere deelstaten. Bron: Ostwald 1990, p. 119.

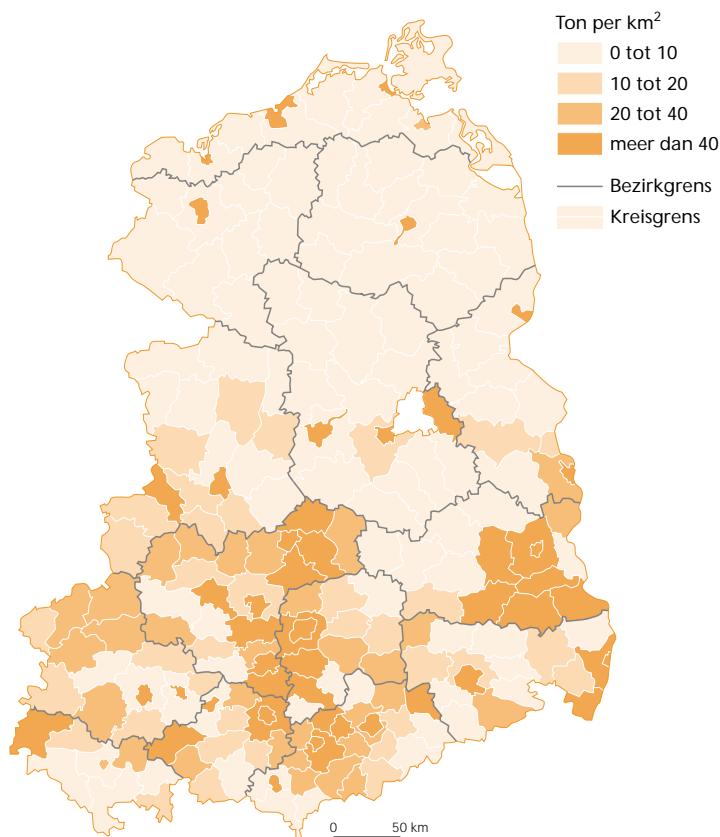

Figuur 6.8 *Spreiding van ziekenhuisbedden in de DDR, 1989. Bron: BfIR 1992.*

De spreiding van ziekenhuisbedden kan gebruikt worden om na te gaan of medische voorzieningen evenwichtig over het land verspreid zijn. In figuur 6.8 is af te lezen dat er verschillen zijn, maar het Noorden springt er niet in gunstige of ongunstige zin uit. Ditzelfde blijkt het geval te zijn bij de spreiding van tandartsen (Ostwald 1990, p. 117) en ziekenhuisbedden (BfIR 1992).

Deze uitkomsten bevestigen het beeld dat de centrale planning in de DDR - net zoals in de rest van Oost-Europa - heeft geleid tot een evenwichtige spreiding van voorzieningen. We moeten daarbij bedenken dat op lokaal schaalniveau wel grote verschillen te constateren waren, waarover later meer.

Op één punt waren er wel grote verschillen tussen het Noorden en met name het Zuiden van de DDR: de milieuvervuiling. Als voorbeeld kan dienen de SO_2 uitstoot in 1988, zoals weergegeven in figuur 6.9. Ook als we zouden kijken naar stof-

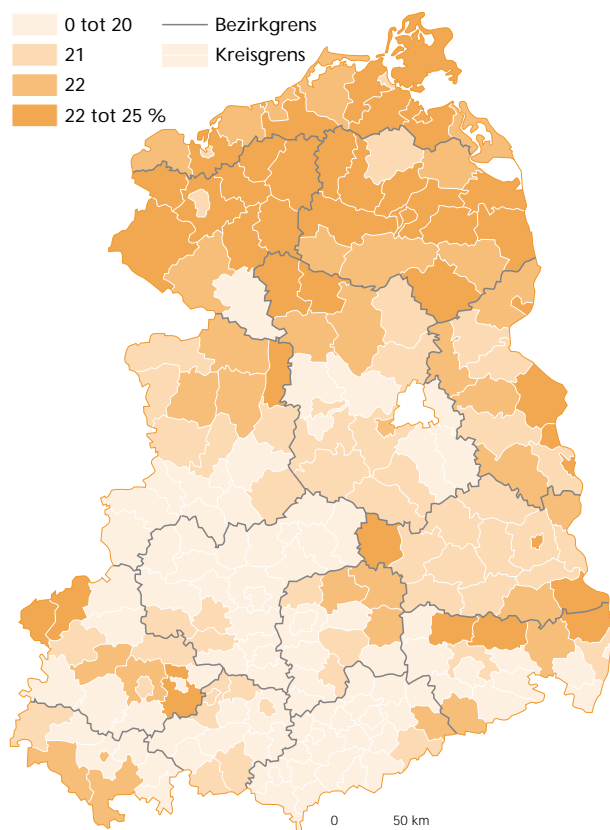

Figuur 6.9 Zwaveldioxide-uitstoot van industrie en krachtcentrales in 1989. Bron: BfIR 1992, eigen berekening.

belasting, of vervuiling van het oppervlaktewater, dan zou de conclusie luiden dat het Noorden aanmerkelijk beter af was, ook al was de landbouw in veel opzichten ook niet brandschoon.

Relatief jonge bevolking in het Noorden

In de Nordbezirke zien we wat betreft de geboorten- en vruchtbaarheidscijfers dezelfde algemene trends als in rest van de DDR (dalende cijfers sinds de Tweede Wereldoorlog; sterke daling door de *Pillenknick* tussen 1972 en 1976; lichte stijging vanaf 1980 als gevolg van de bevolkingspolitiek), maar altijd bleven de absolute cijfers het hoogste van de DDR, en ook hoger dan het gemiddelde niveau in de Bondsrepubliek. Dit blijkt ook wel uit figuur 6.10: het aantal jongeren onder de 15 jaar was in 1989 in het Noorden duidelijk hoger dan in de rest van de DDR.

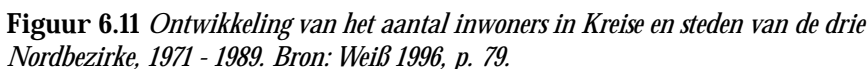
Figuur 6.10 *Bevolking jonger dan 15 jaar (procentueel aandeel totale bevolking).
 Bron: BfIR, 1992, eigen berekening.*

Tot halverwege de jaren zeventig was er nauwelijks een verschil in gemiddelde levensverwachting tussen de Bondsrepubliek en de DDR, daarna verslechterden de cijfers in de DDR, en ook in het Noorden. Het verschil tussen de DDR en de Bondsrepubliek liep op tot twee à drie jaar. De meer omvangrijke milieuvervuiling in de DDR zal waarschijnlijk wel van invloed zijn geweest, maar ook andere oorzaken spelen een rol. Zo was de gemiddelde levensverwachting in het agrarische Bezirk Neubrandenburg het laagste van de beide Duitslanden, terwijl de milieuvervuiling daar toch relatief gering was. Weiß en Hilbig (1996, p. 350) noemen een aantal mogelijke oorzaken: de slechtere voeding in de DDR (dus een 'nationale' oorzaak), de grotere afstand tot ziekenhuizen en de zware arbeid die verricht moest worden in de landbouw, met name in de veeteelt.

6.2 Regionale verschillen binnen de drie Nordbezirke

In de figuren die gebruikt zijn in de vorige paragraaf zijn al enige verschillen bin-

Grote verschillen waren er wel tussen de steden en het platteland. In de hoofdstukken vier en vijf is naar voren gekomen dat het platteland in de DDR, en dus ook in het Noorden grote problemen kende, omdat het door velen niet gezien werd als een aantrekkelijk woon- en werkklimaat (weinig mogelijkheden om familiewoningen te bouwen, en te weinig voorzieningen voor met name de jeugd). Het verhuisgedrag van personen is de belangrijkste indicator die we kunnen gebruiken om - indirect - de waardering van personen aangaande de leefomgeving te bepalen. We moeten ons daarbij wel realiseren dat het verhuisgedrag sterk begrensd werd door de beperkte mogelijkheden die de DDR-planners boden, waarbij de keuze van bouwlocaties van woningen een belangrijk instrument van de planners was.

De leegloop van het platteland

De ruraal-urbane migratie was een van de meest opvallende kenmerken van de bevolkingsontwikkeling in het Noorden. Deze migratie had een aantal belangrijke kenmerken:

- de ruraal-urbane migratie was sterk leeftijdsspecifiek; vooral starters op de arbeidsmarkt trokken weg;
- het waren vooral de hoger opgeleiden die naar de stad trokken - er was sprake van een brain-drain;
- het waren overwegend vrouwen die vertrokken. Voor hen waren er weinig aantrekkelijke beroepen op het platteland, en bovendien hadden zij gemiddeld beter gepresteerd op school, zodat zij moeilijker dan mannen passende banen konden vinden op het platteland.

Uit figuur 6.11 blijkt dat tussen 1971 en 1989 met name het platteland van Vorpommeren veel inwoners is kwijtgeraakt, ten gunste van grote steden als Neubrandenburg en Greifswald. Deze verstedelijking is natuurlijk een bekend fenomeen in de Westerse wereld, maar de nadelen voor het platteland in de DDR waren groot, omdat 'compenserende' ontwikkelingen als suburbanisatie van wonen en werken zeer sterk werden tegengehouden door de overheid. In tegenstelling tot Polen en Hongarije was het in de DDR vrijwel niet mogelijk om zonder al te veel restricties huizen te bouwen of te verbouwen op het platteland.

Voor een goede analyse van de bevolkingsontwikkelingen is het beter om naar de cijfers op gemeenteniveau te kijken. Weiß (1988) heeft voor de drie Noordelijke Bezirke de bevolkingsontwikkeling uitvoerig geanalyseerd, en heeft met behulp van een clusteranalyse een typering gemaakt van de bevolkingsdynamiek. Hij had daartoe de beschikking over de migratiecijfers en natuurlijke groei cijfers van de jaren 1980 t/m 1983. Het valt niet aan te nemen dat tussen 1983 en 1989 de tendens sterk veranderd is. In figuur 6.12 is de bevolkingsdynamiek in kaart gebracht.

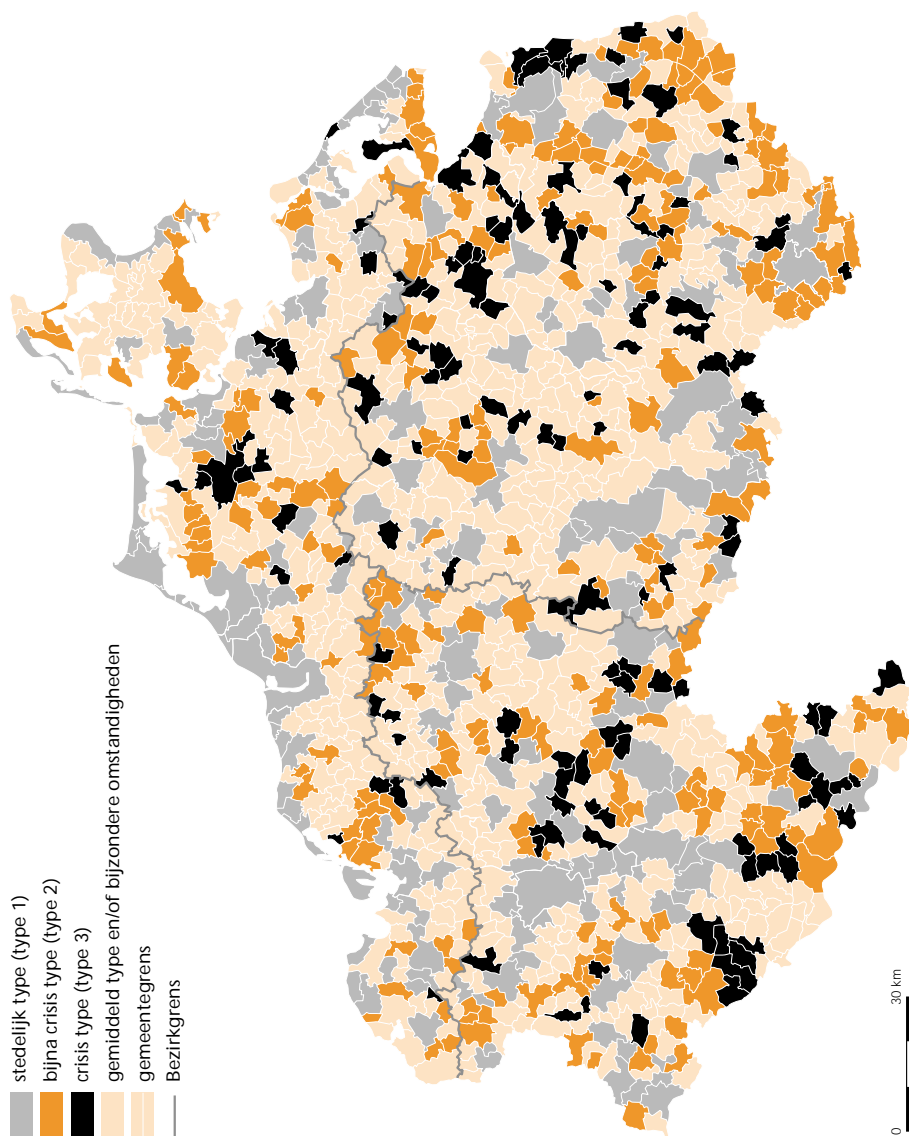
In de kaart zijn drie typen gemeenten afgebeeld:

Type 1: 238 stedelijke gemeenten met een positief migratiesaldo, en daardoor gunstige leeftijdsopbouw, met geboorteoverschot. Het begrip stedelijk is overigens relatief, en alleen van toepassing voor het Noorden;

Type 2: 323 vergrijpsde gemeenten met uitmigratie, maar met een natuurlijke bevolkingsontwikkeling die nog in balans is. Deze gemeenten hadden in de jaren zestig nog een positief natuurlijk saldo, waardoor de ook toen optredende uitmigratie gecompenseerd werd;

Type 3: 147 sterk vergrijpsde gemeenten met uitmigratie, met een behoorlijk sterfteoverschot.

De meeste overige gemeenten (483) behoren overwegend tot het gemiddelde type,

Figuur 6.12 *Bevolkingsdynamiek op gemeenteniveau, begin jaren tachtig. Bron: Weiß 1988.*

met een negatief migratiesaldo en een geboorte-overschot. Er zijn tot slot 38 gemeenten waar de bevolkingsontwikkeling sterk werd beïnvloed door speciale functies, zoals het voorkomen van een groot bejaardentehuis.

De ruimtelijke spreiding van de drie genoemde typen laat een aantal opvallende zaken zien:

- type 1, het stedelijk type kwam verhoudingsgewijs meer dan gemiddeld in het Beziirk Rostock voor: dit hangt samen met de toeristische functies en de kustgebonden scheepsbouwactiviteiten. Daarnaast komt dit type meer voor in de nabijheid van Schwerin, en in het zuiden van de Bezirke;
- crisisgemeenten komen verhoudingsgewijs meer voor in Vorpommern;
- het gemiddelde type vinden we vooral in het centrale deel van het Noorden: dit wijst op een scheiding tussen kust en het binnenland.

Weiß constateert daarnaast nog dat:

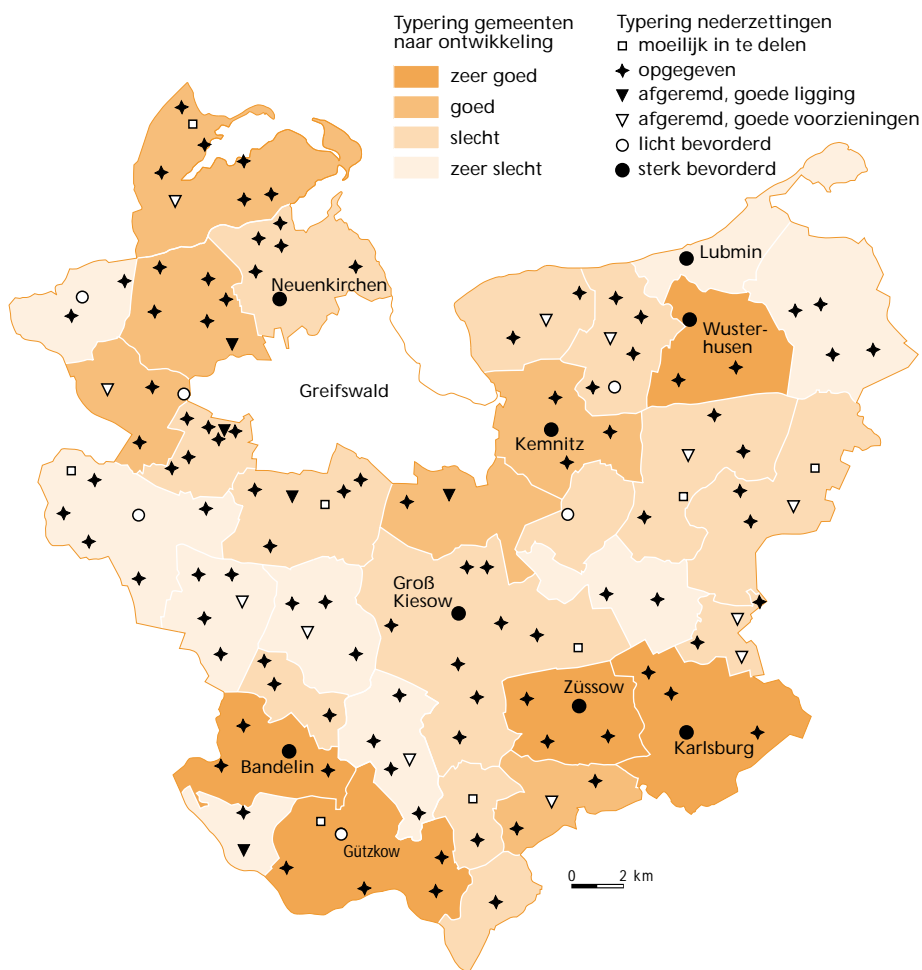
- er op het platteland sprake was van een mannenoverschot. Indien we kijken naar de leeftijdscategorie 22 tot 35 jaar, dan was in meer dan tachtig procent van de gemeenten het mannenoverschot 22 tot 33 procent (ter vergelijking: in de DDR 6,5 procent, in de Bondsrepubliek 5,7 procent);
- de 'achterblijvers' op het platteland doorgaans slecht waren opgeleid (Weiß en Hilbig 1996, p. 348 en verder).

6.3 Ruimtelijke verschillen binnen de Landkreis Greifswald

In de laatste paragraaf van het vorige hoofdstuk stond de 'terug-naar-het-dorp'-campagne centraal. In de Landkreis Greifswald is gebleken dat deze politiek wel heeft geleid tot pogingen om op het platteland een aantrekkelijker leefklimaat te creëren, maar dat dit de trek naar de stad niet heeft kunnen voorkomen. Omdat de staat het primaat had op de huizenbouw, is de groei of stagnatie van gemeenten een directe afspiegeling van de overheidspolitiek.

Die staat heeft het centrum-dorpen beleid in de periode tot 1980 niet consequent doorgevoerd, zodat vele kleine nederzettingen zijn blijven bestaan, die echter niet massaal ondersteund konden worden met overheidsgelden. Daarom hadden de landbouwbedrijven steeds meer de taak opgedragen gekregen om voorzieningen op het platteland te onderhouden en waar mogelijk te verbeteren. De financiële kracht van landbouwbedrijven zorgde derhalve voor een differentiatie in het leefklimaat.

Op basis van de bevolkingsontwikkelingen tussen 1962 en 1988, en de voorhanden zijnde voorzieningen in de tweede helft van de jaren tachtig is een klasse-indeling gemaakt van alle nederzettingen in de Landkreis. Figuur 6.13 biedt een cartografische weergave van deze klasse-indeling; tabel 6.2 geeft aan hoe de indeling tot stand is gekomen. Van de 135 nederzettingen waren er bijna honderd in feite opgegeven

Figuur 6.13 *Typering van de nederzettingen in Landkreis Greifswald, op basis van de ontwikkeling tussen 1962 en 1988. Bron: Kreislankommission, eigen berekening en indeling.*

door de overheid: hier was sprake van groot tot zeer groot bevolkingsverlies, met verhoudingsgewijs matige tot slechte voorzieningen. Zes nederzettingen (Bandelin, Züssow, Karlsburg, Groß Kiesow, Kemnitz en Wusterhusen) zijn dankzij het centrum-dorpen beleid sterk gestimuleerd door de overheid. Lubmin heeft zijn ontwikkeling te danken aan de bouw van de kerncentrale, terwijl Neuenkirchen blijkbaar de voorkeur had van de autoriteiten van de Landkreis en een heimelijke overlooppunt voor Greifswald kon vervullen, zij het in kleine aantallen. Er zijn zeventien nederzettingen te onderscheiden waarvan men op basis van de goede ligging en/of goede voorzieningen zou mogen verwachten dat zonder overheidsingrijpen een flinke groei van het inwoneraantal zou hebben plaatsge-

Categorie	Aandeel van totaal in de Landkreis gebouwde woningen tussen 1962 en 1988	Bevolkingsontwikkeling 1962-1988	Voorzieningen, ligging
sterk bevorderd	meer dan 2 procent	in ieder geval meer dan 10 procent groei; meestal meer dan 30 procent	veel voorzieningen, regionaal centrum, goede ligging
licht bevorderd	1 tot 2 procent	0 tot 30 procent groei	veel voorzieningen, goede ligging
afgeremd, goede voorzieningen	(zeer) klein aandeel	0 tot 30 procent afname	niet alle, maar wel merendeel voorzieningen aanwezig; uiteenlopende ligging
afgeremd, goede ligging	(zeer) klein aandeel	0 tot 30 procent afname	weinig voorzieningen, goede ligging aan hoofdweg en/of nabij Greifswald
opgegeven	nauwelijks of geen bouw	in ieder geval meer dan 10 procent; meestal meer dan 30 procent afname	weinig tot ontoereikende voorzieningen, uiteenlopende ligging

Tabel 6.2 *Criteria die gebruikt zijn voor de typering van nederzettingen in Landkreis Greifswald.*

vonden. Deze groei is echter niet opgetreden omdat in deze plaatsen geen woningbouw heeft plaatsgevonden. Opvallend is de ontwikkeling van de grootste nederzetting in het gebied, de kleine stad Gützkow, die slechts licht bevorderd is door de autoriteiten, omdat alle aandacht moest uitgaan naar het nabijgelegen dorp Bandelin, dat al in een vroeg stadium was uitgeroepen tot een ‘socialistisch bolwerk’ op het platteland.

6.4 Conclusie: weging van het belang van actoren en contexten

Op basis van de hoofdstukken vijf en zes kunnen we vaststellen door welke actoren, invloeden en processen, op verschillende schaalniveaus de regionale ontwikkeling van het onderzoeksgebied is beïnvloed. De relatie met de in hoofdstuk één behandelde theorie van Cséfalvay komt pas aan bod in hoofdstuk 12: het gaat in deze studie immers vooral om de vraag in hoeverre de ontwikkeling van het onderzoeksge-

bied tot 1989 de ontwikkeling na 1989 heeft beïnvloed. De theorie van Cséfalvay is vooral bruikbaar om de relatie tussen de twee delen van dit boek te leggen.

Het onderzoeksgebied heeft sinds de Tweede Wereldoorlog een enorme ontwikkeling gekend. De meest invloed is uitgegaan van het internationale schaalniveau, en dan met name van de Sovjet-Unie, als leidinggevende staat van het Oostblok. De Sovjet-Unie kon door haar rol in de Tweede Wereldoorlog een belangrijk deel van Duitsland binnen haar invloedssfeer trekken, en was de grote hoeder van de DDR. De Sovjet-Unie leverde het politieke, economische en sociale kader van de DDR, dat in sterke mate het onderzoeksgebied, net als de rest van de DDR, heeft beïnvloed. Binnen de Sovjet-Unie speelde de communistische partij van de Sovjet-Unie een belangrijke rol als bewaker van de marxistisch-leninistische ideologie.

De machthebbers in de DDR hadden slechts een zeer beperkte ruimte om af wijken van de lijn van Moskou. Het machtscentrum in de DDR werd gevormd door de communistische partij van de DDR, de SED. Belangrijke partijbesluiten, gemarkeerd door de grote partijcongressen markeerden wijzigingen van het economische en sociale beleid, die ook in belangrijke mate de ruimtelijke ontwikkelingen in het onderzoeksgebied bepaalden. Belangrijk was de beslissing om te stoppen met de industrialisatie van het Noorden van de DDR, en te accepteren dat het zwaartepunt van de economie bleef liggen in de zuidelijke Bezirke, alsmede in Oost-Berlijn.

Evenals in de rest van het Oostblok had de nationale economische ontwikkeling de absolute prioriteit, ten koste van de ontwikkeling van achtergebleven regio's. Het gewicht van regionale planners was zowel op nationaal, als op regionaal niveau zeer beperkt; dit laatste is vooral duidelijk geworden bij de bespreking van de ervaringen van de regionale planners in het Bezirk Neubrandenburg. Het Noorden van de DDR had slechts in twee nationale functies: Rostock moest uitgroeien tot de belangrijkste haven van de DDR, en in het Noorden moest de werkende bevolking de kans worden geboden om via het door de staat georganiseerde toerisme bij te komen van de inspanningen op het werk. Het voorbeeld van de aanleg van de haven van Mukran en de elektrificatie van de spoorlijn daarnaar toe liet zien hoe nationale prioriteiten werden gepresenteerd als regionaal beleid.

Door het nationale beleid bleef de economie van het Noorden sterk georiënteerd op de landbouw. Dat was op zich in de DDR-tijd geen groot probleem: het bood veel werkgelegenheid, en de salarissen weken niet sterk af van de verdiensten in de industrie. Deze eenzijdige oriëntatie op de landbouw kreeg vooral betekenis na de omwenteling.

Op internationaal niveau speelde de Bondsrepubliek Duitsland een belangrijke rol, en dat maakte de DDR uniek in het Oostblok. In de eerste plaats moest de DDR zich voortdurend spiegelen aan het 'andere Duitsland', en was gedwongen om de marxistisch-leninistische leer streng te bewaken, omdat elke verwatering - voor zover al toegestaan door de Sovjet-Unie - de legitimiteit van het voortbestaan van

de DDR in gevaar zou brengen. Met name vanaf 1985, toen hervormingen startten in de Sovjet-Unie, leidde dit tot een verkrampd vasthouden aan de ideologische leer. In de tweede plaats speelde de Bondsrepubliek een belangrijke rol door tot de bouw van Muur in 1961 grote groepen DDR-burgers op te vangen die de heilstaat verlieten.

De regionale bestuurders van de Bezirke speelden in de DDR nauwelijks een rol van betekenis. De Bezirke waren kunstmatige constructies, die niets anders moesten doen dan het doorgeven en uitvoeren van het nationale beleid. Ook de lokale bestuurders was weinig vrijheid tot handelen gegeven. Slechts in een enkel geval durfde een burgemeester het aan om een klein beetje te morrelen aan de richtlijnen, maar veel verder dan wel of niet bouwen van een bowlingbaan ging dit niet, zoals het voorbeeld van de burgemeester van Katzow liet zien. Onvrede was er wel bij deze bestuurders, zoals kon worden opgemaakt uit de bestudering van de *Ortsgestaltungskonzeptionen* in de Landkreis Greifswald: men maakte zich ernstige zorgen over de leegloop van het platteland, en men gaf in deze rapporten duidelijk aan dat er veel meer gebouwd moest worden in de dorpen, en dat de jeugd alleen vastgehouden kon worden door meer voorzieningen. In het openbaar konden deze meningen echter niet naar buiten komen.

Het leven op het platteland werd in hoge mate bepaald door de nationale politiek. Te denken valt aan de schaalvergroting van de landbouw, en het tegengaan van suburbanisatie door het vasthouden van het primaat van de staat om huizen te bouwen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Hongarije en Polen waar boeren wel zelf konden bouwen, en waardoor het platteland in de communistische tijd een veel levendiger aanblik bood. Ook de nationale beslissing om de 'gedoogde tweede-economie' klein te houden (dus de ruimte die werd geboden aan kleine privébedrijven, met name in de dienstverlening) had regionale en lokale gevolgen: ze bevorderde het leefklimaat op het platteland niet.

De algehele stagnatie van de DDR, met name in de jaren tachtig, weerspiegelde zich in de nederzettingenstructuur op het platteland, waar vele nederzettingen in feite door de staat waren opgegeven, zoals de analyse van Landkreis Greifswald liet zien. Het waren de grote landbouwbedrijven die voor het beheer van het platteland verantwoordelijk werden gemaakt, en het was de economische sterkte van deze bedrijven die bepaalde of iets wel of niet gebeurde in een dorp. De macht van de voorzitters van deze bedrijven was dan ook op lokaal niveau groot, en groter dan de macht van de burgemeesters.

Met deze constatering kunnen we deel één afsluiten en ons gaan richten op de veranderingen die hebben plaatsgevonden na de historische omwenteling van 1989.

Berlijn, voorjaar 1991

Roemenië, oktober 1990

7 TRANSFORMATIE IN OOST-EUROPA: KADERSTELLING

De economische en ruimtelijke verschillen tussen en binnen de Oost-Europese landen zijn sinds 1989/91 enorm toegenomen. Polen, Tsjechië, Hongarije, Slovenië en de Baltische staten doen het relatief goed, terwijl bijvoorbeeld Roemenië, Bulgarije, Albanië en de meeste ex-Sovjet-Unie staten slecht gepresteerd hebben. Daarnaast zien we dat ook binnen landen de verschillen tussen regio's sterk zijn vergroot. Er zijn winnaars en verliezers van de transformatie. Hoe kunnen we dit verklaren? Is het primair de gekozen hervormingspolitiek die tot verschillen heeft geleid, of moeten we het zoeken in de geografische ligging (met name de afstand tot West-Europa) en de historische erfenis? We keren terug naar de theoretische discussies uit de hoofdstukken één en drie, en zullen van daaruit een conceptueel model voor de post-communistische fase opbouwen, zoals we in hoofdstuk drie een model voor de communistische fase hebben ontworpen.

7.1 Theoretische discussie; basiselementen conceptueel model

In hoofdstuk drie werd betoogd dat er voor de communistische periode geen modellen voorhanden waren die de regionale ontwikkeling konden verklaren: de bestaande modellen waren te zeer ontwikkeld voor de kapitalistische wereld. Daarom is op inductieve wijze een conceptueel model opgesteld dat een verklaring kon bieden voor regionale ontwikkeling, waarbij verschillende actoren en schaalniveaus zijn onderscheiden.

Nu zou de verwachting kunnen bestaan dat voor de post-communistische periode, die vooral gekenmerkt wordt door de invoering van de markteconomie, de 'westerse' modellen van regionale ontwikkeling wel toepasbaar zijn. Maar in hoofdstuk één is al betoogd dat bij dit onderzoek de stelling wordt betrokken dat er in Oost-Europa sprake is van een unieke situatie, met een grote invloed van de erfenis uit de communistische periode en de periode daarvoor. De mening van Faßmann (2000) kan worden onderschreven, waar hij stelt dat er (nog) geen theorie voor de geografische transformatie van Oost-Europa is. Hij bekritiseert degenen die zeggen dat die theorie er wel is, namelijk de neo-klassieke theorie van economische ontwikkeling. Volgens deze stroming worden verschillen in regionale ontwikkeling vooral veroorzaakt door het wel of niet consequent doorvoeren van het neo-liberale economische model. Deze theorie geeft aan hoe de transformatiepolitiek eruit moet zien zodat de markt zijn werk kan doen. Deze theorie is volgens Faßmann echter onbruikbaar om te verklaren waarom er *nu* verschillen zijn: ze geeft slechts aan hoe het eventueel zou moeten, en geeft geen verklaring hoe die verschillen zijn ontstaan. Het is volgens hem zeer de vraag of er ooit een *grand theory* zal komen.

Ook Kalthoff en Rosenbaum (2000) vinden dat het neo-liberale model niet te gebruiken is omdat daarin immers wordt uitgegaan van rationeel handelende actoren, heldere, gedecentraliseerde eigendomsverhoudingen, en transparante informatie. Daar is in het Westen al vaak geen sprake van, laat staan in het Oosten. Zij vinden het daarom vreemd dat voor veel auteurs de discussie over de hervormingskoers vooral lijkt te gaan over temporaliteit: de vraag of snel of langzaam moet worden hervormd.

Door een aantal auteurs is gewezen op het belang van 'padafhankelijkheid' (*path dependency*; Bürkner 2000, Hausner e.a. 1995). De gedachte is dat een eenmaal ingeslagen ontwikkelingsweg slechts met veel moeite verlaten kan worden, omdat politieke en economische koerswijzigingen slechts tegen zeer forse kosten en met hoge risico's uitgevoerd kunnen worden, waarbij de vraag gesteld moet worden of de kosten niet veel hoger zijn dan de baten. Het nadeel van deze theorie is dat ook deze sterk op de praktijk van ontwikkelde westerse economieën is gericht.

Ook Dingsdale (1999) wijst op het belang van een brede benadering bij de verklaring van post-socialistische veranderingen. In zijn ogen zijn drie zaken van belang: globalisering, Europeanisering en de politiek van post-socialistische regeringen. Deze drie invloeden staan echter in sterke interactie met de erfenis uit de communistische periode.

Kortom, de situatie in Oost-Europa is dermate uniek, dat ook in dit hoofdstuk het maken van een eigen model gerechtvaardigd is. Dit model zal net als in hoofdstuk drie op inductieve wijze worden opgebouwd. Het model voor de communistische fase wordt als uitgangspunt genomen. Wat is anders, wat is hetzelfde? Ook nu weer gaat het om de rol van actoren, om schaalniveaus en om het verschil tussen theorie en praktijk. Vooral het laatste zal veel aan bod komen. Dat sluit mooi aan bij de opvatting van Faßmann (2000, p. 17) die stelt dat zolang er geen algemeen geaccepteerde transformatietheorie is, de geografen bij het regionale transformatieonderzoek niet veel meer kunnen doen dan waarnemen en het ordenen van kennis.

Een conceptueel model voor de post-communistische fase zou in ieder geval aandacht moeten besteden aan:

- de sterk afgenomen invloed van de staat, en de toegenomen keuzevrijheid van actoren;
- de zeer sterk gereduceerde invloed van de Sovjet-Unie en het verdwijnen van de marxistisch-leninistische ideologie;
- de nieuwe oriëntatie op het Westen, zowel wat betreft de betrekkingen als ook de invloed van Westerse instituties;
- de invoering van de markteconomie, waarbij op nationaal niveau keuzes worden gemaakt aangaande de hervormingskoers;
- de doorwerking van het verleden, en dan vooral de erfenis van de communistische periode.

In hoofdstuk drie is vermeld dat de grillige praktijk van de planeconomie ont-aardde in een strijd om schaarse middelen, met een grote rol voor besluitvormers, waarbij een vast patroon van winnaars en verliezers kon worden vastgesteld. De grenzen die de marxistisch-leninistische ideologie en het Sovjetmodel voor economische ontwikkeling boden waren echter niet ruim.

Het zal geen verwondering wekken dat in dit hoofdstuk de invoering van de markteconomie een belangrijke plaats krijgt, als belangrijk onderdeel van de maatschappelijke transformatie. Daarbij wordt de rol van de verschillende actoren in dit proces geschetst, met veel aandacht voor de diverse keuzes waarvoor zij is komen te staan. De toegenomen keuzevrijheid, met name voor nationale overheden, is immers één van de grootste verworvenheden die de omwenteling heeft gebracht. In de volgende paragrafen zullen enkele belangrijke thema's behandeld worden.

7.2 De politieke omwenteling

Gedurende het 'revolutiejaar' 1989 volgde de ene spectaculaire omwenteling in Oost-Europa op de andere. Deze ingrijpende veranderingen waren mogelijk geworden nadat de machthebbers in Moskou het signaal hadden afgegeven dat de Oost-Europese landen hun eigen weg mochten kiezen. Omtrent de precieze omstandigheden die tot de koerswijziging bij de machthebbers in Moskou hebben geleid bestaat nog geen helderheid. Het kan zijn dat er sprake was van een bewuste keuze van de hervormer Gorbatsjov om de Sovjetdominantie van Oost-Europa op te geven in ruil voor Westerse steun voor de zieltogende Sovjet-economie die de bewapeningswedloop niet meer kon bijhouden. Ook is het mogelijk dat bij Gorbatsjov de overtuiging leefde dat een gedeeltelijke politieke en economische hervorming mogelijk was die het fundament van de socialistische maatschappij in tact zou houden, hetgeen zou impliceren dat de hervormde socialistische staten op vrijwillige basis nauw verbonden zouden blijven met de Sovjet-Unie. Veel uitspraken van Gorbatsjov wijzen in die richting.

Men kan de theoretische vraag stellen wat er gebeurd zou zijn indien Gorbatsjov had geweten dat de meeste Oost-Europeanen niets wilden weten van een dergelijke weg, maar massaal kozen voor een radicale breuk met het communisme, waardoor de Sovjet-Unie gedwongen was om zich ook militair terug te trekken uit Oost-Europa. De Sovjet-Unie heeft dus gepland, of noodgedwongen door de gebeurtenissen, afstand gedaan van haar machtsbasis in Oost-Europa (Garton Ash 1993).

Vast staat dat Gorbatsjov de Oost-Europese landen voor de keuze werden stelde wat te doen met de verkregen vrijheid. De DDR, Tsjechoslowakije en Roemenië wezen de hervormingskoers van Gorbatsjov af, andere landen kozen voor een radicale breuk. In Polen besloot men dat de vrije vakbond Solidariteit weer op het politieke toneel kon komen. In dit land en in Hongarije ontstonden ronde-tafelconferenties tussen machthebbers en de samenleving. Hongarije bracht de moed op om het IJzeren Gordijn open te knippen in september 1989. De verschillende ontwik-

kelingen volgden elkaar dat jaar snel op, waarbij waarschijnlijk de televisie als katalysator heeft gewerkt. Uiteindelijk waren ook de machthebbers in de DDR, TsjechoSlowakije en Roemenië gedwongen om hun macht in te leveren. Behalve in Roemenië verliep de omwenteling vreedzaam, en kwamen na de eerste vrije verkiezingen sinds decennia de volksfronten aan de macht, geleid door intellectuelen en voormalige dissidenten. Het vertalen van hoogstaande idealen in een werkzame politieke structuur bleek echter een te grote opgave te zijn. De brede volksfronten vielen uiteen en werden soms zelfs gemarginaliseerd (zoals gebeurde met Solidariteit in Polen), terwijl een breed scala aan politieke partijen ontstond - deels een voortzetting van oude partijen die ten tijde van het socialisme dienden als democratisch uithangbord, deels vooroorlogse partijen, deels partijen die gegroepeerd waren rond de splinters van de volksfronten. Na een hoopvol begin werden geleidelijk aan enkele problemen steeds duidelijker:

- mede door de jarenlange afwezigheid van een democratische traditie was het moeilijk om politieke partijen een herkenbaar gezicht te geven; bovendien konden de deels nieuwe partijen geen aanspraak doen op bevolkingsgroepen die vanwege hun sociale positie of vanuit culturele/maatschappelijke waarden een 'natuurlijke' achterban vormden;
- er waren veel regeringswisselingen, uit onvrede met de economische crisis, en/of door teleurstelling over het uitblijven van het West-Europese sociale en economische 'paradijs';
- het was een probleem om bij de politieke partijen geschikt kader te vinden dat competent was om een rol te spelen in lokaal, regionaal of nationaal bestuur. Overigens gold dit probleem veel minder voor de 'opvolgerpartijen' van de vroegere Communistische Partij.

In Roemenië kwam het tweede echelon van de partij aan de macht. In Rusland was geen sprake van een brede oppositiebeweging die de macht overnam; veranderingen vielen samen met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie; oude regionale leiders namen de macht over. Overal ziet men dat de oude nomenklatura van de Partij nog steeds veel functies in de politiek en in de economie bekleedt, ongetwijfeld geholpen door het uitstekende contactennetwerk en de opgedane ervaring.

Slechts weinig landen kenden na de omwenteling een territoriale continuïteit (Polen, Hongarije, Roemenië, Bulgarije en Albanië). Door het uiteenvallen van TsjechoSlowakije, Joegoslavië en de Sovjet-Unie zijn sinds 1989 maar liefst 22 nieuwe landen ontstaan, die veel energie moeten besteden aan de nationale opbouw.

7.3 De basiselementen van de economische hervormingskoers

In hoofdstuk drie kwam naar voren dat bij de invoering van de socialistische plan-economie in de Sovjet-Unie, in de jaren twintig van de vorige eeuw, geen door Marx en Engels opgestelde blauwdruk aanwezig was. Ook na de plotselinge ineen-

storting van het communistische systeem ontbrak een handboek met richtlijnen hoe te handelen. Er waren geen voorbeelden voorhanden van landen die de overgang van plan- naar markteconomie hadden doorlopen. Dat betekende dat de nieuwe, onervaren regeringen op de tast een nieuwe koers moesten uitzetten.

Het is gemakkelijk om achteraf kritiek te hebben op het beleid van sommige overheden, maar dat suggereert ten onrechte dat de politici voor duidelijke keuzes waren gesteld. Het is begrijpelijk dat zij in alle onwetendheid de gedachte hadden dat een snelle invoering van het kapitalistisch stelsel een oplossing voor alle problemen zou betekenen. Er was onvoldoende besef van de grote rol die overheden in het Westen spelen in het economisch bestel. Het is overigens opvallend dat door vrijwel niemand een pleidooi is gehouden voor het behoud van de planeconomie - dat geeft aan dat er vrijwel unanimiteit bestond dat deze planeconomie, althans zoals deze zich in de loop der tijd had ontwikkeld, had gefaald. Dat laat onverlet dat er wel bij velen de mening bestond en bestaat dat het mogelijk is om de goede elementen van de planeconomie te behouden en te combineren met de goede elementen van het kapitalisme - waarover later meer.

In het geschetste politieke vacuüm werd de rol van Westerse adviseurs groot. Een van de meest bekende was Jeffrey Sachs, die de Poolse regering van advies diende. Hij beriep zich op de in zijn ogen succesvolle sanering van een aantal Zuid-Amerikaanse economieën na toepassing van zijn adviezen om de aandacht vooral te richten op macro-economische aanpassingen (Sachs 1992). In feite sloten zijn gedachten aan bij die van de adviseurs van IMF en Wereldbank, die zich massaal gevraagd en ongevraagd kwamen melden in Oost-Europa. De omwenteling speelde in een tijd die wel het hoogtepunt van het mondiale neo-liberale denken kan worden genoemd - Ronald Reagan had acht jaar geregeerd, en in Groot-Brittannië was Margaret Thatcher nog aan de macht.

Het is een gewaagde vergelijking, maar men zou kunnen stellen dat er enige parallellen zijn tussen het Sovjet-model voor economische ontwikkeling dat ontstaan is eind jaren twintig van de vorige eeuw, en het neo-liberale model dat in de Westerse wereld dominant werd in de jaren tachtig. In beide gevallen was een sterke overtuiging aanwezig betreffende de superioriteit van het model, dat op missionaire wijze moest worden verspreid over de wereld. Het waren/zijn beide uniformerende modellen, die weinig oog hebben voor lokale omstandigheden. Dit aspect van het neo-liberale model zal later aan bod komen.

Eerst zullen we echter de basiskenmerken van de overgang van plan- naar markteconomie moeten kennen. Daaruit zal al snel blijken dat zich tijdens dit proces veel keuzemogelijkheden voordoen, maar dat een aantal zaken onvermijdelijk is. Zo was het volkomen duidelijk dat er een einde moest komen aan de afscherming van de wereldeconomie: het tijdperk van autarkie en protectionisme was voorbij - slechts

Noord-Korea heeft volhard in deze weg.

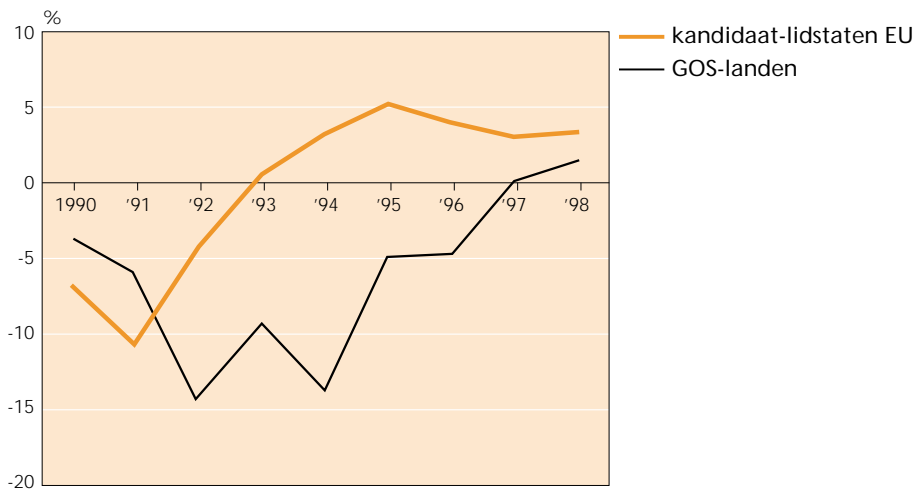
Tevens was onomstreden dat een einde moest komen aan het feitelijk verbod van de vrije markt, en dat er meer ruimte moest komen voor privé eigendom. Door Bradshaw en Stenning (2000, p. 12) is gesproken over de vier pijlers van de transitie:

- macro-economische stabilisatie;
- privatisering en structurele hervormingen (inclusief het financiële stelsel);
- liberalisering van de economie (met name van het prijzenstelsel en prijshervorming);
- internationalisering (het openstellen van de economie voor buitenlandse handel en investeringen).

Deze vier punten zijn met elkaar verweven. Een goed verlopen privatisering kan buitenlandse investeringen stimuleren. De noodzakelijke prijsliberalisatie leidt tot een periode van hoge inflatie, die door stabiliteitsmaatregelen onder controle moet worden gebracht.

Alle landen hebben na de transitie een sterke daling van het bruto binnenlands product (BBP) gekend. Deze was onvermijdelijk; het zou eerder verbazing wekken als deze daling zich niet had voorgedaan. De geringe productiviteit van de planeconomie kwam immers aan de oppervlakte, en traditionele afzetmarkten waren verloren gegaan. Er was minder overheidssteun voor bedrijven beschikbaar en de binnenlandse vraag nam af door de verminderde koopkracht, zodat bedrijven gesloten moesten worden dan wel sterk moesten inkrimpen. Volgens de neo-liberale theorie zou de 'overgangsrecessie' ruimte moeten bieden voor een economisch herstel dat gebaseerd moest zijn op de groei van de dienstensector en de groei van de private sector met buitenlandse investeringen als motor van de groei. De jaarlijkse daling van het BBP zou dan omgezet worden in groeicijfers, zodat de grafiek van het BBP een zogenaamde J-curve laat zien (Bradshaw en Stenning 2000, p. 13). Figuur 7.1 toont de groei van het BBP tussen 1990 en 1998 voor twee groepen landen: de tien Centraal- en Oost-Europese kandidaat-lidstaten van de EU, en de landen van het GOS (de ex-Sovjet-Unie minus de drie Baltische Staten). Opvallend zijn de verschillen in de 'diepte' van de overgangsrecessie en in het herstelvermogen.

Hier moeten we een verklaring voor zoeken. Enige tijd is gedacht dat deze verschillen te verklaren waren door de snelheid van de hervormingen (Slay 1994). Polen gold als de kampioen van de zogenaamde shocktherapie. De ideeën van de eerder genoemde Sachs waren in dat land toegepast door de minister van financiën Balcerowicz. De invoering van de markteconomie kon het beste zo snel mogelijk geschieden. Een aparte transitietheorie was volgens hen niet noodzakelijk, omdat er genoeg theorieën over de markteconomie voorhanden waren.

Figuur 7.1 *Jaarlijkse groei van het bruto binnenlands product in de tien Centraal- en Oost-Europese kandidaat-lidstaten van de EU, in vergelijking met de GOS-landen, 1990-98. Bron: Bradshaw en Stenning 2000, p. 18.*

Er werden vijf fundamenteën geformuleerd voor de noodzakelijke macro-economische hervorming (Sachs 1992):

- aanpassing van de koers van de nationale munt, teneinde een interne convertibiliteit te realiseren;
- zoveel mogelijk loslaten van door de overheid vastgestelde prijzen;
- sterke reductie van overheidssubsidies, zowel wat betreft het kunstmatig in leven houden van onrendabele bedrijven als wat betreft de betaling van het grootste deel van de kosten van de gezondheidszorg, en sociale en culturele instellingen;
- terugdringen van de inflatie;
- privatisering van het staatsbezit.

Door deze maatregelen zou het investeringsklimaat verbeteren, en zou de export kunnen groeien. Men was zich bewust van het feit dat deze aanpak gepaard zou gaan met een snel oplopende werkloosheid, en een aanmerkelijke daling van de levensstandaard van het merendeel van de bevolking. Deze sociale gevolgen zouden onvermijdelijk zijn, maar de snelheid van de hervormingen bood ook het perspectief op een herstel dat eerder in zou zetten dan bij geleidelijke macro-economische aanpassingen. Een 'volkse' uitleg van deze aanpak luidt: 'indien een kat een zieke staart heeft, die levensbedreigend is voor het beest, dan kan men natuurlijk steeds een stukje van de staart afknippen, maar het is beter voor het beest om in één keer de gehele staart te amputeren, zodat het perspectief op eerder en beter herstel wordt geboden'.

De gedachte was dus dat het model goed en overal toepasbaar was, en dat economische problemen ontstonden bij vertraging bij de invoering van het model.

De tegenstanders van de shocktherapie bevatten groepen van diverse pluimage. De eerste groep tegenstanders kan wel instemmen met het neo-liberale model, maar heeft 'technische bezwaren', met als belangrijkste argument dat eerst een goed institutioneel kader moet ontstaan, voordat de markt volop in werking treedt. Geprivatiseerde bedrijven zouden alleen kunnen functioneren in een goed financieel stelsel, met commerciële banken, en met ondersteunende instanties zoals een Kamer van Koophandel (Van Brabant 1993).

Het verweer van de aanhangers van de shocktherapie hiertegen luidde dat dit institutionele kader er vanzelf zou komen zodra de vraag en behoefte ernaar zou ontstaan vanuit de economie. Treffend is ook de volgende uitspraak: het is niet moeilijk om van vissen een vissoep te maken (de communistische tijd), maar het is lastig om in de post-communistische tijd van een vissoep weer vissen te maken (Rupnik 1989, p. 268).

De tweede groep tegenstanders bestaat uit mensen die nog niet overtuigd zijn van de voordelen van de markteconomie en de oude ideologie slechts met moeite kunnen loslaten. In feite gaat het hierbij niet om een economische maar om een politieke discussie. Volgens Marie Lavigne (1999, p.118-119) is de keuze voor de shocktherapie een intellectuele en politieke acceptatie van het neo-klassieke economische model, tezamen met de wil om radicaal te breken met het verleden. De aanhangers van de geleidelijke weg hebben volgens haar meer moeite met die breuk en zijn in feite op zoek naar een 'Derde Weg', een zoektocht naar een vorm van 'marktsocialisme' waarbij het goede van het kapitalisme en het socialisme verenigd wordt.

De derde groep tegenstanders van de shocktherapie betreft degenen die stellen dat door de snelle invoering van de markteconomie de sociale kosten te hoog zijn en teveel (oude) productiecapaciteit wordt vernietigd. In feite betreft dit de groep die van mening is dat te weinig rekening wordt gehouden met lokale omstandigheden.

De genoemde drie 'ideologische' achtergronden zullen openlijk of impliciet de houding van actoren bepalen, en van invloed zijn op het keuzeproces waarvoor men na de omwenteling is geplaatst. Een aantal keuzemogelijkheden zal nu bekeken worden, zodat het wat abstracte hervormingsproces inzichtelijker wordt. Waarover valt zoal te kiezen?

- de methode en snelheid van de privatisering;
- de mate van openstelling voor buitenlandse investeringen;
- de hoogte van invoertarieven om de eigen economie te beschermen;
- de bereidheid om te voldoen aan de toetredingscriteria van de Europese Unie;
- de opvattingen over de rol van de staat in het economisch proces.

7.4 Privatisering

De privatisering van de economie is een moeilijke maar cruciale fase in het hervormingsproces. Bij de redenen en doelen van privatisering spelen tal van uiteenlopende economische, politieke en maatschappelijke belangen een rol, zodat het verloop

van de privatisering veel duidelijk maakt over de hervormingsbereidheid van een nationale overheid. Uiteindelijk draait het bij privatisering vooral om eigendomsverhoudingen en 'macht' - essentiële kenmerken van de kapitalistische samenleving. Wat wordt precies verstaan onder 'privatiseringen'? We kunnen daarbij twee elementen onderscheiden. In de eerste plaats betreft dit het afbouwen van staatseigendom en - management, waarbij de besluitvorming van het economisch proces op micro- en mesoniveau door de staat wordt overgedragen aan private personen of instellingen. In de tweede plaats gaat het om de autonome groei van nieuwe ondernemingen (Bos-Karczewska 1993; Estrin 1998).

Privatisering van de economie was en is ook in West-Europa een belangrijk politiek thema, met name in de jaren negentig, maar daarbij mag niet vergeten worden dat de dimensie van de privatisering in Oost-Europa vele malen groter is. Oost-Europa kent ten opzichte van het Westen de volgende bijzondere omstandigheden (zie ook hoofdstuk drie): de staatssector was buitengewoon groot, er gold voor veel bedrijven een hoge monopoliegraad, de dienstensector en het midden- en kleinbedrijf waren gering van omvang, de defensie-industrie was zeer omvangrijk, en er was buiten het staatscircuit weinig binnenlands kapitaal in omloop. Bovendien was er een sterke overlap van de politieke en economische elite (de nomenklatura).

Privatisering van het staatsbezit stond na de omwenteling in de meeste Oost-Europese landen hoog op de agenda. Waarom eigenlijk? Er kunnen de volgende motieven voor privatisering worden onderscheiden (volgens Bos-Karczewska 1993, p. 83-4; Estrin 1998, p. 73):

Economische motieven:

- staatsbedrijven zijn minder in staat om zich aan te passen aan de marktomgeving, geprivatiseerde bedrijven zijn dat wel; volgens de economische theorie zijn bedrijven in privébezit economisch efficiënter;
- onrendabele staatsbedrijven kosten de staat veel geld in de vorm van subsidies;
- een eventuele verkoop van staatsbedrijven levert de schatkist geld op;
- door eventuele verkoop aan buitenlandse ondernemingen worden kennis en kapitaal binnengehaald.

Maatschappelijke doelen:

- het staatsbezit is feitelijk volksbezit; dit volksbezit moet te gelde worden gemaakt en de opbrengst moet verdeeld worden onder de bevolking;
- de werknemers van een bedrijf moeten grotere zeggenschap krijgen in de onderneming; dit kan gerealiseerd worden door een alle aandelen, of een deel ervan, te verstrekken of te verkopen aan het personeel van een bedrijf;
- het rechtvaardigheidsprincipe geldt voor oude eigenaren waarvan het bezit gedurende het communisme is genationaliseerd - dit bezit moet worden teruggeven, of er moet een schadeloosstelling volgen.

Politieke doelen:

- een hoge privatiseringsgraad van de economie doet het goed bij internationale instellingen, die mede daardoor bereid zijn om met leningen of hulpprogramma's ondersteuning te verlenen aan de economie.

Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen de 'kleine' en 'grote' privatisering. Bij de kleine privatisering (winkels bijvoorbeeld) hoeft de overheid nauwelijks iets te regelen, maar bij de grote privatisering van de gigantische staatsbedrijven ontstaan de echte problemen en dienen ingrijpende besluiten genomen te worden.

Bij 'grote privatisering' kunnen de volgende methoden worden gehanteerd:

- *verkoop* van bedrijven (via een open inschrijving of door middel van een veiling), waarbij men de keus kan maken of men wel of niet aan buitenlandse ondernemingen wil verkopen;
- *voucherprivatisering*, waarbij vouchers worden verstrekt aan de hele bevolking en/of aan werknemers van bedrijven, die kunnen worden gebruikt bij de aankoop van aandelen. Daarbij kan men er voor kiezen om de voucher overdraagbaar te maken;
- *management buy-out of employee buy-out*, waarbij het management of de werknemers (mede)eigenaar worden van de onderneming (Lavigne 1995, p. 155-170).

Tot zover de achtergronden en de methodiek. Wat is er van de privatisering terechtgekomen?

Op papier is ze in veel Oost-Europese landen een groot succes geworden, maar in de praktijk ligt de situatie anders. In de eerste plaats is er de vraag volgens welke criteria een bedrijf als geprivatiseerd moet worden beschouwd. Zo is het in Hongarije en Rusland gebruikelijk om een bedrijf als geprivatiseerd te beschouwen als ook maar één enkel aandeel niet in het bezit is van de staat (Estrin 1998, p. 80). Doorgaans hanteert men bij de definitie echter een aandeel groter dan 50 procent. Maar ook een hoog privaat aandeel hoeft nog niet automatisch in te houden dat een bedrijf geheel los is komen te staan van externe ondersteuning. Het beste voorbeeld hiervan is Tsjechië, waar veel vouchers zijn opgekocht door privatiseringsmaatschappijen, die daardoor veel aandelen wisten te verwerven in de grote bedrijven. Achter deze privatiseringsmaatschappijen zaten grote, nog niet geprivatiseerde banken, die de verliezen van de grote bedrijven aanvulden met behulp van staatsgelden. Deze banken hadden daar ook wel enig belang bij, omdat ze veel zogenaamde 'slechte leningen' hadden uitstaan bij deze bedrijven, als erfenis van de communistische tijd. De banken hadden dus geen enkel belang bij faillissement van hun klanten. Lange tijd ging Tsjechië door als het 'economisch wonder van Oost-Europa', met hoge groeicijfers. In 1997 volgde echter een diepe economische recessie, mede door de genoemde schijnprivatisering, die de economische problemen van veel bedrijven had weten te camoufleren (BCE, February 1998).

Er zijn meer landen geweest waar vouchers overdraagbaar waren en konden worden opgekocht door privatiseringsmaatschappijen, zoals in Rusland. Achter deze maatschappijen verschool zich de (voormalige) politieke elite, en het is vrij aannemelijk

dat ook het criminele circuit een vinger in de pap had. In ieder geval beschikten deze organisaties over de nodige contacten, ervaring en financiële middelen. Deze maatschappijen werden derhalve een nieuwe machtsfactor, en waren niet altijd gericht op het krachtig doorzetten van de economische hervormingen (Priewe 2000). De privatisering via investeringsfondsen heeft geleid tot een sterke concentratie van economische macht.

In veel Oost-Europese landen verloopt de privatisering van grote staatsbedrijven traag. De overheid is bang voor het ontstaan van massale werkloosheid, waarbij hele woongebieden geconfronteerd worden met een groot aantal niet-actieven. Bij het privatiseren van sommige onderdelen van de economie heeft men emotionele problemen, zoals bij de verkoop van nationale symbolen zoals de Nationale Post of de Nationale Luchtvaartmaatschappij. De overheid kan derhalve een grote invloed hebben op het privatiseringsproces doordat zij in eerste instantie de keuze maakt welke bedrijven voor privatisering in aanmerking komen.

Indien de aandelen van een bedrijf in handen zijn gekomen van de werknemers van het betreffende bedrijf (*employee buyout*) moeten moeilijke besluiten, bijvoorbeeld over ontslagen, worden genomen door de direct betrokkenen. Volgens Estrin (1998, p. 93) doen deze bedrijven het echter beter dan bedrijven die aan buitenstaanders zijn toegefallen, maar Estrin geeft zelf al aan dat het empirische bewijs hiervoor nog niet erg sterk is en is gebaseerd op de allereerste jaren na de privatisering.

Waar het om draait is de vraag of een op papier geprivatiseerd bedrijf geheel op eigen benen staat en zich moet aanpassen aan de marktomgeving, of dat er sprake is van verkapte of openlijke (financiële) ondersteuning.

Het meest duidelijk is de situatie in Hongarije en Estland, waar de overheid heeft gekozen voor een maximale inbreng van buitenlandse bedrijven, vanuit de gedachte dat vooral deze bedrijven over de financiële middelen en expertise beschikken om (delen van) voormalige staatsbedrijven te saneren. De steun vanuit de nationale overheid is na overname afwezig. Vrij algemeen is men van mening dat de privatisering in Estland en Hongarije vrij succesvol is verlopen (Zijlstra 1998). Hongarije heeft op deze manier veel buitenlands kapitaal binnengekreken. In 2001 konden in beide landen de privatiseringsmaatschappijen worden opgeheven, ook al was men blijven zitten met een aantal moeilijk te verkopen bedrijven (BCE, April 2001).

De zeer uiteenlopende methoden en uitkomsten van de privatisering hebben zo'n tien jaar na de omwenteling een diffuus beeld van industriële bedrijven opgeleverd. We kunnen de volgende typen onderscheiden: (naar Hamilton 1999, p. 141, aangevuld):

- de *oude kapitaal-intensieve industrieën* die in feite aan het de-industrialiseren zijn, en nog eigendom zijn van de staat, of waar (in het geval van Polen en Roemenië) arbeiderszelfbestuur is ontstaan. Deze bedrijven hebben een geweldige technische

achterstand, veel schulden, een teveel aan werknemers, en hebben te maken met weggevalen markten in het Oosten. Ze gedragen zich nog op de oude socialistische wijze, ook al krijgen ze doorgaans geen financiële steun meer van de overheid;

- de *paternalistische bedrijven*, die in staatsbezit zijn gebleven, en vaak dezelfde kenmerken hebben als de vorige groep bedrijven, met het verschil dat deze bedrijven wel staatssubsidies krijgen. Voor deze steun kunnen diverse redenen gelden: het zijn bijvoorbeeld nationale symbolen (vlaggenschepen van de onafhankelijke staat), of ze liggen in gebieden waar het verzet van werknemers tegen afslanking sterk kan zijn, zoals in mijnbouwgebieden;
- de *op papier geprivatiseerde bedrijven*, die financieel in leven worden gehouden via een directe lijn met banken die nog sterk onder invloed staan van de overheid, of die in handen zijn van bankiers die zich sterk verrijkt hebben aan de papieren privatisering. De eerder genoemde bedrijven in Tsjechië behoren daartoe, evenals veel bedrijven in Rusland. Volgens Hamilton (1999, p. 141) lijken deze constructies in Rusland op de Japanse *Keiretsu* of de Koreaanse *chaebol*, met al hun financiële zwaktes;
- de *globalizing enterprises*, staatsbedrijven, of geheel nieuwe bedrijven, die behoren tot een multinationale onderneming met het hoofdkwartier in de EU, de VS of Oost-Azië. Naar deze bedrijven gaat het merendeel van de directe buitenlandse investeringen. Er worden nieuwe technologieën toegepast, en er zijn moderne organisatie- en managementsystemen ingevoerd. Deze bedrijven zijn de belangrijkste katalysatoren van het economische moderniseringsproces;
- de *voormalige staatsbedrijven* die zonder buitenlandse steun *op succesvolle wijze geprivatiseerd* zijn, en die commercieel opereren op de zakelijke markt.

7.5 Directe buitenlandse investeringen

Onder directe buitenlandse investeringen (DBI) verstaan we alle investeringen vanuit het buitenland die tot doel hebben een gecontroleerd aandeel te verkrijgen in een productiefaciliteit (bedrijf, machines) of in infrastructuur (zoals spoorwegen). Daarentegen gaat het bij port-folio investeringen om indirecte investeringen door bijvoorbeeld de koop van aandelen. DBI kunnen op verschillende manieren plaatsvinden: door de algehele of gedeeltelijke overname van een staatsbedrijf, of door het opzetten van een geheel nieuw bedrijf (*greenfield*-investeringen). In beide gevallen kan dit door een joint-venture op te zetten of door als enige nieuwe eigenaar op te treden.

De omvang van de DBI die een Oost-Europees land heeft weten te verwerven sinds de omwenteling wordt doorgaans gezien als een belangrijke graadmeter van de economische hervormingen - het zijn immers buitenlandse investeerders die hun waardering of afkeer uitspreken over het investeringsklimaat (Unctad, in Van Hastenberg 1999, p. 62). Tabel 7.1 laat zien hoe de DBI zich hebben ontwikkeld sinds 1989 tot en met eind 1999.

	Totaal, in miljard dollar	Per inwoner, in dollar
Hongarije	19,7	1.950
Tsjechië	19,3	1.873
Estland	2,3	1.586
Slovenië	2,6	1.368
Polen	38,9	1.005
Letland	2,1	840
Litouwen	2,0	541
Kroatië	2,5	521
Slowakije	1,7	321
Bulgarije	2,8	337
Roemenië	6,4	187
Rusland	10,3	70

Tabel 7.1 *Directe buitenlandse investeringen in Oost-Europa (selectie van landen), cumulatief, 1989 - eind 1999. Bron: Business Central Europe, May 2000.*

We zien dat in absolute zin Polen, Hongarije en Tsjechië de meeste investeringen hebben ontvangen. Het bedrag omgerekend naar inwoner geeft echter een beter beeld over het succes van een land. Estland en Slovenië scoren dan bijvoorbeeld heel hoog, Rusland heel laag. Toch zou het onjuist zijn om de omvang van DBI alleen te koppelen aan het succes van het hervormingsbeleid. Ook de afstand tot West-Europa speelt een belangrijke rol: voor veel ondernemers zijn afstand en bereikbaarheid nog steeds van betekenis (Michalak 1993). Dit heeft vooral relevantie voor landen waar weinig geïnvesteerd is: in theorie kan in deze landen het investeringsklimaat wel goed zijn, maar in de praktijk hebben zij last van *intervening opportunities*.

Buitenlandse investeerders kunnen om uiteenlopende redenen belangstelling hebben voor investeringen in Oost-Europa, waarbij we een onderscheid kunnen maken tussen productie voor de lokale Oost-Europese markt, of productie voor de Westerse markt.

Het opzetten en/of de overname van een productie-eenheid die de lokale markt moet bedienen volgt doorgaans op een fase waarin leverantie van de betreffende goederen vanuit het Westen plaatsvond, conform het ruimtelijk ontwikkelingsmodel van Hakanson (in Lambooy e.a. 1997 p. 66-68). Indien de vraag groeit, en de overtuiging bestaat dat ook op de langere termijn afname van het product verzekerd is kan het economisch rendabel zijn om te gaan produceren in Oost-Europa zelf. Hierbij kunnen ook de nog gebrekkige verbindingen tussen West- en Oost-Europa een rol spelen met vaak lange wachttijden bij de grens, alsmede opgelegde invoertarieven van Oost-Europese kant. Voorbeelden van bedrijven zijn de voedingsmiddelenindustrie en de telecommunicatie.

Aangetrokken door de lage lonen verplaatsen steeds meer Westerse bedrijven (delen van) hun productiecapaciteit naar Oost-Europa. Hierbij gaat het vooral om arbeidsintensieve bedrijvigheid. Voorbeelden zijn de elektronica-industrie, de kleding- en textielbranche en de automobiellindustrie. Overigens moeten bedrijven bedenken dat het voordeel van de lage lonen ten dele wegvalt door het nadeel van de lagere productiviteit van de werknemers. Dit laatste speelt vooral indien men een bestaand bedrijf overneemt, met verouderde machines. Bij *greenfield* investeringen kent men dit probleem niet; bovendien hoeft men in dit geval geen bestaand personeel over te nemen - in de praktijk ziet men dat bedrijven kiezen voor jonge medewerkers, die minder belast zijn door het communistische verleden.

Er is een verband gelegd tussen de voortgang van economische hervormingen en de omvang van DBI. Indien we op bedrijfsniveau kijken naar de eisen waaraan een goed investeringsklimaat moet voldoen, dan zien we dat bedrijven op de volgende zaken letten:

- er moet een goed *wettelijk kader* zijn, dat bescherming biedt aan de onderneming - er moet geen gevaar voor compensatielose nationalisatie door de staat zijn, het moet duidelijk zijn wat er gebeurt als klanten hun rekening niet betalen, de winst moet overgeheveld kunnen worden naar het buitenland, de grond waarop de fabriek staat moet gekocht kunnen worden, het ontslagrecht moet geregeld zijn, etcetera;
 - de onderneming zal kijken naar de *kwaliteit van de arbeidsmarkt*: het gemiddelde loonniveau, de productiviteit, de opleidingsgraad, de mate van flexibiliteit;
 - welke *belastingvoordelen* kunnen door de diverse overheden geboden worden;
 - hoe is het gesteld met de *infrastructuur*: wegen, havens, spoorlijnen, telefoonnet.
- Eerder is gesteld dat de UNDP (1999) een lage prioriteit geeft aan het binnenhalen van DBI.

De aversie van de UNDP zou ingegeven kunnen zijn door de verschillende ideeën die bestaan over de invloed van buitenlandse investeringen op regionale ontwikkeling.

Michalak (1993, p.1573-4) wijst op de grote voordelen van buitenlandse investeringen, zoals de overdracht van technologie, de scholing van werknemers, het vertrouwd raken met Westers ondernemerschap, en de toevloed van kapitaal. Door het gebrek aan binnenlands kapitaal bieden DBI vaak de enige mogelijkheid om (voormalige) staatsbedrijven van de ondergang te redden en te moderniseren.

Volgens sommige auteurs (genoemd in Pavlinek en Smith 1998, p. 621) leiden buitenlandse investeringen nauwelijks tot regionale ontwikkeling, omdat vrijwel geen gebruik wordt gemaakt van lokale toeleveranciers. Er ontstaan opnieuw 'kathedraalen in de woestijn', net als in de socialistische tijd. Pavlinek en Smith (1998) hebben de regionale inbedding van buitenlandse investeringen uitvoerig geanalyseerd, aan de hand van de ervaringen in Tsjecho en Slowakije. In deze twee landen bevonden zich fabrieken van het grote industriële concern Skoda, dat lange tijd volgens de

condities van de planeconomie had geopereerd in Tsjechoslowakije. In Tsjechië hebben de geprivatiseerde bedrijven een gunstige uitwerking gehad op de lokale toeleveranciers, omdat het regionale netwerk ook voor 1989 al sterk was. In Slowakije daarentegen zijn de contacten met lokale firma's verbroken en vervangen door contacten met firma's buiten Slowakije. Volgens de auteurs was de regionale inbedding vóór 1989 teveel opgedrongen geweest: de Skodafabriek in Bratislava was teveel een dependance van de belangrijkste vestiging in Tsjechië met slechts weinig autonomie - een situatie die na 1989 werd voortgezet, als de nieuwe buitenlandse eigenaren kiezen voor het eigen netwerk met wereldwijde toeleveranciers. Smith en Pavlinek (1998, p. 634) vrezen dat de laatstgenoemde situatie het meest voorkomt, en dat Oost-Europa de lage-lonen achtertuin van het rijke Westen gaat worden, met slechts geringe positieve effecten van buitenlandse investeringen.

7.6 Handel

In hoofdstuk drie is naar voren gekomen dat buitenlandse handel een onbelangrijke rol speelde ten tijde van het communisme. Er was een afgedwongen oriëntatie op het Oostblok, met een praktijk van bilaterale handelsovereenkomsten. In een markteconomie wordt handel gezien als een belangrijke stimulans voor economische groei, en wordt het succes van de export gezien als graadmeter van de economie: een groeiende export geeft aan dat er producten en diensten voorhanden zijn die het resultaat zijn van comparatieve voordelen.

Na 1989 is de export aanvankelijk sterk gedaald, vooral door de ingestorte Comeconmarkt en de aanpassingsproblemen van de bedrijven door de economische hervormingen. De succesvolle transitielanden hebben echter een snelle heroriëntatie van de handel op het Westen weten te realiseren. Ook in dit geval hebben gemaakte keuzes op overheidsniveau een belangrijke invloed gehad, waarbij vooral de houding ten opzichte van het systeem van vrijhandel bepalend is geweest. Zo heeft Estland er bewust voor gekozen om zo min mogelijk beperkingen op te leggen aan im- en export, teneinde het duidelijke signaal af te geven aan de Westerse wereld dat Estland definitief gebroken had met de ex-Sovjet-Unie. Deze politiek betekende ook dat Estland lang geen of zeer lage importtarieven kende, waardoor de eigen bedrijvigheid nauwelijks bescherming kende tegen buitenlandse import. Zelfs vertegenwoordigers van de EU vonden dit wat overdreven, en hebben de Estlandse regering erop gewezen dat het internationaal niet ongebruikelijk is om enige importtarieven te berekenen (gesprek met Van Ditmars 1999).

Vrijwel alle Oost-Europese landen kennen wat betreft de handel met het Westen een structureel tekort op de handelsbalans. Dit tekort wordt veroorzaakt door de import van duurzame consumptiegoederen en van productiefaciliteiten, zoals machines in geherstructureerde ondernemingen. Een paar jaar lang is vrij veel wodka in Nederland geproduceerd en geëxporteerd naar Rusland, totdat de Russische overheid besloot om de importtarieven flink te verhogen om de binnenlandse productie te stimuleren - mede dankzij de drastische devaluatie van de roebel in 1998.

Soms zijn hoge importtarieven gehanteerd op aandrang van buitenlandse ondernemingen die fors hebben geïnvesteerd in Oost-Europa. Een dubieuze rol is gespeeld door de automobieliindustrie. Buitenlandse bedrijven die in Oost-Europa hebben geïnvesteerd met het oog op de productie van auto's voor de lokale markt hebben tijdens het onderhandelingsproces over investeringen de overheid onder druk gezet om de import van buitenlandse auto's sterk te beperken door hoge importtarieven (Hoen 1996, p. 32).

In het kader van de Europa-akkoorden die de Oost-Europese landen hebben afgesloten met de Europese Unie als opmaat voor het lidmaatschap is afgesproken om stapsgewijs de wederzijdse importtarieven te verlagen of te laten verdwijnen. Voor de import van hoogwaardige industriële goederen vanuit Oost-Europa kende de EU al snel geen beperkingen, maar deze sector was dan ook het minst bedreigend. Voor de zogenaamde 'gevoelige producten' zoals ijzer en staal, landbouwproducten, textiel en kleding was de EU veel minder genereus: de importbeperkingen zijn of worden slechts langzaam afgebouwd en naast de importbelasting hanteert de EU een quotaregeling (Hoen 1996, p. 20, p. 28).

Mede om sterker te staan tegenover het handelsblok van de EU is in 1992 de Centraal-Europese Vrijhandelsorganisatie (CEFTA) opgericht. De oorspronkelijke leden Tsjechië, Slowakije, Polen en Hongarije zijn later aangevuld met Slovenië, Roemenië en Bulgarije. Een succes is de CEFTA (nog) niet geworden. Het onderlinge wantrouwen - met de opgelegde Comecon in het geheugen - was groot. In grote lijnen volgen de afspraken over vrijhandel binnen de CEFTA de veranderingen van de handelsafspraken met de EU. In het jaar 2000 zouden de meeste onderlinge handelsbeperkingen moeten zijn afgeschaft (Cefta 2001).

7.7 Toenadering tot de EU

Voor veel Oost-Europese landen was het geen vraag of men lid wilde worden van de Europese Unie: in 1996 hadden tien landen het lidmaatschap aangevraagd. Na een eerste screening besloot de EU in 1997 om met Estland, Slovenië, Polen, Hongarije en Tsjechië de onderhandelingen te starten, in 1999 gevolgd door Slowakije, Letland, Litouwen, Roemenië en Bulgarije. De kandidaatlidstaten moeten voldoen aan een aantal politieke, economische en juridische criteria. Er moet een parlementaire democratie zijn ingevoerd, en er moet sprake zijn van een functionerende rechtsstaat. Er moet een markteconomie zijn ontstaan die de concurrentie op de EU-binnenmarkt aankan, en de landen moeten het volledige pakket van regelgeving van de EU, het *acquis communautaire* overnemen (European Commission 2000a). Jaarlijks wordt per land door de Europese Commissie gerapporteerd over de voortgang op al deze terreinen. In december 2002 werd besloten dat op Roemenië en Bulgarije na alle kandidaatleden in Centraal- en Oost-Europa (alsmede Cyprus en Malta) kunnen toetreden op 1 mei 2004.

Wat betreft de democratie, de invoering van een nieuw juridisch kader en het naleven van mensenrechten is de vooruitgang in de kandidaat-lidstaten bevredigend tot goed. De grootste problemen zijn geconstateerd bij de behandeling van etnische minderheden. De slechte behandeling van de Hongaarse minderheid in Slowakije door de regering Meciar was één van de belangrijkste redenen waarom Slowakije niet tot de eerste groep landen behoorde waarmee de EU de onderhandelingen heeft geopend. De machtswisseling in 1998 bracht veel verbeteringen met zich mee, waardoor Slowakije in 1999 alsnog werd toegelaten tot de onderhandelingen. Van meerdere landen in Centraal- en Oost-Europa kan gezegd worden dat de eisen van de EU op het vlak van democratie en mensenrechten tot veel verbeteringen hebben geleid en veranderingen hebben bespoedigd. Een voorbeeld daarvan is de verbeterde verhouding tussen Roemenië en Hongarije vanaf 1996, nadat Roemenië had besloten tot een betere behandeling van de in Roemenië levende Hongaarse minderheid (Van Marle en Paul 1998, p. 235-236). In Estland heeft de druk van de EU, en van de OVSE (in casu haar Hoge Commissaris van Nationale Minderheden Max van der Stoep), geleid tot een aanpassing van enkele discriminerende maatregelen tegenover de Russischtalige minderheid in dat land (European Commission 2000b). De behandeling van Roma in diverse kandidaatlidstaten behoeft echter volgens de EU nog verbetering (European Commission 1999, p. 3; Bakker 2000, p. 25).

Het invoeren van een markteconomie die de concurrentie op de binnenmarkt aan kan is het meest omvangrijke project van de kandidaat-lidstaten, en op dit terrein liggen ook de grootste moeilijkheden. Er zullen na toetreding tot de EU vele bevoegdheden moeten worden afgestaan aan Brussel, en dat is een pijnlijk proces voor landen die nog maar recent de autonomie hebben veroverd op het Sovjet-imperium, zeker voor de landen die ook daadwerkelijk hebben behoord tot de Sovjet-Unie. Van Estland wordt dan ook gezegd dat het in korte tijd de ene unie (de Sovjet-Unie) heeft moeten verruilen voor een andere unie (de Europese Unie) (Boerefijn 2000, p. 12-13).

De druk van de onderhandelingen aangaande de economische en juridische vraagstukken heeft geleid tot veranderingen die uiteindelijk gunstig zijn voor de kandidaat-lidstaten. Zo zijn tal van wetten aangepast die het investeringsklimaat verbeteren en een stimulans betekenen voor de verdere ontwikkeling van de markteconomie. Maar niet in alle gevallen kan men spreken van een eenduidig voordeel voor de kandidaat-lidstaten. Een heikel punt betreft de snelheid van de privatisering van grote staatsbedrijven. De kandidaat-lidstaten zijn geneigd om deze privatisering slechts langzaam te laten verlopen, omdat men terugschrikt voor de massale werkloosheid die ermee gepaard gaat. Dit leidt ertoe dat inefficiënte staatsbedrijven in leven gehouden worden ten koste van de staatsbegroting. Pressie van de EU kan in dit geval helpen om onvermijdelijke beslissingen eerder te nemen,

waarbij de EU als zwart schaap kan dienst doen. Het is echter de vraag hoeveel bedrijven na privatisering zullen overleven, en de concurrentie met andere bedrijven in de EU aankunnen. Een langere overgangstijd is waarschijnlijk wenselijk om deze kansen te vergroten. Veel bedrijven in de EU hebben zich per slot van rekening kunnen ontwikkelen dankzij nationale financiële steun in het verleden, en soms ook nog in het heden (scheepsbouw, luchtvaartindustrie, telecom).

Vraagtekens kunnen ook gezet worden bij de eis van de EU om de milieuverontreiniging in de kandidaat-lidstaten snel te verminderen en de milieu-erfenis op te ruimen. Dit is een nobel streven, maar het is buitengewoon kostbaar, en kan de economische groei onder druk zetten. De lat zou door de EU wat lager gelegd moeten worden. Met andere woorden: de kandidaat-lidstaten zouden langere termijnen moeten worden gegund om de milieusituatie op het huidige niveau van de EU te brengen. Dit oordeel staat ook vermeld in een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, dat in 2001 is uitgekomen (WRR 2001).

De eisen van de EU liggen hoger dan bij eerdere uitbreidingen van de Unie, omdat de integratie verder is voortgeschreden. In totaal moeten ongeveer 80.000 pagina's *acquis communautaire* worden overgenomen, zodat ook in de kandidaat-lidstaten juridisch wordt voldaan aan het vrije verkeer van diensten, goederen, kapitaal en arbeid. Voor beide partijen - EU en de kandidaat-lidstaten - leidt dit tot pijnlijke gevolgen. Zo bestaat de vrees bij de regeringen van enkele huidige lidstaten, en zeker bij veel inwoners van de EU, dat het vrije verkeer van arbeid zal leiden tot een massale arbeidsmigratie uit het oosten. Hoewel uit onderzoek is gebleken dat deze vrees ongegrond is (European Commission 2001b) hebben een aantal lidstaten, waaronder Duitsland, gepleit voor een ruime overgangstermijn. Besloten is om na toetreding (1 mei 2004) een overgangstermijn van maximaal vijf jaar in te stellen, met de mogelijkheid van twee jaar extra indien zich ernstige verstoringen van de arbeidsmarkt hebben voorgedaan (European Commission 2003).

Omgekeerd zijn de kandidaat-lidstaten bevreesd voor de vrije verkoop van grond aan buitenlanders. Met name Hongarije en Polen vrezen dat op grote schaal landbouwgrond zal worden opgekocht, ten behoeve van tweede huizen, of als beleggingsobject. In 2001 zijn de EU en Hongarije het daarom eens geworden over een overgangstermijn: pas zeven jaar nadat Hongarije lid is geworden van de Unie wordt de verkoop van landbouwgrond vrijgegeven (Trouw, 24-08-01). In het eerder genoemde rapport van de WRR wordt aan de Nederlandse regering het advies gegeven om een onderscheid te maken tussen hoofd- en bijzaken, tussen een kern-acquis met essentiële eisen en een rest-acquis met eisen waaraan ook op een later tijdstip voldaan kan worden (WRR 2001, p. 372-378).

De hierboven genoemde problemen zijn pas prominent in de publieke discussie gekomen nadat de feitelijke onderhandelingen zijn gestart. Tot die tijd ontbrak in

de kandidaat-lidstaten een uitgebreide discussie over de voor- en nadelen van het EU-lidmaatschap: de bevolking was in meerderheid overtuigd van de vele voordelen. Men had een naïeve voorstelling van de EU, als een soort paradijs op aarde (Grabbe en Hughes 1999). In ieder geval zou lidmaatschap tot een verbetering van de levensstandaard leiden, al was het maar dankzij de subsidiegelden voor achtergebleven gebieden. Inmiddels is echter gebleken dat deze subsidiestromen maar spaarzaam zullen vloeien, omdat in de huidige lidstaten geen groot draagvlak aanwezig is voor meer uitgaven aan structuur- en cohesiefondsen: de gelden voor Centraal- en Oost-Europa zullen ten koste gaan van de huidige lidstaten, en de criteria voor toekenning zullen worden aangepast. Wat betreft landbouwsubsidies is afgesproken dat de boeren in de nieuwe lidstaten in 2004 slechts 25 procent van de gebruikelijke directe inkomenssteun zullen krijgen; pas in 2013 zullen zij de volledige steun ontvangen (European Commission 2003). De kans is echter groot dat het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid tegen die tijd grondig is aangepast, en dat de landbouw in de gehele EU minder gesubsidieerd zal worden, onder druk van de VS en de Wereldhandelsorganisatie WTO.

De uitbreiding van de EU zal in de kandidaat-lidstaten tal van regionale consequenties hebben. Zo zal er een nieuwe regionale indeling moeten komen die in overeenstemming is de praktijk van de huidige EU. Hierop zal in volgende paragraaf nader worden ingegaan.

7.8 Instrumenten voor een regionale ontwikkelingsbeleid

In deze paragraaf gaat het om de vraag op welke manier overheden in Oost-Europa trachten de regionale verschillen te verkleinen. Daar passen om te beginnen een paar opmerkingen bij. In de eerste plaats is de constatering van belang dat deze overheden geen ervaring hadden met het voeren van een regionaal beleid onder marktcondities. In de planeconomie kon de overheid locaties toewijzen, en had daarmee op papier uitstekende instrumenten in handen om de ruimtelijke structuur te veranderen. In hoofdstuk drie hebben we gezien dat alleen in het begin van de communistische periode belangrijke bedrijven in de periferie werden ontwikkeld, en dat in de loop der tijd de nationale economische groei meer prioriteit kreeg dan het terugbrengen van regionale verschillen, zodat van spreiding uit de kernregio nog maar zelden sprake was. Wel heeft het socialisme voor een redelijk evenwichtige verdeling van inkomens en een goede ruimtelijke spreiding van voorzieningen gezorgd.

De tweede opmerking die gemaakt moet worden heeft betrekking op de geringe mogelijkheden die de markteconomie biedt om regionale verschillen te beïnvloeden. Particuliere bedrijven kunnen immers niet gedwongen worden om zich op een door de overheid gewenste locatie te vestigen. Dit betekent dat slechts door het creëren van gunstige voorwaarden het besluitvormingsproces van ondernemers beïnvloed kan worden. Als het gaat om de spreiding van overheidsinstellingen of voor-

zienen dan heeft de overheid in principe dezelfde mogelijkheden als vroeger, ware het niet dat de beschikbare financiële middelen buitengewoon beperkt zijn.

Wat zien we in de praktijk? Vrijwel alle Oost-Europese landen proberen om buitenlandse investeerders te lokken met gunstige fiscale regelingen, zoals belastingvrijstelling voor een aantal jaren. De landen die vrij succesvol zijn in het aantrekken van buitenlandse investeringen bieden extra voordelen voor achtergebleven gebieden. De indruk bestaat dat deze extra voordelen niet opwegen tegen de voordelen van een investering in of nabij de hoofdstad, of in de westelijke delen van een land. Een ondernemer richt zijn oog op het oosten pas bij een verslechtering van het investeringsklimaat in de kernregio, bijvoorbeeld door gestegen lonen of krapte op de arbeidsmarkt. Bij dergelijke beslissingen zal een ondernemer ook nadrukkelijk naar de aanwezige infrastructuur in de perifere regio kijken, waarbij de verbindingen met het Westen voor veel bedrijven van grote betekenis zijn. Het voorbeeld van Hongarije kan dit goed illustreren.

Het merendeel van de circa 20 miljard dollar die sinds 1989 door buitenlandse bedrijven in Hongarije is geïnvesteerd, is in Boedapest en West-Hongarije terechtgekomen. Pogingen van de overheid om de investeerders naar het sterk achtergebleven oosten te lokken, bijvoorbeeld door belastingvoordelen, waren weinig succesvol. Daar leek in 2000 verandering in te zijn gekomen, niet zozeer door de overheid, maar door de werking van de markteconomie. Zo heeft de Amerikaanse firma Jabil Circuit voor 80 miljard dollar geïnvesteerd in een productievestiging vlak bij Miskolc - een stad die gekenmerkt wordt door vervallen zware industrie. Het bedrijf Flextronics uit Singapore heeft voor 75 miljoen dollar een fabriek voor printplaten in Nyíregyháza gebouwd, vlak bij de grens met Roemenië en Oekraïne. De verwachting was dat in het jaar 2001 30-40 procent van alle directe buitenlandse investeringen in het oosten zou terechtkomen - een verdubbeling ten opzichte van 1998.

Er zijn diverse redenen voor deze 'boom' in het oosten. In West-Hongarije is een krapte op de arbeidsmarkt ontstaan. Zo moet IBM in het westelijk gelegen Székesfehérvár dagelijks dertig bussen inzetten om haar werknemers binnen een straal van tachtig kilometer op te halen. Daarnaast zijn er 600 arbeidskrachten uit Slowakije gehaald. In het oosten is door de hogere werkloosheid (tien procent, tegen vier procent in het uiterste westen) meer arbeid beschikbaar, die bovendien 10-15 procent goedkoper is. In sommige kleinere steden in het oosten is zelfs de helft van de bevolking werkloos.

De overheid heeft wel een bijdrage aan de ontwikkeling van het oosten geleverd: het snelwegennet breidt zich steeds meer naar het oosten uit. Toch zal het nog een tijd duren voordat het oosten zijn achterstand heeft ingelopen. Voor meer gekwalificeerde arbeid zoeken bedrijven het nog steeds in West-Hongarije. De eerder genoemde firma Flextronics heeft recent een mega-order van Microsoft binnengekregen: de productie van de Xbox spelcomputer, die de Gameboy van Sony moet verslaan. Deze prestigieuze opdracht vertrouwt het bedrijf liever toe aan haar vestiging in het westelijk gelegen Sárvár. Het voorbeeld van Hongarije laat zien dat een

succesvolle economische hervorming op den duur leidt tot een 'trickling down' van dat succes naar achtergebleven gebieden. De overheid kan daarbij hooguit een klein beetje helpen (Paul 2001).

De pre-toelatingssteun van de Europese Unie voor de verbetering van de infrastructuur en het milieu wordt steeds belangrijker. EU-commissaris Barnier van Regionaal Beleid is echter van mening dat de EU veel meer geld voor dit doel ter beschikking zou moeten stellen: hij schat de behoefte op 15 tot 20 miljard Euro per jaar, tot 2010. Het regionaal beleid van de EU is volgens Barnier een groot succes, waarbij met name wordt gewezen op de economische groei van Ierland sinds het land is toegetreden tot de EU (Europese Commissie 2001a).

In het kader van diezelfde pre-toelatingssteun profiteren achtergebleven Oost-Europese regio's al van de fondsen van de EU. Het was echter wel een probleem dat de geërfde bestuurlijke indeling van Oost-Europese landen moest worden aangepast, zodat bijvoorbeeld een NUTS-2 niveau zou worden gecreëerd als zijnde het niveau waarop steunverlening in de huidige lidstaten plaatsvindt. In de meeste landen heeft deze bestuurlijke herindeling inmiddels plaatsgevonden. Dat is echter niet voldoende, want de EU eist ook een decentralisatie van de besluitvorming. Dat blijkt echter in de praktijk een moeizaam proces te zijn, gewend als men was aan een centralistische planning. Op papier heeft deze decentralisatie in enkele landen al plaatsgevonden, maar het zal enige jaren duren voordat iedereen aan de nieuwe verhoudingen gewend is. Hier komt de rol van de actoren in beeld: regio's zijn gebaat bij krachtige eigen bestuurders die de papieren bevoegdheden weten te verzilveren. Overigens is het een probleem om goed vast te stellen welke regio's in aanmerking komen voor steun, omdat de gehanteerde criteria nogal verschillen (Bachtler en Downes 2000). Het is niet altijd eenvoudig om dezelfde criteria te gebruiken die gebruikt worden in de EU, bijvoorbeeld omdat gegevens ontbreken of onbetrouwbaar zijn.

De Europese Unie heeft in meer opzichten invloed op de regionale ontwikkeling. Zo leidt de instellingen van grensregio's aan de buitengrenzen van de EU, in het kader van INTERREG, tot enige voordelen voor de in Oost-Europese landen gelegen delen van betreffende Eurregio's, waardoor interne regionale verschillen alleen maar vergroot worden.

Sommige landen hebben vrijhandelszones ingericht om buitenlandse investeerders aan te trekken. Dergelijke zones zijn echter in de EU niet toegestaan, zodat de EU bij de onderhandelingen over het lidmaatschap van kandidaat-leden het afschaffen van deze vrijhandelszones heeft geëist, waarbij overgangstermijnen mogelijk zijn (European Commission 2003).

7.9 De rol van besluitvormers en actoren

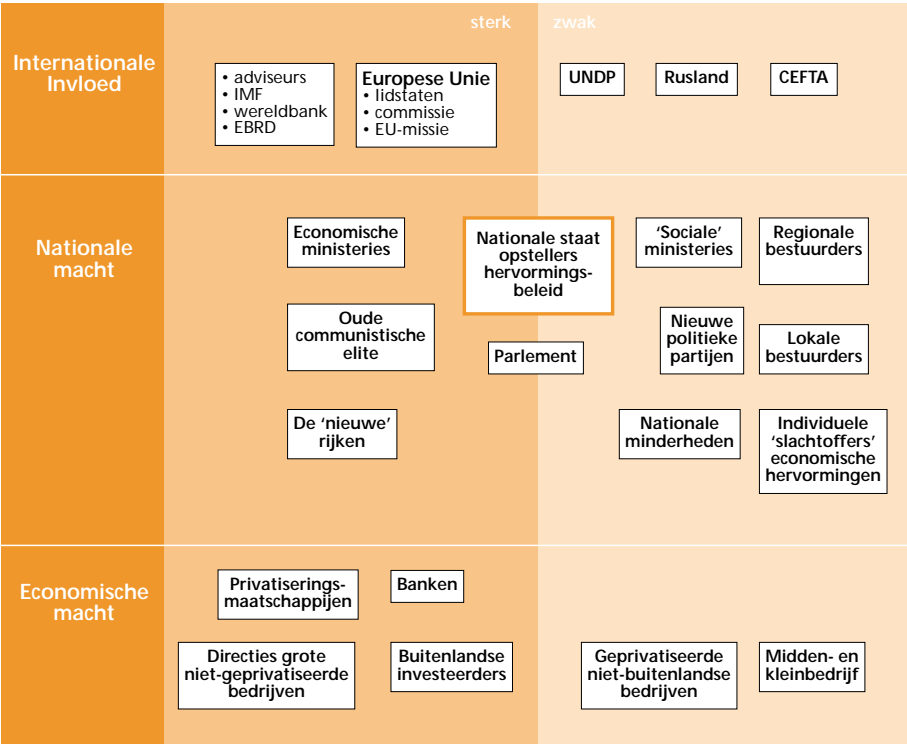
In de voorgaande paragrafen zijn op beschrijvende wijze enkele belangrijke onder-

delen van de economische transformatie aan bod geweest. Daarbij zijn al diverse actoren genoemd. In deze paragraaf zullen ze expliciet worden benoemd, en wordt een inschatting gemaakt van de plaats in het gecompliceerde krachtenveld. Dit moet gezien worden als een poging om uitgaande van het schema van Hamilton in hoofdstuk drie, waarin de besluitvormers in de communistische tijd werden onderscheiden, een nieuw schema voor de post-communistische tijd te ontwerpen.

Centraal in het schema staat de nationale regering, als architect en uitvoerder van het hervormingsbeleid. Het nationale schaalniveau heeft sinds de val van communisme sterk aan kracht gewonnen. Gebleven is de belangentegenstelling tussen ‘sterke’ ministeries die zich met de economie en financiën bezighouden en de ‘zwakke’ ministeries, zoals gezondheidszorg, onderwijs en regionaal beleid. Deze laatstgenoemde ministeries zouden veel geld moeten spenderen, ware het niet dat dit geld in een tijd van diepgaande economische sanering in onvoldoende mate beschikbaar is.

De politiek wordt bepaald door politici die deels onervaren zijn, maar deels ook voortgekomen zijn uit de oude communistische elite. De laatste groep is duidelijk in het voordeel, omdat zij kan voortbouwen op een oud relatienetwerk. Uit de oude

Figuur 7.2 Actoren en besluitvormers in het transformatieproces (eigen ontwerp).

communistische elite is ook de groep voortgekomen van de 'nieuwe rijken'. Deze groep heeft geprofiteerd van de hervormingen, en staat daarmee in schril contrast met de slachtoffers van de hervormingen. De economische macht wordt in sterke mate uitgeoefend door de privatiseringsmaatschappijen, de directies van grote niet-geprivatiseerde bedrijven en de banken. De oude communistische elite kan hierin in sterke of minder sterke mate zijn vertegenwoordigd. De buitenlandse investeerders kunnen veel macht uitoefenen omdat zij vaak beschikken over honderden miljoenen dollars investeringsgeld, waarmee zij regeringen onder druk kunnen zetten.

Het Midden- en Kleinbedrijf in Oost-Europa is nog gering van omvang, waardoor het nog weinig krachten kan bundelen om de belangen te behartigen bij de centrale overheid. Datzelfde geldt voor de geprivatiseerde niet-buitenlandse bedrijven, die doorgaans na de bedrijfssanering gering van omvang zijn. De belangenbehartiging, bijvoorbeeld via Kamers van Koophandel, is nog zwak ontwikkeld. Ook op nationaal niveau moet geconstateerd worden dat in het politieke krachtenspel de invloed van lokale en regionale bestuurders gering is. Overigens zal de invloed van met name regionale bestuurders toe gaan nemen, in het licht van de onderhandelingen met de Europese Unie. De Unie eist immers decentralisatie van de besluitvorming en versterking van het regionale niveau, zodat het regionale beleid van de Unie kan worden uitgevoerd zodra toetreding tot de Unie een feit is.

De politieke controle door het nationale parlement is in Oost-Europa doorgaans zwak, mede door het ontbreken van een traditie van vrije besluitvorming en het ontbreken van politieke partijen die stevig geworteld zijn in de samenleving. Deze situatie verschilt echter van land tot land, en dat is ook de reden waarom het parlement in figuur 7.2 op de scheidslijn van 'sterk' en 'zwak' is gesitueerd.

Een sterke partij is de Europese Unie. Tijdens de onderhandelingen over het lidmaatschap stelt zij zware eisen, en over de voortgang van de aanpassingen wordt jaarlijks gerapporteerd aan de Europese Commissie. Het is deze commissie die uiteindelijk een advies geeft over de datum van toetreding, en eventuele overgangstermijnen. Het in oktober 2002 gepresenteerde voorstel van de commissie om per 1 mei 2004 tien nieuwe lidstaten toe te laten werd twee maanden later op de Europese top van regeringsleiders in Kopenhagen zonder substantiële wijzigingen overgenomen.

Bij het opstellen van de jaarlijkse rapportage spelen de EU-missies in de diverse Oost-Europese hoofdsteden een belangrijke rol. De kwaliteit van deze rapporten was in het begin slecht: het werk werd gedaan door stagiaires en er werd sterk geleund op cijfers die door de nationale ministeries ter beschikking werden gesteld, aldus Collin Wolfe, de leider van het Brusselse team dat de onderhandelingen met Hongarije leidde (interview 23-02-2001). Na enige tijd werden steeds meer 'lokale' deskundigen bij het werk van de Europese Commissie betrokken, maar het blijft een moeilijke zaak om een representatief beeld van het hervormingsproces op te

stellen. Zo bestaat het gevaar dat de situatie als algemeen geldend wordt beschouwd.

Over de snelheid van de uitbreiding dachten de diverse lidstaten van de EU lange tijd verschillend, vandaar dat zij in het schema zijn vermeld. Dit is ook gedaan omdat zich het verschijnsel voordoet dat bepaalde Oost-Europese landen min of meer kunnen rekenen op de sympathie van naburige EU-lidstaten. Zo ziet Estland zich in sterke mate gesteund door Finland, en komt Polen regelmatig op voor de belangen van Litouwen.

De rol van diverse particuliere en institutionele adviseurs is in paragraaf 7.3 aan de orde gekomen. Niet onbelangrijk zijn de financiële middelen waarover met name het IMF beschikt: inzet hiervan is in de praktijk afhankelijk van de bereidheid van nationale overheden om een structureel aanpassingsprogramma naar IMF-recept uit te voeren.

Op internationaal niveau zien we aan de 'zwakke' kant van de streep de UNDP vermeld, als voorbeeld van een organisatie die zich inzet voor de sociaal zwakkeren van de maatschappij. Door middel van de jaarlijkse *Human Development Reports* vraagt zij aandacht voor de sociale kosten van de hervormingen, zoals toegenomen armoede en een verslechtering van onderwijs en gezondheidszorg.

Van een geheel andere orde is de CEFTA: de papieren tijger van de onderlinge Oost-Europese samenwerking, die weinig concrete daden kan afdwingen. In de praktijk is de voortgang bij het bevorderen van de vrijhandel binnen het CEFTA-gebied een afspiegeling van de veranderde handelsovereenkomsten met de EU.

Rusland heeft een plaats in het schema gekregen, omdat de invloed van dit land voor veel Oost-Europese landen nog groot is. Dit geldt vooral voor de ex-Sovjet republieken, die bijvoorbeeld nog sterk afhankelijk zijn van energieleverantie uit Rusland. Het is voor de meeste buurlanden van Rusland moeilijk om de oude banden te verbreken. Rusland maakt misbruik van de afhankelijke positie van deze landen, en hanteert daarbij politieke, economische en ook militaire drukmiddelen. De aanwezigheid van Russischtalige minderheden in genoemde landen wordt daarbij misbruikt: de (vermeende) discriminatie van deze groepen wordt aangegrepen om politieke invloed uit te oefenen (Bater 1996, p. 57; Kuus 2002). De invloed van Rusland op Centraal-Europese landen is gering: daarom heeft Rusland een plaats gekregen op de scheidslijn van 'zwak' en 'sterk'.

In het schema is aan het hervormingsbeleid een cruciale rol toegekend en daarmee ook aan de nationale regering. Alle genoemde actoren proberen om het beleid te beïnvloeden; zij doen dit met meer of minder succes. Al eerder is vermeld dat de staat een belangrijke sturende en corrigerende rol moet spelen in het hervormingsproces. De staat had in de communistische tijd een slechte naam: ze stond voor onderdrukking, centrale planning en schaarste. Na de politieke transformatie werd met vallen en opstaan een begin gemaakt met de economische hervormingen, waarbij de onervaren politici doorgaans uitgingen van een stereotyp van de in te voeren

markteconomie, in de verwachting dat snelle resultaten mogelijk waren. In de perceptie van de politici (maar ook van de meeste burgers) werd de kapitalistische economie gekenmerkt door een zo vrij mogelijke werking van marktkrachten, met een minimale interventie van de kant van de overheid. Bij veel mensen heerste de gedachte dat in de nieuwe politieke constellatie de staat onbelangrijk was. Er was weinig kennis van de West-Europese verzorgingsstaat, met juist een sterke regulerende rol van de overheid.

De staat stond dus in een slecht licht, en dit beeld werd versterkt door de soms vage scheidslijnen tussen de politieke en economische elite. De staat kan vaak geen krachtige rol spelen, bij gebrek aan institutionele ondersteuning. Zo is de belastinginning in veel landen een probleem: de belastingdiensten zijn slecht georganiseerd, en corruptie is een veel voorkomend fenomeen.

Twee uiteenlopende groepen deskundigen vragen om een sterkere rol van de staat. Vanuit IMF, Wereldbank en dergelijke hoort men de wens dat de staat een grotere rol speelt bij het faciliteren van de markteconomie, door middel van wetgeving, het opzetten van instituties en dergelijke.

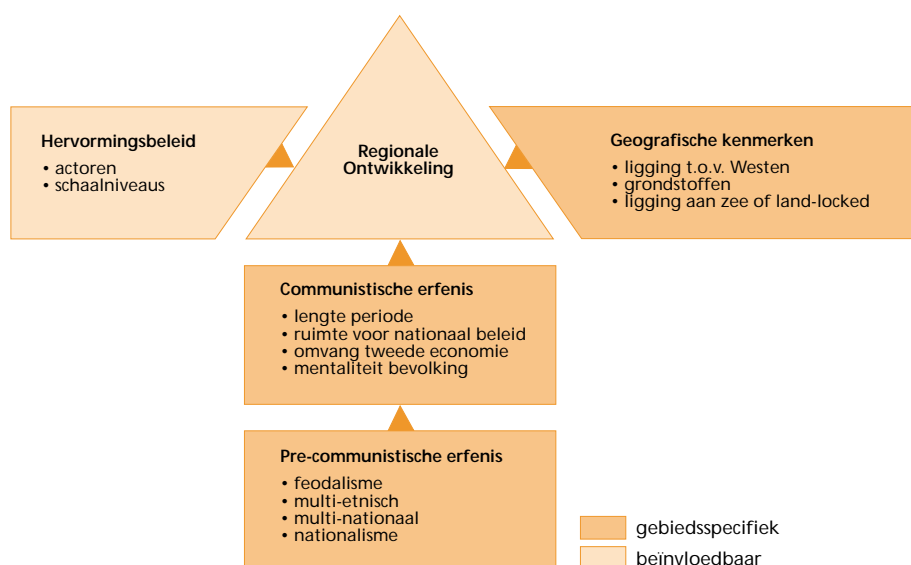
Anderen, zoals Ellman (in Lavigne 1999, p. 274-5) pleiten voor een meer interveniërende rol van de staat, met een actieve rol in het economisch proces, zoals bijvoorbeeld ook gebeurt in Zuid-Oost Azië. Beide groepen vinden dat de staat een grotere rol moet spelen bij het bestrijden van corruptie.

De regering is in het schema bewust op de scheidslijn van zwak en sterk geplaatst, om aan te geven dat de belangenstrijd tussen de genoemde actoren tot verschillende resultaten kan leiden. In het ene land kan de oude communistische elite zorgen voor een ernstige vertraging van de economische hervormingen, terwijl in het andere land juist de nieuwe buitenlandse investeerders een gunstige invloed kunnen uitoefenen op de veranderingen.

7.10 De voltooiing van het conceptueel model

Nu de verschillende actoren en schaalniveaus in kaart zijn gebracht moeten aan het conceptueel model nog twee factoren worden toegevoegd, waarvan men kan zeggen dat ze als min of meer onafhankelijke gegevens moeten worden beschouwd. Dit zijn ook de elementen die als gebiedseigen kunnen worden beschouwd, en waarvan de invloed onderschat wordt door wat we maar gemakshalve de neo-liberale denkers noemen.

De erfenis van het communisme was een onveranderbaar gegeven toen de hervormingen moesten starten. In hoofdstuk drie is beschreven hoe die erfenis tot stand is gekomen. Een aantal elementen is van bijzondere betekenis: de lengte van de communistische periode (in casu: is een land als deel van de Sovjet-Unie al vóór de Tweede Wereldoorlog aan de marxistische ideologie en de planeconomie onderwor-

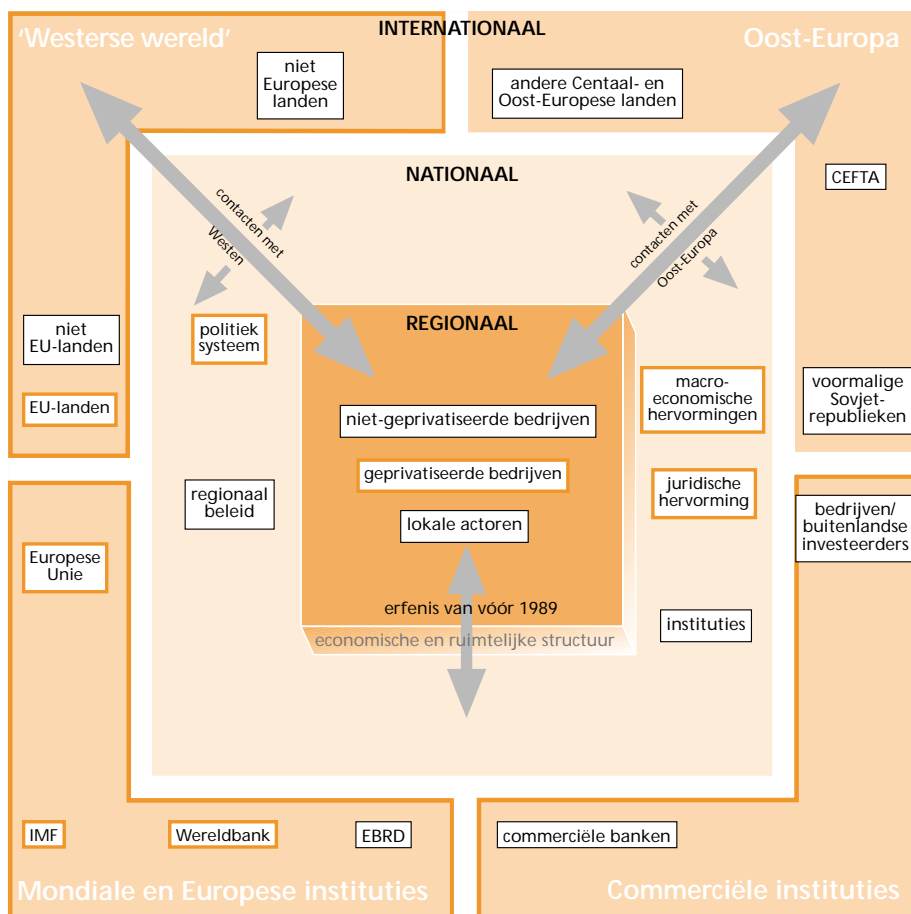
Figuur 7.3 *Gebiedsspecifieke en beïnvloedbare factoren met betrekking tot regionale ontwikkeling in Centraal- en Oost-Europa (eigen ontwerp).*

pen geweest, of pas na de Tweede Wereldoorlog), de ruimte die aanwezig was voor afwijkingen van de koers van de Sovjet-Unie (waarmee vooral de eventuele economische hervormingen van belang zijn), de omvang van de tweede economie (en daarmee de omvang van het marktgestuurde deel van de economie) en de mentaliteit van de bevolking (die niet gewend was verantwoordelijkheden te nemen e.d.). De communistische erfenis is mede bepaald door de uitgangspositie aan het begin van de communistische periode.

Tot slot rest een aantal onafhankelijke geografische kenmerken die van invloed zijn op regionale ontwikkeling, zoals de ligging van een regio ten opzichte van West-Europa, en de ligging ten opzichte van zee. Landen met belangrijke havens zijn duidelijk in het voordeel. De aanwezigheid van grondstoffen kan een rol spelen bij het genereren van economische groei. Hierbij kan gedacht worden aan de omvangrijke olie- en aardgasbronnen in Rusland en in de Kaspische Zee, maar ook aan de steenkoolvoorraden van Polen. Ook de aanwezigheid van vruchtbare landbouwgrond kan een positieve uitwerking hebben op de economie.

Het uiteindelijke conceptueel model kan vervolgens worden samengesteld (figuur 7.4).

Indien we dit model vergelijken met het conceptueel model voor de communistische fase dan zien we dat geprobeerd is om door markering van vlakken aan te geven dat het belang van de Westerse wereld, de mondiale en Europese instituties en van de commerciële instituties sterk is toegenomen, ten koste van de Oost-Europese landen. Welke variabelen kunnen worden onderzocht om regionale ont-

Figuur 7.4 Conceptueel model voor regionale ontwikkeling in de post-communistische fase (eigen ontwerp).

wikkeling te meten? Evenals bij het conceptueel model in hoofdstuk drie zal een onderscheid worden gemaakt tussen ontwikkelingsvariabelen en integratievariabelen (tabel 7.2).

Voor alle variabelen geldt natuurlijk dat men voorzichtig te werk moet gaan. Het bruto regionaal product is een bruikbaar gegeven, vooral in vergelijkende zin op nationaal niveau. Men moet echter alert zijn op versturende elementen, zoals grondstofwinning (waardoor het hoge BRP van West-Siberië ten onrechte de suggestie wekt dat de levensstandaard van de bevolking in die regio hoog is).

De levensstandaard wordt nogal eens gebruikt, meestal gemeten naar het gemiddelde inkomen. Hier moet men zich bewust zijn van de sterk gegroeide inkomensdifferentiatie, en het probleem dat inkomens zowel in koopkracht kunnen worden uitgedrukt (koopkrachtpariteit) of naar gemiddelde inkomens die volgens de offici-

Ontwikkelingsvariabelen

Bruto regionaal product per capita
Levenstandaard/gemiddeld inkomen
Omvang directe buitenlandse investeringen
Werkloosheidspercentage
Hoeveelheid 'nieuwe' banen
Migratie
Natuurlijke bevolkingsontwikkeling
Infrastructuur (wegen, telecommunicatie)
Voorzieningen/diensten

Integratievariabelen

Handel
Instroom kapitaal
Aantallen toeristen
Culturele contacten

Tabel 7.2 *Variabelen die gebruikt kunnen worden om regionale ontwikkeling te meten in de post-communistische fase.*

ële wisselkoers in dollars zijn uitgedrukt. Het laatste getal ligt doorgaans lager dan de cijfers van de koopkrachtpariteit.

De omvang van de verkregen buitenlandse investeringen kan een indicatie zijn voor het succes van een regio. Hier moet ervoor gewaakt worden dat men niet uitsluitend kijkt naar het aantal buitenlandse ondernemingen of joint-ventures - achter een imposant aantal kan een groot percentage 'papieren' firma's schuilgaan. Het geïnvesteerde kapitaal is al een betere indicatie, met daarbij de aantekening dat de bedragen per jaar enorm kunnen verschillen, waardoor er niet al te verreikende conclusies aan verbonden mogen worden.

Het werkloosheidspercentage wordt vaak als indicator gebruikt, maar op een onzorgvuldige wijze. Een hoog percentage wordt doorgaans als ongunstig gezien, en een laag percentage als gunstig. Vooral het laatste is misleidend. Een laag percentage kan immers ook het gevolg zijn van een traag verlopend hervormingsbeleid, met veel overheidssubsidies. Het lage werkloosheidspercentage geeft dan eerder de stilte voor de storm weer. Kaarten die op regionale schaal meerdere landen omvatten zijn buitengewoon dubieus. Op een door Faßmann (1992, p. 55) gebruikte kaart bijvoorbeeld zijn de werkloosheidspercentages van (landen) afgebeeld voor het jaar 1991. Polen was zwart gekleurd, Roemenië wit. Deze kaart was eerder een indicatie voor de snelheid van het hervormingsproces: het hoge werkloosheidspercentage in Polen was het resultaat van het vrijkomen van verborgen werkloosheid; dat moest in die tijd vooral als een positieve factor worden geïnterpreteerd.

Er wordt steeds gebruik gemaakt van officiële werkloosheidspercentages. Dat geeft echter een versluierd beeld. In veel landen zijn de werkloosheidsuitkeringen in tijd begrensd, zodat het na het verstrijken van een uitkeringsperiode voor werklozen weinig zinvol is om zich officieel te registreren. Omdat deze termijnen van land tot land verschillen, en ook de definitie van werkloosheid verschilt is het nauwelijks zinvol om landen onderling te vergelijken. Slechts op nationale schaal (met een

uniform stelsel van definities en regelingen) kan een vergelijking van regionale werkloosheidspercentages enige indicatie geven voor de kracht van regio's.

Migratiecijfers zijn alleen bruikbaar als een overzicht beschikbaar is van vertrek- en herkomstgebieden, op verschillend schaalniveau. Men moet in staat kunnen zijn om lange-afstandsmigratie te onderscheiden van bijvoorbeeld verhuisbewegingen tussen stad en ommeland.

Het conceptueel model laat vooral allerlei besluitvormers zien op verschillende schaalniveaus. Besluitvormers kunnen wel of geen contact met elkaar hebben, en zij hebben gemeenschappelijke of tegengestelde belangen. Zoals al genoemd bij de bespreking van figuur 7.3 is het voor de post-communistische fase van belang om vooral naar het hervormingsbeleid te kijken. Maar we moeten blijven bedenken dat het succes van dit beleid mede bepaald wordt door de invloed van de historische erfenis, alsmede door enkele geografische kenmerken van de te onderzoeken regio, zoals de relatieve ligging en de beschikbaarheid van hulpbronnen.

7.11 Een ruimtelijk beeld van winnaars en verliezers in Centraal- en Oost-Europa

Het conceptueel model kan behulpzaam zijn om de regionale ontwikkelingsgang van elke Oost-Europese regio te verklaren. In de komende hoofdstukken zullen we dit gaan toepassen in Mecklenburg-Vorpommern. Om de uitkomsten daarvan enigszins in perspectief te kunnen zien zal in deze paragraaf kort worden stilgestaan bij de vraag of we in Centraal- en Oost-Europa al bepaalde patronen kunnen onderscheiden wat betreft regionale ontwikkeling.

Het is evident dat de verschillen tussen regio's enorm zijn toegenomen. Sommige auteurs menen zelfs 'ontwikkelingsassen' ontdekt te hebben. Zo zagen Dostál en Hampl in 1992 naast de bekende 'blauwe banaan' van Reclus (het West-Europese economische kerngebied) een 'secundaire economische as' ontstaan, van Kopenhagen naar Boedapest. Deze as lijkt het spiegelbeeld te zijn van de 'blauwe banaan', waarbij de oude grens tussen Oost en West als spiegel wordt gebruikt. Ook Van Geenhuizen en Nijkamp (1995) menen zo'n gespiegelde banaan te zien, die echter anders verloopt dan de banaan van Dostál en Hampl, namelijk van Gdansk via Praag naar Boedapest.

Deze weergaven hebben hun populariteit vooral te danken aan het feit dat er behoefte bestaat aan een simpele ordening, in een overzichtelijk kaartbeeld. Ze zijn echter nauwelijks op empirische gegevens gebaseerd. De suggestie wordt bovendien gewekt dat vanuit dit 'Oost-Europese kerngebied' de economische voortgang zich vanzelf zal verspreiden over de rest van de regio. Genoemde auteurs lopen een paar stappen te snel. Het is nog veel te vroeg om duidelijke contouren te ontdekken - zoals het ook te vroeg is voor een algemeen geaccepteerde transformatietheorie.

Wel kunnen we gebruik maken van de in tabel 7.2 genoemde variabelen, zolang we deze in samenhang bekijken, met oog voor de dynamiek van elke variabele, en

gekoppeld aan een grondige studie van de achterliggende oorzaken. Dan kunnen we een aantal grove generalisaties maken aangaande het ruimtelijke patroon van succes en falen (naar Horvath 1995; Sokol 2001):

- westelijke gelegen landen doen het beter dan oostelijk gelegen landen;
- de westelijke delen van de afzonderlijke landen onderscheiden zich in positieve zin van de oostelijke delen;
- de hoofdstad en haar directe omgeving kent de hoogste economische dynamiek, en trekt de meeste buitenlandse investeringen aan;
- de oude industriegebieden hebben grote problemen, maar bieden ook een basis voor economische modernisering;
- gebieden met een monostructuur doen het in het algemeen slecht, met name landbouwgebieden;

We hebben meer te maken met 'puntontwikkelingen' dan met omvangrijke aangesloten gebieden van voorspoed en neergang, zoals gesuggereerd door ondermeer Dostál en Hampl (1992).

Dit sluit aan bij de opvatting van Hamilton (1995), die stelt dat de regionale economieën van Centraal- en Oost-Europa steeds meer bestaan uit compartimenten, met formele, informele, commerciële en op ruilhandel gebaseerde sectoren, en met staatsbedrijven naast geprivatiseerde bedrijven. Hij verklaart het ontstaan van deze compartimenten uit het proces van 'vermarkting van de ruimte' als gevolg van de economische omschakeling. Door de overgang van plan naar markt zijn de perceptie, de waarde, de functie en de invloed van 'de ruimte' sterk veranderd. Vroeger werden ruimtelijke processen in belangrijke mate bepaald door de centrale staat; na de omwenteling krijgt 'ruimte' een geheel nieuwe waarde, met een steeds sterker wordende invloed van de *global economy*.

Een steeds groter deel van de nationale ruimte zal volgens Hamilton met deze vermarkting te maken krijgen. De vermarkting van de verschillende economische sectoren verloopt echter verschillend. De 'vermarkting' van de consumptiegoederenindustrie gaat sneller dan de vermarkting van de mijnbouw, de zware industrie of de defensie-industrie.

Door de diffusie van het proces van vermarkting is het (economisch) landschap in Oost-Europa steeds meer op een mozaïek gaan lijken. Staatsbedrijven worden steeds meer een eiland binnen de rest. Regio's die sterk afhankelijk zijn van één activiteit (mijnbouw, bosbouw, grondstoffenwinning, landbouw) hebben het veelal moeilijk. De oorzaken zijn divers: het voortbestaan van inefficiënte staatsondernemingen, een dalende vraag, hogere kosten (energie, inflatie), en meer milieucontrole. Meer dynamiek is daarentegen aan te treffen in metropolitane gebieden waar in de socialistische tijd veel nieuwe bedrijvigheid is ontstaan. Een deel van deze bedrijven is overgenomen door buitenlandse bedrijven, die af zijn gekomen op de veelzijdige arbeidsmarkt en, in het geval van hoofdsteden, de nabijheid van het nationaal bestuur. In het verlengde hiervan is in deze stedelijke gebieden de dienstensector sterk gegroeid.

7.12 Conclusie

Dit hoofdstuk kan volstaan met een korte conclusie. De waarde van dit hoofdstuk zal immers bewezen moeten worden in de nadere bespreking van de veranderingen in Oost-Duitsland in het algemeen en in Mecklenburg-Vorpommern in het bijzonder. Het lijkt op het eerste gezicht vreemd om een deel van de huidige Bondsrepubliek te plaatsen in een Oost-Europees kader. Oost-Duitsland is immers na de omwenteling in een volstrekt unieke positie terecht gekomen, die met geen enkel deel van Oost-Europa vergelijkbaar is. Uit de komende hoofdstukken zal echter blijken dat de invloed van de communistische periode nog groot is, en dat de specifieke aanpak van de transformatie tot problemen in Oost-Duitsland heeft geleid, die deels uniek zijn, maar deels ook vergelijkbaar zijn met Oost-Europa.

8 DE TRANSFORMATIE VAN OOST-DUISSLAND SINDS 1989

*'Erst hatten wir den Kaiser mit seine Generalen
damals hätten wir Kiste mit Ahlen*

*Dann kam Hitler mit Goering
hatten wir Kiste mit Hering*

*Danach Honecker mit seine Sadisten
hätten wir nur noch Kiste*

*Und was bei der Regierung von Morgen
müssen wir die Kiste auch noch borgen!'*

(genoteerd in de DDR, voorjaar 1989)

De makers van het bovenstaande spotdicht dachten bij *'der Regierung von Morgen'* aan een nieuwe SED-machthebber, die niet veel beters zou brengen dan Honecker. De vreedzame revolutie van 1989 bracht echter een onverwachte regering. De materiële welvaart nam nadien enorm toe, en de dictatuur maakte plaats voor een parlementaire democratie. Toch zijn veel inwoners van Oost-Duitsland niet tevreden. De werkloosheid is hoog, en er heerst bij velen het gevoel gekoloniseerd te worden door West-Duitsland. De staatkundige eenwording van 1990 heeft nog geen *innere Einheit* gebracht.

Dat het in economisch opzicht niet goed gaat met Oost-Duitsland zou in de ogen van IMF, Wereldbank, EBRD en OESO vreemd moeten zijn. In het voorafgaande kwam immers naar voren dat volgens deze instellingen de landen met een samenhangend hervormingspakket en een zo hoog mogelijke vorm van liberalisatie van de economie bijna automatisch een succesvolle transformatie van de economie tegemoet konden zien. In Oost-Duitsland is de ultieme schoktherapie toegepast. Het land kreeg in korte tijd de beschikking over het institutionele kader van de Bondsrepubliek. Daarnaast beschikt het over een uitstekende geografische positie. Bovendien zou door de afschaffing van de rigide centrale planning veel ruimte ontstaan voor lokale initiatieven. Toch hebben al deze papieren voordelen een onbevredigend resultaat opgeleverd.

In dit hoofdstuk zal de ingrijpende transformatie van Oost-Duitsland uitvoerig worden besproken, als het 'nationale kader' van de onderzoeksregio, zoals genoemd in het conceptueel model voor de post-communistische fase uit het vorige hoofd-

stuk. De eerste paragrafen worden besteed aan de feitelijke ontwikkelingen sinds 1989. Daarna worden deze ontwikkelingen beoordeeld, en komen de uiteenlopende meningen over de economische koers na de omwenteling aan bod. Tevens wordt kort gekeken naar alternatieve scenario's. De laatste paragrafen hebben een concluderend karakter, waarbij onder meer een vergelijking met de veranderingen in Centraal- en Oost-Europa wordt gemaakt.

In latere hoofdstukken zal blijken dat dit 'nationale kader' voor een zeer belangrijk deel de ontwikkelingen in Mecklenburg-Vorpommern na 1989 heeft bepaald.

8.1 De *Wende*

De chronologie van de omwenteling in de DDR is elders uitvoerig beschreven (o.a. Weber 1999, Boterman en Melching 1996, Melching en Paul 1997). In deze paragraaf wordt volstaan met enkele opvallende kenmerken van de *Wende*. Waar nodig zal een vergelijking met de rest van het voormalige Oostblok worden gemaakt.

Van grote betekenis was de veranderde relatie met de Sovjet-Unie. Honecker gaf altijd hoog op van de leidinggevende rol van dit land. Daarmee nam hij afstand van het bewind van zijn voorganger Ulbricht, die in de jaren zestig had geprobeerd om de afstand tot de Sovjet-Unie te vergroten. Honecker keerde weliswaar niet terug naar de volledige afhankelijkheid zoals die gold in de jaren vijftig, maar betoonde zich in ideologisch opzicht een trouwe bondgenoot (Weber 1999, p. 275).

Dat veranderde in de tweede helft van de jaren tachtig. De DDR zette zich af tegen de hervormingen van Andropov en Gorbatsjov, waarschijnlijk omdat ze vreesde dat de hervormingen het einde zouden kunnen inleiden van het socialistisch systeem, dat in de DDR de enige legitimatie was ten opzichte van de Bondsrepubliek. Terwijl in de grondwet van de DDR stond vermeld dat de DDR voor eeuwig verbonden was met de Sovjet-Unie, werd in november 1988 de Duitse uitgave van het Sovjet-tijdschrift *Sputnik* verboden, en werd het als een daad van protest gezien als een persoon zich op straat vertoonde met een button van Gorbatsjov. Honecker had al in oktober 1986 kritiek geuit op de hervormingen van Gorbatsjov, die hij blijkbaar zag als een aanval op het socialisme, gezien zijn uitspraak '*Für uns ist es wichtig, an einer und nicht an zwei Fronten kämpfen zu müssen*' (in Weber 1999, p. 338): de DDR voerde blijkbaar een tweefrontenoorlog, tegen zowel de Bondsrepubliek als tegen de Sovjet-Unie. Eind 1988 kwam Honecker met een nieuwe overkoepelende leus die de DDR moest kenmerken: er was sprake van *Sozialismus in den Farben der DDR* - een teken van de politiek van *Abgrenzung* ten opzichte van de Sovjet-Unie (Spittmann 1990, p. 149).

Tot aan het einde hebben de DDR-machthebbers volgehouden dat er in de DDR geen hervormingen nodig waren. De uitspraak van Kurt Hager, lid van het Politbureau, was daarbij tekenend. In 1987 had hij de perestrojka in de Sovjet-Unie vergeleken met het opnieuw behangen van een woning, waarbij hij de retorische vraag aan de interviewer stelde 'of men in zijn eigen woning opnieuw moest behangen als de buurman dat ook deed' (in Weber 1999, p. 337).

Gorbatsjov was de mening toegedaan dat hervormingen noodzakelijk waren, in de overtuiging dat een hervormd socialisme op brede steun van de bevolking zou kunnen rekenen. Om die reden stond hij ook verregaande veranderingen in de satellietstaten toe, waarvan met name Polen en Hongarije dankbaar gebruik maakten. De DDR bleef achter, en in het revolutiejaar 1989 leek het er lange tijd op dat de DDR samen met Roemenië en Albanië zou overblijven als een soort stalinistisch museum in Oost-Europa.

In februari 1989 verklaarde Sjevardnadze, de minister van Buitenlandse Zaken van de Sovjet-Unie, in het openbaar 'dat de Berlijnse Muur een binnenlandse aangelegenheid was van de DDR, en dat de Sovjet-Unie niet van plan was om zich met de binnenlandse problemen van een soevereine staat te bemoeien' (Weidenfeld e.a. 1996, p. 477).

Het DDR-regime reageerde uiterst verkrampd op de gebeurtenissen in de Sovjet-Unie. Honecker had in januari nog geroepen dat de Berlijnse Muur nog wel honderd jaar zou blijven staan, zolang de omstandigheden die tot de bouw hadden geleid niet zouden veranderen.

Tijdens de viering van het veertigjarig bestaan van de DDR, begin oktober 1989, heeft Gorbatsjov geprobeerd om de DDR-machthebbers op andere gedachten te brengen. Dat gebeurde tijdens een besloten ontmoeting met de partijtop, waarbij Gorbatsjov zich zeer duidelijk heeft uitgedrukt. Toen hij vervolgens in het openbaar met de uitspraak kwam '*Wer zu spät kommt, den bestraft das Leben*', werd dat door de bevolking gezien als een openlijk afvallen van de DDR-machthebbers (Fischer Chronik 1999, p. 847).

Een belangrijke verzwakking van het DDR-regime was het vertrek van haar burgers. Met name de beslissing van Hongarije om de grens met Oostenrijk te openen was de doodsteek voor de DDR. In augustus 1989 hadden rond de drieduizend DDR-burgers deze 'groene grens' illegaal kunnen passeren, omdat controle nauwelijks werd uitgeoefend. Op 11 september besloot Hongarije om DDR-burgers vrij naar het Westen te laten reizen; binnen drie dagen maakten hiervan 15.000 DDR-burgers gebruik (Fischer Chronik 1999, p. 867-68). Het DDR-regime reageerde hierop uiterst merkwaardig. In *Neues Deutschland* van 21 september 1989 verschenen berichten die spraken van '*Menschenhandel*': er kon geen sprake zijn van een vrijwillig vertrek. Zo was er een interview afgedrukt met een DDR-burger die in Boedapest door middel van een mentholsigaret in coma was gebracht, waarna hij in Oostenrijk in een bus wakker werd, en te horen kreeg 'dat hij op weg was naar de vrijheid'. Hij wist echter te ontsnappen en kon op die manier het ware verhaal in de DDR vertellen.

De ambassades van de Bondsrepubliek in Praag en Warschau werden in die tijd massaal bestormd door DDR-burgers. Na onderhandelingen met de Bondsrepubliek kregen deze personen toestemming voor een reis naar West-Duitsland, met gebruikmaking van treinen die door de DDR moesten reizen. Op 3 oktober

1989 maakte de DDR-regering bekend dat voor een reis naar Tsjechoslowakije voortaan een paspoort en een visum nodig waren.

Na de machtswisseling op 17 oktober probeerde het nieuwe bewind van Egon Krenz om steun bij de bevolking te krijgen, o.a. door een versoepeling van de reisbeperkingen. Een eerste voorstel op 6 november ging velen echter niet ver genoeg. Op 9 november besloot men tot een verdere versoepeling. Door een onhandige presentatie van Politburo-lid Günter Schabowski tijdens een persconferentie ontstond ten onrechte de opvatting dat met onmiddellijke ingang de grenzen van de DDR geopend zouden worden: de 'bestorming' van de grensovergangen in Berlijn leidde tot de val van de Berlijnse Muur, en het totale verlies van controle over het vertrek van DDR-burgers.

De steeds omvangrijker exodus van DDR-burgers liep samen met een steeds massaler protest op straat. Dat was opmerkelijk, omdat afgezien van de opstand in 1953, nauwelijks openlijke protesten hadden plaatsgevonden. Dit had te maken met de omvangrijke controle door de *Stasi*, en het geringe aantal dissidenten in de DDR, mede omdat lastige personen altijd waren *ausgebürgert* naar de Bondsrepubliek. In toenemende mate was in de jaren tachtig de kerk een plaats geworden waar burgers elkaar konden ontmoeten om redelijk open te kunnen spreken over de dagelijkse problemen. Met name de beweging 'van zwaarden tot ploegscharen' was een vrijplaats voor andersdenkenden, evenals gespreksgroepen waarin milieuvraagstukken besproken werden.

Het verzet groeide in omvang na de gemeenteraadsverkiezingen in mei, waarvan de resultaten zoals gebruikelijk vervalst waren, ondanks de suggesties van de machthebbers dat de verkiezingen democratisch zouden verlopen. Na de *Wende* werd bekend dat de 'gewenste' uitslagen al vóór de verkiezingsdag aan de partijsecretarissen van de *Bezirke* waren verzonden.

De hervormingsbeweging besloot om als protest tegen deze gang van zaken elke maandag bijeen te komen in kerken, voor een zogenaamd *Friedensgebet*. Deze bijeenkomsten, die in het gehele land plaatsvonden, eindigden vaak met een 'georganiseerd verlaten van de kerk in groepsverband', hetgeen uiteraard sterk leek op een demonstratie.

De hervormingsgroepen *Neues Forum*, *Demokratischer Aufbruch* en *Demokratie jetzt* die inmiddels waren ontstaan waren gericht op het doorvoeren van hervormingen, en niet op het laten verdwijnen van de DDR. Rond de viering van het veertigjarig bestaan van de DDR op 7 oktober werd het protest steeds massaler. Een aantal van deze demonstraties eindigde met geweld van de zijde van de politie en troepen van de *Staatssicherheit*, maar in zijn algemeenheid kan gesproken worden van een vreedzame revolutie. In deze periode manifesteerden zich geen charismatische leiders die het symbool konden worden van het verzet.

In heel Oost-Europa ging het omverwerpen van de communistische regimes

gepaard met het herstel van de nationale soevereiniteit. In de DDR was de vreedzame revolutie gericht op herstel van de democratie, maar het bestaan van een grote broer in het Westen maakte de situatie heel bijzonder. De dag na de val van Muur sprak Willy Brandt vanaf het balkon van het stadhuis van West-Berlijn de historische woorden *'jetzt wächst zusammen was zusammen gehört'*.

De eerste dagen na de opening van de grenzen reisden miljoenen DDR-burgers naar de Bondsrepubliek en West-Berlijn. Op 12 november waren al 4,3 miljoen uitreisvisa verstrekt (Fischer Chronik 1999, p. 879). Een deel van de groep ging mischien alleen naar de overkant om de honderd D-Mark 'begroetingsgeld' te incasseren die de Bondsrepubliek eenmalig aan elke DDR-burger te beschikking stelde, maar het overgrote deel was nieuwsgierig hoe het er aan de andere kant uitzag. Opmerkelijk is het feit dat slechts weinig bezoekers in deze dagen niet terugkeerden naar de DDR, slechts één tot twee procent. Even aan de overkant kijken, en 's morgens weer op tijd naar het werk.

Toen Helmut Kohl op 26 oktober Honecker's opvolger Egon Krenz opbelde hield hij nog rekening met het voortbestaan van DDR (Garton Ash 1993, p. 425). Op 28 november kwam Kohl met een 'tien-puntenplan', een persoonlijk initiatief, waar ook minister van Buitenlandse Zaken Genscher niet bij betrokken was geweest. Kohl trachtte met dit plan een perspectief te bieden, dat zou leiden tot een inperking van de emigratie vanuit de DDR. Via een 'verdragsgemeenschap' moest gewerkt worden aan 'confederale structuren', maar Kohl ging er nog steeds van uit dat volledige staatkundige eenheid pas in de verre toekomst gerealiseerd kon worden.

De maanden daarna veranderde het perspectief echter volledig. Door historici wordt wel gesproken over 'de omwenteling binnen de omwenteling' (Garton Ash 1993, p. 425). Na de 'novemberrevolutie' werden de leuzen op straat veranderd van *Wir sind das Volk* in *Wir sind ein Volk*. Het meest duidelijk werd dat bij een bezoek van Kohl aan Dresden, vlak voor kerst, toen een gigantische patriottische menigte massaal riep om eenwording.

In deze maanden stortte de Oost-Duitse staat verder ineen. De premier van de DDR, Hans Modrow, was te laat aan de macht gekomen. Indien deze sympathisant van Gorbatsjov begin 1989 aan de macht zou zijn gekomen had hij wellicht leiding kunnen geven aan een geleidelijke transformatie van de DDR. Eind 1989 was de geest echter volledig uit de fles, en werd de benoeming van Modrow eerder gezien als een poging van de SED om zo lang mogelijk de macht in handen te houden. De emigratie naar het Westen hield daarom ook aan. Door deze gebeurtenissen zag de West-Duitse regering zich gedwongen om de weg van de geleidelijkheid te verlaten en zich te begeven in het avontuur van een snelle eenwording (Garton Ash 1993, p. 426).

Het ontbreken van charismatische Oost-Duitsers die leiding konden geven aan het politieke proces leverde veel ruimte op voor West-Duitse politici en partijen. Uit de

oude blokpartijen, en de na de *Wende* haastig opgerichte nieuwe partijen, ontstonden politieke groeperingen die gingen fungeren als de oostelijke dependances van de gevestigde politieke partijen in de Bondsrepubliek. Gedurende de verkiezingsstrijd, die toch een interne DDR-aangelegenheid zou moeten zijn, hielden steeds meer West-Duitse politieke kopstukken verkiezingstoespraken in de DDR. Volgens sommigen waren de Oost-Duitse verkiezingen 'gekaapt' door West-Duitsland.

De verwachting was dat de SPD de verkiezingen zou winnen. Vóór de oorlog had deze partij veel aanhang in het industriële zuiden van de latere DDR. Haar leider Oskar Lafontaine had echter teveel aarzelingen over de naderende eenwording geuit, uit vrees voor de hoge kosten die er mee gemoeid zouden zijn. Kohl daarentegen had de DDR-burgers '*blühende Landschaften*' beloofd. De *Allianz für Deutschland*, gedomineerd door de CDU, werd de grote winnaar met ruim 48 procent van de stemmen (Boterman 1999, p. 86). Deze uitspraak van een groot deel van de kiezers was een duidelijke uitspraak vóór een snelle eenwording.

In februari 1990 begonnen de 2+4 onderhandelingen, tussen de vier oorspronkelijke bezettingsmachten en de vertegenwoordigers van de twee Duitse staten. De delegatie van de DDR speelde een ondergeschikte rol. Uiteindelijk is de eenwording 'geregeld' tussen Gorbatsjov en Kohl, met instemming van de Amerikaanse president Bush. De Duitse toezegging om Gorbatsjov te ondersteunen bij de modernisering van de Sovjet-economie, vooral in financiële zin, was daarbij cruciaal. Begin januari 1990 kreeg de Sovjet-Unie al ter waarde van 220 miljoen D-Mark aan voedselsteun, maar dit bleek slechts een schijntje te zijn van wat nog zou komen. In februari gaf Gorbatsjov tijdens een topontmoeting in Moskou zijn definitieve zegen aan de eenwording. Nadat Kohl had opgemerkt dat Duitsland en de Sovjet-Unie samen het laatste decennium van de twintigste eeuw moesten vormgeven, antwoordde Gorbatsjov tot verbazing van Kohl dat 'de Duitsers het recht hadden te beslissen of ze in één staat wilden leven'.

De maanden daarna was de belangrijkste vraag of het verenigde Duitsland lid kon zijn van de NAVO. Cruciaal was een ontmoeting tussen Kohl en Gorbatsjov op het buitenverblijf van Gorbatsjov in de Kaukasus, in juli 1990. Gorbatsjov ging akkoord met de uitbreiding van het NAVO-grondgebied, en na de terugtrekking van de laatste Sovjet-soldaten (in 1994) zou het grondgebied ook worden opgenomen in de NAVO-verdediging, onder voorwaarde dat alleen Duitse soldaten hier actief zouden zijn. Daar stond een kredietverlening van vijf miljard D-Mark tegenover. Begin september wist Gorbatsjov een schenking 12 miljard D-Mark en een krediet van drie miljard D-Mark los te krijgen om de kosten te dekken van het verblijf van de Sovjettroepen op het Oost-Duitse grondgebied en hun overplaatsing naar de Sovjet-Unie (Garton Ash 1993, p. 427-438).

In de meeste Oost-Europese landen waren in 1989 'Ronde tafel-gesprekken' ontstaan, waarbij hervormingsgezinde vertegenwoordigers van de regering in dialoog gingen met vertegenwoordigers van de omvangrijke burgerbewegingen. In decem-

Foto 8.1 *Met de staatkundige eenwording verdween de innerdeutsche Grenze. Opruimwerkzaamheden bij de grensovergang Lübeck - Selmsdorf, begin oktober 1990.*

ber 1989 was ook in de DDR zo'n Ronde Tafel gevormd, maar deze heeft in vergelijking tot de rest van Oost-Europa nauwelijks een rol van betekenis gespeeld.

De toon en de inhoud van de onderhandelingen werden in Bonn bepaald. De Oost-Duitse onderhandelaars hadden weinig politieke ervaring, en maakten deel uit van politieke partijen waarvan de macht in West-Duitsland lag. Er waren twee mogelijkheden om te komen tot eenwording. Volgens de eerste methode, neergelegd in artikel 146 van de grondwet van de Bondsrepubliek, zou men tot de vorming van een nieuwe staat kunnen komen door het ontwerpen van een nieuwe grondwet, na onderhandelingen tussen de Bondsrepubliek en de DDR. De Bondsregering en de meeste Oost-Duitse partijen waren echter voorstander van de tweede methode, waarvoor artikel 23 van de grondwet ruimte bood, waarbij de DDR zou verzoeken om opgenomen te worden in de federale structuur van de Bondsrepubliek. De weg naar deze aansluiting werd geregeld in twee onderlinge verdragen: het *Staatsverdrag* en het *Einigungsvertrag*. In september 1990 konden de 2+4 onderhandelingen officieel worden afgehandeld. Op 3 oktober 1990 volgde de staatkundige eenwording.

De onvoorstelbaar grote snelheid waarmee de eenwording tot stand was gekomen heeft veel te maken met de onzekere politieke ontwikkelingen in Moskou, maar is zeer zeker ook beïnvloed door het gevaar dat de DDR door een aanhoudende migratie naar het Westen leeg zou lopen.

8.2 Bevolkingsontwikkeling sinds 1989

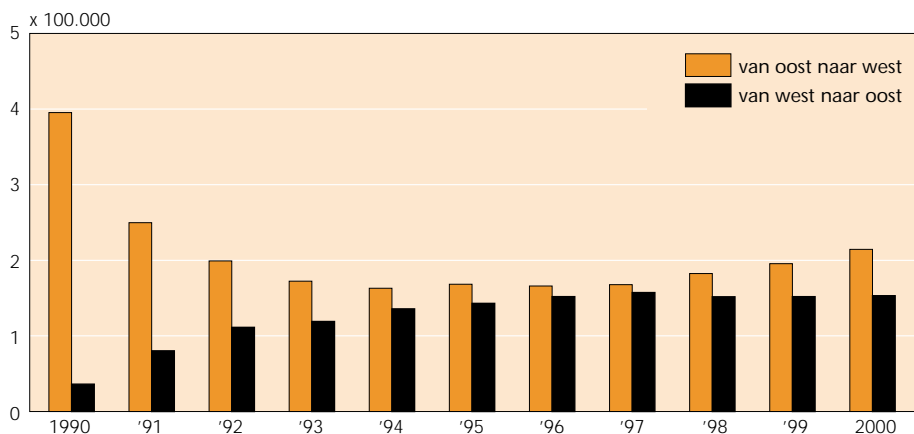
Oost-Duitsers hadden ten opzichte van andere Oost-Europeanen een groot voordeel: zij konden zonder enige beperking verhuizen naar het rijke deel van Europa. Dit gegeven was van grote invloed op het proces van de eenwording en de koers van de economische hervormingen. Het totaal aantal emigranten in 1989 kwam uit op 388.000 (zie ook figuur 8.1). Omdat de scepsis bij velen in Oost-Duitsland groot bleef, hield de migratiestroom aan: 200.000 in het eerste kwartaal van 1990. Dit was een duidelijk signaal aan de West-Duitse politici dat een structurele regeling tussen de beide Duitse staten noodzakelijk was. Na de Oost-Duitse parlementsverkiezingen in maart 1990 daalde het aantal migranten duidelijk (58.000 in het tweede kwartaal), en kwam ook een kleine migratiestroom van West naar Oost op gang. Na de totstandkoming van de Economische, Monetaire en Sociale Unie (waarover later meer) op 1 juli was echter weer een kleine stijging van de westwaartse migratie te zien (88.000 in het derde kwartaal).

Vanaf begin 1990 tot aan de dag van de hereniging (3 oktober) zijn 345.000 mensen van Oost naar West verhuisd, terwijl zich in het Oosten 25.000 mensen vestigden (Wendt 1995, p. 11).

Na de Duitse hereniging zijn de migratiecijfers van Oost naar West gedaald van ongeveer een kwart miljoen personen in het eerste jaar na de hereniging tot een getal dat schommelt rond de 170.000 per jaar, terwijl de migratie van West naar Oost geleidelijk steeg, naar 157.000 in 1997 (Wendt 1999, p. 619). De migratiebalans liet in dat jaar nog maar een klein saldo van Oost naar West zien, zodat het er op leek dat een 'normale' migratiebeweging tussen Oost en West was ontstaan. Maar vanaf 1998 namen de verhuizingen van Oost- naar West-Duitsland weer toe. In 2000 bedroeg het vertrek ongeveer 214.000 personen, en was het negatieve saldo circa 61.000 mensen. De migranten van West naar Oost bestaan uit West-Duitsers die gaan werken in Oost-Duitsland, en uit gepensioneerden die hun laatste levensfase willen doorbrengen in de vroegere *Heimat* (MIT 2002). Het aanhoudende vertrek van Oost-Duitsers werd in 2000 een grote zorg. Het is teken van het geringe vertrouwen in de economische ontwikkeling van Oost-Duitsland.

Het is interessant om nader naar de kenmerken van de migranten te kijken. In het jaar 1989 waren de meeste vluchtelingen/migranteng jong; 46 procent was jonger dan 25 jaar, slechts 3 procent was 65 jaar en ouder. Het jaar daarop steeg het aandeel jongeren zelfs nog, en daalde het aandeel gepensioneerden. Naast de groep alleenstaande jongeren waren het vooral jonge gezinnen die naar het Westen vertrokken. Het is opvallend dat in 1990 het aandeel mannelijke migranten in de leeftijdscategorie 25-50 jaar groter was dan het aandeel vrouwen. Het is aan te nemen dat de gezinsleden volgden zodra de man werk en huisvesting in het Westen had geregeld.

De motieven van de migranten om te verhuizen van Oost naar West zijn regelmatig

Figuur 8.1 *Migratie tussen Oost- en West-Duitsland. Bron: Statistisches Jahrbuch Bundesrepublik, diverse edities.*

onderzocht. In december 1989/januari 1990 werden de volgende redenen voor migratie genoemd (meerdere antwoorden tegelijk mogelijk): politieke redenen (93 procent), persoonlijke onvrijheid (86 procent), lage levensstandaard (88 procent), slechte en ongezonde arbeidsomstandigheden (72 procent), en sociale betrekkingen in het Westen (vrienden en familie, 59 procent) (Wendt 1995, p. 10). In de loop van 1990 werden economische motieven bij de migranten steeds belangrijker, onder invloed van de oplopende werkloosheid en de loonverschillen tussen Oost en West. In 1991 was het gemiddelde loon van een Oost-Duitse industrie-arbeider 47 procent van het loon van zijn West-Duitse collega; in 1992 en 1993 werd dit opgetrokken naar respectievelijk 58 procent en 66 procent (Wendt 1995, p. 14).

De meeste migranten waren dus jonge, gemotiveerde en goed opgeleide arbeidskrachten. Dit was een aderlating voor Oost-Duitsland, maar een uitkomst voor West-Duitsland, waar handel en industrie als gevolg van de hereniging op volle kracht konden draaien. Volgens schattingen heeft de hereniging in de periode 1989-91 in West-Duitsland 1,7 miljoen banen opgeleverd, waarvan 70 procent vervuld kon worden door Oost-Duitsers - waarvan 700.000 migranten en 500.000 pendelaars uit Oost-Duitsland (Dietz en Karr, in Wendt 1995, p. 14). Men kan dus constateren dat een flink deel van de in Oost-Duitsland verloren gegane productie in deze jaren in West-Duitsland is voortgezet, door van oorsprong Oost-Duitse arbeidskrachten.

Het is gebruikelijk dat in een crisistijd minder huwelijken plaatsvinden en minder kinderen worden geboren. Zo daalde het aantal geboorten in Duitsland in de eerste jaren na de Eerste en Tweede Wereldoorlog met respectievelijk 25 procent en 19 procent. De geboorte-uitval in Oost-Duitsland na de *Wende* was nog spectaculairder: in 1991 werden 45 procent minder kinderen geboren in vergelijking met 1988,

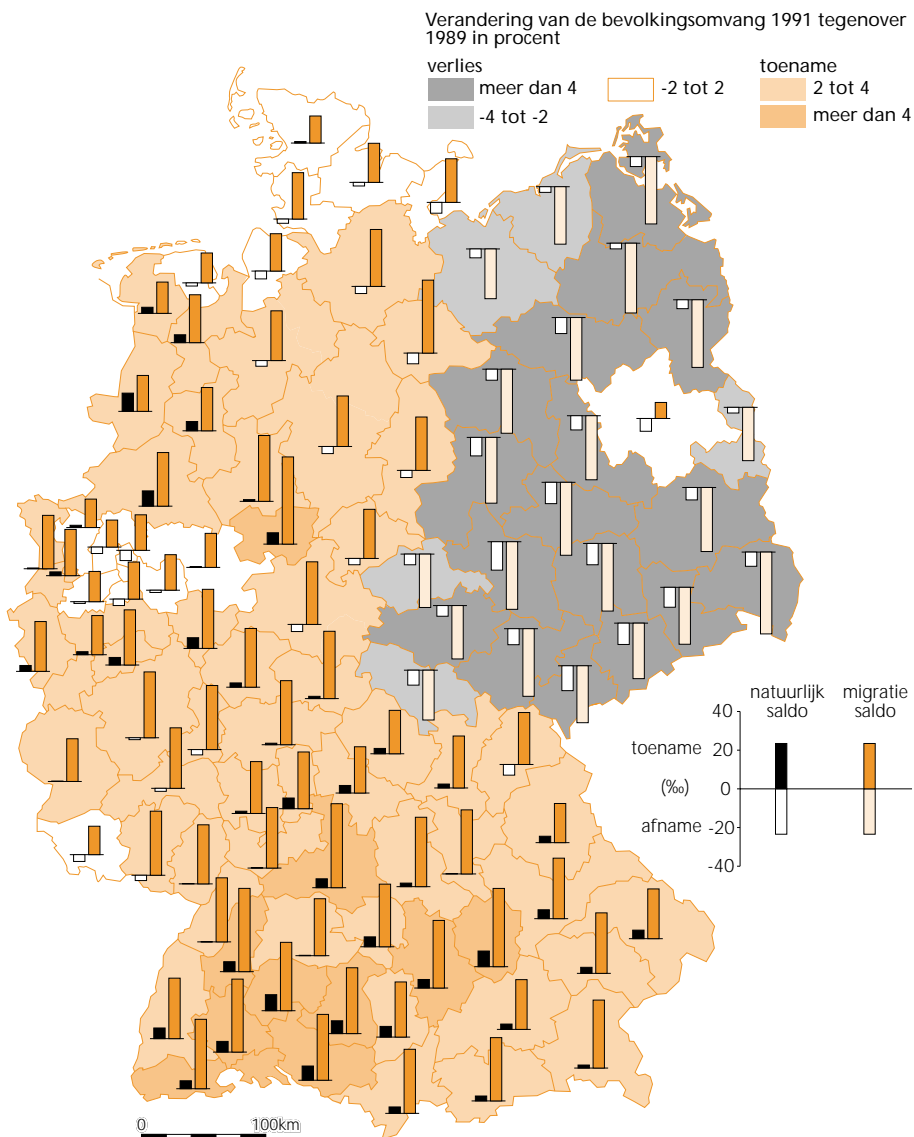
waarbij wel bedacht moet worden dat de mogelijkheden tot geboortecontrolé nu groter zijn dan na genoemde wereldoorlogen. Bij een bevolkingsonderzoek in 1996 bleek dat Oost-Duitse vrouwen het eerste kind eerst op 28-jarige leeftijd wilden krijgen. Voor West-Duitse vrouwen was dat nog te vroeg; zij wilden nog drie jaar langer wachten. De moeilijke economische omstandigheden zijn in grote mate verantwoordelijk voor de daling van het geboortecijfer, waarbij sterk meespeelt dat de positie van vrouwen op de Oost-Duitse arbeidsmarkt sterk verslechterd is (Van Hoven-Iganski 2000). Na de *Wende* is het voor vrouwen heel moeilijk om werk te behouden, of om een nieuwe arbeidsplaats te vinden. Als reactie zijn zij overgegaan tot een 'geboorte-staking.' De 'stakers' zijn vooral te vinden in de leeftijdscategorie 25-34 jaar, vrouwen die doorgaans al één of meerdere kinderen hebben.

Sinds 1994 stijgt het aantal geboorten weer in Oost-Duitsland: van 83.000 in 1995 naar 107.000 in 1999. Deze stijging kan echter bij lange na niet het aantal overleden personen compenseren zodat in 1999 sprake was van een negatief natuurlijk saldo van 55.000 personen (Statistisches Bundesamt 1999, p. 36).

Het sterftcijfer in Oost-Duitsland is hoger dan dat in West-Duitsland. Bij mannen in de leeftijdscategorie 30 tot 50 jaar was dit in 1998 zestig procent hoger dan bij de vergelijkbare groep West-Duitsers - bij vrouwen was het verschil minder groot. Uit de doodsoorzaken kan worden opgemaakt dat de grotere stress en slechtere leefgewoonten bij Oost-Duitsers hierbij een grote rol spelen - een vergelijkbaar verschijnsel is na de omwenteling in heel Oost-Europa te constateren. Wel is enige verbetering zichtbaar. Nadat de gemiddelde levensverwachting van mannen na 1989 iets was gedaald, steeg deze weer na 1993. Maar nog altijd was eind jaren negentig de gemiddelde levensverwachting van de Oost-Duitse man 2,6 jaar lager dan die van de West-Duitse man (Kemper 2000, p.14-17).

In figuur 8.2 is het resultaat te zien van de sterke migratie naar het Westen, en de grote geboortenuitval, voor de periode 1989 tot en met 1991. We moeten daarbij bedenken dat dit een uitzonderlijke periode is geweest, waarvan de consequenties echter lang doorwerken.

Al met al zijn de bevolkingsontwikkelingen zeer ingrijpend geweest. In 2000 woonden ongeveer 13,9 miljoen mensen in Oost-Duitsland (exclusief Berlijn) - een verlies van ongeveer 1,2 miljoen mensen in vergelijking met begin 1989. De leegstand van woningen neemt dramatische vormen aan (circa 13 procent in 2002). Als gevolg van de migratie dalen de belastinginkomsten van de deelstaten en de gemeenten, en wordt de sociale structuur van Oost-Duitsland in negatieve zin veranderd (meer gepensioneerden, meer ontvangers van een sociale uitkering). Het draagvlak van voorzieningen wordt steeds kleiner. Indien de migratie- en geboortecijfers niet drastisch veranderen telt Oost-Duitsland in het jaar 2020 nog maar 12,9 miljoen inwoners, waarvan tweederde gepensioneerden (MIT 2002).

Figuur 8.2 *Bevolkingsontwikkeling in Duitsland 1989-91 (Raumordnungsregionen).*
Bron: BfIR 1993.

8.3 Van plan naar markt: overname door de Duitse sociale markteconomie

Binnen een zeer korte tijdsspanne is in 1990 het fundament gelegd voor de nieuwe economische en sociale ordening van Oost-Duitsland. Door de aansluiting van de DDR bij de Bondsrepubliek lag een groot deel van die ordening al bij voorbaat vast. Het resultaat werd neergelegd in de Economische, Monetaire en Sociale Unie,

die op 18 mei 1990 werd ondertekend, en die in werking trad op 1 juli 1990. Tijdens de onderhandelingen zijn cruciale besluiten genomen die een grote invloed hebben gehad op de veranderingen sindsdien. Het belangrijkste besluit was de snelle invoering van de D-Mark. Naar de West-Duitse kiezers werd het argument gebruikt: als we de D-Mark niet naar het volk brengen, komt het volk naar de D-Mark (Garton Ash 1993, p. 427). Cruciaal was de koers waartegen de DDR-Mark ingewisseld zou gaan worden tegen de D-Mark. Op de zwarte markt kon men in die tijd voor één D-Mark vijf tot zes DDR-Marken krijgen; dit was eigenlijk de werkelijke waarde van de DDR-Mark die vanuit economisch standpunt gehanteerd zou moeten worden bij de officiële geldomzetting. Zo'n koers zou recht doen aan de verschillen in arbeidsproductiviteit tussen Oost en West. Het was van begin af aan duidelijk dat het hanteren van deze economische waarde sociaal, en dus politiek, volstrekt onhaalbaar was. Men leek lange tijd af te koersen op een middenweg tussen economische en sociale motieven. De president van de *Bundesbank*, Karl Otto Pohl, was heel genereus met zijn pleidooi voor een wisselkoers van 2:1, met uitzondering van spaargelden tot 2.000 Mark. De meeste Oost-Duitse politici maakten zich echter sterk voor een wisselkoers van 1:1, met als belangrijkste argument dat bij een andere koers de DDR-burgers beroofd zouden worden van een deel van hun spaargelden.

Tot verbazing van veel economen maakte de West-Duitse regering in mei bekend dat alle lonen, pensioenen, beurzen en uitkeringen tegen een koers van 1:1 zouden worden omgezet. Ook spaargelden en contanten konden in beperkte hoeveelheden tegen een koers van 1:1 worden ingewisseld, met de volgende maxima: 2.000 DDR-Mark voor kinderen tot 14 jaar, 4000 Mark voor personen tussen 15 en 59 jaar, en 6.000 Mark voor personen van 60 jaar en ouder. De overige gelden konden tegen een koers van 2:1 worden omgewisseld (Melching en Paul 1997, p. 29)

Politieke motieven hadden de doorslag gegeven; men moest het vertrouwen winnen bij de Oost-Duitse bevolking, en alles in het werk stellen om de aanhoudende migratie van Oost naar West te stoppen. De gekozen wisselkoers hield in dat ook de lonen 1:1 werden omgezet, zodat Oost-Duitsers vanaf 1 juli 1990 een ongekennde hoeveelheid D-Mark in handen kregen. Echter: ook de prijzen werden nu in D-Mark weergegeven, waarbij de prijzen van Westerse producten in Oost-Duitsland in het begin zelfs iets hoger lagen dan die van dezelfde producten in West-Duitsland. Toch leidde de *Währungsunion* tot een enorme koopgolf, waarbij gesproken werd van *Nachholbedarf*: de consumptieachterstand ten opzichte van het Westen moest worden ingehaald. Op de eerste plaats stond een *Westwagen*: het aantal westerse auto's groeide na de *Wende* explosief. Veel werd op krediet gekocht, waarbij men zich niet altijd realiseerde hoeveel geld men later kwijt zou zijn bij de afbetaling. Vanaf de *Wende* tot en met 1995 zijn drie miljoen auto's in Oost-Duitsland gekocht, waarvoor per maand een gemiddeld hoger bedrag werd uitgegeven dan in West-Duitsland (605 D-Mark in Oost, 494 D-Mark in West; Der Spiegel 36/1995).

Met de totstandkoming van de Monetaire Unie, volgens de gekozen wisselkoers, werd de beslissing genomen om van Oost-Duitsland geen lage-lonen gebied te maken. Afgesproken was dat de Oost-Duitse lonen in fasen zouden worden gelijkgetrokken aan de West-Duitse lonen.

In 1990 bedroeg het gemiddelde Oost-Duitse loon 42 procent van het gemiddelde West-Duitse loon. Omdat de productiviteit zich onvoldoende herstelde in Oost-Duitsland (waarover later meer) heeft men een vertraging van de loonaanpassing doorgevoerd, zodat in 1996 in Oost-Duitsland gemiddeld 70-75 procent van het West-Duitse loonniveau was bereikt. In 1999 was dit gestegen tot 79 procent, maar met grote verschillen tussen de sectoren: in de verwerkende industrie lag het gemiddelde op 67 procent, maar in veel dienstverlenende beroepen tussen de negentig en honderd procent (Jahresbericht 2000 zum Stand der Deutschen Einheit, p. 23-24).

De hoge lonen hebben (naast de muntunie) geleid tot de ondergang van de Oost-Duitse industrie. De Oost-Duitse lonen zijn niet alleen gestegen vanwege de afspraken daarover; in de praktijk moesten de lonen vastgesteld worden tijdens CAO-onderhandelingen. In 1991, toen besloten werd tot een forse loonsverhoging, zaten echter geen 'natuurlijke onderhandelingspartners' aan tafel. De industrie was nog niet geprivatiseerd en dus nog in staatshanden, en werd tijdens de onderhandelingen vertegenwoordigd door West-Duitse werkgevers. Aan de andere kant van de tafel zaten de vakbonden. De werkgevers waren in tegenstelling tot de normale gang van zaken voorstanders van loonsverhoging in Oost-Duitsland, om te voorkomen dat met lage lonen Oost-Duitsland concurrerend zou zijn voor bedrijven in West-Duitsland (Sinn 1997).

De Economische, Monetaire en Sociale Unie voorzag in de afhandeling van oude schulden. De schulden van de Oost-Duitse industrie en instellingen zouden worden geconverteerd tegen een koers van 2:1. Bij dit laatste punt kan men veel vraagtekens zetten. Veel bedrijven hadden schulden, maar in een planeconomie stelde dit niet veel meer voor dan een administratieve aantekening, omdat bij veel transacties tussen bedrijven geen betaling in contanten plaatsvond, maar ergens in Oost-Berlijn een papieren geldtransfer werd opgetekend. De meeste van deze transacties waren opgelegd door de economische planners, vaak tegen de wil van de bedrijven in. Zo werden veel LPG's gedwongen om sociale voorzieningen op het platteland aan te leggen en te onderhouden. Op papier werden deze transacties tussen bedrijven onderling verrekend, zodat een bepaald bedrijf op papier een schuld had opgebouwd waar het niets aan kon doen, maar waar het zich ook niets van aan hoefde te trekken. Deze bedragen werden vanaf 1 juli 1990 echter ineens echte schulden, en nog wel in harde D-Mark. Deze schuldenbedragen probeerde de (West-)Duitse overheid te innen bij de verkoop van bedrijven door de Treuhandanstalt. Niet alleen bedrijven werden plotseling geconfronteerd met deze opduikende schulden, maar ook bijvoorbeeld woningcoöperaties. Toen deze de eerste jaren na de

Wende gedwongen werden om kostendekkend te gaan opereren, hield dit in dat de huurders mee moesten betalen aan de schuldennerfenis uit de DDR-tijd.

Met de totstandkoming van de Economische, Monetaire en Sociale Unie beoogde men de invoering van een sociale markteconomie in Oost-Duitsland met de D-Mark als stevig fundament. Het Unieverdrag bepaalde dat in Oost-Duitsland de West-Duitse regelingen voor pensioenen, ziektekosten en werkloosheidsuitkeringen moesten gelden. Volgens een speciale clause zou de Duitse regering tijdelijk bijspringen om de verwachte hoge werkloosheidsuitkeringen (ten dele) te financieren. Het West-Duitse belastingstelsel zou ook in het Oosten ingevoerd worden, alsmede de systematiek van overheidsfinanciering (federatie-deelstaat-gemeente). Ook de milieuwetgeving van West-Duitsland werd voortaan op Oost-Duitsland van toepassing.

De opname van het grondgebied van de DDR bij de Bondsrepubliek betekende automatisch opname in de Europese Gemeenschap. Dat had consequenties voor de wetgeving, en betekende dat het oosten van Duitsland in aanmerking kon komen voor geld uit de structuurfondsen van de EG. Ook het feit dat het grondgebied van Oost-Duitsland bij de NAVO werd opgenomen was niet onbelangrijk. Enige jaren deed zich de bijzondere situatie voor dat vele tienduizenden militairen van de Sovjet-Unie op NAVO-grondgebied gelegerd waren.

8.4 Eigendomsrechten en privatisering

Oost-Duitsland was als eerste van de transitielanden gedwongen om een regeling te treffen aangaande oude eigendomsrechten, omdat de meeste rechten berustten bij inwoners van het herenigde Duitsland. Het ontwerpen van een goede regeling was uiterst gecompliceerd, omdat men rekening moest houden met de formele juridische rechten van oude eigenaren (of hun erfgenamen), en de gegroeide praktijk in de DDR, waar personen onder bescherming van DDR-wetgeving de beschikking hadden gekregen over geconfisqueerd eigendom. Bij eigendom moeten we onder andere denken aan huizen, fabrieken, grond en machines. Na moeizame onderhandelingen tussen de regeringen van DDR en Bondsrepubliek kwam men tot een regeling die twee belangrijke uitgangspunten had:

- de periode tussen de capitulatie van Duitsland (8 mei 1945) en de stichting van de DDR (7 oktober 1949) zou in zijn geheel buiten beschouwing blijven, omdat in de SBZ (*Sowjetische Besatzungszone*) het recht van de bezetter had gegolden. Wel moest er een financiële schadeloosstelling volgen;
- al het bezit, inclusief grond, dat na 7 oktober 1949 onteigend was zou in principe aan de oude eigenaren of de erfgenamen moeten worden teruggegeven volgens het principe *Rückgabe vor Entschädigung*. Men had dus niet gekozen voor een systeem van schadeloosstelling.

Foto 8.2 *Protest in Stralsund tegen huizenspeculatie, voorjaar 1998.*

Beide uitgangspunten waren zeer omstreken. Het eerste principe werd aangevochten door een ieder die bezit was kwijtgeraakt tussen 1945 en 1949, zoals de adellijke grootgrondbezitters en hun nazaten, die hadden gehoopt op teruggave van het oude landbezit. Naar verluid was mede daarom de Sovjet-Unie fel gekant tegen een regeling die zou inhouden dat alle onteigeningen die door de Sovjet-bezettingmacht waren doorgevoerd zouden worden teruggedraaid (Weidenfeld 1996, p. 351-354). Gorbatsjov heeft overigens in 1998 ontkend dat de Sovjet-Unie deze eis heeft gesteld. In 1991 bevestigde het Hooggerechtshof de rechtsgeldigheid van de gekozen regeling uit 1990.

Ook het tweede uitgangspunt - de keuze om het oude eigendom terug te geven - heeft tot zeer veel problemen geleid. De liberale coalitiepartner FDP heeft als belangenbehartiger van oude eigenaren sterk op de gekozen regeling aangedrongen, waarbij moet worden aangetekend dat de Duitse grondwet waarschijnlijk geen andere keuze mogelijk maakte. De gevolgen waren enorm. Binnen korte tijd lagen er zeer vele aanvragen tot teruggave van oud bezit op tafel. Het was en is echter een enorme klus om al deze claims te onderzoeken. Er was een groot tekort aan juristen om zaken uit te zoeken, en niet zelden ontbraken documenten in de archieven om claims te beoordelen. Bovendien kwam het voor dat voor één object meerdere claims waren ingediend, bijvoorbeeld een huis dat vóór de oorlog door een joodse familie was bewoond. Stel dat deze familie in de jaren dertig door de Nazi's uit het huis is gezet, en dat ze gevlucht is naar de Verenigde Staten. Het huis is vervolgens toegewezen aan een Nazi-officier, maar in de oorlog verkocht aan een nieuwe eigenaar, die begin 1945 uit angst voor de Russen naar Hamburg is gevlucht. Hetzelfde huis kan in het najaar van 1945 in eigendom zijn gegeven aan een aantal vluchtende families uit het oosten, tot het in 1952 geconfisqueerd werd ten behoeve van een hoge Partijfunctionaris, die echter in de jaren zestig uit de gratie viel. Vervolgens is het huis verhuurd aan meerdere families, die al snel na de Wende bezoek krijgen van een omvangrijke groep belangstellenden die het oude eigendom komt claimen. Een aardige klus voor juristen, maar één ding staat al vast: vroeg of laat moeten de huidige huurders naar nieuwe woonruimte omzien. Hier botsen het formele (West-Duitse) recht dat bescherming biedt aan oude eigenaren met de rechten van gebruikers die ontstaan zijn in de praktijk van veertig jaar DDR, en beschermd zijn volgens DDR-wetgeving. Omdat bij deze kwesties doorgaans West-Duitsers voordeel behalen (die daar misschien nooit meer op gerekend hadden), en Oost-Duitsers het onderspit delven, heeft de gekozen regeling tot veel onvrede in Oost-Duitsland geleid en de mening van velen bevestigd dat men alle zeggenschap is kwijtgeraakt aan West-Duitsers.

De kwestie van eigendomsrechten was en is een belemmering voor nieuwe investeringen. Zolang rechten niet geregeld zijn kan een potentiële investeerder niets beginnen. Daarom heeft de regering besloten om in uitzonderingsgevallen (indien cruciale investeringen overwogen worden die veel werkgelegenheid bieden) over te

gaan tot financiële schadeloosstelling aan rechthebbenden zodra claims zijn toegewezen.

De privatisering van de staatsbedrijven was de hoofdpijler van de economische aanpassing. Deze taak was uitbesteed aan de *Treuhandanstalt*, in het spraakgebruik afgekort tot Treuhand. De Treuhand was al in maart 1990 ingesteld door de regering Modrow, als belangrijk instrument van een industriepolitiek in een quasi-socialistische maatschappij. Het rechtvaardigheidsprincipe stond daarbij voorop: door de verkoop van ondernemingen zou het volksbezit te gelde worden gemaakt. Na de parlementsverkiezingen in maart 1990 werden de taken van de Treuhand opnieuw geformuleerd, waarbij de economische principes van de markteconomie belangrijker werden. In artikel 25 van het *Einigungsvertrag* werd de taak van de Treuhand omschreven als: 'de herstructurering en privatisering van de voormalige staatsondernemingen, zodat ze kunnen functioneren en concurreren in een markteconomie'. De Treuhand moest zich bezighouden met alle industriële en agrarische bedrijven, met uitzondering van bedrijven die direct gecontroleerd werden door gemeenten en *Bezirke*, alsmede de telecommunicatie (*Deutsche Post*) en de spoorwegen (*Deutsche Reichsbahn*). Tevens moest de Treuhand zich buigen over de privatisering van het grondeigendom en van het financiële vermogen van politieke partijen en massa-organisaties in de DDR.

Allereerst werden in 1990 alle 127 landelijke en 95 regionale *Kombinate* gesplitst in ongeveer 8.000 ondernemingen, die gemakkelijker verkocht konden worden. In totaal werkten in deze ondernemingen, verdeeld over 40.000 bedrijfseenheden, ongeveer 4 miljoen mensen. De bedrijfssplitsingen gingen ook de jaren daarna door, zodat de Treuhand uiteindelijk te maken had met bijna 14.000 bedrijven en bedrijfsdelen (Sasaki 1997, p. 76).

De Treuhand werd geacht het verkregen staatsvermogen te privatiseren en zo goed mogelijk te verkopen, en de concurrentiekracht van zoveel mogelijk ondernemingen te herstellen. Bestaande arbeidsplaatsen moesten waar mogelijk in stand blijven en nieuwe plaatsen moesten worden gecreëerd. Door middel van advertenties werden potentiële kopers gezocht, waarbij geen voorkeur bestond voor Duitse of buitenlandse investeerders. Potentiële kopers moesten een ondernemingsplan overleggen, waarbij de Treuhand vooral keek naar de voorgestelde koopsom, het aantal arbeidsplaatsen waarvoor men garant zou staan en de gevolgen voor toeleveranciers en *sub-contractors* in de *neue Länder*.

Ook voor de staatsbedrijven die ten tijde van de DDR zijn ontstaan, en die niet waren voortgekomen uit bedrijven die al voor de Tweede Wereldoorlog bestonden, verkoos men een privatisering door middel van verkoop. Men had in deze gevallen echter ook kunnen besluiten tot privatisering door middel van *management buy-out* of *employee buy-out*, zoals wel heeft plaatsgevonden in Centraal- en Oost-Europa

(zie paragraaf 7.4). Zo ontstond in de maanden februari en maart 1990 het plan om het Kombinat Robotron (dat onder andere computers fabriceerde) om te vormen tot een *Aktiengesellschaft*, waarbij 75 procent van de aandelen in handen zou komen van de werknemers, en de resterende 25 procent door de Treuhand, en later door de staat zou worden overgenomen. Hierover was een akkoord gesloten tussen de nieuwe bedrijfsleiding, de werknemers en West-Duitse en Oost-Duitse vakbonden. Deze oplossing zou ook elders in Oost-Duitsland kunnen worden toegepast. De DDR-regering onder leiding van minister-president De Maizière was echter tegenstander van dit model, daarbij gesouffleerd door West-Duitse politici en functionarissen. De voorzitter van de FDP zag in dit model een *'Basis für einen neuen Funktionärsklüngel'* en een hindernis voor een *'Neuorientierung der Kapitalströme'*. Dit leidde tot veel frustraties op de Oost-Duitse werkvloer. Een voorbeeld daarvan is de overname van de grote energieproducenten in de DDR door de grote West-Duitse energieconcerns. Een functionaris van één van de DDR-Kombinate heeft zijn frustraties duidelijk verwoord, toen hij tijdens een conferentie geconfronteerd werd met het voorgekookte besluit betreffende de overname door de West-Duitse energiebedrijven. Over de conferentie en zijn gevoelens merkte hij op:

'Dort wurden wir dann mit diesem Vertrag konfrontiert. Das war dann die große Ernüchterung [...] Was mich so zornig gemacht hat? - Na ja, dass wir zu Idioten abgestempelt wurden [...] nach Unterzeichnung übernehmen die Herren aus der Bundesrepublik die Geschäftsbesorgung für die Betriebe der Energieversorgung. Also, im Prinzip fühlten wir uns - oder ich fühlte mich - plötzlich entmündigt. Wir sollten das ja nun weiter machen, aber die sollten das Sagen haben' (Roesler 2002, p. 765-767).

Zijn gevoelens waren vrij algemeen in de DDR: men voelde zich door West-Duitsers niet serieus genomen.

Het vermogen van de Treuhand werd geschat op 100 miljard D-Mark, zodat de Duitse overheid de verwachting had dat de verkoop van de staatsbedrijven veel zou opbrengen (Eckard 1995, p. 588). Toen de verkoop echter concreter werd, en potentiële investeerders tezamen met functionarissen van de Treuhand in staat waren om zorgvuldig te kijken naar de kwaliteit van de te verkopen ondernemingen, werd duidelijk dat de zaken er veel slechter voor stonden dan gedacht. De zwakten van de DDR-economie kwamen volop aan het licht.

De bedrijven die wel aan de internationale normen voldeden werden snel verkocht, maar het merendeel van de ondernemingen kon slechts met veel moeite van de hand worden gedaan. Dit had niet alleen te maken met de slechte kwaliteit van de meeste ondernemingen, maar werd ook veroorzaakt door twee belangrijke hindernissen: de milieu-eisen en kwestie van de eigendomsrechten.

Veel bedrijfsterreinen bleken ernstig vervuild. Potentiële kopers konden gevrijwaard worden om de volledige schoonmaakkosten te betalen, maar er moest via de verkoop-

aantal te privatiseren bedrijven en bedrijfsdelen bij begin van de activiteiten	13.661
teruggeven aan oude eigenaren	4.196
in liquidatie/geliquideerd	3.352
nog te verkopen	66
verkocht aan buitenlandse investeerders	840
toegezegde aantal arbeidsplaatsen	1,5 miljoen
toegezegde investeringen	159 miljard DM
opbrengst uit verkoop	49 miljard DM
uitgegeven ten behoeve van sanering	300 miljard DM

Tabel 8.1 *Resultaten van de privatisering door de Treuhand, eind 1994. Bron: Eckart 1995.*

prijs toch een deel van deze kosten worden betaald. Veelal heeft de Treuhand deze kosten op zich moeten nemen. Potentiële investeerders waren echter bang dat zij vervuiling die in de toekomst zou worden aangetroffen wel zelf zou moeten betalen.

De grootste hindernis betrof echter de oude eigendomsrechten, die niet altijd even duidelijk waren. Toen bleek dat dit een belangrijk obstakel vormde voor nieuwe investeringen werd een regeling ontworpen waarbij investeerders die een goed ondernemingsplan konden presenteren met omvangrijke werkgelegenheidsgaranties en investeringsbeloften bevoordeeld werden boven personen met eigendomsrechten die niet bereid of in staat waren tot nieuwe investeringen. Deze laatste personen kregen in dat geval een financiële compensatie van de federale overheid.

Op 31 december 1994 werden de taken van de Treuhand beëindigd. Wat zijn de resultaten geweest?

Van de nieuwe investeerders kwam slechts een klein deel uit het buitenland: dit betrof 840 bedrijven of bedrijfsdelen, die overgenomen zijn door 702 investeerders. De helft daarvan kwam uit Zwitserland, Groot-Brittannië of Oostenrijk. Ook Nederland en Frankrijk waren relatief goed vertegenwoordigd, met respectievelijk 93 en 87 investeerders. Het aantal investeerders zegt overigens niet zoveel over de omvang van de investeringen (Eckart 1995, p. 583). In paragraaf 8.6 komen de buitenlandse investeringen uitgebreider aan de orde.

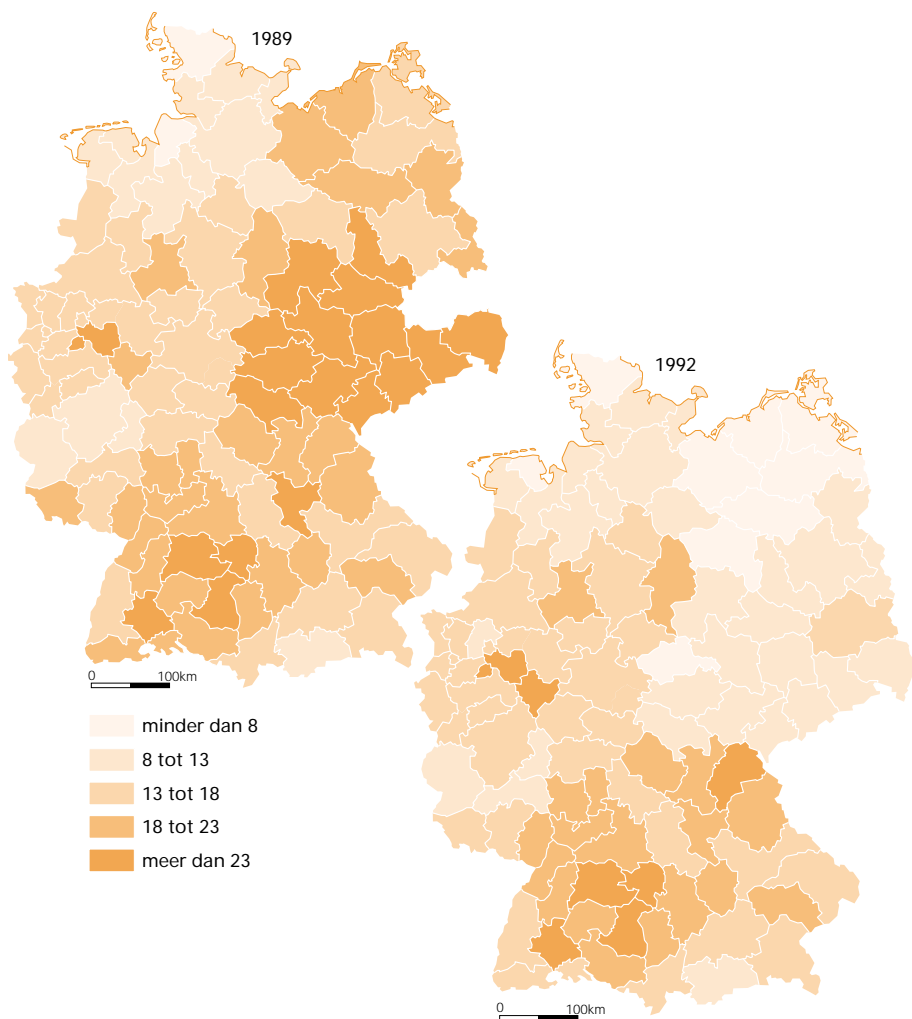
In plaats van een verwachte winst, heeft de Treuhand een verlies geleden van ongeveer 250 miljard D-Mark. Vaak moest de Treuhand genoeg nemen met een lage verkoopprijs, soms niet meer dan een symbolisch bedrag van 1 D-Mark. De Treuhand had instrumenten gekregen om bedrijven te herstructureren teneinde ze meer concurrerend te maken, zoals door de opzet van nieuwe productielijnen en het ontwikkelen van marktstrategieën, waarvoor subsidies en kortlopende leningen konden worden verstrekt. Bovendien moest de Treuhand bijdragen aan de aflossing van oude schulden en het betalen van milieukosten. Voor elke D-Mark die verdiend werd door de verkoop van bedrijven, moest de staat alleen al voor schulden en milieukosten drie D-Mark uitgeven (Melching en Paul 1997, p. 33).

De activiteiten en resultaten van de Treuhand moeten met gemengde gevoelens worden bekeken; Boterman (1999, p. 109-111) heeft dat goed samengevat. Het werk moest, zeker in het begin, gedaan worden met onvoldoende gekwalificeerd personeel, en met slechte gegevens over de bedrijven en vermogens. De interim-managers van bedrijven waren noodgedwongen overwegend West-Duitsers, omdat er maar weinig Oost-Duitsers te vinden waren met voldoende kennis van de markteconomie. Daarmee ontstond al snel het gevoel bij Oost-Duitsers slechts tweederangs burgers te zijn.

De Treuhand kon zeer zelfstandig opereren, met weinig directe politieke controle. Toen de activiteiten van de Treuhand leidden tot de sluiting van vele bedrijven en hoge werkloosheid kwam het de politici wel handig uit om de Treuhand als bliksemafleider te gebruiken. De belangrijkste doeleinden van de Treuhand waren met elkaar in tegenspraak: sanering van de bedrijven, met behoud van de werkgelegenheid. Deze onduidelijkheid kon leiden tot willekeur; in sommige gevallen is er sprake geweest van het oneigenlijk uitschakelen van concurrenten, en bestond de verdenking van illegale praktijken en fraude. Of dat echt aan de orde van de dag was, zoals Boterman stelt (1999, p. 109), is de vraag, maar vast staat dat er een klimaat van verdachtmakingen ontstond in een situatie waarbij de Treuhand maar weinig informatie wilde of kon verstrekken. De overwegend negatieve publiciteit over de Treuhand heeft zeker de onlustgevoelens bij de Oost-Duitsers versterkt.

Ter controle op de afgesproken verplichtingen is na de opheffing van de Treuhand (1 januari 1995) een nieuwe organisatie opgericht: de *Bundesanstalt für vereinigungsbedingte Sonderaufgaben* (BVS), die ook de 66 ondernemingen onder haar hoede kreeg die op 31 december 1994 nog niet verkocht waren. De meeste van deze ondernemingen zijn uitgeroepen tot zogenaamde *industrielle Kerne*.

Deze naam suggereert dat het dynamische ondernemingen zijn van waaruit groei-impulsen naar de omgeving zullen optreden, maar in werkelijkheid betrof het grote, vooralsnog onrendabele ondernemingen, die moeilijk verkocht konden worden aan private investeerders, maar die ook niet snel gesloten mochten worden omdat ze een belangrijke basisindustrie vertegenwoordigden, waar veel werkgelegenheid mee gemoeid was. Voorbeelden zijn EKO-Stahl in Eisenhüttenstadt, de

Figuur 8.3 *Aantal werkenden in mijnbouw en industrie in 1989 en 1992 (Raumordnungsregionen), in procenten van de beroepsbevolking. Bron: Melching en Paul 1997, p. 36 en 37.*

chemiebedrijven ten zuiden van Halle (Buna en Leuna), en de scheepswerven in Mecklenburg-Vorpommern. Enkele (delen) van deze bedrijven zijn de laatste jaren wel verkocht, maar andere hangen nog als een zwaar financieel blok aan het been van de Minister van Financiën. Volgens sommige economen kostte het overeind houden van arbeidsplaatsen in de chemiedriehoek Halle-Leipzig-Bitterfeld 1 miljoen D-Mark per geredde arbeidsplaats (The Economist, 06-08-1994). Economisch gezien zou men de rest van de *industriële Kerne* moeten sluiten, maar dit is vanuit politiek oogpunt een moeilijke zaak, omdat deze bedrijven doorgaans gelegen zijn in gebieden waar de werkloosheid ver boven het landelijk gemiddelde ligt.

De *Währungsunion* en gekozen privatiseringspolitiek hebben geleid tot een zeer snelle en ingrijpende de-industrialisatie van Oost-Duitsland. Dit is goed te zien in figuur 8.3, waarin voor geheel Duitsland het aantal werkenden in de industrie en mijnbouw is weergegeven voor de jaren 1989 en 1992. Vóór de omwenteling springt het zuiden van de DDR markant naar voren als industriële regio; een paar jaar na de omwenteling is in geheel Oost-Duitsland het belang van industrie en mijnbouw kleiner geworden dan in West-Duitsland.

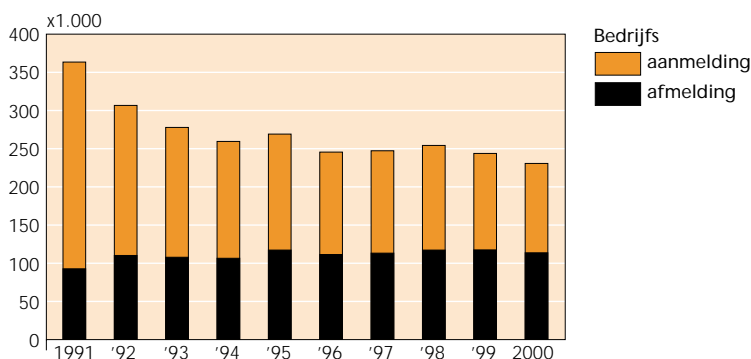
8.5 Nieuwe bedrijvigheid

Al snel na de omwenteling in 1989/90 en de daarmee gepaard gaande afschaffing van de planeconomie zijn tal van nieuwe bedrijven gestart in Oost-Duitsland. In de periode 1990-94 zijn in totaal 1,15 miljoen nieuwe bedrijven geregistreerd. Van de in 1993 bestaande private ondernemingen is het merendeel 'spontaan' ontstaan; slechts 20 procent van deze ondernemingen is door bemoeienis van de Treuhand tot stand gekomen (Eckart 1995). Maar na deze *Gründungseuphorie* volgde voor veel bedrijven al snel de ontuchtering, en waren ze genoodzaakt om de bedrijfsactiviteiten te beëindigen. Het aantal afmeldingen steeg snel, en het netto resultaat (aanmeldingen minus afmeldingen) daalde van 250.000 bedrijven in 1990 naar 50.000 in 1994 (Schmude en Baunach 1997, p. 374). Sindsdien is het aantal aanmeldingen gestaag gedaald, zodat in het jaar 2000 nog maar een klein positief saldo van ongeveer vijfduizend bedrijven over was (figuur 8.4).

De liquidatiequote (aantal bedrijfsbeëindigingen per duizend ondernemingen) in Oost-Duitsland in 1998 bedroeg 180, en was daarmee hoger dan in West-Duitsland (161). In dat jaar was de oprichtingsquote in Oost-Duitsland met 198 nieuwe bedrijven op duizend ondernemingen nog iets hoger dan in West-Duitsland, waar de quote 192 bedroeg (Gatzweiler en Maretzke 2000, p. 82).

Enige relativerende opmerkingen bij de cijfers zijn echter wel op zijn plaats. In de cijfers zijn ook verwerkt alle bedrijfsovernames, bedrijfsverplaatsingen naar een ander district of veranderingen van de rechtsvorm. Ongeveer 85 procent van de aanmeldingscijfers betreft de stichting van een geheel nieuw bedrijf. Niet alle geregistreerde bedrijven voeren ook daadwerkelijk activiteiten uit; het kan om juridische of fiscale redenen handig zijn om op papier een bedrijf te bezitten. Het percentage papieren firma's is wel goed te schatten, omdat de registratiecijfers vergeleken kunnen worden met de belastingstatistieken, die het aantal bedrijven weergeeft met een zekere minimum omzet. In het jaar 1992 waren volgens de *Umsatzsteuerstatistik* 332.600 ondernemingen actief in Oost-Duitsland (exclusief Oost-Berlijn), terwijl dit er volgens de *Gewerbemeldstatistik* 494.000 zouden moeten zijn. Dit zou neerkomen op ongeveer één derde papieren firma's (Schmude en Baunach 1997, p. 376).

Maar ondanks deze relativering mogen uit de cijfers zoals getoond in figuur 8.4. en-

Figuur 8.4 Bedrijfsaan- en afmeldingen in Oost-Duitsland, 1991-2000. Bron: *Statistisches Jahrbuch Deutschland 2001*, p. 131.

kele conclusies worden getrokken. Het is op zich niet onlogisch dat het aantal bedrijfsaanmeldingen begin jaren negentig het grootst was. Maar de dalende trend vanaf 1994 bevestigt het beeld dat de economische dynamiek van Oost-Duitsland gering is, en het is met name verontrustend dat het aantal afmeldingen op een constant hoog niveau blijft liggen. Het geringe netto aantal nieuwe ondernemingen heeft ook te maken met het algehele ondernemersklimaat in geheel Duitsland. De rigide arbeidsmarktpolitiek en de overdaad aan regelgeving zijn geen grote stimulators om een nieuwe onderneming te starten (lezing Lengsfeld 2002). In volgende hoofdstukken zal gekeken worden naar de regionale verschillen in de bedrijfsdynamiek.

8.6 Directe buitenlandse investeringen in Oost-Duitsland

Het is heel moeilijk om gegevens te vinden over directe buitenlandse investeringen in Oost-Duitsland, vooral omdat de statistische instellingen in Duitsland de eigendomsverhoudingen van ondernemingen en de besteding van inkomend buitenlands kapitaal niet registreren. Daarom heeft het *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW)* een eigen onderzoek gestart, waarbij het zich concentreerde op investeringen in de industrie. De gegevens in deze paragraaf zijn afkomstig uit dit onderzoek (Belitz, Brenke en Fleischer 1999), en geven de situatie in 1997 weer. In dat jaar waren er naar schattingen tussen de 3.300 en 4.000 ondernemingen in Oost-Duitsland die voor meer dan vijftig procent in buitenlands bezit waren. Ongeveer een derde daarvan waren zeer kleine ondernemingen. Het aantal grote ondernemingen (balans groter dan 1 miljoen DM) werd geschat op 750. Deze bedrijven gaven aan ongeveer 70.000 mensen werk, waarvan zestig procent in de industrie. De meeste investeerders kwamen uit de EU en de VS, met een opvallende eerste plaats voor Nederland (134 ondernemingen, met in totaal 13.000 werknemers en een omzet van 6,1 miljard DM).

De meeste investeringen zijn gegaan naar de kapitaalintensieve industrie. Van de

cumulatieve investeringen in de Oost-Duitse industrie tussen 1991 en 1998 was ongeveer vijftien procent van buitenlandse herkomst. Belangrijk is daarbij het privatiseringsproces onder leiding van de *Treuhandanstalt* begin jaren negentig geweest. In 1998 was ongeveer driekwart van alle werknemers van buitenlandse ondernemingen werkzaam in geprivatiseerde ondernemingen. Het is daarom niet verbazingwekkend dat het merendeel van de directe buitenlandse investeringen is terechtgekomen in het zuidelijk deel van Oost-Duitsland, waar de industrie van de DDR geconcentreerd was (voor een gedetailleerde verdeling zie paragraaf 10.2).

In interviews met buitenlandse investeerders werden overwegend drie motieven genoemd waarom ze hadden gekozen voor een investering in Oost-Duitsland: 1) de directe toegang tot de Duitse en West-Europese markten; 2) de financiële ondersteuning van de Duitse overheid en 3) de gekwalificeerde en gemotiveerde werknemers, met relatief (ten opzichte van West-Duitsland) lage lonen. Enkele ondernemingen zagen Oost-Duitsland ook als bruggenhoofd naar Oost-Europa. Het is opvallend dat de meeste buitenlandse ondernemingen nog niet actief waren in West-Duitsland. Ze hebben vooral geïnvesteerd in sectoren of bedrijven die door West-Duitse bedrijven minder interessant gevonden werden.

Een blik op een aantal grote overnames maakt veel duidelijk. Er zijn grote ondernemingen overgenomen, die vooral voor de werkgelegenheid van belang waren, en door de Duitse overheid werden gezien als belangrijke regionale zwaartepunten, die forse subsidies waard waren: de scheepsbouw in Mecklenburg-Vorpommern, de staalindustrie in Brandenburg (Eisenhüttenstadt), het voormalige staatsbedrijf Waggonbau, met vestigingen in Brandenburg, Sachsen, Sachsen-Anhalt en Berlijn (bijvoorbeeld het Canadese bedrijf Bombardier dat Waggonbau Görlitz heeft overgenomen) en de olie- en chemie-ondernemingen in de industriële driehoek op de grens van Sachsen en Sachsen-Anhalt.

Veel van deze bedrijven werden als risicovolle investeringen gezien, waardoor de grote financiële participatie van de Duitse overheid een beslissende factor is geweest bij de overname van deze vroegere grote staatsondernemingen.

Volgens het DIW-onderzoek (Belitz, Brenke en Fleischer 1999) is er nog een behoorlijk potentieel voor buitenlandse investeerders, maar dan vooral in de moderne, kennisgerichte industrie- en dienstensector. De oorspronkelijke voordelen - relatief lage lonen en hoge subsidies - verdwijnen immers op korte termijn.

8.7 Economische groei en productiviteit

De groei van het Oost-Duitse BRP (bruto regionaal product) bedroeg tot 1995 ongeveer acht procent per jaar, waarmee de regio één van de hoogste groeicijfers in Europa had. Vanaf 1995 is deze groei echter danig afgezwakt, vooral omdat de grootste bouwactiviteiten voorbij zijn. Vanaf 1997 is de groei in West-Duitsland doorgaans hoger dan in Oost-Duitsland.

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Groei BRP in Oost-Duitsland	7,8	9,5	9,9	4,3	2,1	1,9	2	1,5	2
Groei BRP in West-Duitsland	1,8	- 2	2	0,5	0,6	2,2	2,7	1,5	3,1

Tabel 8.2 *Groei BRP Oost-Duitsland, in vergelijking met West-Duitsland (procentueel verschil ten opzichte van het voorafgaande jaar), 1992-2000. Bron: E. Richter 2001, p. 252.*

In absolute omvang droeg Oost-Duitsland in 1997 slechts 11,6 procent van het totale BRP van Duitsland bij, terwijl dit gezien het aantal inwoners ongeveer 20 procent zou moeten zijn.

De arbeidsproductiviteit steeg tot ongeveer vijftig procent van de West-Duitse productiviteit (Statistisches Jahrbuch Bundesrepublik 1998, p. 653). Maar de geheel nieuwe bedrijven zijn zo modern (Opel in Eisenach, Siemens in Dresden, de landbouw verwerkende industrie in Mecklenburg), dat de arbeidsproductiviteit daarsoms hoger is dan in West-Duitsland (Der Spiegel 36/1995).

Van een *Wirtschaftswunder* is in Oost-Duitsland geen sprake. Het West-Duitse wonder na de oorlog was gebaseerd op twee voordelen: een ondergewaardeerde D-Mark en lage lonen, die de export geweldig hebben gestimuleerd. De situatie in Oost-Duitsland is nu een geheel andere: de D-Mark maakt productie in het Oosten duur, en heeft oude exportmarkten afgesneden.

De bedrijven in Oost-Duitsland zijn nog weinig op export gericht. Het aandeel van Oost-Duitsland in de totale export van Duitsland bedroeg in dat jaar slechts twee procent. Maar in de tweede helft van de jaren negentig heeft de exportquote (het deel van alle geproduceerde goederen dat wordt uitgevoerd) zich gunstig ontwikkeld. Tussen 1996 en 1999 steeg deze van 12,2 naar 18,7 procent - een teken dat er vanuit het buitenland steeds meer belangstelling komt voor producten die in Oost-Duitsland zijn gefabriceerd. Maar het verschil met West-Duitsland, waar de exportquote in 1999 op 35 procent lag, is nog steeds groot. In het totale exportpakket van Duitsland nemen Oost-Duitse producten (inclusief Berlijn) met 5,4 procent maar een geringe plaats in (Jahresbericht 2000 zum Stand der Deutschen Einheit).

Het zijn vooral de bedrijven die produceren voor de lokale Oost-Duitse markt die het relatief goed doen, zoals de bouwindustrie en de consumptiegoederenindustrie (vooral voedsel, dranken en tabak). Men probeert nieuwe werkgelegenheid te sti-

muleren via subsidies en belastingvoordelen. Zo is 40-50 procent van de totale investeringen van de Siemens-fabriek bij Dresden afkomstig van subsidies, hetgeen bij een gepland aantal werknemers van 1.500 directe en 3.000 indirecte arbeidsplaatsen neerkomt op een subsidie van 300.000 D-Mark per nieuwe arbeidsplaats (The Economist, 06-08-1996).

Het *Jahresbericht 2000 zum Stand der Deutschen Einheit* van de Bondsregering laat een wat positiever beeld van de Oost-Duitse economie zien aan het eind van de jaren negentig. Zo groeit de verwerkende industrie in een hoog tempo - in 1999 met 8,4 procent, sinds 1995 met 35 procent. Branches die het goed doen zijn de optische industrie, de transportmiddelensector en de productie van instrumenten. Maar het uitgangspunt lag op een laag niveau, en pas vanaf 1998 is een lichte groei van arbeidsplaatsen te constateren. Het aandeel in het BNP steeg tussen 1994 en 1998 van 14,2 naar 17,6 procent, maar ligt daarmee nog duidelijk onder het West-Duitse cijfer van 26,4 procent. De Duitse regering noemt de verwerkende industrie inmiddels de motor van de economische ontwikkeling in het Oosten.

In de bouw was rond de eeuwwisseling nog geen opleving te zien. In 1999 was deze tak ongeveer twintig procent kleiner dan in 1995, ook al was het aandeel in het bruto regionaal product nog altijd hoger dan in West-Duitsland.

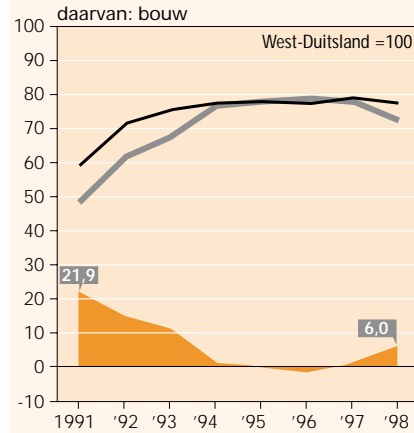
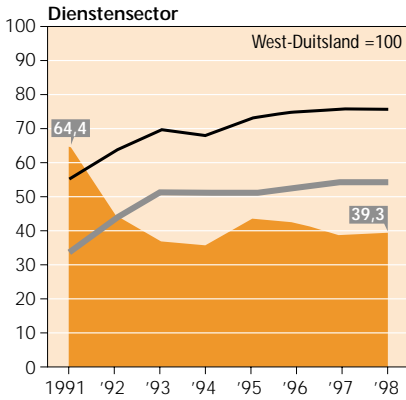
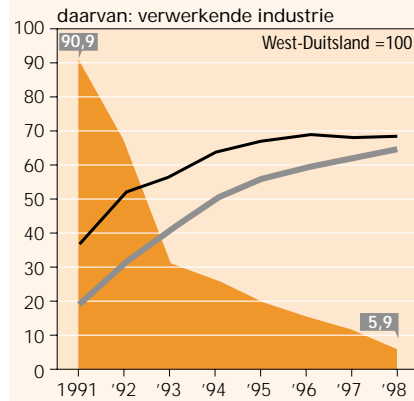
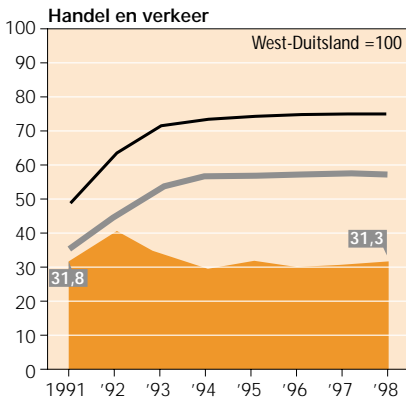
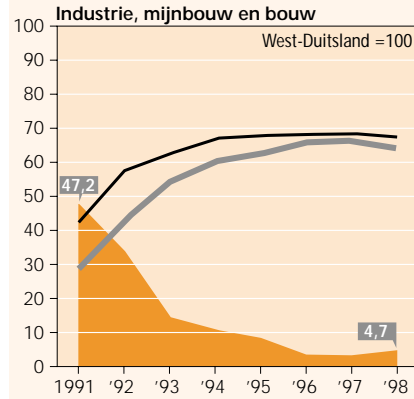
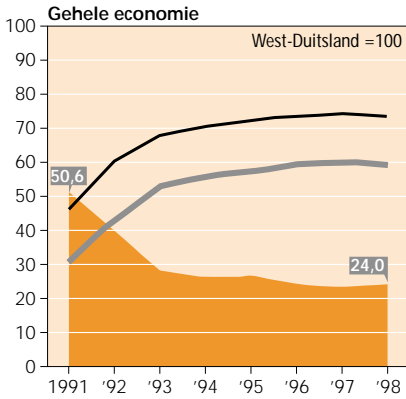
Met rond de 3,2 miljoen werknemers zorgde het Midden- en Kleinbedrijf in dat jaar inmiddels voor iets meer dan de helft van het aantal arbeidsplaatsen in Oost-Duitsland.

De lonen zijn veel sneller gestegen dan de arbeidsproductiviteit. Volgens velen (zoals Sinn en Sinn 1994) is dit de achilleshiel van de Oost-Duitse economische ontwikkeling. Door de lage productiviteit zijn de gemiddelde arbeidskosten voor de Oost-Duitse ondernemer één derde hoger dan in West-Duitsland. Dit zou de reden zijn dat maar weinig bedrijven in Oost-Duitsland met winst draaien, en verhoudingsgewijs veel bedrijven failliet gaan.

Bij de verhouding productiviteit - loonkosten moet wel de nuancering worden aangebracht dat er grote verschillen zijn tussen de verschillende economische sectoren. Uit figuur 8.5 blijkt dat in de bouw de productiviteit op 77 procent van het West-Duitse niveau ligt, en dat daardoor het 'gat' tussen loonkosten en productiviteit niet groot is. In de dienstensector is het gat echter aanzienlijk.

De algehele arbeidsproductiviteit van de Oost-Duitse economie stijgt maar langzaam: 59 procent in 1999, tegen 50 procent in 1995. In de verwerkende industrie is

Figuur 8.5 *Productiviteit in verschillende sectoren van de Oost-Duitse economie, in vergelijking tot West-Duitsland (West-Duitsland = 100).
Bron: Jahreswirtschaftsbericht der Bundesregierung 1999, p.11.*

- Bruto inkomen per werknemer
- Bruto Binnenlands Product (nominaal) per werkende persoon
- Gat tussen lonen en productiviteit (procentuele afwijking van de loonkosten in Oost-Duitsland ten opzichte van West-Duitsland)

de productiviteit met 2/3 van het West-Duitse niveau duidelijk hoger. Er zijn meerdere oorzaken voor de lagere productiviteit: het geringe aantal kapitaalkrachtige grote ondernemingen in Oost-Duitsland, het gebrek aan kapitaal bij veel ondernemingen, het geringe aantal innovatieve bedrijven en de geringere toegang tot de West-Duitse markt.

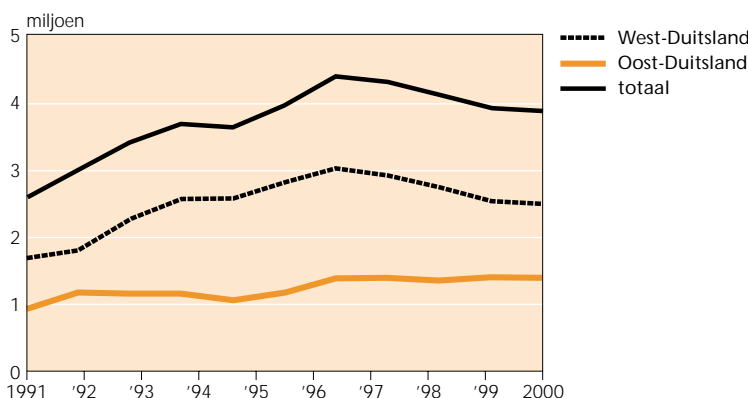
Een vergelijking met Centraal-Europese buurlanden laat daarentegen een gunstig beeld zien: Polen heeft nog maar de helft van de Oost-Duitse productiviteit bereikt; Tsjechië en Hongarije rond 66 procent.

8.8 Werkgelegenheid

De massale privatisering van de Oost-Duitse economie onder leiding van de Treuhand heeft geleid tot een enorm verlies aan arbeidsplaatsen. Onder invloed van de markteconomie zijn ook nieuwe banen ontstaan. Per saldo zijn er echter nu aanmerkelijk minder arbeidsplaatsen dan vóór de *Wende*: in 1990 waren het er ongeveer 10 miljoen (vol- en deeltijd); in 2000 nog slechts 6,4 miljoen. Het officiële werkloosheidspercentage in Oost-Duitsland schommelt sinds begin jaren negentig rond de achttien procent, en is daarmee ongeveer tweemaal zo hoog als in West-Duitsland. In figuur 8.6 zijn de absolute aantallen werklozen in West- en Oost-Duitsland weergegeven.

Tussen 1989 en 1993 zijn de meeste banen verloren gegaan. Tabel 8.3 laat zien dat in die periode de meeste banen zijn verdwenen in de industrie en de landbouw, terwijl het aantal banen in de bouw en de dienstensector is gegroeid.

Figuur 8.6 *Ontwikkeling van de geregistreeerde werkloosheid 1990-1999, Oost- en West-Duitsland, in absolute aantallen. Bron: Jahreswirtschaftsbericht der Bundesregierung 2000, p. 61.*

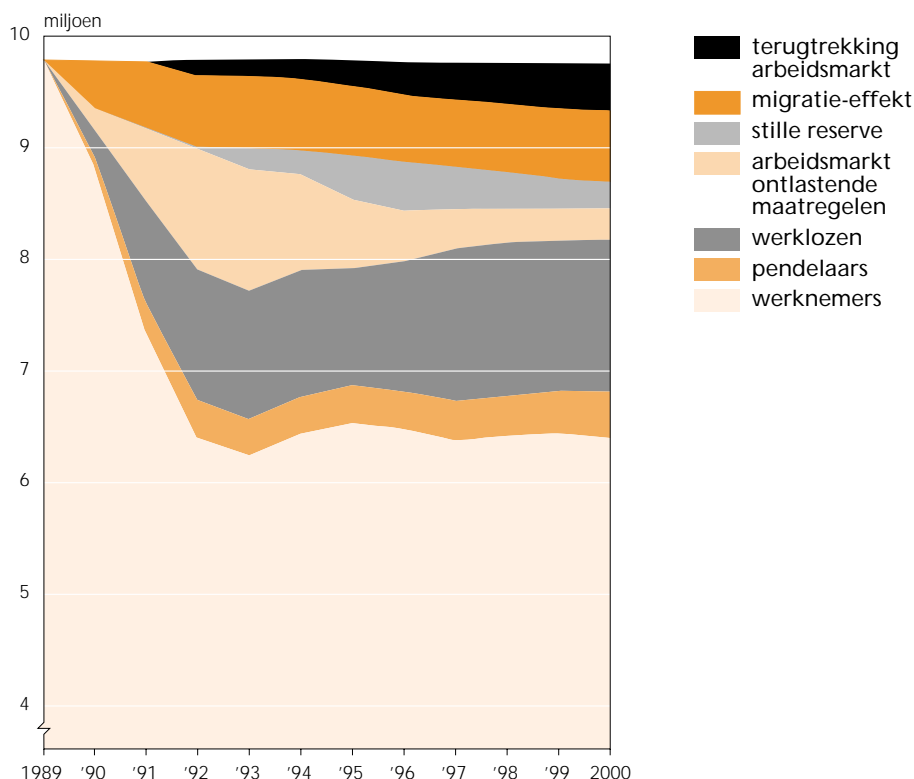
	Begin 1989	Begin 1999
Land- en bosbouw	985	245
Energie en mijnbouw	306	145
Industrie	3.265	1.138
Bouw	846	887
Diensten	962	1.091
Handel en verkeer	1.652	1.129
Staat (ambtenaren e.d.)	1.750	1.337
Totaal	9.766	5.993

Tabel 8.3 *Aantal arbeidsplaatsen in Oost-Duitsland, 1989 en 1993 (x 1000). Bron: Eckart 1995, p. 585*

Volgens tabel 8.3 zijn ongeveer 3,7 miljoen banen verloren gegaan, en bedroeg het aantal resterende banen in 1993 ongeveer 6 miljoen.

Na 1993 is het aantal banen twee jaar lang licht gegroeid, om daarna te stagneren. De verdeling van de werkende bevolking over de verschillende economische sectoren is ongeveer gelijk gebleven. Figuur 8.7 laat zien dat er in het jaar 2000 ongeveer 6,4 miljoen arbeidsplaatsen in Oost-Duitsland waren. Volgens deze figuur waren er in 1993 ongeveer 6,3 miljoen arbeidsplaatsen: meer dus dan de cijfers in tabel 8.3. Dit is waarschijnlijk te verklaren door een wijziging van de definities van het Statistisch Bundesamt. Maar welke cijfers we ook gebruiken, de reductie van het aantal arbeidsplaatsen is enorm. In het jaar 2000 waren er ongeveer 1,3 miljoen geregistreerde werklozen in Oost-Duitsland, terwijl er sinds de omwenteling toch ongeveer 3,6 miljoen banen verloren zijn gegaan. Hoe kunnen we dit verschil verklaren? Figuur 8.7 geeft daarop het antwoord; de precieze cijfers voor het jaar 2000 staan in tabel 8.4. Ter toelichting: het 'hypothetische arbeidsaanbod als de DDR in 2000 nog had bestaan' geeft aan hoe hoog het potentiële aanbod van arbeidskrachten zou zijn geweest indien het aandeel werkenden op de beroepsbevolking even hoog zou zijn als op het DDR-niveau.

De arbeidsmarktontlastende maatregelen zijn een omstreden zaak. Het betreft vooral werkgelegenheidsprojecten (*Arbeitsbeschaffungs Maßnahmen, ABM*) die zijn ingesteld om werkzoekenden actief te houden. Het betreft doorgaans nuttige banen, waarvoor bedrijven of instellingen geen geld hebben. In juli 1996 hadden 208.000 personen in Oost-Duitsland een ABM-baan, die de staat in totaal 7 miljard D-Mark kostte. In 1998 was het aantal opgelopen tot 314.000 (Statistisches Bundesamt 1999); in relatie tot het aantal werklozen waren dat er in Oost-Duitsland drie maal meer dan in West-Duitsland (Jahresbericht zum Stand der Deutschen Einheit 1998). Vanwege de kosten van de ABM is er een constante druk

Figuur 8.7 *Ontwikkeling van de arbeidsmarkt in Oost-Duitsland, 1989-2000 (jaarlijks gemiddelde). Bron: Blien e.a. 2001, p. 5.*

om het aantal ABM-banen te reduceren. Ook het bedrijfsleven ziet de ABM liever verdwijnen, omdat het meent dat door de overheidssubsidies oneerlijke concurrentie is ontstaan en de groei van 'echte banen' erdoor wordt belemmerd. Veel Oost-Duitsers daarentegen verzetten zich tegen reductie van het aantal ABM-banen, met verwijzing naar de hoge werkloosheid in Oost-Duitsland. Het aantal personen dat te maken heeft met arbeidsmarktontlastende maatregelen is gedaald, bijvoorbeeld omdat vervroegd gepensioneerden de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt.

Onder de groep 'stille reserve' verstaat men personen zonder werk, die echter niet bij een arbeidsbureau staan ingeschreven. Zij zijn zelfstandig op zoek naar werk, of zijn door slechte ervaringen gestopt met het actief zoeken naar werk.

Na de *Wende* hebben verhoudingsgewijs meer vrouwen dan mannen hun baan verloren. Gemeten naar officiële werkloosheid: in 1997 bedroeg het werkloosheidspercentage bij mannen 15,1 procent, tegen 21,5 procent bij vrouwen. Niet zelden kregen vrouwen bij ontslag te horen dat men maar blij moest zijn dat de man nog

	Aantal personen
Hypothetisch arbeidsaanbod als de DDR in 2000 nog had bestaan	9.744.000
Geen behoefte meer aan werk	432.000
Gevolgen van negatief migratiesaldo	624.000
Stille reserve - wil wel werken, maar heeft zich niet geregistreerd als arbeidzoekend	240.000
Arbeidsmarktontlastende maatregelen	288.000
Geregistreerde werklozen	1.344.000
Pendelaars	432.000
Personen met betaald werk	6.384.000

Tabel 8.4 *Verklaring van de discrepantie tussen het aantal geregistreerde werklozen en het aantal verloren gegane banen; situatie in 2000. Bron: Blien e.a. 2001, p. 5.*

werk had, zodat per gezin nog één inkomen overbleef. Het werd blijkbaar als logisch gezien dat de man meer recht op werk had dan de vrouw. In Oost-Duitsland zijn meer vrouwen op zoek naar werk dan in West-Duitsland. Men was in de DDR gewend om te werken, en men heeft doorgaans ook een goede beroepsopleiding. Volgens sommigen (lezing Lengsfeld 2002) is het werkloosheidspercentage in Oost-Duitsland zo hoog vanwege deze wens van veel vrouwen om te werken: als die behoefte zich zou aanpassen aan West-Duitsland zou het werkgelegenheidsprobleem in Oost-Duitsland helemaal niet zo groot zijn.

8.9 De landbouw

Omdat de landbouw in Mecklenburg-Vorpommern een grote rol speelt is het goed om in dit hoofdstuk al een globaal overzicht te geven van de veranderingen in de agrarische sector die hebben plaatsgevonden in Oost-Duitsland. De Treuhand werd na de omwenteling de eigenaar van het merendeel van de landbouwgrond, die uiteindelijk geprivatiseerd moest worden. Omdat dit een langdurige zaak zou zijn, werd besloten om de landbouwgrond voor een langere periode (rond de twaalf jaar) in pacht te geven aan de nieuwe bedrijven, zodat landbewerking mogelijk bleef.

Volgens het *Landwirtschaftsanpassungsgesetz* moesten alle coöperatieve bedrijven eind

1991 in een andere rechtsvorm zijn overgegaan, waarvoor men kon kiezen uit de verschillende mogelijkheden die het (West-)Duitse recht bood, zoals geregistreerde coöperaties, vennootschappen, BV's (GmbH), *Aktiengesellschaften*, of private bedrijven, doorgaans familiebedrijven. Volgens genoemde wet moesten alle rechtsvormen gelijke kansen krijgen in de verdere aanpassing aan marktverhoudingen. In principe moest het eigendom worden teruggegeven aan de oude eigenaren, zoals aan de bezitters van vóór 1945, en de boeren die een stuk land hadden gekregen in het kader van de in hoofdstuk vijf besproken landhervorming kort na de oorlog. Aanvankelijk was onduidelijk wat zou moeten gebeuren met de landbouwgronden die tussen 1945 en 1949 geconfisqueerd waren, en waarvan in het *Einigungsvertrag* was vastgelegd dat deze gronden niet zouden worden teruggegeven aan de oude eigenaren - dit betrof bijvoorbeeld de grootgrondbezitters. Begin 1996 werd in de *Flächenerwerbsverordnung* bepaald dat ook deze gronden geprivatiseerd moeten worden. Oude eigenaren hebben geprobeerd een voorkeursbehandeling te krijgen bij de verdeling van land, maar de rechter heeft dit afgewezen. Na een lange discussie ziet het er naar uit dat de gebruikers van de grond dit voorkeurrecht krijgen, voorzover ze in de herfst van 1996 in het bezit waren van een meerjarige pachtovereenkomst. Dat zou een belangrijke doorbraak zijn, omdat in Oost-Duitsland veel wrevel bestaat over de eigendomsregeling, die in het voordeel was van oude bezitters, en in het nadeel van de werknemers van landbouwbedrijven die stammen uit de DDR-periode.

Eind jaren negentig was ongeveer driekwart van de landbouwgrond teruggegeven aan oude eigenaren. De rest van de grond is nog in handen van de handen van de *Berliner Bodenverwertungs- und Verwaltungs-GmbH (BVVG)*, namens de BVS, de opvolger van de Treuhand. De BVVG verwacht dat de afhandeling nog wel enige tijd kan duren; gedurende die tijd blijft de grond in pacht. Het aandeel van de totale landbouwgrond in pacht is zeer hoog - 91 procent in 1998 -, tegen 47 procent in West-Duitsland. Naast de genoemde grond van de BVVG gaat het hierbij vooral om (nieuwe, oude) eigenaren die geen kans zien om de grond zelf te bewerken. De gemiddelde pachtsom ligt in Oost-Duitsland wel lager dan in West-Duitsland (Taubmann 2000, p.87).

Toen in 1990 onderhandeld werd over het samengaan van beide staten was de Bondsrepubliek ervan overtuigd dat de boeren in de DDR zich maar al te graag zouden willen ontdoen van de ketenen van het collectivisme, en dat massaal familiebedrijven zouden ontstaan, net als in het Westen. Er zijn weliswaar veel zelfstandige familiebedrijven ontstaan, maar deze bewerken maar een beperkt deel van de landbouwgrond. De meeste LPG-leden kozen ervoor om door te werken op het oude bedrijf, en de grond waarvan men juridisch eigenaar geworden was (of kon worden) in pacht te geven aan dit bedrijf. Een eigen bedrijf vereist een veelzijdige kennis van de landbouw, terwijl de meeste LPG-arbeiders gewend waren aan een gespecialiseerde functie. Een zelfstandig bedrijf betekent bovendien veel risico's, en

	aandeel van bedrijven, als percentage van alle bedrijven		aandeel landbouwgrond, als percentage totale landbouw- grond		gemiddelde grootte bedrijf in hectare	
	West- Duitsland	Oost- Duitsland	West- Duitsland	Oost- Duitsland	West- Duitsland	Oost- Duitsland
Individuele bedrijven	97,9	81,0	94,9	22,8	23,3	49,3
Vennoot- schappen	1,7	9,6	4,3	22,8	62,1	416,7
Andere rechtsvor- men (coöperaties, GmbH, AG e.d.)	0,2	9,4	0,4	54,4	53,7	1.032,4

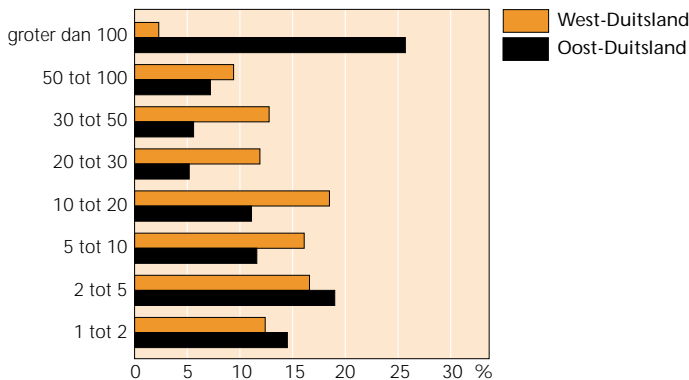
Tabel 8.5 *Landbouw in West- en Oost-Duitsland, naar bedrijfsvormen, situatie in 1998. Bron: Agrarbericht 1999, tabel 5*

het was niet altijd eenvoudig om de nodige financiële kredieten te krijgen. Een deel van de LPG's bleek al snel niet in staat te overleven in de markteconomie en ging failliet. De bedrijven die de eerste schokgolf wel wisten te overleven kregen allerlei nieuwe rechtsvormen. In tabel 8.5 is te zien welke rechtsvormen zijn ontstaan en hoe groot de gemiddelde bedrijfsgrootte is.

In Oost-Duitsland overheersten in 1995 nog steeds de grootschalige bedrijven, zoals te zien is in figuur 8.8. Slechts een kwart van de bedrijven in Oost-Duitsland was groter dan honderd hectare, maar deze bedrijven bewerkten wel 93 procent van de landbouwgrond. Sinds 1995 is deze situatie niet veel veranderd.

De gemiddelde bedrijfsgrootte in West-Duitsland, die in 1998 slechts 24 hectare bedroeg, neemt de laatste jaren wel wat toe, omdat kleine bedrijven hun bestaan moeten opgeven, maar is nog steeds betrekkelijk gering (Agrarbericht 1999, tabel 5).

De productiviteit van de Oost-Duitse landbouw is ingrijpend verbeterd. In 1990 bedroeg deze slechts 36 procent van het West-Duitse niveau, in 1994 was dit al opgetrokken naar 82 procent (Luft 1996, p. 422). Onrendabele gronden zijn uit productie genomen (rond vijftien procent ligt braak; ter compensatie biedt de EU subsidie). De opbrengst per hectare ligt wat graan betreft al op West-Europees niveau; bij aardappelen en suikerbieten ligt de opbrengst lager dan dit gemiddelde.

Figuur 8.8 *Bedrijfsgrootte van de landbouwbedrijven in West- en Oost-Duitsland; percentage van de bedrijven naar grootteklasse (in ha.), in 1995. Bron: Fischer Weltatmanak 1997.*

Sinds 1995 is de gemiddelde melkproductie per koe in Oost-Duitsland hoger dan in West-Duitsland (respectievelijk 5.675 en 5.465 kilogram in 1996) (Taubmann 2000, p. 89).

De scherpe scheiding tussen akkerbouw en veeteelt, zo kenmerkend voor de landbouw in de DDR, is verdwenen. Het aantal personen dat in Oost-Duitsland in de landbouw werkzaam is, is sinds 1989 drastisch afgenomen: van 850.000 naar 145.000 in 1998 (Agrarbericht 1999). De meeste banen zijn tijdens de eerste jaren na de omwenteling verloren gegaan.

Ongeveer de helft van de geconsumeerde groente, fruit en vlees in Oost-Duitsland wordt ook daar geproduceerd; slechts twee procent van de consumptie in West-Duitsland komt uit het Oosten. In de Oost-Duitse veeteelt is het aantal dieren dramatisch gereduceerd. Het aantal varkens is bijvoorbeeld met bijna negen miljoen dieren afgenomen tussen 1989 en 1994, terwijl het aantal runderen is gehalveerd (Taubmann 2000, p. 88). In 1994 moesten in Duitsland elf miljoen slachtvarkens worden ingevoerd om de slachthuizen draaiende te houden; desondanks wordt de capaciteit van de zeer moderne slachthuizen in Mecklenburg-Vorpommern slechts voor de helft benut.

Omdat men vermoedt dat de transformatie van LPG's naar nieuwe bedrijfsvormen niet altijd volgens de regels is verlopen, is men van plan om met name de omzettingen in de periode 1990/91 nog eens nader te onderzoeken. Deze maatregel, en het besluit om alle landbouwgrond te privatiseren, leidt tot veel onzekerheid bij de Oost-Duitse landbouwbedrijven. Deze zien genoemde besluiten als een West-Duitse poging om de Oost-Duitse landbouw de nek om te draaien, uit vrees dat de grootschalige Oost-Duitse landbouw wat de productiviteit betreft de kleinschalige landbouw in het Westen van Duitsland uit de markt zal prijzen (Luft 1997).

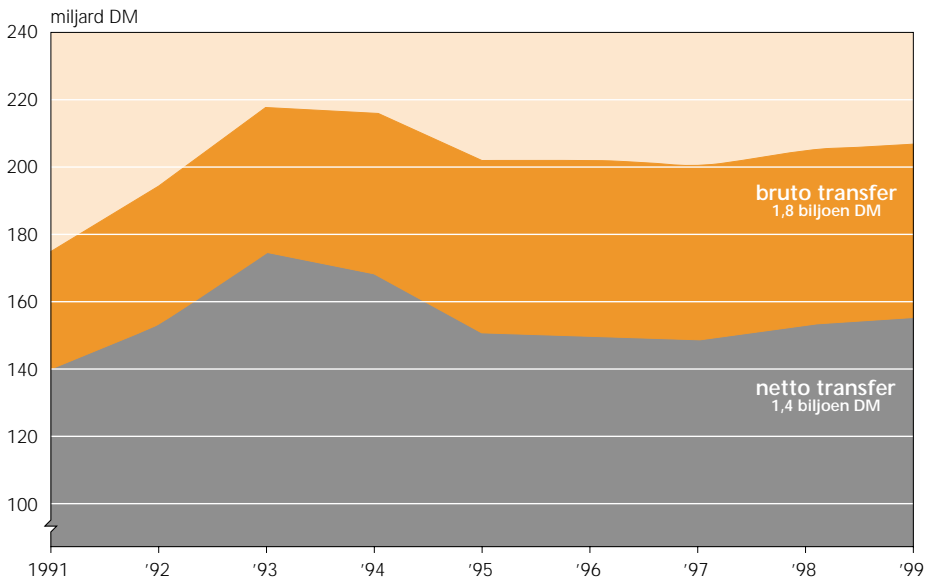
In de voorafgaande paragrafen zijn veel feitelijke ontwikkelingen aan bod geweest.

In de volgende paragrafen komen vooral meningen over de gang van zaken naar voren. Om te beginnen naar aanleiding van de vraag: is de investerings- en subsidiepolitiek van de Duitse overheid wel de juiste geweest?

8.10 Meer dan een Marshallplan

Sinds 1989 werden regelmatig geluiden gehoord dat het Westen Oost-Europa met een omvangrijke financiële steun zou moeten ondersteunen, zoals de Verenigde Staten Europa hebben geholpen na de Tweede Wereldoorlog. Maar een Marshallplan voor Oost-Europa is niet van de grond gekomen, omdat daartoe de wil en de bereidheid in West-Europa ontbraken.

Oost-Duitsland bevond zich in een geheel andere situatie. De voormalige DDR kon profiteren van omvangrijke financiële ondersteuning, in een grootte-orde die het Marshallplan verre overtrof.

Figuur 8.9 Geldtransfer naar Oost-Duitsland, 1991-1999, in miljarden DM. Bron: Kroker en Lichtblau 2000, p. 44.

Vanaf 1991 t/m 1999 is in totaal bruto ongeveer 1,8 biljoen D-Mark naar Oost-Duitsland gevloeid (zie figuur 8.9). Daar stonden voor de federale staatskas ongeveer 400 miljard DM aan 'inkomsten' belastingen e.d.) tegenover, zodat het netto resultaat voor Oost-Duitsland 1,4 biljoen DM bedroeg. Op een kleine piek in de jaren 1993 en 1994 na liggen de bedragen op een vrijwel constant niveau (Kroker en Lichtblau 2000, p. 44).

Dit is een geweldige hoeveelheid geld, en het is begrijpelijk dat wel eens vraagtekens worden gezet bij het rendement van deze overdracht van kapitaal. Waaraan wordt dit geld besteed?

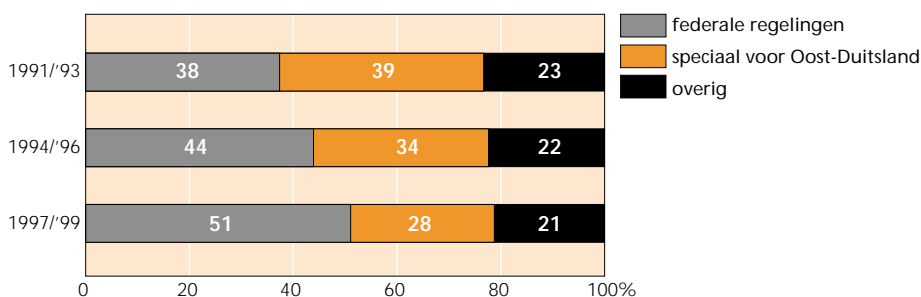
- aan pensioenen en werkloosheidsuitkeringen, die hoog moeten zijn omdat het verschil in levensstandaard tussen Oost en West niet te groot mag zijn;
- aan her- en bijscholing van Oost-Duitse arbeidskrachten;
- aan verbetering van de infrastructuur (wegen, spoorlijnen, telefoon, riolering, etcetera);
- aan het aanvullen van de budgetten van deelstaten en gemeenten, die te weinig eigen inkomen kunnen verwerven;
- aan de ondersteuning van investeringen;
- aan de herstructurering van bedrijven, veelal gefinancierd via de Treuhand, en medebetaling van de aflossing van schulden.

De netto-overdracht per jaar heeft een omvang die overeenkomt met vier à vijf procent van het West-Duitse bruto binnenlands product. Het totale netto-bedrag tussen 1991 en 1999 komt overeen met 43 procent van het in die periode tot stand gekomen bruto binnenlands product van Oost-Duitsland (Kroker en Lichtblau 2000, p. 44).

Deze cijfers worden regelmatig opgevoerd om aan te geven hoeveel geld de West-Duitsers over hebben om Oost-Duitsland op de been te helpen, dan wel om aan te geven welke dimensie de bodemloze put in Oost-Duitsland heeft. Zo meldde *Welt am Sonntag* (Kummer 2001) dat 'elke derde Mark die in Oost-Duitsland geconsumeerd of geïnvesteerd wordt van buiten komt'.

In dit licht zijn enkele nuanceringen niet overbodig:

- de veranderde situatie sinds 1991 heeft ook financiële voordelen gebracht. Vóór de omwenteling was de West-Duitse overheid veel geld kwijt aan de ondersteuning van West-Berlijn en het stimuleren van het zogenaamde *Zonenrandgebiet* (het gebied grenzend aan de DDR). Alleen al het wegvallen van de *Berlinförderung* scheelt 23 miljard D-Mark per jaar (Vesper 1995, p. 574). Daarnaast heeft men de militaire uitgaven de laatste jaren kunnen verminderen;
- de enorme investeringen ten behoeve van de infrastructuur hebben niet alleen voordeel voor Oost-Duitsland: heel Duitsland profiteert van betere wegen en spoorlijnen, bijvoorbeeld wat betreft doorvoer naar Oost-Europa;
- West-Duitsland profiteert van de hogere consumptie in het Oosten. Daardoor zijn lonen in het Westen gestegen, en heeft de staat geprofiteerd van hogere belastingopbrengsten;
- er zijn ook in West-Duitsland gebieden waar netto geld naar toe vloeit (Bremen, Saarland, Rheinland-Pfalz, Niedersachsen), bijvoorbeeld door de ondersteuning van steenkoolwinning in enkele van deze gebieden. Met directe subsidies en belastingvoordelen ten gunste van de West-Duitse economie was in 1993 een bedrag van 77 miljard D-Mark gemoeid. Alleen al de ondersteuning van de onrendabele winning van steenkool kost negen miljard D-Mark per jaar (Stille en Teichmann 1995).

Figuur 8.10 Opbouw van de geldoverdracht van West- naar Oost-Duitsland, in procenten van de bruto overdracht. Bron: Kroker en Lichtblau 2000, p. 47.

Om een meer realistische inschatting te maken van de 'echte' steun aan Oost-Duitsland moet de bruto geldoverdracht in drie categorieën worden onderverdeeld (Kroker en Lichtblau 2000), zie hiervoor figuur 8.10.

De eerste categorie bestaat uit federale regelingen, waarvan ook Oost-Duitsland sinds de hereniging kan profiteren. Dit betreft vooral uitkeringen voor sociale verzekeringen (pensioenen, werkloosheidsuitkeringen) en de zogenaamde *Länderfinanzausgleich*: het systeem waarbij rijke deelstaten geld afdragen aan de arme deelstaten via de federale overheid.

Het federale aandeel van geldoverdracht is sinds 1991 sterk gestegen, omdat afgesproken is dat Oost-Duitsland gefaseerd gebruik kan maken van de aanspraken op de federale regelingen. Zo zijn de Oost-Duitse deelstaten pas vanaf 1995 geïntegreerd in de *Länderfinanzausgleich*. Aan de Oost-Duitse deelstaten is beloofd dat zij in de toekomst over een budget kunnen beschikken dat omgerekend per inwoner 95 procent bedraagt van het West-Duitse niveau per inwoner. Omdat de Oost-Duitse deelstaten in 1996 op eigen (belasting)kracht slechts veertig procent van het West-Duitse niveau halen wordt de rest bijbetaald uit federale gelden. Men rekent erop dat deze bijbetaling de komende jaren zal verminderen in de verwachting dat de eigen belastinginkomsten in de Oost-Duitse deelstaten zullen toenemen bij een economische opleving.

De tweede categorie bestaat uit regelingen die alleen voor Oost-Duitsland gelden, zoals het geven van belastingvoordelen aan investeerders, het aflossen van de schuld van de *Treuhandanstalt*, een deel van de investeringen voor de infrastructuur en de gesubsidieerde banen (ABM).

In de derde categorie betreft het regelingen die ook voor West-Duitsland gelden, maar waarvan een deel tijdelijk is verhoogd vanwege de grote problemen in Oost-Duitsland. Dit opgehoogde deel maakte in de drie tijdvakken die in figuur 8.9 zijn onderscheiden respectievelijk 14, 12 en 9 procent van de bruto geldoverdracht uit.

Stimuleren investeringen	194
Actieve arbeidsmarktpolitiek	186
Verbetering infrastructuur	230
Finanzausgleich	335
Treuhandanstalt	122

Tabel 8.6 *Selectie van uitgaven in of ten behoeve van Oost-Duitsland, 1991-1999, in miljarden DM. Bron: Kroker en Lichtblau 2000, p. 45.*

Teneinde de uitgaven in of ten behoeve van Oost-Duitsland wat meer inzichtelijk te maken zijn in tabel 8.6 enkele bedragen uitgesplitst.

De actieve arbeidsmarktpolitiek bestaat voor een groot deel uit het betalen van gesubsidieerde banen (ABM), de om- en bijscholingsprogramma's en tot 1993 het zogenaamde *Kurzarbeitergeld* (de doorbetaling van werknemers die feitelijk al werkloos waren). Op het hoogtepunt in 1992 werden 1,6 miljoen personen via de actieve arbeidsmarktpolitiek betaald; in 1999 waren het er nog 532.000 (Kroker en Lichtblau 2000, p. 68).

Financiering

De enorme financiële ondersteuning van Oost-Duitsland wordt voor het grootste deel betaald uit belastinggelden, en met name via de Solidariteitsheffing, een extra belastingtoeslag die lange tijd 7,5 procent van de inkomsten- en vennootschapsbelasting bedroeg. Deze heffing is zeer omstreden, met name in West-Duitsland, waar velen zich overigens niet realiseren dat ook Oost-Duitsers deze belasting betalen. Men herinnert zich de uitspraken van de Duitse regering in 1990 dat voor de kosten van de eenwording geen belastingverhoging nodig was.

Nu wordt regelmatig door de regering verklaard dat de solidariteitsheffing slechts tijdelijk is ingesteld om de kosten van de eenwording te overbruggen. In 1997 is de solidariteitstoeslag gedaald tot 5,5 procent (Fischer Weltalmanak 1997, p. 177).

De Duitse regering heeft de laatste jaren flink geleend op de kapitaalmarkt. Mede daardoor was de nationale schuldenlast in het jaar 2000 opgelopen tot ruim 2.300 miljard D-Mark, waarmee de EMU-norm van 60 procent van het BNP overschreden is. Ook de Europese Unie betaalt flink mee aan de opbouw van Oost-Duitsland, al blijft Duitsland netto-betaler aan de Unie.

Regionale steun

Het merendeel van de investeringssteun verloopt via algemene criteria en heeft geen ruimtelijke component. Het meest belangrijke economische instrument voor regionale politiek in Duitsland is het programma *Gemeinschaftsaufgabe Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur (GRW)*. Tussen 1991 en 1999 is in het kader van dit programma ongeveer 48 miljard DM uitgegeven. Van dit bedrag was ongeveer 14

miljard DM afkomstig van het Europese Regionale Fonds; daarnaast betaalde de EU voor ongeveer 8 miljard DM mee aan de omscholingsprogramma's en andere maatregelen om de arbeidsmarkt te ontlasten (Karl 2001, p. 75).

Volgens het GRW-programma was geheel Oost-Duitsland tot 1998 één groot stimuleringsgebied, zonder interne geleiding. Volgens de EU-criteria van de structuur- en cohesiefondsen is dit nog steeds het geval. Oost-Duitsland is in zijn geheel een Doelstelling-1 gebied (een achterstandsregio waar het BBP per inwoner minder dan 75 procent van het EU-gemiddelde bedraagt).

Sinds 1998 wordt in het kader van het GRW-programma een onderscheid gemaakt tussen twee soorten stimuleringsgebieden. De zogenaamde A-gebieden zijn de meest structuurzwakke regio's, terwijl de B-gebieden bestaan uit de meest sterke regio's van Oost-Duitsland. In Mecklenburg-Vorpommern behoort alleen de zuid-westelijke *Arbeitsmarktregion* tot categorie B, omdat deze profiteert van de nabijheid van Hamburg

Het GRW-programma richt zich met name op het stimuleren van investeringen door middel van kapitaalsteun. Het regionaal beleid in Duitsland volgens het GRW-programma staat hevig ter discussie. Volgens critici werkt het GRW-programma marktverstorend. Vooral openheid en integratie in het internationale handelsverkeer zouden tot economische groei van regio's leiden. Een interventie door middel van kapitaalinvesteringen verstoort dit 'natuurlijk' proces. Door de kapitaal-subsidies wordt de factor arbeid relatief duur, zodat de werkloosheid hoog zal blijven. In dit verband is wel geopperd dat loonsubsidies beter zouden werken (Karl 2001, p. 78).

Ook de OECD schrijft in zijn *Wirtschaftsbericht* 2001 (geciteerd in Maretzke 2001, p. 98-99) dat de massale en aanhoudende financiële ondersteuning van ondernemingen in Oost-Duitsland niet goed is, en dat de marktkrachten meer ruimte moeten krijgen. Er zou meer aandacht moeten uitgaan naar infrastructurele knelpunten, en de vele arbeidsmarktontlastende maatregelen zouden moeten worden afgebouwd. Volgens de OECD laat de aanhoudend hoge werkloosheid in Oost-Duitsland zien hoe noodzakelijk algemene hervormingen van de Duitse arbeidsmarkt zijn, zoals het invoeren van meer flexibiliteit.

Andere critici richten hun pijlen op de top-down benadering van de Duitse regionale stimuleringspolitiek, die weinig ruimte laat voor bottom-up initiatieven in de regio zelf. Daarom is al in de jaren tachtig in West-Duitsland een aantal deelstaten (zoals Nordrhein-Westfalen) overgegaan op een minder centralistisch beleid (Von Bandemer e.a. 2000). Na de hereniging werd echter het verouderde, centraal gedirigeerde regionaal beleid gehanteerd in Oost-Duitsland.

Een ander probleem betreft het feit dat het GRW-programma in toenemende mate in conflict is gekomen met de richtlijnen van de Europese Unie en de besteding van de Europese regionale fondsen. Deze fondsen richten zich meer op de ontwikkeling

van infrastructuur, en in principe niet op directe steun aan bedrijven (Karl 2001, p. 77).

Het GRW-programma (en het regionaal beleid van de EU) is weinig regionaal differentiërend. In principe kan elk bedrijf, elke gemeente enzovoorts, binnen een stimuleringsgebied in aanmerking komen voor subsidies; dit leidt tot een min of meer gelijke spreiding van de subsidiegelden. Het GRW-programma is een onderdeel van de economische politiek. Maar er wordt ook vanuit het federale ministerie dat de ruimtelijke ordening onder zijn hoede heeft aan regionale politiek gedaan, met echter geheel andere uitgangspunten. Irmen, Martezke en Milbert (2001) hebben er op gewezen dat deze ruimtelijke ordeningspolitiek zich sterk heeft gericht op het onderscheiden van potentiële groeiregio's, die het meest zouden moeten worden ondersteund, vanuit de gedachte dat ontwikkelingsimpulsen van deze regio's op den duur zouden uitstralen naar de omliggende regio's. In feite wordt uitgegaan van de groeipooltheorie. In heel Oost-Duitsland zijn twaalf ontwikkelingsregio's - groeipolen - aangewezen. In Mecklenburg-Vorpommern zijn dit de steden Schwerin, Rostock en Neubrandenburg, met hun ommeland, alsmede het duo Stralsund-Greifswald, dat als één regio wordt beschouwd.

Irmen, Martezke en Milbert (2001, p. 146) hebben gekeken hoe de twaalf ontwikkelingsregio's zich in de periode tot het jaar 2000 ontwikkeld hebben. De verschillen bleken behoorlijk groot te zijn, waarbij het echter moeilijk was om de achterliggende oorzaken vast te stellen. In de ogen van de auteurs heeft de 'zwaartepunten-politiek' van de ruimtelijke ordening weinig effect gehad, en is deze strategie te weinig afgestemd op het andere instrument van de regionale politiek, het GRW-programma, dat juist uitgaat van een min of meer ruimtedekkende spreiding van stimuleringsgelden. De auteurs bekritiseren het uitgangspunt van de groeipooltheorie voor de ruimtelijke ordening. Er zou wat betreft de regionale politiek (inclusief de economische steunpolitiek) veel meer gebruik moeten worden gemaakt van moderne ideeën, zoals de concepten innovatieve productiemilieus en productieclusters.

In de hoofdstukken 10 en 11 zal nader worden ingegaan op deze discussie, als gekeken wordt naar uitvoering van het regionaal steunprogramma in Mecklenburg-Vorpommern in het algemeen en Vorpommern in het bijzonder.

8.11 Beoordeling van de hervormingspolitiek

De meest verreikende beslissingen in 1989 waren het opgeven van de territoriale autonomie en de door velen gewenste aansluiting bij West-Duitsland. De verwachtingen waren aan beide kanten enorm, en de consequenties konden nauwelijks worden voorspeld. Door politieke motieven gedreven (de onzekere positie van Gorbatsjov) moest de staatkundige eenwording snel geregeld worden, en was er nauwelijks tijd om na te denken over de juiste economische koers voor Oost-Duitsland.

Volgens Sinn en Sinn (1994) heeft men bij de (economische) eenwording van Duitsland ongeveer alle fouten gemaakt die gemaakt konden worden. De gekozen wisselkoersen bij de Muntunie en de toezegging van loonconvergentie waren onverstandig. Daardoor is met name de Oost-Duitse industrie geruïneerd; dat werd nog versterkt door de gekozen privatiseringsstrategie, die geen ruimte bood voor investeringen waarmee de industriële bedrijven zouden kunnen moderniseren.

Ook de in 1998 aangetreden regeringscoalitie van SPD en De Groenen heeft veel kritiek op het herenigingsproces. Uiteraard spelen daarbij politieke motieven een rol: het zwart maken van de vorige regering moet duidelijk maken dat de grote problemen in Oost-Duitsland niet aan de regering Schröder-Fischer te wijten zijn. In het *Jahresbericht 1999 zum Stand der Deutschen Einheit* is deze kritiek helder te lezen - nadat in dit rapport natuurlijk eerst al het goede van de Duitse hereniging is opgesomd. Onder het kopje *zahlreiche Fehlentwicklungen* wordt als eerste fout genoemd de onrealistische inschatting van de tijdsduur van het aanpassingsproces in Oost-Duitsland; kort na de omwenteling werd gesproken van een periode van drie tot vijf jaar. Vanuit dit gunstige perspectief zijn de hoge Oost-Duitse lonen tot stand gekomen, er vanuit gaande dat de noodzakelijke productiviteitsverbetering spoedig zou volgen. Of deze door de huidige regering genoemde relatie inderdaad ooit zo 'hard' is voorgesteld, is moeilijk na te gaan, maar het is een feit dat Kohl sterk heeft bijgedragen aan het geschetste klimaat, met zijn uitspraken dat er 'bloeiende landschappen' zouden ontstaan, en 'dat het niemand slechter zou gaan'.

Het tweede kritiekpunt van de regering betreft de gekozen regeling van oude eigendomsrechten, die tot een vertraging van de economische opbouw heeft geleid en veel onzekerheid teweeg heeft gebracht.

De gekozen privatiseringsstrategie vormt het derde hoofdpunt van kritiek in eerder genoemde regeringnota. Een snelle privatisering van de Oost-Duitse ondernemingen werd gezien als het beste middel om bedrijven te dwingen tot ingrijpende sanering en modernisering, maar de praktijk wees uit dat veel bedrijven failliet gingen voordat ze hieraan toekwamen.

Uit paragraaf 8.4 is gebleken dat de privatisering tegen de verwachting in geen geld heeft opgeleverd, maar juist geld heeft gekost, omdat de staat moest meebetalen aan sanering en modernisering. In die situatie - een grote rol voor de staat, in de vorm van geld - zou het beter zijn geweest als de privatiseringstermijn langer zou zijn geweest, zodat meer bedrijven zich hadden kunnen aanpassen aan marktcondities. Dit zou betekend hebben dat over een lange tijd veel staatsbedrijven zouden hebben bestaan die zwaar gesubsidieerd zouden moeten worden - niet geheel passend bij de centrum-rechtse coalitie in die dagen - onder voorwaarde van ingrijpende aanpassingen. Indien ten tijde van de eenwording de SPD in de regering gezeten zou hebben zou waarschijnlijk wel voor deze politiek gekozen zijn, hetgeen mogelijk-kerwijs meer Oost-Duitse bedrijven van de ondergang had kunnen redden.

Alternatieve modellen

Er is dus veel kritiek gekomen op de (economische) eenwording van Duitsland, maar is hier geen sprake van wijsheid achteraf? Wat voor alternatieven waren er voor het gevoerde beleid? Een keus voor een andere wisselkoers en het voortbestaan van grote loonverschillen - de wens van Sinn en Sinn (1994) - zou een keus voor het scenario van de economische transitie in de andere Oost-Europese landen betekend hebben. In dat geval zou de staatkundige eenwording echter pas na een ruime overgangstijd gerealiseerd kunnen worden. De DDR-Mark zou nog enige tijd hebben bestaan, maar zou sterk gedevalueerd moeten worden, en intern convertibel gemaakt moeten worden. De lonen in de DDR zouden in overeenstemming moeten zijn met de productiviteit, hetgeen zou betekenen dat de lonen aanvankelijk ongeveer zeven procent van het West-Duitse niveau zouden bedragen. Na deze macro-economische aanpassing zou met financiële hulp van West-Duitse zijde de economie gemoderniseerd moeten worden, in de hoop dat buitenlandse investeerders massaal naar de DDR zouden trekken, aangetrokken door de lage lonen, de financiële ondersteuning van de Bondsrepubliek en het perspectief van de staatkundige eenwording.

Volgens dit traject zou de DDR naar alle waarschijnlijk een zeer groot deel van de buitenlandse directe investeringen in Oost-Europa aantrekken, ten koste van Polen, Hongarije, Tsjechië en Slowakije. In een relatief langzaam tempo zouden productiviteit en daarmee ook de lonen in de DDR stijgen, waarbij men bij een arbitrair gekozen criterium (productiviteit in de DDR op 70 procent van het West-Duitse niveau) via een muntunie zou kunnen toegroeien naar een confederatie of een federatie. Gelet op de bestaande handels- en groeitheorieën zou dit proces toch al snel tien tot twintig jaar kunnen duren. Het voordeel ten opzichte van de in werkelijkheid gekozen koers zou erin bestaan dat een groot deel van de werkgelegenheid in stand zou zijn gebleven, en dat de financiële hulp vanuit West-Duitsland begrensd zou kunnen blijven.

Dit zou vanuit economisch opzicht een aantrekkelijke weg geweest zijn, ware het niet dat de bijzondere geschiedenis van de beide Duitslanden in de weg stond. Uitvoering van het plan zou slechts gerealiseerd kunnen worden bij het voortbestaan van een harde grens tussen de beide Duitslanden (tariefmuren, verbod op vrije vestiging in West-Duitsland, voorkomen van illegale grensoverschrijdingen). Het is volstrekt duidelijk dat een dergelijke weg, het handhaven van de grens maar nu vanuit West-Duitse zijde, een politiek onhaalbare zaak zou zijn.

Garton Ash (1993, p. 426) heeft de keuze waarvoor men begin 1990 stond uitstekend samengevat: volledige scheiding, of volledige eenwording. Staatkundige eenwording was een doel op zich, en moest zich zo snel als mogelijk voltrekken, zolang de stemming in Moskou gunstig gezind was. Maar met het wegvallen van de grenzen verloor men instrumenten voor een afgeschermd economische en sociale ontwikkeling in Oost-Duitsland. Extreem grote loonverschillen, waar Oost-Duitsland in economisch opzicht voordeel bij gehad zou kunnen hebben waren in één staat

ondenkbaar, en zouden geleid hebben tot een nog grotere migratie van Oost naar West.

Er zat weinig anders op dan volledige eenwording, met de overname van de politieke, economische en sociale ordening van de Bondsrepubliek in Oost-Duitsland. Gezien de instabiliteit van de Sovjet-Unie moest dat snel gebeuren, en daarom was er nauwelijks een andere keus mogelijk dan de invoering van de Economische, Monetaire en Sociale Unie op 1 juli 1990. Door deze keus heeft de politiek gekozen voor een stevige rol in het herstructureringsproces. Men deed dit in de verwachting dat dit slechts een tijdelijk engagement zou zijn: nadat de economische ontwikkeling in Oost-Duitsland op gang was gekomen, zou de staat zich geleidelijk kunnen terugtrekken. Daarvan is echter op dit moment nog geen sprake. De economische problemen van Oost-Duitsland zijn nog steeds groot. Hoewel op vele terreinen verbeteringen zijn opgetreden (zoals de hogere productiviteit, de recente groei van de verwerkende industrie, en de verbeterde infrastructuur en woonomgeving) is het zorgelijk dat de groei van het bruto regionaal product laag blijft, en sinds 1996 lager is dan die in West-Duitsland. Oost-Duitsland heeft nog niet de economische kracht ontwikkeld om op eigen benen te staan. Zo zijn de belastinginkomsten uit bedrijvigheid nog veel te laag. Daardoor zijn nog steeds immense subsidiebedragen vanuit West-Duitsland nodig, om de in economisch opzicht te hoge levensstandaard te financieren. De werkloosheid blijft hoog, er zijn te weinig grote bedrijven als trekkers van de economie, het aantal middelgrote- en kleine ondernemingen is te gering, er wordt te weinig geëxporteerd, en de productiviteit is nog te laag. De eigen dynamiek is in Oost-Duitsland nog nauwelijks op gang gekomen. Daarom kan de staat niet anders doen dan voortgaan met haar (financiële) inspanningen. Men zit gevangen in het web dat men noodzakelijkerwijs zelf moest spinnen in 1990.

De eenwording was het samengaan van twee ongelijke gewichten, en de grote broer in het Westen werd al snel gezien als een hinderlijke stiefvader. De eigen initiatieven van Oost-Duitsers strandden vaak in gebrek aan ervaring, of de onmogelijkheid om bijvoorbeeld geld te lenen, bij gebrek aan onderpand.

Velen hebben een hoge prijs betaald: werkloosheid, het verlies aan sociale contacten, het moeten verlaten van de woning. Anderen, meestal jongeren, wisten te profiteren van nieuwe mogelijkheden. Grofweg kan men zeggen dat vooral de groep van 40/45 jaar en ouder in de problemen is gekomen, men kan ook zeggen, is afgeschreven. In vergelijking tot Oost-Europa stond daar echter een riante financiële opvang tegenover, hetgeen de psychische klap echter niet minder groot heeft gemaakt.

8.12 Voordelen van de eenwording

Tegenover de teleurstellende ontwikkeling van de economie staan vele voordelen

van de hereniging (de meeste cijfers uit het *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit* 1998, tenzij anders vermeld):

- Oost-Duitsers kunnen nu volop reizen, en daar maken zij ook veel gebruik van. In de DDR kon slechts een kleine elite naar het Westen reizen; de meeste burgers moesten zich beperken tot de bevriende socialistische landen. De wens om vrij te reizen was in 1989 één van de belangrijkste drijfveren van de vreedzame revolutie. Nu treft men Oost-Duitsers overal in de wereld aan. Ook het westen van Duitsland is flink bezocht. In 1995 bleek dat driekwart van alle Oost-Duitsers sinds 1990 meer dan één keer in West-Duitsland was geweest. Omgekeerd was slechts 46 procent van alle West-Duitsers in die vijf jaar in Oost-Duitsland geweest (Weidenfeld en Korte 1996, p. 802);
- de teleurstellende economische ontwikkeling gaat in Oost-Duitsland wel gepaard met hoge inkomens en uitkeringen, als men deze vergelijkt met Centraal- en Oost-Europa. De gestegen levensstandaard is zichtbaar in het bezit van duurzame consumptiegoederen. Sommige producten waren in 1998 al vaker in Oost-Duitse dan in West-Duitse huishoudens te vinden: koelkasten, diepvriezers, videocamera's, televisies en wasmachines. Bij jonge gezinnen is ook het autobezit in Oost-Duitsland hoger. Duidelijk lager is het bezit van wasdrogers, afwasmachines en computers. Een zeer opvallend fenomeen zijn de gigantische inkoopcentra die men aan de randen van steden aantreft. Het was de eerste jaren na de omwenteling voor investeerders doorgaans goedkoper en minder gecompliceerd om zo'n winkelcomplex op het grondgebied van een armlastige plattelandsgemeente te bouwen dan in de stad zelf, waar men te maken had met onduidelijke eigendomsverhoudingen. Inmiddels zijn dergelijke centra ook wel binnen steden te vinden, bij belangrijke uitvalswegen. Per hoofd van de bevolking is het winkelloppervlak in Oost-Duitsland echter nog altijd lager dan in West-Duitsland;
- het telefoonnetwerk is nu het modernste ter wereld. In 1989 had slechts tien procent van de bevolking een telefoonaansluiting. Sindsdien is vijftig miljard D-Mark in een modern, digitaal systeem geïnvesteerd. Eind 1997 waren 3,2 miljoen van de 4,8 miljoen huishoudens hierop aangesloten;
- sinds de eenwording is de verkeersinfrastructuur ingrijpend gemoderniseerd, zoals iedereen die in de afgelopen jaren regelmatig in een Oost-Duitse file stond heeft kunnen constateren. Vijfduizend kilometer spoor en 11.500 km wegen zijn verbeterd of nieuw aangelegd. Tussen 1990 en eind 1998 is ongeveer honderd miljard D-Mark geïnvesteerd in wegen, spoorlijnen, en verbetering van het openbaar vervoer en de waterwegen;
- in de periode 1992-97 zijn ongeveer vijfhonderdduizend nieuwe woningen gebouwd, en is de helft van de bestaande woningen gemoderniseerd (van de oude woningen zelfs tweederde). Het percentage eigen-woning bezitters is sinds 1992 met zeven procent gestegen naar dertig procent. De suburbanisatie van het wonen is sinds 1993 sterk op gang gekomen. Vooral rondom grotere steden treft men tegenwoordig omvangrijke nieuwbouwcomplexen aan, met veel vrijstaande of twee-onder-één-kap woningen;

Foto 8.3 *Modernisering van woonblokken in Greifswald, najaar 1994.*

- de milieuvervuiling is drastisch verminderd. Zo is de emissie van zwaveldioxide met 52 procent verminderd, en van stof zelfs met 77 procent. Hoewel de milieusituatie in de DDR ernstig was, is de angst van de Duitse regering dat men na de eenwording omvangrijke door-en-door vervuilde gebieden zou aantreffen waar grote delen van de bevolking met gezondheidsproblemen zou kampen ongegrond gebleken. Ook de radioactieve besmetting bleek, op de winplaatsen van uranium na, mee te vallen. Bovendien bleken de omvangrijke jachtterreinen van de partij-elite, samen met de uitgestrekte militaire terreinen een niet verwachte natuurlijke rijkdom te bevatten die uniek is in Duitsland. Er wordt vaak gesteld dat de enorme afname van lucht- en waterverontreiniging vooral het resultaat is van de sluiting van bedrijven. Dat is niet helemaal waar: ook de omvangrijke investeringen in bijvoorbeeld waterzuiveringsinstallaties en milieuvriendelijker technologieën hebben bijgedragen aan de milieuverbetering. Als voorbeeld van milieu-investering kan de sanering van de bruinkoolgebieden dienen. In de DDR was een oppervlakte van maar liefst 1200 km² ten prooi gevallen aan de dagbouw van bruinkool, waarvan maar ongeveer de helft na winning was heringericht als landbouwgrond of recreatiegebied. Rond de duizend bruinkoolgaten waren gebruikt als stortplaats van huishoudelijk en chemisch afval, met onvoldoende bescherming voor de omgeving. Inmiddels is de bruinkoolwinning drastisch gereduceerd en zijn 46 van de 49 brikettenfabrieken gesloten. Tot en met 2002 zal men ongeveer 14 miljard D-Mark hebben uitgegeven aan de sanering van bruinkoolgaten. Jaarlijks geeft de sanering werk aan twaalfduizend personen - een kleine compen-

satie voor de 120.000 arbeidsplaatsen die sinds 1989 in de bruinkoolindustrie verloren zijn gegaan.

8.13 Nog geen *innere Einheit*

Vanuit Oost-Duits perspectief gezien overheersten in 1990 vooral nog de hoge verwachtingen van de nabije toekomst. DDR-burgers hadden een beeld van de Bondsrepubliek opgebouwd dat de contouren van het paradijs benaderde: welvaart, vrijheid, democratie en vrijheid tot reizen. De irritaties groeiden echter al in 1990, toen zij merkten dat maar weinig elementen van de DDR na de hereniging overeind zouden blijven. Cynisch merkten zij na de eenwording op dat alleen de 'groe-pijl' gered was (om sommige kruispunten kan gemotoriseerd verkeer bij een rood verkeerslicht rechts af slaan als er geen verkeer aan komt).

Maar ondanks enige irritaties overheerste de vreugde over de geneugten van het nieuwe leven. Het beklimmen van de Eiffeltoren en de aanschaf van een *Westwagen* waren vooralsnog belangrijker.

Ook West-Duitsers maakten van de open grenzen gebruik om zonder ergernis en formaliteiten het andere Duitsland te bezoeken, al was deze stroom zeker niet zo massaal als de stroom van Oost naar West. Populair bij West-Duitsers waren bijvoorbeeld de Wartburg bij Eisenach (waar Luther het Nieuwe Testament in het Duits heeft vertaald), de Brocken in de Harz, en de kust van Mecklenburg-Vorpommern. Men maakte overwegend dagtripjes; tot een meerdaags verblijf in de verhoudingsgewijs slechte of dure hotels in de ex-DDR gingen zij nauwelijks over.

Ondanks de toename van onderlinge contacten vanaf 1989 is de mentale kloof eerder vergroot dan verkleind. De euforie over de eenwording bleek van korte duur, en de onvrede groeide. Ossi en Wessi werden bekende begrippen. Er ontstonden veel clichés: Ossis zijn lui, dom, en ondankbaar; Wessis zijn arrogant en hooghartig. Zoals zo vaak met clichébeelden moet men hier voorzichtig mee zijn. Toch kan men aan het bestaan ervan niet voorbijgaan. Clichébeelden en vooroordelen moeten gezien worden vanuit het perspectief van degenen die ze voortbrengen. Interessant is de uitkomst van een onderzoek uit 1992, waarbij Oost- en West-Duitsers niet alleen de eigenschappen van 'de ander' moesten noemen, maar ook de eigenschappen van zichzelf. De confrontatie van zelfbeeld en het beeld van de ander leidt tot aardige bevindingen (zie tabel 8.7).

Het is interessant om te zien dat Oost-Duitsers zichzelf ijverig en creatief vonden, en bovendien in staat tot aanpassing. West-Duitsers dachten daar anders over. Het zelfbeeld van de Oost-Duitsers is het meest aannemelijk. Door het beperkte succes van de planeconomie en de schaarste aan goederen en diensten waren zij gedwongen om te improviseren en creatieve oplossingen te bedenken.

Opvallend zijn ook de uiteenlopende meningen over de eigenschap 'attent'; alleen

	Mening over Oost-Duitsers		Mening over West-Duitsers	
	Naar de mening van West-Duitsers zijn Oost-Duitsers:	Mening van Oost-Duitsers (zelfbeeld):	Naar de mening van Oost-Duitsers zijn West-Duitsers:	Mening van West-Duitsers (zelfbeeld):
Iverig	28	95	9	65
Zelfbewust	32	43	86	69
Attent	20	62	9	12
Plichtsbefef	32	78	65	60
Gedisciplineerd	34	62	52	41
Provinciaal	36	31	27	13
Bekwaam in zaken	23	40	94	76
Egoïstisch	44	15	79	55
In staat tot aanpas- sen	32	77	36	35
Creatief	24	77	53	59
Wantrouwend	63	62	62	42

Tabel 8.7 *Meningen van West- en Oost-Duitsers over elkaar. De vraag luidde: welke eigenschappen zijn naar uw mening van toepassing op West- en Oost-Duitsers? (Alle eigenschappen zijn aan de geënuquêteerden voorgelegd, waarop men met ja of nee kon antwoorden, antwoorden in procenten). Bron: Greiffenhagen 1993.*

in het zelfbeeld van de Oost-Duitsers scoorde dit goed. Oost-Duitsers vonden West-Duitsers bekwaam in zaken en egoïstisch. Dat vond een meerderheid van de West-Duitsers ook.

In verschillende jaren is aan Oost- en West-Duitsers naar hun identiteit gevraagd; de belangrijkste uitkomsten zijn in tabel 8.8 weergegeven.

Hoe kunnen we verklaren dat een grote groep zich in Oost-Duitsland in eerste instantie Oost-Duitser noemt? Tijdens de introductie van een nieuw maatschappelijk stelsel in Oost-Duitsland bleek dat maar weinig Oost-Duitsers op leidinggevende functies terechtkwamen. Dat is wel te begrijpen, omdat West-Duitsers vertrouwd waren met de voor Oost-Duitsers nieuwe instituties en wetgeving. Het leidde echter bij Oost-Duitsers tot het gevoel dat zij na het verdwijnen van de almachtige staat nog steeds geen grotere zeggenschap hadden gekregen. De oude nomenklatura was in hun ogen vervangen door de 'kolonisten' uit het Westen. De ministeries van de deelstaat Mecklenburg-Vorpommern werden bijvoorbeeld bevolkt door ambtenaren uit Schleswig-Holstein. Het was vooral pijnlijk om te zien hoe Westerse consultants voor veel geld inhoudelijk zwakke rapporten produceerden over de situatie in Oost-Duitsland zonder daarbij de expertise van Oost-

De Duitsers voelen zich (in procenten)				
	in West-Duitsland		in Oost-Duitsland	
	1991	1995	1991	1995
In de eerste plaats Duitser	57	68	37	37
In de eerste plaats West-Duitser	15	9	-	-
In de eerste plaats Oost-Duitser	-	-	37	42
In de eerste plaats 'landsman' (identificatie met deelstaat of regio)	19	17	21	18
Geen keuze	9	6	5	3

Tabel 8.8 *Identificatie van Oost- en West-Duitsers, 1991 en 1995. Bron: Weidenfeld 1996, p. 257.*

Duitse deskundigen in te schakelen. Veel Oost-Duitse bedrijven hebben West-Duitse managers. Zij wensen doorgaans niet te verhuizen en worden na het weekend 'ingevlogen' om vijf dagen lang Oost-Duitsers duidelijk te maken wat er moet gebeuren, waarvoor men niet zelden een extra Oost-Duitslandtoeslag krijgt bovenop het al hogere salaris. Dat zijn ideale omstandigheden om gevoelens van kolonialisme op te roepen, die nog eens versterkt worden als men ziet dat West-Duitse projectontwikkelaars en banken veel geld investeren in Oost-Duitsland.

West-Duitsers gingen er te vaak vanuit dat Oost-Duitsers niet capabel waren, en bovendien waren zij bevreesd om in aanraking te komen met functionarissen die 'besmet' waren door hun DDR-verleden. In deze omstandigheden kregen steeds meer Oost-Duitsers het gevoel gekoloniseerd te worden door het Westen; 'nu we een stem hebben, luistert er niemand meer naar ons'. Veel Oost-Duitsers beschouwen zich nog steeds als tweederangs burgers van Duitsland. Volgens Wagner (1999) voelen zij zich vreemdelingen in eigen land. Opmerkelijk zijn de uitkomsten van sociologische onderzoeken onder Oost-Duitsers. Kort na de omwenteling vonden de meeste Oost-Duitsers 'vrijheid' belangrijker dan 'gelijkheid'. Tien jaar na de omwenteling wordt het begrip 'gelijkheid' veel hoger gewaardeerd, als reactie op wat Wagner de *Entwürdigung* (vernedering) van de Oost-Duitsers noemt.

Het vertrouwen in de democratie is flink gedaald. Men moest wennen aan het feit dat niet altijd duidelijk is wie tijdens het besluitvormingsproces aan de touwtjes trekt. Men ziet dat compromissen in achterkamertjes worden voorbereid, en dat allerlei economische en maatschappelijke belangengroepen een moeilijk te controleren invloed uitoefenen.

In 1990 meende nog meer dan 90 procent van de Oost-Duitsers dat het pluralistisch partijstelsel (zeer) belangrijk was; in 1995 was dat gedaald tot 44 procent.

De PDS, opvolger van de SED, heeft flink geprofiteerd van de gevoelens in Oost-Duitsland. Bij de Bondsdagverkiezingen in 1994 kreeg de PDS in het Oosten bijna 18 procent van de stemmen (*Zweitstimmen*). Bij Bondsdagverkiezingen brengt de Duitse kiezer twee stemmen uit: de eerste stem is op iemand uit het kiesdistrict (*Direktmandat*). De kandidaat met de meeste stemmen wordt rechtstreeks gekozen in de Bondsdag. De tweede stem wordt uitgebracht op de partijlijst van een bepaalde partij in het kiesdistrict. Deze stemmen bepalen het aantal zetels in het parlement. Wanneer dit percentage lager is dan vijf procent komt de partij niet in de Bondsdag, tenzij de partij minstens drie *Direktmandate* heeft gekregen.

Omdat de PDS in 1994 in West-Duitsland maar 0,9 procent van de kiezers achter zich kreeg bleef het landelijke percentage (4,4 procent) onder de kiesdrempel, maar door de directe mandaten heeft deze partij toch 30 van de 672 zetels kunnen innemen in de Bondsdag. Na de Bondsdagverkiezingen van 1998 steeg dit aantal zelfs tot 37 van de 669 zetels. Maar door te weinig directe mandaten kon de PDS na de verkiezingen in september 2002 slechts twee zetels in het parlement bezetten (met 16,9 procent van de stemmen in Oost-Duitsland). Het vertrek van partijleider Gysi speelt daarbij een rol, alsmede de vergrijzing van de groep aanhangers van de PDS.

In alle Oost-Duitse deelstaten is de PDS een grote partij (variërend van 16 tot 23 procent bij de deelstaatverkiezingen - stand 2002), en soms is het moeilijk om zonder deze partij een meerderheidsregering te vormen (Statistisches Jahrbuch Deutschland 1998, p. 89-90; Election 2002). Bondskanselier Kohl van de CDU was echter absoluut tegen de opname van de PDS in deelstaatregeringen, en ook de SPD was hier aanvankelijk tegen. Eind 1995 heeft de SPD dit principiële standpunt verlaten, en besloten tot een 'eerlijke, democratische omgang met de PDS'.

De teleurstelling van de Oost-Duitsers gaat verder dan de tegenvallende werking van de democratie. Het leven is een stuk ingewikkelder geworden. Het is moeilijk om uit te zoeken hoe de nieuwe samenleving in elkaar zit. Er moeten voortdurend keuzen worden gemaakt, en er moet meer verantwoordelijkheid worden genomen. Ze zien wel dat de laatste jaren veel ten goede is veranderd, zoals de markteconomie die meer welvaart heeft gebracht, maar ze zijn ook teleurgesteld over de keerzijde. De criminaliteit is gestegen, en terwijl het werkend deel van de bevolking zich moeizaam aanpast aan de eisen van de sociale markteconomie, voelt het andere deel zich sociaal gedegradeerd en nutteloos. Oost-Duitsers zijn verder verbaasd over de bureaucratie, de papierwinkel en de regelgeving, die vaak omvangrijker is dan ten tijde van de DDR.

Als reactie denken veel mensen terug aan het leven vóór de *Wende*, toen alles nog overzichtelijk was, toen meer gemeenschapsgevoel bestond, en de staat voor zijn burgers zorgde van de wieg tot het graf. Deze *Ostalgie* betekent overigens niet dat men terug wil naar de oude DDR; uit enquêtes blijkt dat slechts een kleine minderheid dit wenst. Het idealiseren van de verworvenheden van het verleden heeft ook te maken met een verzet tegen degenen die menen dat de DDR niet meer waard is dan een plaats op de mestvaalt der geschiedenis. Daarvoor heeft men te lang tijd in die staat gewoond, en wil men niet accepteren dat een (groot) deel van het eigen leven als zinloos uit het geheugen moet worden gewist. In dit Oost-Duitse bewustzijn past ook de opvatting dat van alle Duitsers juist de Oost-Duitsers de zware prijs hebben moeten betalen van de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, terwijl de West-Duitsers hebben kunnen profiteren van Marshall-hulp en *Wirtschaftswunder*.

Er is over deze problematiek veel geschreven. Het beste inzicht in de 'psychologie van de omwenteling' is echter al in 1990 gegeven door de psychiater Hans-Joachim Maaz met zijn boek *Der Gefühlsstau*. Hij geeft op uitstekende wijze weer hoe veertig jaar dictatuur heeft geleid tot een grote psychische druk en er toe heeft bijgedragen dat de inwoners van Oost-Duitsland tijdens en na de omwenteling veel angst ontwikkelden voor het onbekende.

Nu veel Oost-Duitsers in de afgelopen jaren de blik van het Westen hebben afgewend is het regionaal bewustzijn toegenomen. Er is veel belangstelling voor clubs die het verleden en de cultuur van de eigen woonplaats of landstreek onderzoeken. Regionale producten zijn weer geliefd, zoals lokale dranken, voedingsmiddelen en folkloristische attributen. Aanvankelijk was er na de *Wende* een grote voorkeur voor Westerse producten, maar al snel had men door dat de verpakking weliswaar veel beloofde, maar dat de kwaliteit niet altijd beter was dan men gewend was. Bovendien beseft men dat de lokale producten de werkgelegenheid bevorderen.

Regionale verschillen zijn in Duitsland altijd groot geweest. Saksen heeft in Pruisen altijd de grote tegenspeler gezien, en ook al bestaat Pruisen niet meer als regionale eenheid, toch wil men zich in Saksen nog graag afzetten tegen Berlijn en Brandenburg. In heel Duitsland is het verschil tussen Noord en Zuid vergelijkbaar met dat tussen Oost en West. Net zoals er tussen Beieren en Sleeswijk-Holstein een wereld van verschil bestaat, zo is het contrast tussen Thüringen en Saksen enerzijds en anderzijds Mecklenburg-Vorpommern ('viskoppen') groot. Volgens de historicus Christoph Stölz keren in de Duitsland de oude tegenstellingen, bijvoorbeeld tussen de steden Dresden en Hamburg weer terug. Het gaat volgens hem in feite om 'de aloude strijd tussen de oude Duitse stammen', een onderdeel van de bijna onveranderlijke geschiedenis van de *longue durée* (lezing Stölz 2002).

De gegroeide *Ostalgie* maakt het voor West-Duitsers nog moeilijker om de mentale

kloof te overbruggen. Vanuit Westers perspectief ziet men vooral een enorme hoeveelheid geld naar het Oosten vloeien waaraan voorlopig geen einde lijkt te komen. Ondanks al die genereuze hulp blijven Oost-Duitsers klagen. Nu moeten de Oost-Duitsers maar eens zelf de handen uit de mouwen steken.

Het nieuwe economische en politieke systeem heeft veel veranderd in Oost-Duitsland: een deel van de bevolking ervaart dit als een grote vooruitgang, een ander deel denkt aan de zekerheden in de DDR, en is al weer vergeten met welke nadelen die zekerheden samengingen.

Evenals in de rest van de voormalige Oostblokstaten heeft de nieuwe tijd geleid tot een enorme differentiatie: tussen bevolkingsgroepen en tussen gebieden. Het zal generaties duren voordat de wonden van het totalitaire systeem, en van de overgangstijd zijn geheeld. Oost-Duitsland heeft daarbij één voordeel: het basisniveau ligt een stuk hoger dan in Centraal- en Oost-Europa.

8.14 Een vergelijking met Centraal-Europa, en perspectief

Hoe valt samenvattend de vergelijking met succesvolle Centraal-Europese landen als Tsjechië, Polen en Hongarije uit? Oost-Duitsland kent ten opzichte van deze landen een aantal voordelen, maar ook nadelen. Deze staan vermeld in tabel 8.9.

In tabel 8.10 is een cijfermatige vergelijking van Oost- en West-Duitsland met Centraal- en Oost-Europa opgenomen.

Als we terugkeren naar het schema van Cséfalvay uit hoofdstuk 1, dan kunnen we constateren dat Oost-Duitsland in een zeer hoog tempo aan een aantal grote processen (modernisering, transitie, inhaalproces, transformatie van plan naar markt) is blootgesteld. De verouderde industrie moest de overgang naar het post-fordisme maken; van een geïsoleerde perifere positie in het wereldsysteem kwam de DDR terecht in, of zeer nabij, het centrum van het wereldsysteem; de openstelling van de economie zorgde ervoor dat mondiale economische ontwikkelingen snel doorwerkten en tegelijkertijd moest de erfenis van veertig jaar planeconomie worden verwerkt (van achterstallig onderhoud tot de mentaliteit van werknemers). En niet onbelangrijk: de positie in Europa wijzigde sterk. Contacten met het Oosten werden afgebroken, en nieuwe in het Westen opgebouwd. Zonder ingewikkelde onderhandelingen en overgangstermijnen ging Oost-Duitsland deel uitmaken van de Europese Unie.

Perspectief

Hoe lang zal het duren voordat West- en Oost-Duitsland in economisch opzicht naar elkaar toe gegroeid zijn? Brakman en Garretsen (1997) hebben aan de hand van relevante economische theorieën gekeken of convergentie in de toekomst verwacht mag worden, en zo ja, met welke snelheid. Zij hebben gebruik gemaakt van

Succesvolle Centraal-Europese staten	Oost-Duitsland
Volksfronten uitgegroeid tot invloedrijke politieke partijen	Oppositiebeweging speelde na de omwenteling al snel geen rol meer, overname door West-Duitse politici
Emigratie bleef na de omwenteling beperkt	Massale (e)migratie speelde een grote rol bij politieke en economische besluiten
Proces van economische hervormingen pas eind jaren negentig min of meer afgerond	Volledige macro-economische stabilisatie, economische hervormingen al snel afgesloten
Juridische hervormingen pas in de tweede helft van de jaren negentig goed doorgevoerd, nog lacunes	Snelle invoering van een duidelijk, op de markt-economie toegesneden rechtssysteem
Stijging van Directe Buitenlandse Investerings, maar nog steeds bescheiden	Vooraf veel investeringen door de Duitse overheid
Onderhandelingen over toetreding tot EU, impuls voor hervormingen, bescheiden pré-toetredingssteun	Vanaf 3-10-90 deel van de EU, profijt van financiële steun
Gebrekkige infrastructuur	Moderne infrastructuur
Gevoel van nationale continuïteit, bevrijding van Russische dominantie	Nationaal gevoel kwijt, bij velen gevoel van bezetting door West-Duitsland
Voor merendeel van de bevolking geen stijging levensstandaard, wel voor de elite	Forse stijging levensstandaard voor merendeel van de bevolking
Privatisering nog niet voltooid, vooral grootschalige privatisering gaat langzaam	Zeer radicale privatisering
Nog een hoge inflatie	Lage inflatie
Aanvankelijk lage groeicijfers; versnelling na 1995 (niet in alle landen)	Aanvankelijk hoge groeicijfers, na 1995 sterke afname van de groei

Tabel 8.9 Een vergelijking tussen de succesvolle Centraal-Europese landen en Oost-Duitsland.

	BBP in 1997 (1989 = 100)	BBP/cap 1997, \$US	Gem. jaarlijkse inflatie 1997-98	Netto kapitaal- instroom, cumu- latief 1990-97 miljard \$US	Netto kapitaal- instroom, cumu- latief 1990-97 per capita miljoen \$US
W-Duitsland	131	30.215	2	nb	nb
O-Duitsland	85	17.172	2	515,0 *)	33,4 *)
Polen	111	3.467	18	25,9	0,7
Hongarije	90	4.442	22	30,6	3
Tsjechië	97	5.052	9	24,2	2,4

*) dit cijfer is moeilijk te vergelijken met dat van de andere genoemde staten. Voor Oost-Duitsland betreft het de netto transfer van west naar oost, inclusief grote investeringen en kosten voor sociale zekerheid, exclusief directe buitenlandse investeringen en EU-fondsen.

Tabel 8.10 Een cijfermatige vergelijking tussen Oost- en West-Duitsland en enkele Centraal-Europese staten. Bron: Berentsen 1999, p. 38 en 39.

de handels- en de groeitheorie. Volgens neo-klassieke handelstheorieën, zoals het Heckscher-Ohlin-Samuelson model, worden de prijzen van arbeid en kapitaal tussen landen door handel geëgaliseerd, als aan een aantal voorwaarden wordt voldaan, zoals het bestaan van markten die ongestoord hun allocatieve werk kunnen doen. Op basis van het verschil in BBP per hoofd zou men een grotere migratie van arbeid van Oost naar West mogen verwachten dan nu plaatsvindt, of een intensievere intra-Duitse handel. Beide komen echter niet op grote schaal voor. Daarvoor is een aantal redenen aan te voeren.

In de eerste plaats zijn de Oost-Duitse lonen te hoog in verhouding tot de arbeidsproductiviteit, vooral door de verstoorde prijsverhoudingen door de Muntunie van 1990 en het streven om de lonen in Oost-Duitsland op te trekken naar het West-Duitse niveau. In de tweede plaats temperen de inkomensoverdrachten vanuit het Westen de migratiestromen.

Moderne handelstheorieën gaan uit van de praktijk van marktimperfecties. Monopolistische markt vormen en het daarmee verbonden verschijnsel van toenemende schaalvoordelen kunnen in belangrijke mate internationale handel verklaren. Krugman heeft deze theorie uitgebreid met de rol van transportkosten, of meer algemeen transactiekosten. Indien de transactiekosten die moeten worden gemaakt om een marktaandeel in een ander land te verwerven hoog zijn (door moeilijk passeer-

bare grenzen of handelsbarrières), dan is het voor bedrijven aantrekkelijk om in dat land een vestiging te openen.

Door het wegvallen van de Duits-Duitse grens en de enorme verbetering van transport en infrastructuur zijn de transactiekosten voor West-Duitse bedrijven sterk gedaald, zodat het niet meer loont om een vestiging in Oost-Duitsland te openen. Bovendien vindt men in het Westen de grootste markt en kan men profiteren van schaalvoordelen. Volgens deze redenering zullen de verschillen tussen West- en Oost-Duitsland blijven bestaan, en zelfs nog kunnen groeien. De ervaringen in Italië lijken deze gedachte te ondersteunen, omdat het zuiden van Italië ondanks langdurige hoge subsidies niet in staat is gebleken om de achterstand ten opzichte van het Noorden in te halen.

Handelstheorieën beperken zich tot de vraag hoe arbeidsverdeling tussen landen het beste kan plaatsvinden, en hebben als bezwaar dat het statische modellen zijn, omdat ze onvoldoende kijken naar de gevolgen van economische groei.

Volgens de neoklassieke groeitheorie zal convergentie tussen landen met een verschillend BBP per hoofd altijd optreden, als gevolg van de wet van de afnemende meeropbrengsten. Door de veel grotere kapitaalgoederenvoorraad in West-Duitsland zal de productiviteit van nieuwe investeringen in Oost-Duitsland hoger zijn, hetgeen zal leiden tot een grotere economische groei dan in West-Duitsland. Convergentie is het gevolg. Bij een groeiverschil van twee procent zal convergentie pas na ongeveer 80 jaar bereikt zijn; voor een convergentie binnen twintig jaar moet de Oost-Duitse economie jaarlijks gemiddeld met ongeveer tien procent groeien.

Volgens de critici van deze groeitheorie wordt te weinig rekening gehouden met binnenlandse gunstige factoren, zoals in het geval van Oost-Duitsland een goede infrastructuur, een goed bestuurlijk apparaat, een relatief hoog opgeleide bevolking, een industrieel verleden, de geografische nabijheid bij het Westen, de culturele verwantschap met West-Duitsland en de kennisoverdracht uit het Westen. Bij het endogene groeimodel wordt met deze factoren wel rekening gehouden. Dit model gaat evenals de moderne handelstheorie uit van marktimperfecties en toenemende schaalopbrengsten, maar kent een groter gewicht toe aan initiële verschillen in BBP per hoofd tussen twee regio's. Een eenmaal verkregen voorsprong in BBP/capita kan leiden tot divergentie, maar ook het omgekeerde, snelle convergentie, is mogelijk, waarbij de ontwikkeling van technische kennis doorslaggevend is. Deze variabele is afhankelijk van andere factoren. In het geval van Duitsland kunnen West-Duitse uitvindingen of technische doorbraken die de arbeidsproductiviteit verhogen niet alleen de economische groei in het Westen, maar ook in het Oosten stimuleren. Door snelle uitwisseling en imitatie van productieprocessen zou het convergentieproces sneller kunnen verlopen dan wordt voorspeld door het neoklassieke groeimodel.

Helaas kunnen de factoren die samenhangen met het unieke karakter van de Duitse

eenwording nauwelijks gemeten worden, zodat de waarde van het endogene groei-model niet bepaald kan worden. Maar welk model men ook gebruikt, van convergentie op korte termijn zal geen sprake zijn.

8.15 Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk is aangekondigd dat het 'nationale niveau' van het conceptueel model van de post-communistische fase centraal zou staan. De belangrijkste conclusie moet echter luiden dat dit nationale kader eigenlijk niet bestaat, althans niet zoals in de meeste Centraal- en Oost-Europese landen, waar immers sprake is van een staatkundige continuïteit zonder territoriale wijzigingen (zoals in Polen of Hongarije), of waar het nationale kader is ontstaan door de opsplitsing van multinationale staten (zoals in de ex-Joegoslavische republieken, in Tsjechië en Slowakije, en in de ex-Sovjet-republieken). De DDR is als nationaal kader verdwenen, en is maar zeer gedeeltelijk vervangen door de verschillende Oost-Duitse deelstaten. Het nationale kader is nu de Bondsrepubliek Duitsland, maar dit wordt door veel Oost-Duitsers gezien als een opname bij het 'andere Duitsland', dus in feite een opname bij een voorheen internationaal kader. Daar moet natuurlijk onmiddellijk bij vermeld worden dat de overgrote meerderheid van de Oost-Duitse bevolking dit ook gewild heeft, en aanvankelijk veel vertrouwen in dit nieuwe kader had: ze verleende in feite een blanco volmacht om in Oost-Duitsland 'bloeiende landschappen' te laten ontstaan volgens het beproefde recept van de West-Duitse sociale welvaartsstaat. De welvaart is er gekomen, met een stevig sociaal vangnet, maar de economische groei van Oost-Duitsland is teleurstellend en de werkloosheid is structureel hoog. De teleurstelling van veel Oost-Duitsers heeft geleid tot een massale emigratie naar West-Duitsland, en heeft bij velen geleid tot de gedachte dat men wordt gekoloniseerd door West-Duitsland.

De hereniging van de beide Duitslanden moest snel verlopen, door de labiele situatie van de Sovjet-Unie - rond 1989/1990 nog een krachtige partij in het spel. Daardoor is, achteraf gezien, een aantal besluiten genomen die een catastrofale invloed hebben gehad op de Oost-Duitse economie: de snelle invoering van de DM (met de gekozen wisselkoers) en de snelle en radicale privatisering. Veel bedrijven konden onder deze omstandigheden niet overleven, en belangrijke economische relaties met Oost-Europese landen gingen verloren.

Er was bij de Westerse besluitvormers (van de Duitse regering tot internationale instituties als de EU en het IMF) een blind vertrouwen in de zegenende werking van de markteconomie. Maar er is in Oost-Duitsland nog steeds geen economische ontwikkeling op eigen kracht ontstaan. Het internationale bedrijfsleven heeft maar weinig interesse in Oost-Duitsland getoond. Ook andere onderzochte variabelen lieten een teleurstellend beeld zien, zoals het geringe saldo van bedrijfsvestigingen. De productiviteit is in veel sectoren gestegen, maar door de (te) hoge lonen is het investeringsklimaat ongunstig, met name voor industriële bedrijven. Wat betreft de

landbouw kan echter wel gesproken worden van een behoorlijk succes, met een productiviteit die gelijk of hoger is dan de West-Duitse landbouw. Daarvoor moesten wel veel mensen ontslagen worden.

De Oost-Duitse levensstandaard moet kunstmatig hoog worden gehouden door een enorme kapitaalstroom van West- naar Oost-Duitsland. Deze kapitaalinjectie onderscheidt Oost-Duitsland in sterke mate van de Centraal- en Oost-Europese landen, en heeft geleid tot een moderne infrastructuur en prachtig opgeknapte steden. Maar in feite is hiermee voor de oppervlakkige waarnemer een nieuw Potemkindorp ontstaan, dat het zicht op de structurele problemen ontnemt. Het ontbreken van de *innere Einheit*, en het hardnekkig voortbestaan van de onderlinge vooroordelen die West- en Oost-Duitsers van elkaar hebben werkken ook niet mee om de problemen op te lossen.

In de hoofdstukken negen en tien zal de uitwerking van het 'nationale kader' - waarmee nu bedoeld wordt het hervormingsbeleid in de specifieke setting van de Duitse hereniging - op Mecklenburg-Vorpommern worden bekeken.

9 OMWENTELING IN MECKLENBURG-VORPOMMERN: POLITIEK, BESTUUR EN BEVOLKING

Nu in het vorige hoofdstuk de veranderingen in Oost-Duitsland in algemene zin aan de orde zijn geweest zal in dit hoofdstuk de aandacht uitgaan naar politieke en bestuurlijke veranderingen in Mecklenburg-Vorpommern. Tevens zal gekeken worden naar bevolkingsontwikkelingen.

9.1 De 'Wende' in regionaal perspectief

De media-aandacht ging in 1989 vooral uit naar Leipzig, Oost-Berlijn en in mindere mate naar Dresden. Maar ook in het onderzoeksgebied werd gedemonstreerd, en er vond in de meeste grote steden elke maandagavond een *Friedensgebet* plaats: een bijeenkomst in een kerk die werd gevolgd door een optocht.

In 1990 hebben vier vrije, democratische verkiezingen plaatsgevonden in de (voormalige) DDR: in maart verkiezingen voor de *Volksammer* van de DDR, in mei gemeenteraadsverkiezingen, in oktober deelstaatverkiezingen en in december de

Foto 9.1 *Omwenteling in Greifswald. Voor de flat waar ik regelmatig overnachtte stond in de DDR-tijd een propagandabord met de tekst 'Getreu den Idealen des Roten Oktober'. Na de omwenteling werd het bord overgeschilderd. De afbeelding toont de blinde machthebbers die op de rand van de afgrond staan. Zij dienen zich ten verantwoorden voor hun daden: 'Mit dem geschicht zum Volke'.*

Tag der Einigung in Greifswald

De avond van 2 oktober 1990 breng ik door in de vertrouwde gemeubileerde woning aan de Ernst-Thälmannring. Klokslag 12 uur in de nacht zal de DDR ophouden te bestaan en liefdevol worden opgenomen bij de Bondsrepubliek. Ik ben bewust niet naar Berlijn gegaan, omdat ik wil meemaken hoe in de periferie de eenwording wordt beleefd. Ik sta voor het raam, en kan de buitenwereld en de televisie in de gaten houden. De televisiebeelden tonen hoe op de trappen van de *Reichstag* de eenwording wordt ingeluid: de enorme Duitse vlag, de emotionele toespraken, het volkslied. Een geweldig vuurwerk spat van het scherm. Ik kijk uit het raam en zie niets. Geen vuurpijlen, geen luid toeterende auto's, geen kip op straat. Dit is een nationale gebeurtenis, die individueel voor de buis wordt beleefd. Of is men net als op andere dagen vroeg naar bed gegaan?

De volgende dag loop ik door de stad, op zoek naar feestgedruis. Ik ontdek zowaar een feestterrein, met simpel vermaak, bier en braadworsten. Vaders en moeders wandelen met hun kinderen, zoals ze dat ook op zondag doen. Het is mooi weer, en de extra vrije dag is meegenomen. Dat deze dag een bijzondere aantekening krijgt in de geschiedenisboekjes is niet te merken. Het lijkt aan de mensen voorbij te gaan; moeiteloos schikt men zich in de nieuwe situatie. Aanpassen lijkt het devies; men is niet anders gewend.

verkiezing voor de eerste Bondsdag van het verenigde Duitsland. Wat zijn de resultaten geweest in het onderzoeksgebied? Heineberg (1991) heeft de resultaten van deze verkiezingen geanalyseerd. Het grote succes van de traditionele 'West-Duitse' politieke partijen viel op; zij behaalden ongeveer driekwart van de stemmen, hetgeen gezien werd als een duidelijke keuze van de kiezers voor een *Westorientierung*. Wat betreft de regionale spreiding van politieke voorkeur was sprake van een duidelijk verschil tussen noord en zuid: de christen-democraten en de liberalen behaalden het hoogste percentage stemmen in de zuidelijke Bezirke, terwijl de PDS, en in geringere mate de sociaal-democraten het verhoudingsgewijs beter deden in de noordelijke Bezirke, Oost-Berlijn en Frankfurt/Oder. Heineberg heeft geprobeerd om deze resultaten te verklaren met behulp van het verkiezingsmodel van Johnston, Pattie en Allsopp (1988). Volgens dit model wordt het stemgedrag van individuen niet alleen verklaard door sociale kenmerken van de kiezer, identificatie met een politieke partij en kenmerken van de plaats of streek waar de kiezer woont, maar ook door een beoordeling van zittende politici, optimisme (of pessimisme) over de economische situatie, en de waardering van de verschillende politieke partijen.

In Oost-Duitsland is in sommige gevallen het succes van een politieke partij te verklaren door de inzet van populaire politici (zoals FDP-politicus Hans-Dietrich Genscher in zijn geboortestreek Halle, of de CDU-politicus Kurt Biedenkopf in zijn thuisbasis Sachsen), maar van grotere betekenis is waarschijnlijk de sociaal-economische structuur. De wat meer conservatieve partijen deden het goed in gebieden met relatief veel industrie en minder goed in de landsdelen waar de diensten-

Kohl in Greifswald

9 oktober 1990: een bijzondere dag voor Greifswald. Helmut Kohl wordt ingevlogen en zal een verkiezingstoespraak houden. Ik ben toevallig in Greifswald, en wil het spektakel wel meemaken. De Bondskanselier heeft natuurlijk niet veel tijd; daarom houdt hij op één avond diverse toespraken in een aantal steden in Mecklenburg. Met een helikopter vliegt hij van Rostock, naar Stralsund en Greifswald, als een grote sprinkhaan. Het is flink druk op het marktplein. Ik kan er maar moeilijk aan wennen dat de belangrijkste politicus van een land dat tot voor kort werd afgeschilderd als de klassenvijand nu in de schijnwerpers staat, op dezelfde plek waar ik vorig jaar getuige was van een militaire parade waar rode vlaggen overheersten en waar een groot spandoek was bevestigd aan het postkantoor dat opriep tot versterking van het socialisme.

Het is al bijna traditie geworden dat Kohl bij zijn toespraken in Oost-Duitsland door een deel van het publiek wordt uitgefloten. Tot genoegen van de rest van het publiek bestempelt Kohl deze fluiters als representanten van de communisten die alles bij het oude willen laten. De CDU heeft gezorgd voor een krachtige geluidsinstallatie, waarbij het gefluit gemakkelijk overstemd kan worden.

Waarschijnlijk houdt Kohl deze avond overal dezelfde toespraak, ogenschijnlijk praat hij zonder papier. Alleen bij het begin, als hij opent met *'Liebe Bürger und Bürgerinnen von Greifswald'*, kijkt hij naar beneden. Waarschijnlijk ligt daar één velletje, waarop met koeienletters 'Greifswald' staat geschreven. Een verkeerde plaatsnaam noemen is een te groot risico; de Bondskanselier moet de illusie wekken dat hij weet waar hij is. Veel zal hij niet gezien hebben van Greifswald. Wel een voordeel dat hij in het donker kwam. Toen vorig jaar Erich Honecker langskwam, om de Dom te openen, gebeurde dat overdag. De *Protokollstrecke*, de paar straten waardoor hij zou rijden en lopen, ondergingen een metamorfose. Gaten in het pleisterwerk werden dichtgesmeerd, grijze muren werden geschilderd en bij enkele in elkaar gezakte huizen werd voor enkele dagen een bord geplaatst waarop vermeld stond dat de sanering snel zou beginnen. Leegstaande huizen werden van gordijnen voorzien en planten werden in het raamkozijn gezet.

Voor Helmut Kohl hoefde geen 'Pontemkin-dorp' gebouwd te worden; direct na zijn toespraak werd hij naar zijn helikopter gebracht.

sector, of de landbouw overheersten, zoals in het noorden van de DDR. Hierin week Oost-Duitsland dus af van het gebruikelijke stempatroon in Westerse landen. Relatief hoge percentages stemmen voor de PDS kwamen voor in Oost-Berlijn, in de (vroegere) hoofdsteden van de *Bezirke*, in nieuwe 'socialistische' steden, en in de nieuwbouwwijken van grote steden. Men mag aannemen dat deze kiezers minder enthousiast waren over een *Westorientierung*, en meer heil zagen in een meer zelfstandige koers van de (voormalige) DDR.

In Mecklenburg-Vorpommern scoorde de PDS in 1990, na Oost-Berlijn, het hoog-

ste percentage stemmen (rond de 23 procent); dit percentage bleef ook de jaren daarna ongeveer constant, zoals bij de Bondsdagverkiezingen in 1994. Bij de verkiezingen voor de *Landtag* in 1998 behaalde de PDS 24,4 procent van de stemmen, maar in 2002 was dit percentage (in lijn met de algehele trend in Oost-Duitsland) gezakt tot 18,0 procent (Fischer Weltalmanak 1995, 1999 en 2000). De PDS maakt sinds 1998 deel uit van de regering van Mecklenburg-Vorpommern.

Rutz e.a. (1993, p. 108) gaan bij de verklaring van de regionale spreiding van het stemgedrag nog een stapje verder dan Heineberg: in hun ogen heeft de PDS het in 1990 goed gedaan in de regio's waar dankzij de DDR-staat de grootste (sociaal-)economische vooruitgang is geboekt, zoals in het noorden van Oost-Duitsland. Het succes van de conservatieve partijen in Sachsen is omgekeerd verklaarbaar: Sachsen kende bij aanvang van de DDR de hoogste welvaart en heeft dus relatief het meeste moeten inleveren gedurende veertig jaar communisme. Daarnaast speelt een rol dat in de traditionele industrie centra van Midden-Duitsland, waar industrie ook ten tijde van de DDR dominant bleef, de nadelen van de socialistische planeconomie duidelijker waren, onder andere zichtbaar in de vorm van verouderde productietechnieken en een omvangrijke milieuvervuiling (Rutz e.a. 1993, p. 80).

9.2 Nieuwe bestuurlijke en ruimtelijke kaders

Al snel na de *Wende* begon in de DDR, parallel aan de discussie over een mogelijk samengaan met de Bondsrepubliek, een debat over de afschaffing van de *Bezirke* en herinvoering van de deelstaten. De *Bezirke* werden gezien als een typisch product van het SED-regime: in 1952 waren de deelstaten, die merendeels gefundeerd waren op historisch gegroeide regionale eenheden, op ondemocratische wijze terzijde geschoven. De vijftien *Bezirke* waren naar Sovjet-voorbeeld gemodelleerde constructies, gebaseerd op (beoogde) economische zwaartepunten. Hieraan had het *Bezirk* Rostock zijn merkwaardige langwerpige vorm te danken: de economische basis van dit *Bezirk* bestond uit havengebonden functies, daarom en om militair-strategische redenen moest de gehele kust van de DDR in één hand blijven.

De vervanging van de *Bezirke* door deelstaten had derhalve meerdere psychologische componenten: het waren niet alleen regionale sentimenten die de roep om deelstaten voedden; de opheffing van de *Bezirke* was ook noodzakelijk omdat ze een duidelijke exponent waren van het centralistisch staatsapparaat van de DDR.

Door deze psychologische aspecten, en het feit dat veel sneller op een staatkundige eenwording werd afgekoerst dan gedacht, was er weinig tijd voor een gedegen debat over de meest geschikte omvang van de nieuw in te voeren deelstaten.

In artikel 29 van de grondwet van de Bondsrepubliek zijn enkele criteria voor deelstaten vastgelegd, zoals een bepaalde minimum grootte en economische draagkracht. Uitgaande van dit principe zijn in het voorjaar van 1990 vanuit wetenschappelijke kring voorstellen gedaan voor een nieuwe deelstaatindeling van Oost-Duitsland, die niet zoals in 1952 uitging van vijf deelstaten, maar die koos voor vari-

anten van twee, drie of vier deelstaten (Rutz e.a. 1993). Men ging niet alleen uit van regionale tradities, maar probeerde ook om relatief grote deelstaten te ontwerpen, die in Duits en Europees perspectief een voldoende economische basis zouden hebben. Bij de variant die uitging van vier deelstaten was geen plaats voor Sachsen-Anhalt, omdat dit gebied nauwelijks een historisch gegroeide regionale eenheid genoemd kon worden. De diverse drie-staten varianten gingen uit van een samengaan van Mecklenburg-Vorpommern met Brandenburg (inclusief Berlijn), naast Thüringen en Sachsen, of van een samengaan van Sachsen en Thüringen, naast de afzonderlijke deelstaten Mecklenburg-Vorpommern en Brandenburg (inclusief Berlijn). De twee-staten varianten gingen uit van een noordelijke en een zuidelijke deelstaat, waarbij de grens tussen beide op verschillende manieren getrokken kon worden.

Deze varianten zijn ontwikkeld in een commissie *Politisch-territoriale Gliederung*, die deel uit maakte van een regeringscommissie *Verwaltungsreform*, die door de DDR-regering was ingesteld. Voor een zorgvuldige afweging van de diverse door de regeringscommissie voorgestelde varianten was echter geen ruimte, omdat de discussie over de nieuwe deelstaatindeling plaatsvond tijdens de vergaderingen van de diverse Ronde Tafelgesprekken in de DDR, en de vergaderingen van de *Bezirksräte*, die deels bestonden uit nieuwe mensen. Bij deze discussies ging men al heel snel uit van de vijf deelstaten die in 1952 verdwenen waren (afgezien van beperkte aanpassing van de grenzen). Daar kwam nog bij dat in 1990 allerlei nieuwe organisatiestructuren ontstonden (politieke partijen, verenigingen, belangengroepen en dergelijke), die zich richtten naar de deelstaatindeling van vóór 1952.

Toen de eerder genoemde regeringscommissie in april 1990 kwam tot de aanbeveling om vier deelstaten te creëren, waren de politieke krachten in Sachsen-Anhalt al zo sterk geworden, dat aan een terugkeer van deze deelstaat niet meer te ontkomen viel. De commissie kreeg derhalve de opdracht om te komen met een variant, die zo veel mogelijk leek op de situatie tot 1952. Het uiteindelijke voorstel van de commissie, dat nu wel uitging van vijf deelstaten, met kleine grenscorrecties in vergelijking tot de oude deelstaten, werd uiteindelijk vastgelegd in het door de *Volkskammer* aangenomen *Ländereinführungsgesetz* van 22 juli 1990 (Rutz e.a. 1993, p. 79-94).

Regionale sentimenten in Vorpommern

Tijdens de discussie over herinvoering van de deelstaatstructuur liepen de emoties in Vorpommern hoog op. Het was aanvankelijk een open vraag hoe Vorpommern ingedeeld zou worden. Indien men de discussie 'van de straat' ongenueanceerd zou moeten samenvatten, dan zou men kunnen stellen dat men in Vorpommern de volgende wensen had, naar afnemende voorkeur:

- Vorpommern wordt een zelfstandige deelstaat;
- Vorpommern wordt *Regierungsbezirk*, of een andere herkenbare eenheid, van een andere deelstaat;

- Vorpommern wordt opgenomen bij Brandenburg;
- Vorpommern zoekt aansluiting bij Zweden;
- Vorpommern wordt opgenomen in de deelstaat Mecklenburg.

Optie vier was natuurlijk niet serieus bedoeld (men refereerde aan de periode waarin Vorpommern deel uitmaakte van Zweden, tussen 1630 en 1715), maar het gaf aan hoezeer men opname bij Mecklenburg vreesde.

Men gebruikte in de discussie historische, economische en geografische argumenten. In de *historische* argumentatie werd benadrukt dat de grens tussen Mecklenburg en Pommern sinds de 13de eeuw stabiel was geweest, waarbij de gebieden als het ware met de ruggen naar elkaar stonden. Tussen 1512 en 1806 behoorde Pommern met Brandenburg tot de Obersächsische Kreis, terwijl Mecklenburg, samen met Braunschweig en Holstein de Niedersächsische Kreis vormde. Gedurende de Napoleontische tijd behoorde Mecklenburg tot de staten van de Rheinbund, in tegenstelling tot Pommern. In het kader van opmaat van de Duitse eenwording was Pommern als provincie van Pruisen al in het begin van de 19de eeuw toegetreden tot het *Deutsche Zollverein*, terwijl Mecklenburg pas in 1867 lid werd. Na de Tweede Wereldoorlog werd Pommeren gedeeld; Hinterpommern ging deel uit maken van Polen, terwijl Vorpommern bij het 'Land Mecklenburg-Vorpommern' werd gevoegd. In 1947 werd de naam 'Vorpommern' uit de naam van de deelstaat geschrapt. Hoe Vorpommern er volgens het *Landesverband* aan toe was ten tijde van de DDR wordt duidelijk uit het volgende citaat in een brochure van deze organisatie:

'Nach der Wende demonstrierten unter blauweißen Fahnen (de vlag van Pommeren, LP) am 3. Februar 1990 Einwohner aus vorpommerschen Städten und Gemeinden in Stralsund für ihre Heimat. Jahrzehnte politischer Unterdrückung waren vorüber. Die vorpommersche Identität hatte überlebt.'

Vanuit de historische ontwikkeling worden de *economische* en *geografische* argumenten afgeleid. Mecklenburg richtte zich sterk op het westen, terwijl Vorpommern veel relaties met Berlijn onderhield. Deze verschillende oriëntaties hadden geleid tot het ontstaan van twee economische regio's, met duidelijk van elkaar gescheiden verkeersstromen. In Vorpommern werd graan voor Berlijn verbouwd, en de kust werd een belangrijk recreatie- en vakantiegebied voor de Berlijners. Mede door de intensive relaties met Berlijn kende Vorpommern sinds de 19de eeuw meer economische voorspoed dan Mecklenburg. Na de Tweede Wereldoorlog zouden de rollen zijn omgedraaid: volgens het eerdergenoemde *Landesverband* werd Vorpommern in de DDR stelselmatig benadeeld ten gunste van Mecklenburg. Veel middelen vloeiden naar Rostock, vanwege het belang van de uitbouw van de haven. De universiteit van Rostock werd bevoordeeld ten koste van de universiteit van Greifswald, die enkele belangrijke faculteiten was kwijtgeraakt. De aanleg van de kerncentrale

bij Lubmin en de haven van Mukran vond slechts plaats in het kader van nationaal belang, en heeft Vorpommern alleen maar negatieve spill-over opgeleverd.

Alle inspanningen van het *Landesverband* ten spijt kreeg Vorpommern geen eigen deelstaat, en zelfs geen aparte status binnen de op te richten deelstaat Mecklenburg-Vorpommern.

Grenswijzigingen

De deelstaat Mecklenburg-Vorpommern zou in principe moeten bestaan uit de samengevoegde *Bezirke* Rostock, Schwerin en Neubrandenburg. In dit geval zouden een aantal *Kreise* worden opgenomen, die in de periode tot 1952 geheel of gedeeltelijk niet tot Mecklenburg maar tot Brandenburg hadden behoord: de Kreise Perleberg, Prenzlau en Templin. In juni 1990 werden in deze Kreise referenda gehouden over de vraag of men voorstander was van een opname bij de deelstaat Brandenburg. Deze referenda hadden krachtens de *Kommunalverfassung* van mei 1990 een bindend karakter. De Kreise Prenzlau en Templin hadden in de periode 1947-52 in zijn geheel tot Brandenburg gehoord: hier stemden respectievelijk 94 procent en 96 procent voor opname bij de deelstaat Brandenburg. De Kreis Perleberg was in 1952 gesplitst: het grootste deel behoorde tot Brandenburg, het resterende deel tot Mecklenburg. Bij het referendum koos 79 procent van de gehele Kreisbevolking voor opname bij Brandenburg (Rutz e.a. 1993, p. 96).

In 1993 vond nog een kleine wijziging van de deelstaatgrenzen plaats, toen de gemeenten van het Amt Neuhaus in de Kreis Ludwigslust bij de deelstaat Niedersachsen werden gevoegd (Weiß 1996, p. 19).

Het is bij de *Verwaltungsreform* van 1952 meer voorgekomen dat steden en gemeenten in een andere Kreis terecht zijn gekomen. Het *Ländereinführungsgesetz* biedt ook aan steden en gemeenten de mogelijkheid om van deelstaat te wisselen, maar niet onbeperkt: alleen terugkeer naar de deelstaat waar men tussen 1947 en 1952 toe behoorde mag, en alleen na een referendum. In Mecklenburg-Vorpommern zou het kunnen gaan om maximaal 35 gemeenten die de deelstaat willen verlaten, en twee gemeenten die zouden kunnen toetreden tot Mecklenburg-Vorpommern.

Het grootste probleem ligt in de Uckermark, terug te voeren op een besluit van de Sovjet-bezettingsmacht, die al in 1947 een gebiedsruil tussen Vorpommern (toen Land Mecklenburg) en Brandenburg had opgelegd. Pasewalk was door de oude provinciegrens tussen Brandenburg en Pommern van zijn zuidelijke ommeland afgesneden, en de gebieden ten oosten van Randow, die tot Pommern behoorden, waren door de demarcatielijn van de Oder afgesneden van hun centrum. Strasburg, tot dan toe behorend tot de Uckermark, kwam door deze uitruil bij de Kreis Pasewalk; omgekeerd kwam het gebied ten oosten van Randow bij de Kreise Prenzlau en Angermünde, dus in Brandenburg. Bij de *Gebietsreform* van 1952 werd een nieuwe, kleinere Kreis Strasburg gevormd, die ook zes gemeenten uit de Kreis Prenzlau er bij kreeg. Tegelijk werd de Kreis Pasewalk naar het zuiden verschoven,

ten dele in de Uckermark, en ten dele in het gebied ten oosten van Randow. De Kreis Prenzlau werd daardoor kleiner. Een deel van de wensen van gemeenten tot wisseling van deelstaat is hierop terug te voeren; echter in niet alle gevallen kan men een beroep doen op historische gronden. In het geval van het gebied ten oosten van Randow gaat het om delen van het oude Pommern, die nu tot Brandenburg wilden behoren. Dit bevestigt het vermoeden dat in veel gevallen een wisseling van deelstaat nagestreefd wordt omdat men bepaalde verwachtingen heeft omtrent de economische welstand van deelstaten in de toekomst: de algehele verwachting was in 1990 al dat men in Brandenburg beter af zou zijn dan in Mecklenburg-Vorpommern (Rutz e.a. 1993, p. 103-104).

De kwestie van de nieuwe hoofdstad

In de meeste nieuwe deelstaten was het nauwelijks een probleem om een hoofdstad aan te wijzen. In Sachsen-Anhalt en Mecklenburg-Vorpommern gaf dit echter grote problemen. In Sachsen-Anhalt ging de strijd tussen Halle, Dessau en Magdeburg, waarbij historische sentimenten een belangrijke rol speelden. Uiteindelijk werd gekozen voor Magdeburg.

In Mecklenburg-Vorpommern lag de zaak gecompliceerd. De drie hoofdsteden van de oude Bezirke waren natuurlijk kandidaat. Neubrandenburg had bij voorbaat weinig kans; de stad was vooral gegroeid in de DDR-tijd, had in het verleden nooit een hoofdstadfunctie gekend, en had een betrekkelijk zwakke economische basis. Schwerin en Rostock hadden veel betere papieren. Schwerin was de 'oude' residentiestad, dat wil zeggen van Mecklenburg-Schwerin, en was gunstig gelegen ten opzichte van de rest van de Bondsrepubliek. Rostock was veel groter dan Schwerin, omdat het ten tijde van de DDR was uitgegroeid tot het belangrijkste economische centrum van het Noorden, en als havenstad goede verbindingen kende over de weg en het spoor met de rest van Mecklenburg-Vorpommern.

In Vorpommern was men weinig gelukkig met de strijd tussen Rostock en Schwerin: beide steden lagen in het westen van de deelstaat; men had de voorkeur voor een meer centrale plaats, zoals Stralsund of Güstrow. De kwestie van de nieuwe hoofdstad leidde tot felle discussie in de vergaderingen van de diverse Kreise en *kreisfreie Städte*; uiteindelijk koos de Landtag van Mecklenburg-Vorpommern met krappe meerderheid voor Schwerin (Rutz e.a. 1993, p. 109).

Gemeindeverwaltungsreform en Kreisgebietsreform

De *Kreise* en *Gemeinde* in Oost-Duitsland waren in het verenigde Duitsland veel kleiner dan die in West-Duitsland, zodat het van het begin af aan duidelijk was dat een administratieve herindeling in Oost-Duitsland noodzakelijk was. In ongeveer de helft van de 1.079 gemeenten in Mecklenburg-Vorpommern woonden minder dan 500 inwoners. De deelstaatregering besloot echter niet tot een gemeentelijke herindeling die tot grotere gemeenten zou leiden, maar koos voor een *Verwaltungsstrukturreform*: de gemeenten bleven in stand, maar er werden *Ämter* gevormd, waar de technische voorbereiding en de uitvoering van besluiten van meerdere

gemeenten werden samengebracht. In totaal zijn 122 *Ämter* gevormd, terwijl 54 grotere gemeenten *amtsfrei* bleven. Vol trots staat in het Raumordnungsbericht (1995, p. 284) van de deelstaatregering dat ze in 97 procent van de gevallen overeenstemming had bereikt met de gemeenten over het doorvoeren van deze politiek. Misschien moet dit echter meer als teken van zwakte worden gezien, en kan men beter spreken van een politiek die grote conflicten uit de weg ging, ten koste van effectief bestuur op lokaal niveau. Elders in het genoemde rapport (p. 22) staat enige kritiek vermeld die blijkbaar leeft bij het ministerie waar de ruimtelijke ordening is ondergebracht. Het beklaagt zich over het feit dat voor alle 1.079 gemeenten een *Flächennutzungsplan* moet worden opgesteld, dat de concurrentie tussen gemeenten groot is waardoor een effectieve bundeling van bedrijfsterreinen en van voorzieningen zeer gecompliceerd is, en dat de financiële basis van de meeste gemeenten zeer smal is.

De *Kreisgebietsreform* moest in 1994 zijn beslag krijgen. Uitgangspunt was dat de Kreise groter moesten worden. Bij de vorming van de deelstaat waren er 31 Landkreise en 6 Stadtkreise. De kleinste Landkreis had ongeveer 17.000 inwoners; de grootste 84.000 inwoners. Maar twee Stadtkreise (Rostock en Schwerin) hadden meer dan 100.000 inwoners. De oude Kreise waren te klein voor een effectief bestuur en hadden door hun geringe omvang een te zwakke financiële basis.

Net als in de andere Oost-Duitse deelstaten stonden twee zaken al snel centraal in de discussie: hoe groot moeten de Kreise worden, en welke gemeenten gaan vervolgens tot welke Kreis behoren. Meer inwoners per Kreis zou in het dunbevolkte Mecklenburg-Vorpommern automatisch inhouden dat grote Kreise gevormd zouden moeten worden. Dit was een grote complicatie. Men moest daarbij, net als in andere delen van Oost-Duitsland, rekening houden met historische tradities, bestaande economische en geografische betrekkingen en de wens van de bevolking. Concreet moest men de volgende vragen beantwoorden:

- moesten bestaande Kreise worden samen gevoegd?
- in hoeverre moest men bestaande geografische relaties laten meewegen?
- moesten de Stadtkreise worden gehandhaafd, worden opgeheven of in aantal gereduceerd?
- moest er rekening worden gehouden met de grens tussen Vorpommern en Mecklenburg?

De besluitvorming werd voorbereid door een speciale commissie van het Ministerie van Binnenlandse zaken van de deelstaatregering. Ze formuleerde de volgende uitgangspunten:

- streven naar minimaal 100 000 inwoners in een Landkreis;
- in principe ongedeelde samenvoeging van Landkreise;
- de Kreisstadt moest centraal gelegen en goed bereikbaar zijn (Raumordnungsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1995, p. 284-5).

De positie van de zes Stadtkreise stond blijkbaar niet ter discussie. Uiteindelijk hebben het voorbereidende werk en de daaropvolgende politieke discussie op Kreis- en deelstaatsniveau geleid tot de vorming van twaalf Landkreise, in principe door oude Landkreise samen te voegen, behoudens kleine afwijkingen. Vijf Stadtkreise zijn omgeven door één Landkreis (zogenaamde *Mantelkreis*), terwijl de Landkreis Schwerin is opgeheven en werd verdeeld over drie nieuw gevormde Landkreise. De Stadtkreis Schwerin is derhalve de enige *kreisfreie* Stadt zonder *Mantelkreis*. De Landkreise hebben gemiddeld 102.000 inwoners, de kleinste 71.000 inwoners.

De geografen van de universiteit van Greifswald hebben geprobeerd om de discussie te beïnvloeden door diverse alternatieven voor omvang en afbakening van de nieuwe Kreise te bieden, waarbij het bestaande nederzettingensysteem als belangrijkste uitgangspunt werd genomen. Hun invloed is blijkbaar niet groot genoeg geweest, getuige de kritiek (W. Albrecht 1996, p. 220-237) op de gekozen nieuwe indeling:

- het is merkwaardig dat men de Stadtkreise heeft gehandhaafd. Men heeft in het geval van de Stadtkreis Greifswald zelfs geen kleine grenscorrecties toegepast, zodat het grondgebied van de westelijke gemeenten tot zeer dicht aan het stadscentrum grenst, hetgeen de ontwikkeling van de stad zeer benadeelt. Ook bij Stralsund is dit het geval: omdat grenswijzigingen achterwege zijn gebleven is het grondgebied van de stad te klein. De na de *Wende* op gang gekomen suburbanisering van het wonen en van voorzieningen maakt de zaken in deze nog complexer. Oude tegenstellingen tussen de zes Stadtkreise en de omliggende Landkreise zijn in stand gebleven, en zelfs versterkt als gevolg van de ontstane competitie om ruimte en het aantrekken van investeringen;
- bij de vorming van de Landkreis Demmin (uit de Landkreise Demmin, Malchin en Altentreptow) zijn gemeenten uit Vorpommern en Mecklenburg samengevoegd. Dat is op zich niet het grootste probleem, wel het feit dat het noordelijk deel (oostelijk van de Peene) functionele relaties heeft met Stralsund en Greifswald;
- de Landkreis Nordvorpommern is wat merkwaardig. Ook hier zijn delen van Mecklenburg en Vorpommern samengevoegd. Kreisstadt werd Grimmen: excentrisch gelegen, en niet de grootste stad. De Kreis omvat het invloedsgebied van Stralsund, maar het westelijk deel is op Rostock georiënteerd, en het oostelijk deel op Greifswald;
- de Landkreis Nordwestmecklenburg ondergaat de invloedssferen van drie steden buiten de Kreis: Lübeck (in Schleswig-Holstein), Rostock en Schwerin. Daarnaast vormt het de *Mantelkreis* van Wismar. Dat alles belemmert de ontwikkeling van de in het midden van de Kreis gelegen Kreisstadt Grevesmühlen;
- in de Landkreis Parchim, die grote invloed kent van Schwerin, is het voor de excentrisch in het zuidwesten gelegen Kreisstadt Parchim moeilijk om de rol van administratief centrum goed te vervullen, mede door de relatief slechte bereikbaarheid ten opzichte van het noordelijk deel van de Kreis;
- in de Landkreis Uecker-Randow ligt de Kreisstadt Pasewalk zeer perifeer.

Figuur 9.1 Regionale Planungsregionen en Kreisen (na 1994) in Mecklenburg-Vorpommern.

Algehele conclusie: men is (te) veel uitgegaan van DDR-structuren.

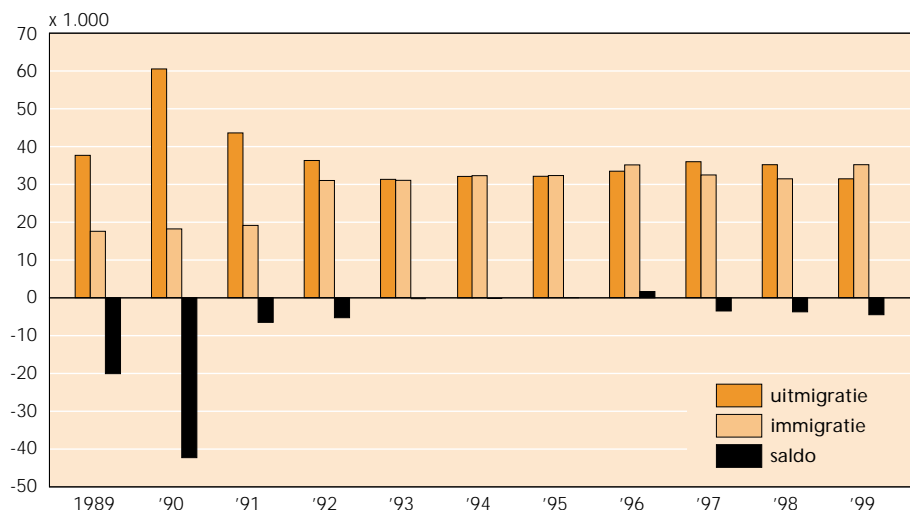
Overige administratieve verbanden

In het kader van de ruimtelijke ordening zijn in de deelstaat vier *Planungsregionen* gevormd: Westmecklenburg, Mittleres Mecklenburg/Rostock, Mecklenburgische Seenplatte en Vorpommern. In deze regio's hebben *Regionale Planungsverbände* een belangrijke taak in de afstemming van ruimtelijke ontwikkelingen (waarover meer in hoofdstuk elf).

Het is opvallend dat men bij het bepalen van het territoriaal bereik van diverse ambtelijke diensten nauwelijks naar samenhang heeft gestreefd: de grenzen van de *Arbeitsämter*, *Ämter für Landwirtschaft*, de *Bezirke der Industrie- und Handelskammern* en de *Amtsbezirke der Versorgungsämter* - om maar een paar diensten te noemen - komen in het geheel niet met elkaar overeen.

9.3 Bevolkingsontwikkelingen

Eind 1999 had Mecklenburg-Vorpommern 1,79 miljoen inwoners, en daarmee ongeveer 312.000 personen minder dan eind 1989. Het gebied was door de eerder beschreven grensveranderingen met Brandenburg 158.000 personen kwijtgeraakt. Daarnaast konden 88.700 personen op het conto worden geschreven van een negatief migratiesaldo, terwijl door sterk gedaalde geboortecijfers een negatief natuurlijk saldo van 65.200 personen was ontstaan (Statistische Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000). Met 79 inwoners/km² is de bevolkingsdichtheid de laagste van alle Duitse deelstaten. De migratie en de natuurlijke bevolkingsontwikkeling zullen nader worden besproken.

Figuur 9.2 Migratiebalans Mecklenburg-Vorpommern 1990-1999. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 55

Migratie

De trek naar West-Duitsland was het grootst gedurende de eerste jaren na de omwenteling. Volgens Weiß (1996, p. 20) werd de bevolkingsteruggang tussen 1989 en 1991 voor 86 procent door migratie bepaald. Ook in Mecklenburg-Vorpommern kwam echter een instroom vanuit het westen op gang, die in 1994 resulteerde in een bijna evenwicht van in- en uitmigratie. Sinds 1997 is echter weer sprake van een vertrekoverschot. Figuur 9.2 geeft een overzicht van de migratiebalans tussen 1990 en 1999 (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000).

In de jaren 1991 en 1992 was van alle Oost-Duitse deelstaten de emigratie vanuit Brandenburg en Mecklenburg-Vorpommern het hoogst (categorie 300 en meer per 10.000 inwoners), daarna volgde Sachsen-Anhalt (285-300), Thüringen (270-285) en tot slot Sachsen (minder dan 270). De migratiebalans was in 1992 het meest negatief voor Brandenburg, gevolgd door Mecklenburg-Vorpommern.

Vanuit Mecklenburg-Vorpommern trok men overwegend naar Schleswig-Holstein en Niedersachsen, dus naar de 'oude' deelstaten die het meest dichtbij lagen (zoals men vanuit Thüringen en Sachsen vooral naar Bayern en Baden-Württemberg trok). Omgekeerd waren Schleswig-Holstein en Niedersachsen echter niet de belangrijkste herkomstgebieden van de migranten naar Mecklenburg-Vorpommern (Regionalbarometer 1995, p. 30).

In 1999 was het beeld niet wezenlijk anders. Na Schleswig-Holstein en Niedersachsen nemen ook Hamburg, Berlijn en Nordrhein-Westfalen een belangrijke plaats in bij de bestemmingen van migranten uit Mecklenburg-Vorpommern, en dit zijn inmiddels ook de belangrijkste herkomstgebieden (Statistisches Jahrbuch 2000, p. 57).

Foto 9.2 *In het najaar van 1990 trof men overal in Oost-Duitsland leuzen aan die de bevolking opriepen om niet te vertrekken naar de Bondsrepubliek. Deze foto is gemaakt even buiten Greifswald.*

De hoogste verliezen werden geleden in Vorpommern: vier maal hoger dan in Noord-West Mecklenburg. Volgens Weiß (1996, p. 92) is dit te verklaren door de slechtere arbeidsmarkt in Vorpommern en het feit dat door de afstand tot de oude deelstaten de mogelijkheden tot pendel geringer zijn. Omgekeerd zou dit ook een verklaring zijn voor de meer gunstige migratiecijfers in het westelijk deel van Mecklenburg.

In tabel 9.1 zijn de migratiebewegingen van en naar Mecklenburg-Vorpommern uitgesplitst naar de West-Duitse en Oost-Duitse deelstaten. De migratiebeweging met het buitenland is niet opgenomen.

De migratie is zeer sterk leeftijdsspecifiek. Tussen 1990 en 1993 is uit de leeftijdsgroep 20-25 jarigen één op de vijf inwoners vertrokken. Het aandeel van deze leeftijdsgroep in de totale uitmigratie bedroeg in 1990 10,4 procent. In 1999 was dit zelfs 25 procent. In dat jaar was driekwart van de vertrekkers jonger dan 35 jaar (ROB 1995, p. 34, Statistische Berichte Mecklenburg-Vorpommern 2000b, p. 16).

De migratie uit de grote steden was duidelijk hoger dan die uit de kleinere steden en de Landkreisen. Vanaf het platteland zijn twee groepen vertrokken. In de eerste plaats de jongeren die ergens anders een (beroeps)opleiding gingen volgen, en in de

	1991	1992	1996	1999
Verhuizingen naar West-Duitse deelstaten (incl. geheel Berlijn)	31.943	25.606	21.766	27.147
Verhuizingen naar Oost-Duitse deelstaten	9.943	8.165	5.053	5.048
Totaal	41.886	33.771	26.819	32.195

	1991	1992	1996	1999
Verhuizingen vanuit West-Duitse deelstaten (incl. geheel Berlijn)	7.937	11.892	20.270	18.822
Verhuizingen vanuit Oost-Duitse deelstaten	7.168	6.699	6.519	6.478
Totaal	15.105	18.591	26.789	25.300

Tabel 9.1 *Migranten naar en van Mecklenburg-Vorpommern, aandeel van West-Duitse en Oost-Duitse deelstaten (exclusief migranten van/naar het buitenland). Bron: Statistische Berichte Mecklenburg-Vorpommern 2000b.*

tweede plaats personen die niet in de landbouw werkzaam waren. Het overgrote deel van de plattelandsbevolking 'zit vast': men heeft vaak een eigen woning op het platteland en men mist de kwalificaties om buiten de landbouw een baan te vinden (Raumordnungsbericht 1993, p. 76). Dit probleem komt vanwege de sterke specialisatie in de landbouw in Mecklenburg-Vorpommern meer dan in de andere Oost-Duitse deelstaten voor.

Een suburbanisatieproces is eveneens op gang gekomen. Het inwoneraantal van veel gemeenten rond de grote steden is sterk gestegen. Dit is duidelijk zichtbaar rond Wismar, Rostock, Stralsund, Greifswald, Neubrandenburg en vooral rond de hoofdstad Schwerin (dit is verderop goed te zien in figuur 9.3). Genoemde steden

	Geboortecijfer (levendgeborenen per 1.000 inwoners)	Vruchtbaarheids- cijfer *)	Sterfecijfer (per 1.000 inwoners)	Overschot/tekort absoluut
1989	13,4	1.805 **)	10,7	5.172
1990	12,2	1.632	11,6	1.054
1991	7,1	1.017	11,3	- 7.842
1992	5,8	855	10,9	- 9.477
1993	5,1	768	10,6	- 10.131
1994	4,9	745	10,8	- 10.901
1995	5,4	849	10,6	- 9.412
1996	6,1	976	10,2	- 7.554
1997	6,6	1.083	9,9	- 5.894
1998	6,8	1.121	9,8	- 5.373
1999	7,0	1.178	9,7	- 4.869
Totaal				- 65.227

*) leeftijdsspecifiek geboortecijfer: aantal levendgeborenen per duizend vrouwen in de leeftijdsgroep 15-45
 **) 1988

Tabel 9.2 *Natuurlijke bevolkingsontwikkeling in Mecklenburg-Vorpommern 1989-1999. Bron: diverse Statistische Jahrbücher Mecklenburg-Vorpommern en Raumordnungsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1995.*

hebben zonder uitzondering te maken gehad met een dalend inwoneraantal, door suburbanisatie en verhuizingen naar andere deelstaten. Van de personen die in 1999 de stad Greifswald verlaten hebben verhuisde 55 procent naar elders in Mecklenburg-Vorpommern (de meeste waarschijnlijk naar de nabije omgeving van Greifswald, dertig procent vertrok naar een West-Duitse deelstaat, en vijftien procent naar elders in Oost-Duitsland (inclusief Berlijn) (Statistische Berichte Mecklenburg-Vorpommern 2000a, p. 10-11).

Geboorte- en sterfecijfers

Zoals in hoofdstuk vijf is gebleken lagen de geboortecijfers in de drie noordelijke Bezirke duidelijk boven het DDR-gemiddelde. In 1989 bestond er nog een geboorten-overschot van ongeveer vijfduizend personen. Door dalende geboortecijfers en stijgende sterfecijfers ontstond echter vanaf 1991 een sterfte-overschot.

Vooraf kort na de omwenteling waren de veranderingen hevig. Het aantal geboorten was in 1991, vergeleken met 1989, ongeveer 52 procent minder. Het vruchtbaarheidscijfer was met 44 procent gedaald. In vergelijking tot West-Duitsland (=100) was het vruchtbaarheidscijfer in Mecklenburg-Vorpommern in 1988 nog duidelijk

hoger (129), echter in 1994 duidelijk lager (53) (ROB Mecklenburg-Vorpommern 1995, p. 33).

Weiß (1996 p. 96-99) heeft een aantal verklaringen voor de sterk gedaalde geboortecijfers gegeven:

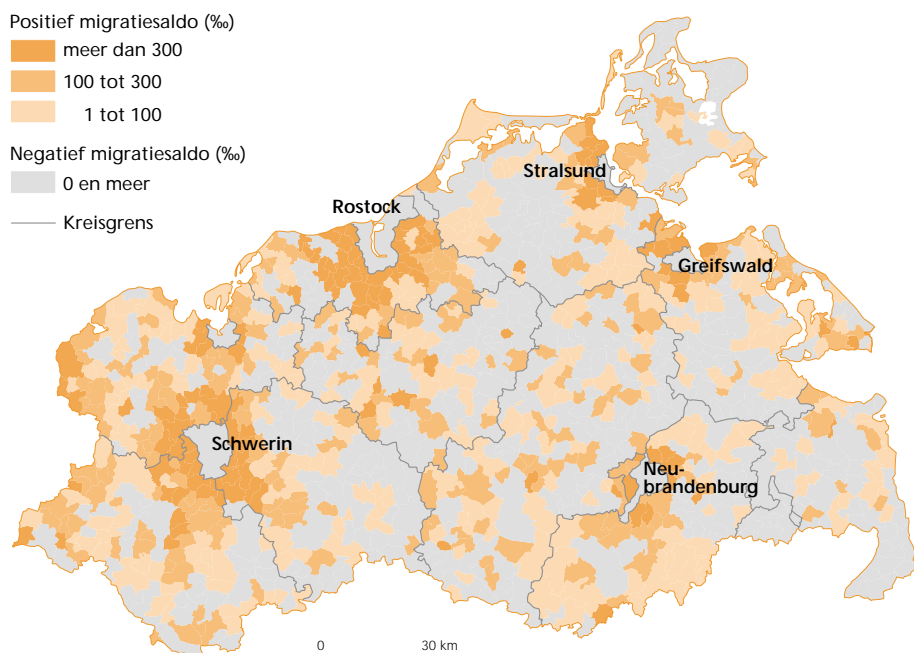
- er was sprake van een 'demografische echo' van de sterk gedaalde geboortecijfers in de periode 1973 tot 1976 (legalisatie van abortus en invoering van de pil); dit verklaart 30 tot 35 procent van de geboorte-uitval;
- er trad een effect op van verslechterde voorzieningen, in het bijzonder voor studerende jonge moeders (minder aangepaste studie-programma's, geen gegarandeerde plaats bij een crèche of in een wooncomplex); dit verklaart 25 procent van de uitval;
- er was sprake van uitstel van geboorten, c.q. aanpassing aan de West-Duitse praktijk dat kinderen op latere leeftijd van de ouders geboren worden. Ook de ongunstige economische omstandigheden speelden een rol;
- door de migratie zijn veel jonge mensen vertrokken; hun kinderen werden in West-Duitsland geboren.

Uit tabel 9.2 is op te maken dat de geboortecijfers vanaf 1995 weer stijgen: dit zal waarschijnlijk vooral een gevolg zijn van uitgestelde geboorten, en een stabilisering van de economische transformatie.

Het sterftecijfer in Mecklenburg-Vorpommern is na 1989 licht gestegen; ten dele komt dit door de vergrijzing, ten dele door de toename van dodelijke auto-ongevallen en sterfte door alcoholgebruik, vooral bij mannen. Zo was gedurende de eerste helft van de jaren negentig de leeftijdsspecifieke sterfte als gevolg van een verkeersongeval bij mannen in Mecklenburg-Vorpommern in alle leeftijdsgroepen hoger dan het gemiddelde in de Bondsrepubliek, en het meest extreem in de leeftijdscategorie 20-25 jaar: in Mecklenburg-Vorpommern 140 per honderdduizend inwoners, tegen ongeveer 75 per honderdduizend in de Bondsrepubliek. Ook wat betreft de leeftijdsspecifieke sterfte als gevolg van door alcohol veroorzaakte leveraandoeningen bij mannen was de situatie in Mecklenburg-Vorpommern schrikbarend, vooral bij ouderen. Bij de leeftijdsgroep 56-60 jaar bedroeg de sterfte in Mecklenburg-Vorpommern bijna 160 per honderdduizend, tegen ongeveer 50 per honderdduizend als gemiddelde van heel Duitsland (Weiß 1996, p. 96-97). Vooral op het platteland wordt stevig gedronken: in de oostelijke *Kreise* ligt de consumptie per hoofd op 17 liter pure alcohol per jaar. Mede door deze oorzaken is de levensverwachting in Mecklenburg-Vorpommern de laagste van alle Duitse deelstaten (Weiß 1996, p. 99). Sinds 1994 zien we een daling van het sterftecijfer.

Een totaaloverzicht

Figuur 9.3 geeft een totaalbeeld van de bevolkingsontwikkeling in Mecklenburg-Vorpommern tussen 1989 en 1999. Duidelijk zichtbaar is de suburbanisatie rond de grote steden. In de rurale gebieden tussen de grote steden liggen veel gemeenten met een negatief migratiesaldo. In de oostelijke helft van de deelstaat vinden we

Figuur 9.3 *Migratiesaldo naar gemeenten, 1989-1999, cumulatief, per duizend inwoners. Bron: Statistische Berichte Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 7.*

meer gemeenten met een vertrekoverschot dan in de westelijke helft van Mecklenburg-Vorpommern.

Op de regionale verschillen binnen Mecklenburg-Vorpommern zal nader in worden gegaan in het volgende hoofdstuk.

Bevolkingsprognose

Het is bijzonder moeilijk om voor de Oost-Duitse deelstaten bevolkingsprognoses op te stellen, omdat bijvoorbeeld migratiebewegingen sterk afhankelijk zullen zijn van de economische ontwikkeling, die moeilijk te voorspellen is. De voorzichtige prognose van de deelstaatregering van Mecklenburg-Vorpommern gaat uit van licht stijgende geboortecijfers tot 2010 en een migratiebalans die geleidelijk aan licht positief wordt. In 2010 zouden er dan 1,73 miljoen mensen in Mecklenburg-Vorpommern leven; dat zijn 130.000 mensen minder dan in 1995. Deze teruggang wordt vooral indirect veroorzaakt door de vergrijzing van de bevolking. Was in 1992 nog 27 procent van de bevolking jonger dan 20 jaar; in 2010 zou dit aandeel gezakt zijn tot 15 procent. Het aantal mensen ouder dan 60 jaar zou in de zelfde periode toenemen van 17 naar 23 procent (ROB Mecklenburg-Vorpommern 1995, p. 38-42). Weiß (1995, p. 99) is meer pessimistisch; volgens hem heeft de politiek een te rooskleurige prognose opgesteld, volgens hem komt het totaal aantal inwoners in 2010 uit op 1,67 miljoen, dit betekent 60.000 mensen minder dan in de prognose van de deelstaat.

In het rapport van de deelstaat is de bevolkingsprognose ook naar gebieden vertaald, uitgaande van een voortzetting van de trends uit de eerste helft van de jaren negentig (ROB Mecklenburg-Vorpommern 1995, p. 42-44). Het grootste verlies wordt verwacht in de grote steden (het grootste in Stralsund met 17 procent verlies in 2010), terwijl de Landkreisen in het noordwesten juist zullen groeien, en de zuidwestelijke Kreisen slechts licht zullen dalen. Als deze prognose uitkomt betekent dit een versterking van de tegenstelling tussen het westelijk en het oostelijk deel van Mecklenburg-Vorpommern.

In het jaar 2000 publiceerde het Statistisches Amt van de deelstaat een nieuwe berekening van de bevolkingsontwikkelingen tot het jaar 2020, gebaseerd op de bevolkingsstand van eind 1998. Men gaat uit van een bevolkingsteruggang tot 1,614 miljoen inwoners (185.000 minder dan in 1998), die voor 89 procent veroorzaakt wordt door het negatieve natuurlijk saldo, en voor 11 procent door een negatief migratiesaldo. Het percentage zestigjarigen en ouder neemt toe van 21 naar 30 procent (Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 2000b).

9.4 Conclusie

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat regionale sentimenten niet zijn verdwenen in de communistische periode; de terugkeer naar de deelstaten die tot 1952 hebben bestaan geeft dit aan. Een ander voorbeeld is de lichte animositeit tussen Mecklenburg en Pommeren. Door de uitkomst van de Tweede Wereldoorlog is Pommeren verdeeld: Achter-Pommeren ligt in Polen, maar daar wonen nog maar weinig Duitsers. De inwoners van Voor-Pommeren, het kleinste deel van Pommeren, konden in de DDR hun regionale sentimenten niet uiten. Na de omwenteling hebben zij geprobeerd om Voor-Pommeren een speciale status te geven, maar zij moesten accepteren dat een bestuurlijke eenheid samen met Mecklenburg werd gevormd. Dit was overigens geen groot probleem, maar een licht gevoel van achterstelling is in Voor-Pommeren blijven bestaan.

De vergroting van de Kreise in 1994 is een goede zaak geweest, omdat het de bestuurlijke slagkracht van de Kreise heeft vergroot. Het is echter een gemiste kans dat de gemeentegrenzen ongemoeid zijn gelaten. Daardoor bleven veel kleine gemeenten bestaan en ontstond een sterke concurrentie tussen Stadtkreise en de omliggende Landkreise. Voorbeelden hiervan zullen in hoofdstuk elf aan de orde komen.

De bevolkingsontwikkeling van Mecklenburg-Vorpommern is, net als in de rest van Oost-Duitsland, sterk veranderd na de omwenteling. Het geboortecijfer heeft zich wel hersteld vanaf halverwege de jaren negentig, maar het negatieve natuurlijk saldo leidt tot een toenemende vergrijzing en een afname van de bevolkingsomvang.

Zorgelijk is de negatieve migratiebalans: deze balans leek halverwege de jaren negentig in evenwicht te komen, maar wordt sindsdien gekenmerkt door een toege-

nomen vertrek, vooral naar West-Duitsland. Met name het leeftijdsspecifieke karakter is ongunstig: vooral veel initiatiefrijke jongeren zijn vertrokken. Dit is onmiskenbaar een reactie op de teleurstellende economische ontwikkelingen, die gepaard gaan met een aanhoudend hoge werkloosheid. Het is een veeg teken dat het vertrek naar West-Duitsland aan het eind van de jaren negentig weer groeide, en dat het vertrek uit Mecklenburg-Vorpommern groter was dan uit de meeste andere Oost-Duitse deelstaten.

In het volgende hoofdstuk zetten wij ons onderzoek voort naar variabelen die op het niveau van de deelstaat de regionale ontwikkeling hebben bepaald, en de rol die verschillende besluitvormers daarbij hebben gespeeld. De nadruk ligt daarbij op de economische ontwikkeling van Mecklenburg-Vorpommern

10 ECONOMISCHE TRANSFORMATIE IN MECKLENBURG-VORPOMMERN NA 1989

In eerdere hoofdstukken hebben we gezien dat de economie van de DDR in veel opzichten op een Potemkindorp leek: het zag er aan de buitenkant wel aardig uit, maar daar achter gingen grote problemen schuil. Zo was het ook in de drie *Nordbezirke* van de DDR. Maar de planeconomie wist de grootste problemen te maskeren, en was in staat om een kunstmatig hoge levensstandaard overeind te houden. In hoofdstuk zeven is geschetst hoe in grote lijnen de economische veranderingen in Oost-Europa zijn verlopen. In hoofdstuk acht kwam naar voren dat zich in Oost-Duitsland vergelijkbare veranderingen hebben voorgedaan, maar dat de bijzondere situatie van de Duitse hereniging ook tot belangrijke verschillen heeft geleid.

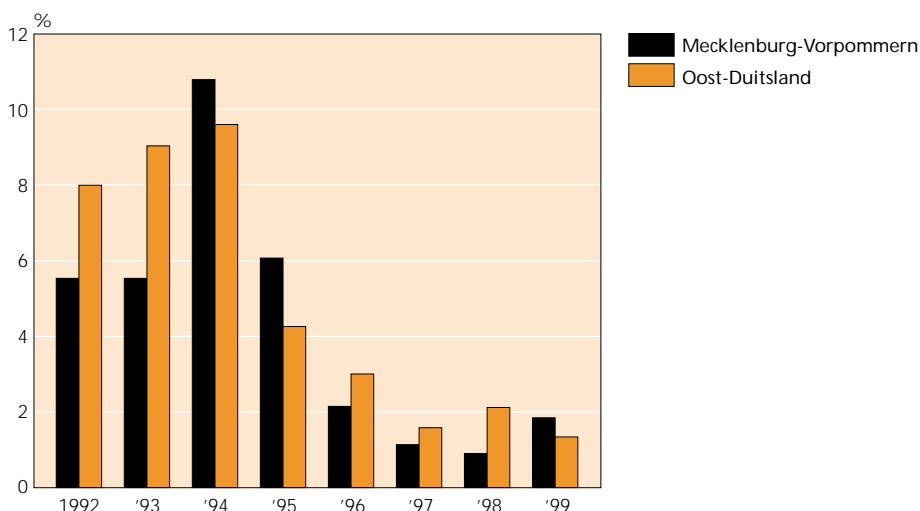
In dit hoofdstuk zal vanuit het geconstrueerde kader bekeken worden hoe Mecklenburg-Vorpommern zich in economische zin ontwikkeld heeft. Een sterke nadruk ligt op de economische sectoren die in het onderzoeksgebied van belang zijn: de landbouw, de scheepsbouw, het toerisme en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Een aantal vragen staat daarbij centraal: hoe verhoudt de economische transformatie in Mecklenburg-Vorpommern zich tot die in de rest van Oost-Duitsland? Wat is de invloed van de 'economische erfenis' op de ontwikkeling na de omwenteling? Zijn er in Mecklenburg-Vorpommern economische sectoren die het goed doen, of die in het in de toekomst goed zouden kunnen doen, zodat een economische groei op eigen kracht ontstaat?

Allereerst wordt een algemeen beeld van die veranderingen geschetst; in de volgende paragrafen wordt dieper ingegaan op enkele belangrijke economische sectoren.

10.1 Economie in overzicht

De eerste jaren na de omwenteling zijn buitengewoon turbulent verlopen onder invloed van de Economische en Monetaire Unie die vanaf juli 1990 van kracht werd, en de massale privatisering onder leiding van de *Treuhandanstalt*. In 1992 was echter al een economische groei van rond de vijf procent waar te nemen; dit was echter het laagste percentage van alle Oost-Duitse deelstaten, en dat zou het jaar daarop ook zo zijn (figuur 10.1). In 1994 kende Oost-Duitsland een forse groei, waarbij Mecklenburg-Vorpommern zelfs koploper was, maar men mag aannemen dat hier sprake was van een inhaaleffect. Sindsdien is de Oost-Duitse groei fors verminderd, en loopt Mecklenburg-Vorpommern, samen met Sachsen-Anhalt weer achteraan. Het jaar 1999 laat een iets gunstiger beeld zien, maar met 1,7 procent is de economische groei zeer mager.

Indien we kijken naar de ontwikkeling van het bruto binnenlands product per inwoner dan vallen een aantal zaken op. Gemeten naar het BBP per inwoner, blijkt dat Mecklenburg-Vorpommern in 1991 niet slecht scoorde ten opzichte van de rest

Figuur 10.1 *Economische groei in Mecklenburg-Vorpommern en Oost-Duitsland. Groei van het bruto binnenlands product ten opzichte van het vorige jaar, in procenten. Bron: Wirtschaftsministerium Mecklenburg-Vorpommern 2001, p. 32.*

van Oost-Duitsland, maar dat deze positie sindsdien wat slechter is geworden, evenals in Brandenburg en Sachsen. Oost-Berlijn is hier buiten gehouden, omdat het BBP hier een stuk hoger ligt, en wij vooral geïnteresseerd zijn in de 'normale' deelstaten. De ontwikkeling van Thüringen is opmerkelijk: sinds 1991 heeft deze deelstaat haar forse achterstand ingehaald. Een verklaring is hiervoor moeilijk te geven. Wellicht heeft Thüringen het meest geprofiteerd van haar westelijke ligging. Opvallend is vooral dat de onderlinge verschillen in 1999 klein zijn, en dat de verschillen sinds 1991 zijn afgenomen.

Tabel 10.2 geeft een overzicht van de verschuivingen tussen de belangrijkste economische sectoren in Mecklenburg-Vorpommern, naar aandeel in de beroepsbevol-

Tabel 10.1 *Bruto binnenlands product per inwoner, ten opzichte van het Oost-Duitse gemiddelde, in prijzen van dat jaar (Oost-Duitsland - behalve Berlijn = 100). Tussen haakjes het absolute bedrag in DM. Bron: Statistische Berichte Mecklenburg-Vorpommern 2000b, p. 56-57, eigen herberekening. Systematiek volgens EU-richtlijnen uit 1995.*

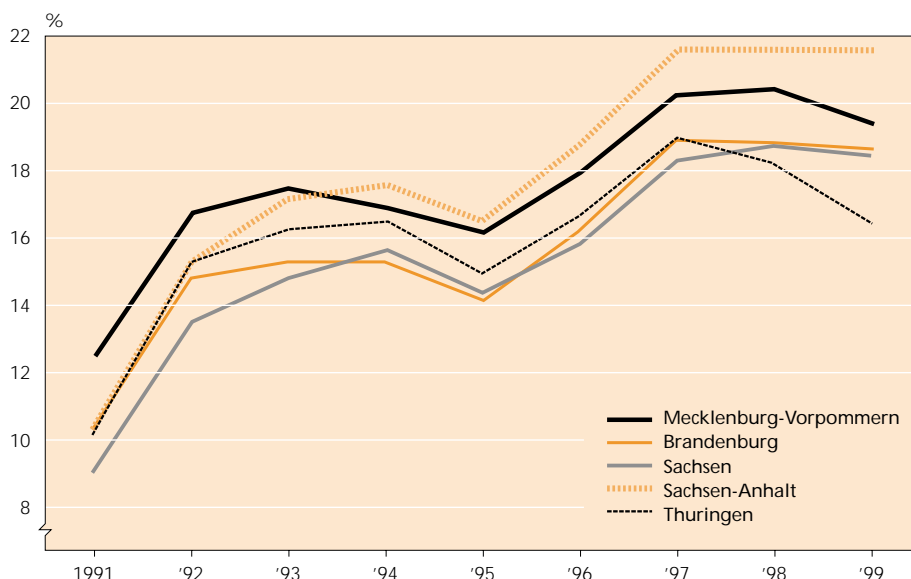
	Mecklenburg-Vorpommern	Brandenburg	Sachsen	Sachsen-Anhalt	Thüringen
1991	103	104	104	98	90
1999	101 (31.060 DM)	100 (30.734 DM)	102 (31.560 DM)	97 (30.018 DM)	100 (31.030 DM)

	Landbouw		Industrie en bouw		Diensten	
	Aandeel beroepsbevol- king	Aandeel BBP *)	Aandeel beroepsbevol- king	Aandeel BBP	Aandeel beroepsbevol- king	Aandeel BBP
1989 *)	18,8	6,1	29,2	*)	52	*)
1991	10,8	2,6	28,2	30,8	60,9	63,1
1996	4,3	3,3	29,1	29,3	66,6	68,1
1999 **)	5,3		25,6	24,1	69,2	72,4
Ter vergelijking (cijfers 1999):						
Schleswig- Holstein	3,2	2,2	24,2	24,4	72,4	73,3
Geheel Duitsland	2,8	1,2	33,4	30,3	63,8	68,5
*) de cijfers voor 1989 zeer voorzichtig gebruiken; aandeel BBP in 1989 moeilijk aan te geven **) volgens systematiek naar EU-richtlijnen uit 1995, dit leidt tot andere klassenindelingen. Daarom is de vergelijking met voorgaande jaren slechts ten dele mogelijk						

Tabel 10.2 *Verschuivingen tussen de belangrijkste economische sectoren in Mecklenburg-Vorpommern, 1989 - 1999. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 324, Statistisches Sonderheft 1997a; Statistische Berichte Mecklenburg-Vorpommern 2000b, p. 19, Statistisches Bundesamt, 1999, p. 90.*

king en het belang voor het bruto binnenlands product. De landbouw is sterk in belang teruggelopen, terwijl de dienstensector sterk is gegroeid. Het aandeel van industrie en bouw is iets teruggelopen, maar omdat Mecklenburg-Vorpommern in vergelijking met de rest van Oost-Duitsland minder geïndustrialiseerd was, is de algehele de-industrialisatie minder hard aangekomen. Toch zijn veel banen verloren gegaan, hetgeen al zichtbaar wordt indien we de verwerkende industrie en de bouw uit elkaar halen: dan blijkt dat de bouw fors gegroeid is, zodat het verlies in de verwerkende industrie grotendeels gecompenseerd kon worden. Hierop zal nader worden ingegaan in paragraaf 10.6.

De economische structuur van Mecklenburg-Vorpommern is vrijwel gelijk aan die van Schleswig-Holstein, de noordelijke deelstaat van West-Duitsland waar een relevante vergelijking mee te maken is. Geconcludeerd kan worden dat de overgang naar de post-fordistische economie vrijwel voltooid is. Alleen het percentage landbouw van het BBP is nog aan de hoge hand, zeker in vergelijking met geheel Duitsland, maar vergeleken met 1989 is een forse stap terug gemaakt.

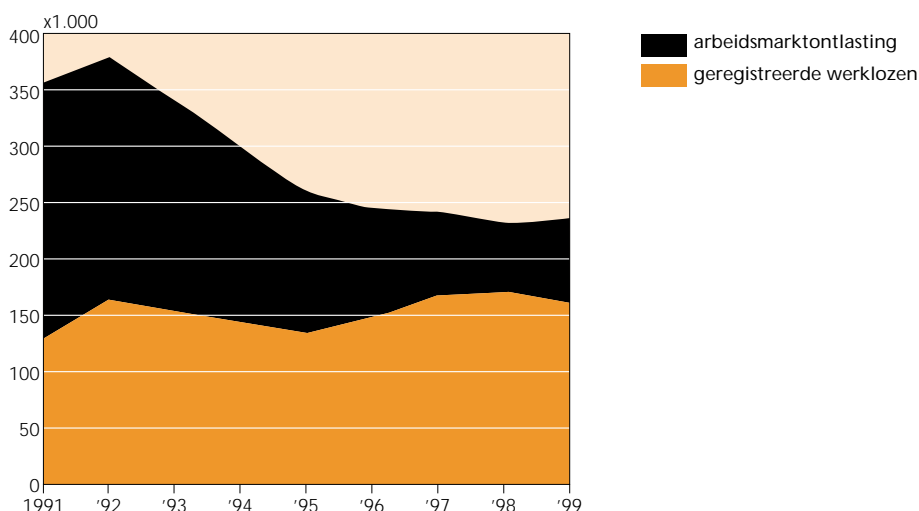
Figuur 10.2 Werkloosheidspercentages van de Oost-Duitse deelstaten, 1991-1999 (jaarlijks gemiddelde). Bron: *Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1997*, p. 404; *Statistisches Bundesamt 1999*, p. 102.

Uit figuur 10.2 blijkt dat de werkloosheid in Mecklenburg-Vorpommern sinds 1991 de hoogste of op één na hoogste van alle Oost-Duitse deelstaten is geweest. In 1992 werden de effecten zichtbaar van de privatiseringen, en na 1995 de gevolgen van de crisis in de bouwindustrie. Mecklenburg-Vorpommern wijkt in deze niet af van het patroon van de andere Oost-Duitse deelstaten. Opvallend is dat in 1999 de onderlinge verschillen nogal groot zijn geworden, vooral door de forse daling van de werkloosheid in Thüringen.

Zoals al besproken in hoofdstuk acht vertelt het officiële werkloosheidspercentage maar een deel van het verhaal. Uit figuur 10.3 blijkt dat ook in Mecklenburg-Vorpommern veel mensen zonder werk worden opgevangen door arbeidsmarktontlastende maatregelen, zoals ABM, omscholing of vervroegde pensionering. In 1991 kwamen vooral veel mensen terecht in de regeling *Kurzarbeit*, in de praktijk deeltijdarbeit zonder dat ze ook maar één uur op het werk hoefden te verschijnen. Vanaf 1992 kregen veel mensen een vervroegde pensionering, zij bereikten geleidelijk de pensioengerechtigde leeftijd.

Het feitelijke werkloosheidspercentage bedroeg in 1999 maar liefst 27,9 procent, tegenover 19,4 procent officieel (*Statistisches Sonderheft 1999*, p. 48).

In de eerste jaren na de omwenteling hebben vooral veel vrouwen hun baan verloren. In de landbouw zijn typische vrouwenberoepen als melkster en sorteester van aardappelen verdwenen (Van Hoven-Iganski 2000, p. 141). Vanaf 1995 leidde de cri-

Figuur 10.3 *Officiële en feitelijke werkloosheid in Mecklenburg-Vorpommern (jaarlijks gemiddelde) in absolute aantallen, 1991-1999. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 148 en 152; Statistisches Sonderheft 1999, p. 48.*

sis in de bouw en in andere bedrijfstakken waarin veel mannen werkzaam waren tot een stijging van de werkloosheid onder mannen. In deze periode deden de vrouwen het weer wat beter op de arbeidsmarkt, omdat zij meer dan mannen profiteerden van de groei van de dienstensector. Tabel 10.3 geeft de situatie in 1998 weer, in vergelijking tot West- en Oost-Duitsland, en uitgedrukt in het percentage werkenden van de beroepsbevolking.

Het aantal vrouwen dat in Mecklenburg-Vorpommern deelneemt aan het arbeidsproces is dus vergelijkbaar met dat in de rest van Duitsland. Daarbij moet echter bedacht worden dat de participatiegraad in 1991 nog 65,5 procent bedroeg, en in de DDR-tijd nog veel hoger was. Voor mannen bedroeg in 1991 dit percentage 75,7.

In 1998 was 47 procent van de geregistreerde werklozen langer dan één jaar werkloos. Dit aantal is sinds 1996 met één derde toegenomen. Er zijn meer vrouwen dan mannen langdurig werkloos (respectievelijk 52 en 41 procent) (Statistisches Sonder-

Tabel 10.3 *Aantal werkenden in procenten van de beroepsbevolking (15-65 jaar) in 1998 (participatiegraad). Bron: Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 1999, p. 42.*

	Mecklenburg-Vorpommern	Oost-Duitsland	West-Duitsland
mannen	64,8	66,3	73,1
vrouwen	54,8	56,4	55,4

heft Mecklenburg-Vorpommern 1999, p. 47). Dit is een indicatie van de verslechterde situatie op de arbeidsmarkt aan het eind van de jaren negentig.

10.2 Grote (buitenlandse) investeringen

Er wordt bijna niet geschreven over directe (buitenlandse) investeringen in Mecklenburg-Vorpommern, noch in overheidsrapporten, noch in wetenschappelijke artikelen. Dat is een vreemd contrast met de Oost-Europese transitielanden, waar over dit onderwerp juist veel informatie is te vinden. De omvang en ruimtelijke spreiding van nieuwe investeringen wordt daar gezien als een graadmeter van economische vooruitgang.

Volgens één van de spaarzame bronnen over buitenlandse investeringen, een glossy brochure van de *Economic Development Corporation Mecklenburg-Vorpommern* (1997, p. 5) hebben in geen andere Oost-Duitse deelstaat zoveel buitenlandse investeerders geïnvesteerd als in Mecklenburg-Vorpommern. Deze opmerking wordt gevolgd door de cryptische zin *'and investors are simultaneously the motor and the beneficiaries of these investment activities on a unprecedented scale'*. De vele investeerders hebben voor Mecklenburg-Vorpommern gekozen vanwege 'de uitzonderlijke natuurlijke omgeving, de nabijheid van markten en de excellente kwalificaties van de beroepsbevolking'. In de brochure is een gedetailleerde tabel opgenomen van bedrijven die geïnvesteerd hebben. Daarbij staat vermeld dat het slechts een selectie betreft, maar men mag aannemen dat de belangrijkste en grootste investeringen staan vermeld, aangezien de brochure tot doel heeft om de lezer te overtuigen hoe goed het wel niet is gegaan met de investeringen in Mecklenburg-Vorpommern. Omdat geen andere gegevens beschikbaar zijn, is genoemde tabel gebruikt om de investeringen nader te analyseren.

In tabel 10.4. is weergegeven in welke sectoren is geïnvesteerd. Er is ongeveer anderhalf miljard DM geïnvesteerd in de voedselindustrie, en een iets kleiner bedrag in de overige industriële bedrijven. De investeringen in de overige sectoren betreffen vooral logistieke bedrijven. Een aantal investeringen springen eruit: het Noorse bedrijf Kvaerner, dat geïnvesteerd heeft in de scheepsbouw in Rostock (500 miljoen DM, 2.300 arbeidsplaatsen), de Duitse onderneming Hegemann, met zijn investering in de scheepswerf van Wolgast (180 miljoen DM, 950 arbeidsplaatsen) en de activiteiten van Siemens (kabelproductie in Schwerin met duizend arbeidsplaatsen, productie voor telecommunicatie in Greifswald (800 arbeidsplaatsen) en een servicecentrum in Rostock (970 arbeidsplaatsen)). In totaal heeft Siemens 223 miljoen DM voor deze drie bedrijven uitgegeven. Een investering die opvallend is qua geïnvesteerd kapitaal betreft een waterzuiveringsinstallatie in Rostock (900 miljoen DM).

Uit tabel 10.5 kan opgemaakt worden dat buitenlandse bedrijven een behoorlijk aandeel hebben gehad in de investeringen: iets meer dan de helft van het geïnvesteerde kapitaal, en bijna veertig procent van het aantal gerealiseerde arbeidsplaat-

	aantal bedrijven	aantal arbeidsplaatsen ontstaan door investering	geïnvesteerd bedrag (miljoen DM), volgens investeerder
voedingsmiddelen- industrie	15	2.820	1.501
overige industrie	19	7.169	1.344
overig	11	3.520	1.285
Totaal	45	13.509	4.130

Tabel 10.4 *Grote investeringen in Mecklenburg-Vorpommern, stand 1997, naar sectoren. Meegeteld zijn alle investeringen boven de 1,5 miljoen DM. Bron: Economic Development Corporation Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 5 (eigen berekening).*

Tabel 10.5 *Grote investeringen in Mecklenburg-Vorpommern, stand 1997, naar herkomst kapitaal. Meegeteld zijn alle investeringen boven de 1,5 miljoen DM. Bron: Economic Development Corporation Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 5 (eigen berekening).*

	investering door Duitse bedrijven		investering door buitenlandse bedrijven	
	absoluut	procentueel	absoluut	procentueel
aantal bedrijven voedingsmiddelenin- dustrie	9	60	6	40
aantal bedrijven overige industrie	8	42	11	58
aantal bedrijven overig	8	73	3	28
aantal gerealiseerde arbeidsplaatsen	8.430	62	5.079	38
geïnvesteerd kapi- taal (miljoen DM), volgens investeerder	1.846	45	2.284	55

	Totaal	Brandenburg	Mecklenburg- VP	Sachsen	Sachsen-Anhalt	Thüringen
aantal onder- nemingen	282	49	22	105	42	64
aantal gereaa- liseerde ar- beidsplaatsen (x1000)	36	6	3	10	7	10
omzet (miljard DM)	22,9 *)	1,8	1,4	4,3	2,6	4,3
balans	27,6 *)	1,8	1,9	3,7	8,8	4,2
*) Totaal correspondeert niet met de som van alle deelstaten; oorzaak niet te achterhalen in de oorspronkelijke bron						

Tabel 10.6 *Buitenlandse industriële ondernemingen, eind 1997, verdeling naar deelstaten. Alleen ondernemingen met een balans van meer dan 1 miljoen DM, waarbij meer dan 20 procent van het kapitaal of van het stemrecht buitenlands is. Bron: Belitz, Brenke en Fleischer 1999, tabel 4.*

sen. Investerings in de overige industrie zijn oververtegenwoordigd, waarbij de eerder genoemde investering van Kvaerner een grote invloed op de totaalcijfers heeft.

In hoofdstuk acht is het onderzoek van Belitz, Brenke en Fleischer (1999) naar directe buitenlandse investeringen in Oost-Duitsland aangehaald. Zij hebben ook de ruimtelijke verdeling van de DBI in Oost-Duitsland onderzocht (zie tabel 10.6). Daaruit blijkt dat in Mecklenburg-Vorpommern 22 bedrijven te maken hebben gehad met een omvangrijke investering door buitenlandse bedrijven. Dit aantal komt ongeveer overeen met de cijfers in tabel 10.5 (20 bedrijven). Helaas vermelden Belitz, Brenke en Fleischer geen cijfers van het geïnvesteerde kapitaal, maar wel zijn beschikbaar de gegevens van de omzet en het aantal gecreëerde arbeidsplaatsen (drieduizend). Dit laatste aantal is duidelijk lager dan het cijfer genoemd in tabel 10.5 (ongeveer vijfduizend).

Ongeveer acht procent van de buitenlandse investeringen (zowel aantal als gerealiseerde arbeidsplaatsen) was in 1997 terechtgekomen in Mecklenburg-Vorpommern. Omgerekend naar inwoneraantal scoort Mecklenburg-Vorpommern het slechtste van alle Oost-Duitse deelstaten, met één nieuwe arbeidsplaats op 600 inwoners; aan de top stond Thüringen met één arbeidsplaats in een grote buitenlandse indus-

triële onderneming op de 246 inwoners. Deze gegevens staan dus in schril contrast met de aan het begin van deze paragraaf vermelde uitspraak van de *Economic Development Corporation Mecklenburg-Vorpommern*. De kop boven het hoofdstuk over investeringen in de eerder genoemde brochure van deze maatschappij *'Products for world markets: international concerns are investing'* is overtrokken. Verreweg de meeste buitenlandse bedrijven zijn gericht op de lokale markt.

Hand in hand met de stiefmoederlijke behandeling van de regio door het kapitaal is de geringe waardering van het gebied door ondernemers, zowel buitenlandse als Duitse. Meester (1999, p. 76) heeft de waardering van vestigingsplaatsen in Duitsland onderzocht bij Duitse ondernemers in 1996. Deze ondernemers konden hun waardering uitdrukken in een cijfer tussen 1 (zeer ongunstig) en 5 (zeer gunstig). Frankfurt scoorde het hoogste (3,48). De oude industriële kern in het zuiden van Oost-Duitsland wordt ook behoorlijk gewaardeerd (tussen de 2,6 en 3,0). Het centrale deel van Oost-Duitsland krijgt een cijfer tussen de 2,2 en 2,6 (met uitzondering van Berlijn, cijfer 2,99). Mecklenburg-Vorpommern is (samen met het grootste deel van Schleswig-Holstein) niet erg geliefd bij de Duitse ondernemers, met een waardering tussen de 1,8 en 2,2.

Foto 10.1 Elke zichzelf respecterende gemeente in Mecklenburg-Vorpommern heeft minstens één bedrijfsterrein in de aanbieding. Soms heeft men dergelijke 'Gewerbegebiete' al voorzien van primaire voorzieningen. Gunstig gelegen terreinen zijn gewild, maar op de meer afzijdig gelegen terreinen moet de eerste investeerder nog komen. Een dergelijk terrein wordt ook wel een 'verlichte schapenweide' genoemd.

De geringe waardering leidt tot verliezen in de strijd met andere regio's om investeringen. Zo besloot het Airbus-concern in 1996 om een super-airbus te gaan bouwen, met een capaciteit van vijfhonderd passagiers. Er kwamen meerdere plaatsen in Europa in aanmerking voor een grote fabriek waar de eindmontage van deze vliegtuigen zou moeten plaatsvinden, hetgeen minstens vierduizend arbeidsplaatsen zou opleveren. Lange tijd was ook Rostock in de markt, maar in het jaar 2000 maakte Airbus bekend dat de eindmontage van de A380 zou worden verdeeld over de plaatsen Hamburg en Toulouse: een gevoelige klap voor Rostock, en voor geheel Mecklenburg-Vorpommern. De Bondsregering kreeg het verwijt dat men zich onvoldoende voor Oost-Duitsland had ingezet (OSZ 21-02-2001).

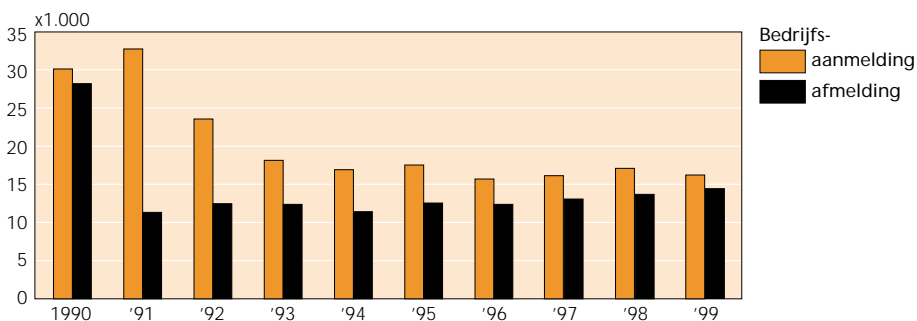
In hetzelfde jaar verloor Mecklenburg-Vorpommern (meer specifiek Schwerin) de strijd om de vestiging van een grote fabriek van BMW, die goed zou zijn voor tien-duizend arbeidsplaatsen. BMW had een voorkeur voor vestiging in Leipzig (OSZ 15-12-2000).

De besluiten van Airbus en van BMW kwamen hard aan in Mecklenburg-Vorpommern, en waren voor veel mensen een teken dat de toekomst van de deelstaat er somber uitzag.

10.3 Bedrijfsregistratie en faillissementen

In hoofdstuk acht is naar voren gekomen dat in Oost-Duitsland na de 'Gründereuphorie' begin jaren negentig het aantal nieuw geregistreerde bedrijven jaarlijks daalde gedurende de rest van de jaren negentig, en dat het positieve saldo steeds kleiner werd door het constant hoge aantal bedrijfsbeëindigingen. Een zelfde trend was te zien in Mecklenburg-Vorpommern (figuur 10.4).

In 1999 bedroeg het netto-overschot nog maar tweeduizend ondernemingen. In hoofdstuk 8 is er op gewezen dat er ook veel bedrijven worden geregistreerd die slechts op papier bestaan en zich niet actief op de markt begeven. Er zijn echter geen redenen om aan te nemen dat dit aandeel in Mecklenburg-Vorpommern veel

Figuur 10.4 Bedrijfsaan- en afmeldingen in Mecklenburg-Vorpommern, 1990-1999 (aantal bedrijven). Bron: diverse Statistische Jahrbücher Mecklenburg-Vorpommern.

	Tweede halfjaar 1990	Tweede halfjaar 1994
Mecklenburg-Vorpommern	14,9	6,3
Brandenburg	18,1	8,4
Oost-Berlijn	16,1	9,3
Sachsen	16,9	7,7
Sachsen-Anhalt	15,8	7,1
Thüringen	19,4	7,5
Oost-Duitsland geheel	17	7,6

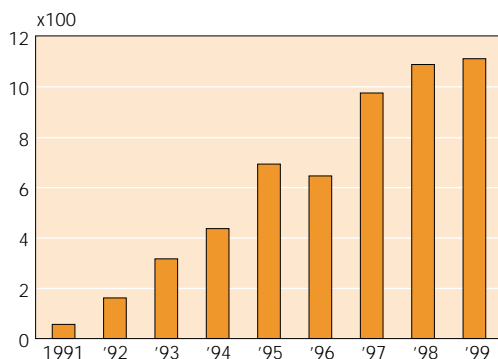
Tabel 10.7 *Bedrijfsaanmeldingen per deelstaat, per duizend personen van de beroepsbevolking. Bron: Schmude en Baunach 1997, p. 378.*

afwijkt van dat in de rest van Oost-Duitsland, zodat het gerechtvaardigd is om een vergelijking tussen de deelstaten te maken. Schmude en Baunach (1997, p. 374-377) hebben de bedrijfsaanmeldingen in het tweede halfjaar van 1990 en 1994 als percentage van de beroepsbevolking berekend naar deelstaat (tabel 10.7). In beide perioden scoorde Mecklenburg-Vorpommern het slechtst.

Dat het economisch klimaat in Mecklenburg-Vorpommern niet al te gunstig is valt ook af te lezen aan het aantal faillissementen van bedrijven dat jaarlijks wordt uitgesproken. Met name vanaf 1996 is sprake van een sterke stijging (zie figuur 10.5). Met een aandeel van ongeveer één derde namen in 1999 de bouwbedrijven de eerste plaats in als we kijken naar de sectorale verdeling van de faillissementen (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 156).

Vergeleken met de andere Oost-Duitse deelstaten valt het echter in Mecklenburg-Vorpommern wel weer mee met het aantal faillissementen. In de periode 1992-1998 bedroeg de faillissementsquote (het aantal faillissementen per duizend ondernemin-

Figuur 10.5 *Aantal faillissementen van ondernemingen in Mecklenburg-Vorpommern, 1991-1999 (aantal bedrijven). Bron: diverse Statistische Jahrbücher Mecklenburg-Vorpommern.*

gen) ongeveer 75, terwijl de overige deelstaten een quote kenden tussen de 95 en 100 (Gatzweiler en Maretzke 2000, p. 82).

10.4 Geldoverdracht en overheidssteun

In Centraal- en Oost-Europese landen wordt niet al te veel geschreven over overheidsprogramma's die tot doel hebben om regionale ongelijkheid te verminderen, of die pogen om de economie in algemene zin te stimuleren. Voor zulke programma's ontbreekt immers het geld.

Hoe anders is het in Oost-Duitsland en Mecklenburg-Vorpommern. Uitvoerig wordt geschreven over investerings- en stimuleringsprogramma's van de overheid. In Mecklenburg-Vorpommern zijn in de jaren negentig tientallen miljarden DM beschikbaar geweest voor het verbeteren van de infrastructuur, het bouwen van woningen, het opknappen van steden, het ondersteunen van nieuwe bedrijven en het financieren van subsidiebanen. Er zijn zoveel programma's, die bovendien voortdurend wijzigen, dat het probleem er vooral uit bestaat een goed overzicht samen te stellen van alle maatregelen.

In hoofdstuk acht is een poging gedaan om de enorme geldstromen die naar Oost-Duitsland zijn gevloeid sinds de omwenteling in te delen in verschillende substromen. Het is erg lastig om exact het bedrag te berekenen dat in Mecklenburg-

GA*) - directe investeringssteun	4.932
GA*) - verbetering economische infrastructuur	3.549
Actieve arbeidsmarktpolitiek **)	749
Woningbouw	4.630
Stedenbouw	2.356
Landbouw en plattelandontwikkeling	2.661
Opbouw gemeentelijke diensten	2.900
Universiteiten en hogescholen	6.250
Wegenbouw	5.523
Sociale voorzieningen	1.537
Culturele voorzieningen	636
Milieu	1.637
Totaal	34.483

*) GA = Gemeinschaftsaufgabe Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur **) exclusief uitgaven gedaan door de Bundesanstalt für Arbeit; naar schatting 23 miljard DM in de periode 1990-1999

Tabel 10.8 *Omvang investeringsprogramma's in Mecklenburg-Vorpommern, totaal van de periode 1990-1999, in miljoenen DM. Bron: Entwicklungsbericht Vorpommern 2000, eigen herberekening.*

Vorpommern is terechtgekomen. Op basis van een bevolkingsaandeel van ongeveer 12 procent van Oost-Duitsland zou het bij een evenredige verdeling (naar bevolkingsomvang) gaan om een bedrag van 108 miljard DM. Zo'n verdeling ligt natuurlijk niet voor de hand. Wel kan concreet achterhaald worden hoeveel geld Mecklenburg-Vorpommern heeft besteed aan allerlei programma's. Men moet daarbij bedenken dat de deelstaat hierbij vooral fungeert als het distributiekanaal van federale gelden, en van financiën van de Europese Unie. Slechts een klein gedeelte van de steunprogramma's is afkomstig van het eigen budget van de deelstaat. Tabel 10.8 geeft een overzicht van de uitgaven die in de periode 1990-99 zijn gedaan in het kader van diverse programma's.

Volgens deze tabel is in genoemde periode dus ruim 34 miljard DM uitgegeven via de deelstaatregering. Dit geld is op allerlei manieren uitgegeven en verspreid: het is rechtstreeks aan ondernemers uitbetaald (als lening of schenking), aan gemeenten uitgekeerd, of rechtstreeks ter beschikking gekomen van bouwbedrijven, woningbouwcoöperaties, musea etcetera. Voor alle regelingen bestaan uiteraard criteria om in aanmerking te komen en richtlijnen voor de besteding.

Bovenop de genoemde 34 miljard DM van de deelstaatregering zijn vele tientallen miljarden DM uitgegeven door 'nationale' instellingen of ondernemingen, bijvoorbeeld voor de modernisering van spoorlijnen, de aanleg van de snelweg A20 en de verbetering van de telecommunicatie. Het is heel moeilijk om dit bedrag exact te berekenen.

10.5 Veranderingen in de landbouw

Binnen het Oostblok gold de landbouw in de DDR, en dus ook in Mecklenburg-Vorpommern als een succesverhaal: de DDR was in veel opzichten zelfvoorzienend, er was zelfs ruimte voor een aanzienlijke export, de kwaliteit van de producten was doorgaans goed, en de levensstandaard van de plattelandsbevolking was gedurende veertig jaar socialisme sterk gestegen. Vanaf de jaren zeventig waren de schaalvergroting en de specialisatie sterk doorgezet, met een scheiding van akkerbouw en veeteelt. Een akkerbouwbedrijf was 4.000 tot 5.000 hectare groot, en een gemiddeld veeteeltbedrijf had 1.800 runderen en/of 3.800 varkens.

De landbouw was gericht op maximale productie in plaats van maximale efficiëntie, zodat ook tal van marginale gronden in productie waren genomen. Dit laatste ging gepaard met omvangrijke maatregelen op het gebied van melioratie en inzet van kunstmest en pesticiden. De grootschalige veeteelt was gefundeerd op een gegarandeerde afzet in de Comeconlanden en omvangrijke overheids subsidies. Na de omwenteling zou blijken dat de planeconomie veel zwaktes van de landbouw gemaskeerd had.

Algemeen beeld van de veranderingen van de landbouw na 1989

Op 3 oktober 1990 werd het grondgebied van Oost-Duitsland een deel van de

Europese Gemeenschap, zodat tal van nieuwe regelingen van kracht werden, op het gebied van kwaliteit, subsidies en productiequota. Vanaf 1992 werd de invloed merkbaar van de nieuwe landbouwpolitiek van de Europese Unie, die er voor moest zorgen dat de landbouw in de Unie minder afhankelijk zou worden van omvangrijke subsidieregelingen.

Toen de beschermende werking van planeconomie en Comecon wegviel, kwam aan de oppervlakte dat de productiviteit van de landbouw in vergelijking met West-Europa laag was, dat de gebouwen en machines verouderd waren, en dat de landbouw zonder staatssubsidies nauwelijks overeind kon blijven. De *Währungsunion* die van kracht werd op 1 juli 1990 had de grootste invloed: afzetmarkten in het Oosten werden daardoor afgesneden, en marktprijzen deden hun intrede. Zo kregen veeteeltbedrijven voor hun vlees in augustus 1990 maar liefst 72 procent lagere prijzen dan in augustus het jaar daarvoor (Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 32). Bovendien werden papieren schulden plotseling echte schulden.

Het aantal arbeidsplaatsen in de landbouw, bosbouw en visserij is dramatisch gedaald. Tabel 10.9 geeft een algemeen overzicht. Het is moeilijk om te bepalen hoeveel mensen in 1989 werkzaam waren in de landbouw. Er circuleren genoeg getallen, het probleem is echter hoe te destilleren hoeveel mensen direct betrokken waren bij de primaire productie. Het meest geschikt lijken de herberekende cijfers die het *Statistisches Landesamt* heeft gepubliceerd over de periode 1950-1990 (1996, p. 87), omdat deze een beeld geven van de daadwerkelijke werkzaamheden van allen die volgens de globale statistieken in de landbouw werkzaam waren. Van de ongeveer 180.000 in de akkerbouw en veeteelt werkzame personen in 1989 werkten er krap 118.000 in de directe productie, en 23.000 in leiding en administratie. De overige werkenden, bijna 30.000 in bouw- en reparatieafdelingen en iets minder dan 10.000 in sociaal-culturele functies, zouden er volgens de methoden van de West-Duitse statistiek buiten de landbouw werkzaam zijn. Na de *Wende* zijn veel van dergelijke LPG-afdelingen afgegoten.

	1989	1991	1995	1999
Landbouw	118.000	71.400	26.400	23.650
Bosbouw	6.400	5.000	3.000	2.350
Visserij	6.200	2.250	1.100	1.000
Totaal	130.600	78.650	30.500	27.000

Tabel 10.9 Aantal werkenden in landbouw, bosbouw en visserij. Bron: *Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern, 1998, 2000 en 2001.*

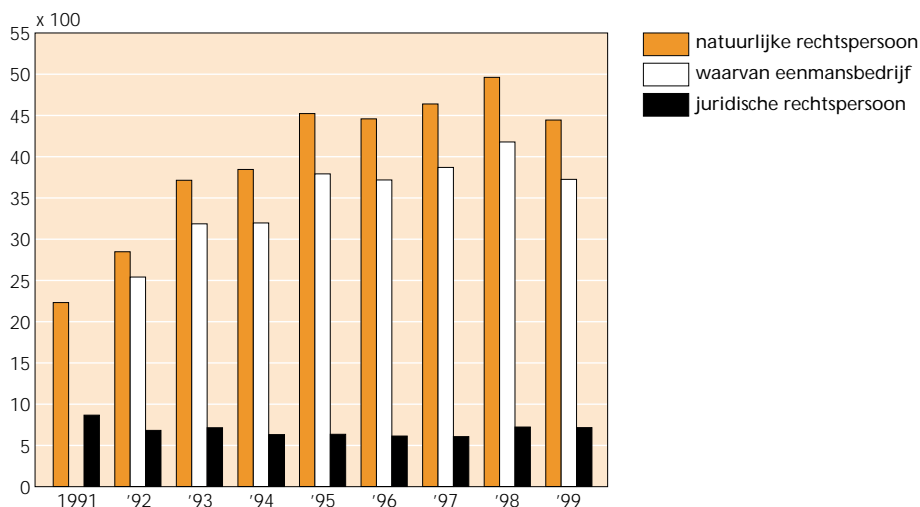

Foto 10.2 *In enkele schuren van de voormalige landbouwcoöperatie in Kemnitz heeft zich een bouwmarkt gevestigd (maart 1993).*

Uit de tabel blijkt dat tot en met 1999 ongeveer honderdduizend arbeidsplaatsen verloren zijn gegaan. Maar nog altijd was in 1999 iets meer dan vijf procent van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw; in vergelijking met de rest van (Oost-) Duitsland een hoog percentage (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 135).

De arbeidsstatistiek maken geen onderscheid tussen veeteelt en akkerbouw, maar men mag aannemen dat vooral in de veeteelt veel arbeidsplaatsen zijn verdwenen. Uit hoofdstuk vijf is naar voren gekomen dat de productiviteit in de veeteelt laag was. De mechanisatie was gering, en de stallen en machines waren sterk verouderd. Naast de grote stallen van bijvoorbeeld de *Milchviehanlagen* stonden vele kleine stallen, waar de boeren zware lichamelijke arbeid moesten verrichten.

De veeteelt heeft na de omwenteling dan ook veel zwaardere klappen gekregen dan de akkerbouw, die een redelijke productiviteit had bereikt. Verderop in deze paragraaf zal meer gedetailleerd op akkerbouw en veeteelt worden ingegaan. Hier volstaat de constatering dat het aandeel van de veeteelt in de totale landbouwproductie is teruggelopen van ongeveer 55 procent in 1989 naar 34 procent in 1994 (Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 34). Meer recente cijfers ontbreken, maar sinds 1994 zal in deze verhouding niet veel veranderd zijn.

Figuur 10.6 Aantal landbouwbedrijven naar rechtsvorm, 1991-1999. Bron: Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 1998 en 2001; Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern 1997, Heft 5.

Bedrijfsstructuur na de privatisering

In 1989 waren er 271 LPG's die zich met akkerbouw bezighielden, 605 LPG's met veeteelt, 126 gespecialiseerde VEG's, plus een klein aantal andere soorten bedrijven (Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern 1996, p. 87). Meer dan 200 LPG's zijn al snel na de omwenteling failliet gegaan (23 procent van alle bedrijven), als gevolg van de *Währungsunion* en het wegvallen van afzetmarkten.

In het kader van het *Landwirtschaftsanpassungsgesetz* moest de landbouw per 31 december 1991 geprivatiseerd zijn. De landbouw bestaat sindsdien uit twee hoofdtypen van bedrijven: de bedrijven met een 'natuurlijke rechtspersoon' en de bedrijven met een 'juridische rechtspersoon'. Het aantal bedrijven met een 'natuurlijke rechtspersoon' is sinds 1991 sterk gestegen (figuur 10.6). Binnen deze groep overheersen de *Einzelunternehmen*, die het meest vergelijkbaar zijn met familiebedrijven. Het begrip 'éénmans' slaat op de eigendomsstructuur, want doorgaans zijn er meewerkende gezinsleden. Bij tweederde van deze éénmansbedrijven is sprake van landbouw als nevenactiviteit. Belangrijk zijn ook de *Personengesellschaften*, waarbij bijvoorbeeld een echtpaar of broers en zussen gezamenlijk eigenaar zijn (een maatschap in Nederland). Bij bedrijven met een 'juridische rechtspersoon' gaat het doorgaans om bedrijven die het meest lijken op de oude coöperaties.

We krijgen wat meer inzicht in de structuur van de akkerbouw als we de verschillende rechtsvormen uitsplitsen naar gemiddelde bedrijfsgrootte en het aandeel in de bewerkte landbouwgrond (tabel 10.10).

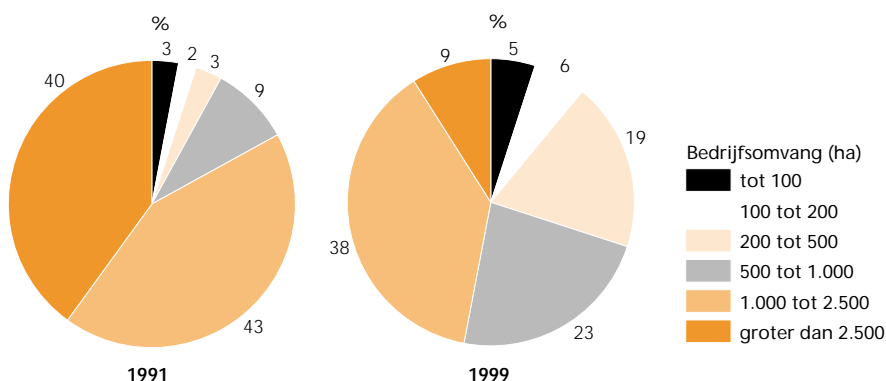
		Aantal bedrijven	Aandeel landbouw- grond in %	Gemiddelde omvang in hectare
Natuurlijke rechtspersoon		4.446	47,7	151
daarvan:	Eénmansbedrijf, hoofdinkomsten	1.329	22,3	218
	Eénmansbedrijf, neveninkomsten	2.332	4,3	25
	Maatschap	722	21,9	403
Juridische rechtspersoon		730	52,3	1.101

Tabel 10.10 *Bedrijfsstructuur akkerbouw Mecklenburg-Vorpommern in 1999. Bron: Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 2001.*

De weinige bedrijven met een juridische rechtspersoon zijn groot: ze bewerken meer dan de helft van de landbouwgrond. Met hun gemiddelde omvang van 1.029 hectare zijn ze nog steeds kolossaal, maar dat gemiddelde is nog maar een kwart van de oude omvang, toen de meeste van deze bedrijven nog een LPG-P vormden. Opvallend is het grote onderscheid binnen de éénmansbedrijven: slechts één derde heeft de landbouw als hoofdinkomstenbron. Met hun gemiddelde omvang van 218 ha. zijn ze voor Nederlandse begrippen groot. Indien uit de landbouw slechts een neveninkomen wordt verworven zijn de bedrijven aanzienlijk kleiner. De maatschappen zijn duidelijk groter dan de éénmansbedrijven.

Van de werkzame personen in de landbouw werkt ongeveer één kwart in deeltijdbedrijf. Dit komt vooral voor in bedrijven met een natuurlijke rechtspersoon; we hebben hier vooral te maken met meewerkende gezinsleden.

Uit de tabel kunnen we dus opmaken dat de landbouw aanzienlijk kleinschaliger is geworden dan in de DDR-tijd, maar dat het merendeel van de landbouwgrond nog steeds bewerkt wordt door grote bedrijven, zoals ook blijkt uit figuur 10.7. Iets minder dan de helft van de grond behoort tot bedrijven groter dan duizend hectare, die slechts ongeveer acht procent van het aantal bedrijven vormt. In 1991 was dat nog 83 procent. Sindsdien is met name het aantal bedrijven groter dan 2.500 hectare drastisch kleiner geworden: van bijna veertig procent naar negen procent (Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 2001; Statistisches Sonderheft 1997, 2, p. 37).

Figuur 10.7 Landbouwareaal in Mecklenburg-Vorpommern; bewerking door bedrijven naar grootteklassen, in 1991 en 1999, in procenten van het landbouwareaal. Bron: Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 1995 en 2001.

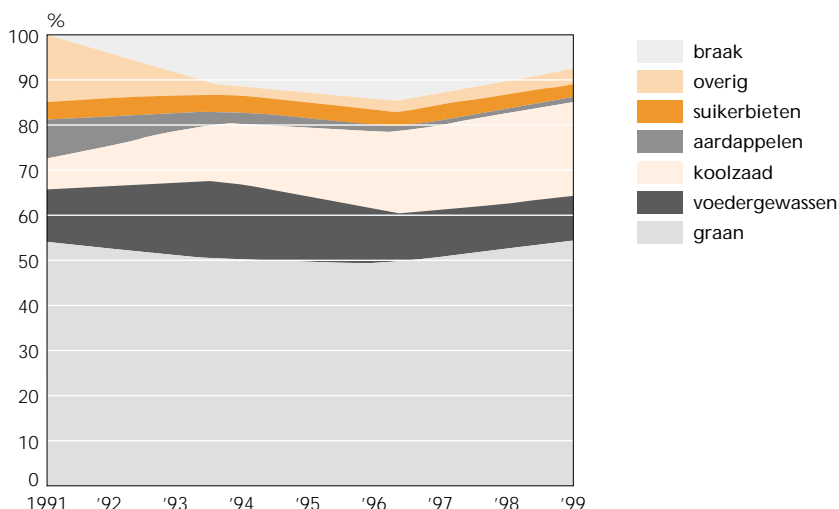
Gewaskeuze in de akkerbouw

In hoofdstuk 5 is gebleken dat de landbouwbedrijven niet vrij waren in hun gewaskeuze, en dat in meer of mindere mate het principe van regionale zelfverzorging gold. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat na de omwenteling de gewaskeuze sterk is veranderd, onder invloed van marktverhoudingen en de landbouwrichtlijnen van Europese Gemeenschap/Europese Unie. Figuur 10.8 geeft een overzicht van de verschuivingen.

Het areaal dat ingezaaid werd met graan is sinds 1990 met bijna zeven procent gedaald, maar het procentuele aandeel in de bewerkte landbouwgrond is ongeveer gelijk gebleven (na een lichte terugval begin jaren negentig), omdat een flink deel van de landbouwgrond jaarlijks braak ligt - een vrijwel onbekend fenomeen in de DDR-tijd. De EU geeft hiervoor subsidie. In 1994 bedroeg het percentage braak ongeveer 16 - doorgaans betrof dit de minder vruchtbare bodems; in 1999 was het aandeel braak gezakt tot ongeveer negen procent - dat is niet veel meer dan in West-Duitsland (zeven procent in 1999). Braak komt vooral voor in de droge zandgebieden, in heuvelachtige gebieden of in delen waar veel stenen in de bodem te vinden zijn (Zuid-West Mecklenburg, en de omgeving van Neustrelitz, Ueckermünde en Wolgast) (Meincke 1996, p. 339).

Ook als gevolg van Europese subsidieregelingen is flink wat kool- en raapzaad ingezaaid: van ongeveer zeven procent van de landbouwgrond in 1990 naar 21 procent in 1999. Uit kool- en raapzaad kan olie worden gewonnen, die bijvoorbeeld als brandstof kan dienen, en de teelt brengt stikstof in de grond, zodat het als wisselteelt zeer geschikt is. Toch is alleen dankzij de subsidies de teelt rendabel, zodat men kan stellen dat deze teelt naast braak een methode is om het landbouwareaal te verkleinen.

De productie van voedergewassen is meer dan gehalveerd, als gevolg van de enorme

Figuur 10.8 Gewaskeuze in de akkerbouw in Mecklenburg-Vorpommern, 1989-1999, als percentage van landbouwareaal. Bron: Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 2001; Statistisches Sonderheft 1997, p. 33.

inkrimping van de veeteelt. De sterk afgenomen productie van aardappelen is het meest duidelijke voorbeeld van het wegvallen van het principe van regionale zelfverzorging. De productie is met ongeveer 78 procent afgenomen sinds 1990 (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 179)

De teelt van groente is sinds 1989 een stuk kleiner geworden, zowel van kasgroente als van groente geteeld op de koude grond. Dat is geen goede ontwikkeling, omdat de akkerbouw hierdoor nog eenzijdiger is gericht op eenvoudige gewassen als graan, voedergewassen en koolzaad. In 1999 werd slechts 0,2 procent van het landbouwareaal in Mecklenburg-Vorpommern gebruikt voor groenteteelt; in Schleswig-Holstein was dat 1,3 procent (Statistisches Jahresbericht Mecklenburg-Vorpommern 2000, 4, p. 19). Traditionele 'Oostblokgroente' als kool en wortelen worden bijna niet meer verbouwd, terwijl groenten als broccoli en ijsbergsla - die nooit te koop waren in de DDR - een sterke groei laten zien. De enorme concurrentie van de tuinbouw in West-Duitsland en Nederland maken het opzetten van een rendabele tuinbouw in Mecklenburg-Vorpommern moeilijk: met name de glastuinbouw is sterk teruggelopen sinds 1989 (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 184-86).

Het areaal dat gebruikt wordt voor fruitproductie bedraagt slechts iets meer tweeduizend hectare: dat is één derde van de oppervlakte in 1989 (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 178). De teelt van bloemen en sierplanten stelt weinig voor en het aantal boomkwekerijen is gering (Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 2001).

	gemiddeld 1985-1990	gemiddeld 1990-1995	gemiddeld 1994-1999	ter vergelijking Schleswig-Holstein gemiddeld 1994-1999
graan	43,7	53,1	61,6	76,2
suikerbieten	314,4	399,5	433,3	484,1
aardappelen	252,4	253,7	311,1	328,4 *)
*) 1993-1998				

Tabel 10.11 Gemiddelde opbrengst per hectare voor enkele geselecteerde gewassen, in dt per hectare. Bron: Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern 1996; Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 162; idem 2000, p. 180; Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 2001. Statistisches Landesamt Schleswig Holstein 2001.

De ecologische landbouw doet het vrij goed. In 1999 werd deze bedreven op ongeveer 500 bedrijven, die zeven procent van het landbouwareaal bewerkten. In heel Duitsland is dat ongeveer drie procent (Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 2001).

Verbeterde productiviteit

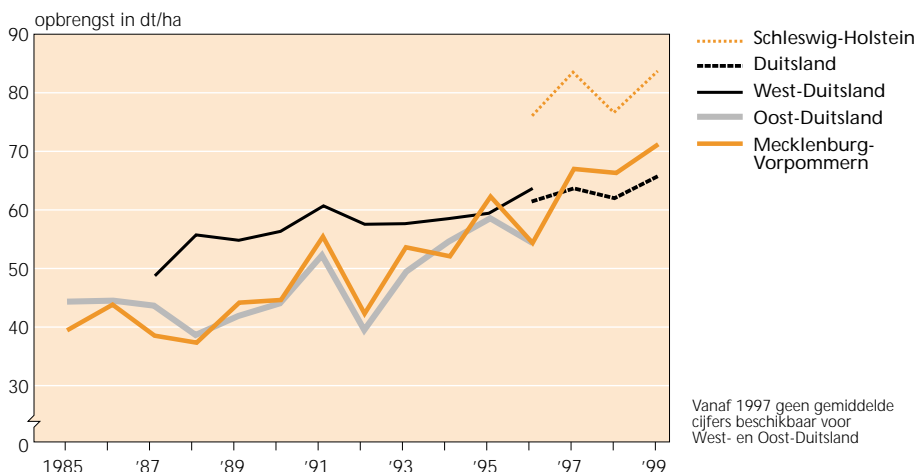
In alle opzichten is de productiviteit in de akkerbouw gestegen. Dit is bijvoorbeeld af te lezen in tabel 10.11. Omdat de opbrengst per jaar kan verschillen onder invloed van weersinvloeden, is het beter om een langjarig gemiddelde te hanteren. Bij zowel granen, suikerbieten als aardappelen is de opbrengst duidelijk gestegen. Maar voor alle drie de gewassen geldt dat de gemiddelde productie in het naburige Schleswig-Holstein nog altijd hoger ligt.

Het is interessant om de graanopbrengst nader te bekijken, en te vergelijken met andere gebieden. In figuur 10.9 zien we dat de opbrengst per hectare in Mecklenburg-Vorpommern sinds 1985 bijna is verdubbeld, zoals in heel Oost-Duitsland.

Vanaf 1997 wordt in de officiële statistieken geen onderscheid meer gemaakt tussen Oost- en West-Duitsland. In 1998 en 1999 lag de opbrengst in Mecklenburg-Vorpommern iets boven het Duitse gemiddelde, maar toch behoorlijk onder die van het vergelijkbare Schleswig-Holstein.

Meer dan helft van het graan werd in 1997 geëxporteerd naar EU-lidstaten, Japan, Zuid-Korea en Saudi-Arabië, en was daarmee goed voor één vijfde van het totale exportvolume van Mecklenburg-Vorpommern (Statistische Landesamt Mecklenburg-Vorpommern, in SVZ 12-03-1998).

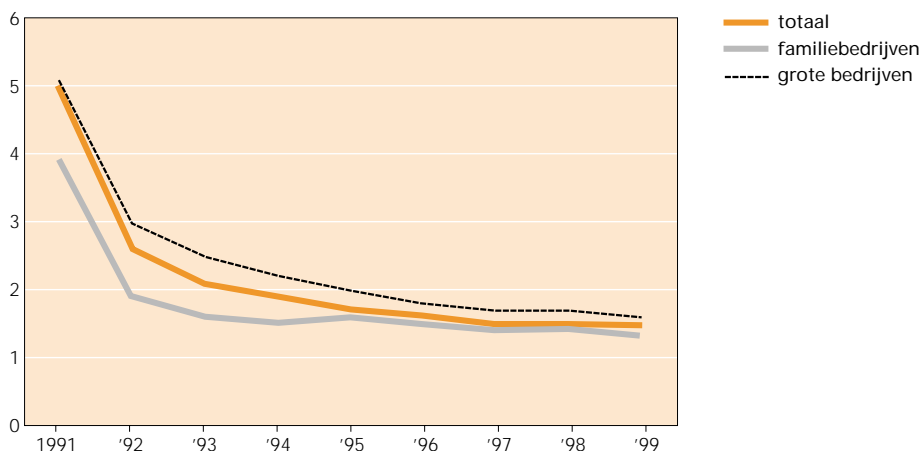
Voor vrijwel alle gewassen is de opbrengst per hectare gegroeid, met steeds minder arbeid.

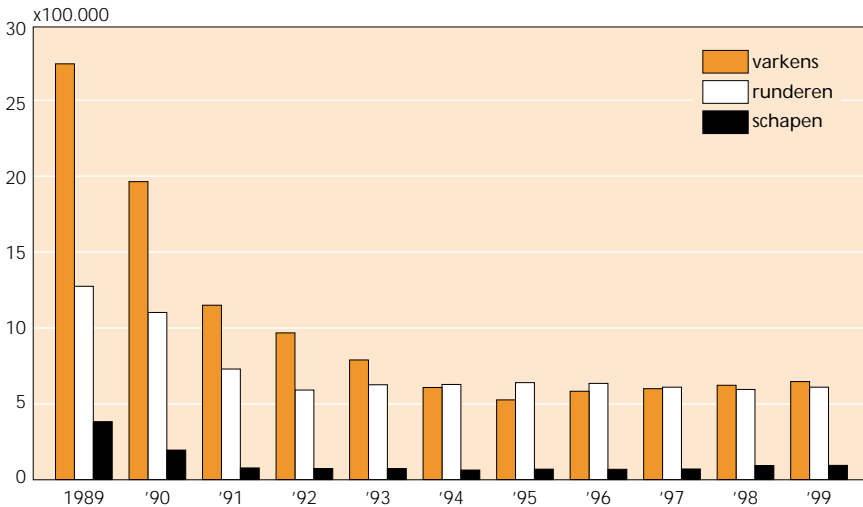
Figuur 10.9 Graanopbrengst per hectare. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1997; Statistisches Jahrbuch Bundesrepublik 1990 en 1992; Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 1998, 2000 en 2001.

Dat betekent dat de arbeidsproductiviteit sterk is verbeterd: de verborgen werkloosheid uit de DDR-tijd is vrijwel weggewerkt. Figuur 10.10 laat de ontwikkeling van het aantal arbeidskrachten per hectare zien.

In de figuur wordt een onderscheid gemaakt tussen de relatief kleinschalige familiebedrijven en de grootschalige bedrijven met een juridische rechtspersoon. In 1999 waren de verschillen niet groot, maar toch zou men verwachten dat het aantal

Figuur 10.10 Aantal arbeidskrachten per hectare werkzaam bij akkerbouwbedrijven in Mecklenburg-Vorpommern, 1991-1999. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 167; Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 1998 en 2000.

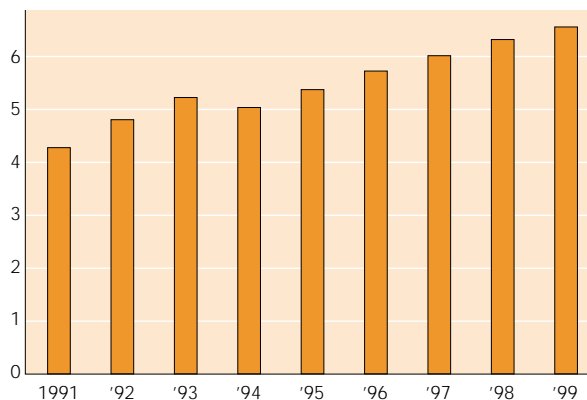
Figuur 10.11 Veebestanden 1989- 1999. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1997 en Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 1998 en 2001.

arbeidskrachten per hectare bij grote bedrijven lager zou zijn dan bij familiebedrijven, gezien de schaalvoordelen die behaald kunnen worden. De daling bij grote bedrijven is vrij traag verlopen, waarschijnlijk omdat het bij deze bedrijven, die vaak een voortzetting zijn van de oude DDR-bedrijven, moeilijker is om overtollig personeel te ontslaan dat al lange tijd op het bedrijf werkzaam is. Waarschijnlijk gaat de personeelsreductie op deze bedrijven de komende jaren door.

Veeteelt

De veedichtheid van Mecklenburg-Vorpommern was in 1989 al duidelijk lager dan in de rest van de DDR en de Bondsrepubliek (Albrecht 1996, p. 121). Sinds de omwenteling is het veebestand toch nog dramatisch gereduceerd, zoals figuur 10.11 laat zien.

De halvering van het aantal runderen komt vooral voor rekening van de reductie van het aantal melkkoeien (van 445.000 in 1989 naar 203.000 in 1999), die weer een gevolg was van de door de EU opgelegde melkquota (Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 2000, 4, p.19). Het aantal varkens is zeer sterk gedaald, maar vanaf 1996 weer licht gestegen. Volgens het ministerie van Landbouw van de deelstaatregering kan het aantal varkens binnen enkele jaren tot één miljoen groeien. Men heeft echter problemen om geschikte locaties te vinden waar grootschalige varkensstallen gebouwd kunnen worden, met mogelijkheden om de mest op een verantwoorde wijze kwijt te raken. De milieुरichtlijnen zijn veel strikter dan in de DDR-tijd, zodat de investeringen hoog zijn. Slechts weinigen in Oost-Duitsland kunnen deze investeringen opbrengen; belangstelling van kapitaalkrachtige buitenlandse boeren is er wel, zoals straks zal blijken.

Figuur 10.12 *Gemiddelde melkproductie per koe (kilogram per jaar), 1991-1999. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 189.*

Mecklenburg-Vorpommern is met 42 grootvee-eenheden per 100 hectare (1998) in Duitsland nog steeds de deelstaat met verhoudingsgewijs het minste vee (West-Duitsland 103 per 100 hectare) (Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 2000, 4, p. 17). Daar zijn diverse oorzaken voor aan te geven:

- veel stallen zijn nog steeds verouderd;
- de uitgangssituatie was slecht, met een geringe productiviteit;
- men heeft veel last gehad van diverse ziektes, zoals varkenspest;
- het verlies van de Oost-Europese afzetmarkt was aanzienlijk;
- de concurrentie op de Westerse markt was omvangrijk (Albrecht 1996, p. 128).

De productiviteit van de veeteelt is sterk verbeterd. Als voorbeeld kan de melkproductie genoemd worden. Het gemiddeld aantal liters melk per koe lag aan het eind van de DDR-tijd op een laag niveau. In hoofdstuk vijf zijn daar diverse oorzaken voor aangegeven (onvoldoende krachtvoer, weinig aandacht voor afzonderlijke prestaties van koeien, matige hygiëne in de stallen). In de statistieken zien we een gestage verbetering van de melkproductie per koe (figuur 10.12).

In vergelijking tot het Duitse gemiddelde (6.752 kg. in 1999) doet men het in Mecklenburg-Vorpommern heel goed (6.555 kg. in 1999), en de jaarlijkse groeicijfers zijn prima. Aanvankelijk konden de Oost-Duitse boeren het hun toegewezen melkquotum niet vol krijgen, dat echter maar al te graag werd opgevuld door West-Duitse boeren (*NRC-Handelsblad* 09-10-98). Inmiddels is het quotum bereikt, zodat bij gestegen productiviteit per koe het aantal melkkoeien verder moet krimpen (Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 2001).

Een Nederlandse boer in Mecklenburg-Vorpommern

Willem Lugtenberg is een Nederlandse boer, die in 1992 naar Oost-Duitsland is

gekomen. In het dorp Lutheran, tussen Parchim en Lübz bezit hij samen met een familielid een gemengd bedrijf, met eind 2000 ongeveer 550 melkkoeien en 1.600 hectare akkerland. Hij schat dat er ongeveer tweehonderd Nederlandse boeren in de deelstaat zijn (interview Lugtenberg 2000).

Het bedrijf komt voort uit een *LPG-Tierproduktion*. Toen Lugtenberg het bedrijf in 1992 overnam had het bedrijf al de nodige saneringen achter de rug: op dat moment waren er nog 36 medewerkers. Inmiddels is het personeelsbestand teruggebracht tot 15: zeven personen zijn werkzaam in de akkerbouw, acht werken bij de koeien. De personeelsreductie ging gepaard met verbetering van de efficiëntie van het bedrijf, want de productie is flink gestegen, van 1,3 miljoen liter in 1992 naar 5 miljoen liter melk in 2000 (800.000 liter boven het melkquotum, zodat een boete betaald moest worden). Het streven is om in 2002 gegroeid te zijn naar zeven miljoen liter - daarvoor zal een extra melkquotum gekocht moeten worden. De gemiddelde melkafgifte per koe bedraagt 9.200 kg. melk per jaar (het gemiddelde in Mecklenburg-Vorpommern bedroeg in 2000 ongeveer 7.000 kg).

Lugtenberg werkt in de oude gebouwen van de LPG. Nog in 1989 heeft hij een paar nieuwe stallen neergezet, die echter wel aangepast zijn. Zo zijn de buitenmuren grotendeels verwijderd, omdat het vee zich prettiger voelt bij de buitentemperatuur. Bij extreme kou wordt beschutting aangebracht. De koeien blijven het hele jaar in de stal, en beschikken over een comfortabel licht verend 'matras' waarop zij kunnen liggen. Het melken gebeurt bijna helemaal automatisch. De koeien worden langzaam door middel van bewegende hekken naar een draaiende carrousel gevoerd, waar één persoon niets anders hoeft te doen dan het aansluiten en afkoppelen van de melkinstallatie.

De koeien zijn voorzien van allerlei detectoren, zodat de prestaties van elke koe gecontroleerd kunnen worden. Aan één van de poten zit een 'stappenmeter' die de bewegingen van de koe registreert. Een afwijkend patroon kan duiden op een ziekte: na het melken wordt de betreffende koe automatisch naar een apart hok geleid zodat deze geïnspecteerd kan worden.

Door al deze maatregelen is de arbeidsproductiviteit sterk gestegen, evenals de melkproductie per koe. De koeien zijn volgens Lugtenberg gebaat bij zoveel mogelijk rust. In de DDR-tijd waren de arbeiders gewend om de koeien juist bij elkaar te drijven, wat alleen maar aanleiding gaf tot stress. De koe zoveel mogelijk zijn gang laten gaan, is het devies. Dat geldt ook voor het kalven. Koeien die op het punt van kalven staan worden apart gezet, en hebben verder weinig assistentie nodig. Slechts in zeldzame gevallen moet er een dierenarts bijgehaald worden.

De percelen akkerland van het bedrijf zijn niet aaneengesloten, maar bevinden zich overwegend wel in de buurt van Lutheran. Toch wordt ook in de buurt van Neubrandenburg nog een stuk land gepacht - een flinke afstand vanaf Lutheran.

Lugtenberg is naar Oost-Duitsland gekomen omdat het naar zijn zeggen steeds moeilijker werd om in Nederland een boerenbedrijf te runnen, bijvoorbeeld door

de strenge milieumaatregelen. Als alternatief voor het verplichte injecteren van mest in de grond maakte Lugtenberg gebruik van een afwijkend systeem, dat volgens hem betere resultaten opleverde dan het injecteren, en waar hij ook subsidie voor had ontvangen. Na vier jaar soebatten werd het systeem alsnog verboden. In Oost-Duitsland is meer ruimte, en hoeft niet geïnjecteerd te worden. In Nederland zat Lugtenberg met een melkquotum van 500.000 liter per jaar aan zijn maximum. Hier kan de boer zijn ondernemersgevoel kwijt, en bekroop hem een duidelijk pioniersgevoel: van een bestaand, verouderd bedrijf een moderne onderneming maken. Door de verkoop van zijn bedrijf in Nederland beschikte hij over het kapitaal om in Oost-Duitsland opnieuw te beginnen. Met het oog op de hervorming van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de EU, in de richting van steeds minder subsidies, verwacht Lugtenberg dat het in de toekomst in Oost-Duitsland veel beter boeren zal zijn dan in Nederland.

Het heeft de nodige tijd en moeite gekost om het bestaande personeel te laten wennen aan het nieuwe bedrijfssysteem. Om vertrouwen te winnen heeft Lugtenberg geen overhaaste stappen genomen. Hij werd bijvoorbeeld geconfronteerd met een landbouwingenieur die in de DDR-tijd weinig meer deed dan het bedienen van de knoppen van het voedersysteem, en die nauwelijks inzetbaar was voor ander werk. Het was moeilijk om het personeel duidelijk te maken dat ze meer verschillende taken op zich moesten nemen, en de nodige flexibiliteit moesten opbrengen.

Toen Lugtenberg in 1992 het bedrijf overnam waren zeven van de 36 personeelsleden werkzaam in administratie en leidinggevende functies. Er was een voorzitter, een secretaresse van de voorzitter, een econoom, een hoofdboekhouder, een boekhouder, een leider van de akkerbouw en een leider van de veeteelt. Nu verenigt Lugtenberg al die mensen in één persoon. Dat er mensen ontslagen moesten worden was onvermijdelijk. Volgens Lugtenberg kan hij niet voorbij gaan aan de economische wetten - bij het zelfde beleid als vroeger zou hij binnen de kortste keren failliet zijn.

Evaluatie van de landbouwsector

De ervaringen van boer Lugtenberg in Lutheran zijn typerend voor de landbouw in Mecklenburg-Vorpommern. Met een geheel nieuw bedrijfssysteem, met de juiste kennis, en met het nodige kapitaal kan veel bereikt worden. Tot nu toe gebeurt dat in onvoldoende mate. Veel bedrijven hebben de overgang naar de markteconomie niet kunnen overleven. Bij de resterende bedrijven is een enorme productiviteitsstijging bereikt, maar de geproduceerde waarde van de landbouw is te laag door de nadruk op de teelt van eenvoudige, door de EU-gesubsidieerde gewassen als graan en oliehoudende zaden. De productiewaarde van 2,6 miljard DM komt per hectare landbouwgrond neer op bijna tweeduizend DM, en dat is maar de helft van het Duits gemiddelde (ook het gemiddelde in Schleswig-Holstein) (Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 2000a, p. 17). Er worden te weinig produc-

ten met een hogere marktwaarde geteeld, zoals groente, fruit, bloemen, tuinplanten en bomen.

In 1998 gaf Raymond Tans, de landbou wattaché van de Nederlandse ambassade in Berlijn daarvoor een duidelijke verklaring: de Oost-Duitse akkerbouwers kunnen dankzij de EU-subsidies zonder al te grote investeringen aan een redelijk inkomen komen met de teelt van graan en oliehoudende zaden. Daarnaast heeft men weinig ervaring met het verhandelen van producten, door de onwil om met anderen samen te werken - een restant uit de DDR-tijd. Nederland heeft dankzij de traditie van samenwerking een geweldige logistieke voorsprong. Als dit in Oost-Duitsland zou verbeteren zou dit voor een aantal Nederlandse producten een bedreiging kunnen vormen, met name voor de vollegrondsgroenten. Voor kasproducten ziet Tans minder bedreigingen, vanwege de hoge bouwkosten van kassen en de forse energiekosten in koude winters. Ook een herstel van de aardappelteelt is niet te verwachten, gezien de hoge kosten in die sector. Er zal geïnvesteerd moeten worden in machines en opslagruimtes, maar dat zijn gezien de wisselende aardappelprijzen onzekere investeringen (Ministerie LNV 1998).

Uit het *Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern* 1998 blijkt dat de financiële basis van veel landbouwbedrijven niet bijzonder breed is. Belangrijk voor het overleven zijn de EU-subsidies geweest, die echter als gevolg van de veranderde landbouwpolitiek van de Europese Unie (McSharry, Agenda 2000) de komende jaren minder zullen worden.

10.6 Industrie: minder werkgelegenheid, meer productie

Het zal geen verbazing wekken dat ook in Mecklenburg-Vorpommern de werkgelegenheid in de industrie sinds de omwenteling sterk is teruggelopen. In tabel 10.12 is geprobeerd om de teruggang in werkgelegenheid in kaart te brengen; daarbij moet aangetekend worden dat de statistische indeling naar sectoren in de DDR volledig anders was dan de indeling die nu gehanteerd wordt. Het *Statistisches Landesamt* heeft wel geprobeerd om de gegevens te converteren, maar enige voorzichtigheid blijft geboden. Daarom zijn in de tabel die sectoren opgenomen waarvan een vergelijking enigszins betrouwbaar is. Met moet bedenken dat het aantal werknemers in 1989 ook allerlei dienstverlenende en ondersteunende activiteiten binnen de ondernemingen omvatte, die tegenwoordig ten dele in aparte servicebedrijven zijn ondergebracht en derhalve nu tot de dienstverlening worden gerekend. Maar zelfs indien door deze definitiekwesties de kloof tussen 1989 en 1999 kunstmatig is vergroot, dan blijft onmiskenbaar dat de werkgelegenheid in de industrie ook in Mecklenburg-Vorpommern sterk is gedaald.

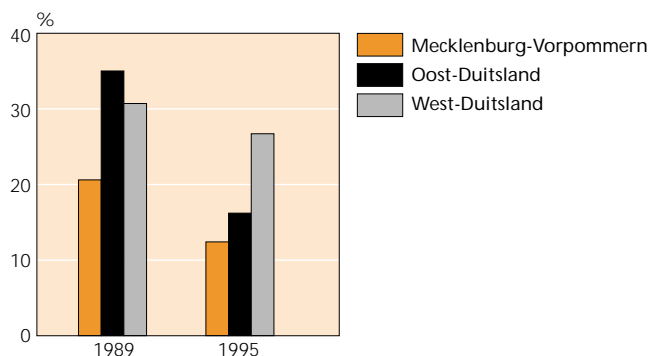
Figuur 10.13 geeft een vergelijking van het belang van de verwerkende industrie en de mijnbouw in de werkgelegenheid met de rest van Duitsland.

Uit de figuur kunnen we opmaken dat voor Oost-Duitsland als geheel de terug-

	Aantal werknemers 1989 *)	Aantal werknemers 1996	Aantal werknemers 1999	Percentage van omzet verwerkende industrie in 1999
Voedings- en genot- middelen	49.300	12.031	13.127	39
Scheepsbouw	42.600	8.242	5.396	9
Elektronica	19.500	1.356	993	3
Textiel en bekleding	11.400	482	220	0,3
Houtverwerking, zonder meubels	5.200	1.562	1.823	3
Chemie	3.300	445	526	2
Leer	3.000	***)		***)
Papier en drukwerk	1.000	2.474	2.869	5
Totaal van deze bedrijfstakken **)	145.700	28.674	24.954	61,3
Voertuigen en voer- tuigonderdelen			14.511	21
Bureaumachines e.d			3.912	10
*) afgerond **) alleen het totaal van deze bedrijfstakken; i.v.m. de moeilijke vergelijkbaarheid van de cijfers is er van afgezien om een categorie overige industrie op te nemen ***) niet bekend gemaakt i.v.m. gegevensbescherming (één bedrijf)				

Tabel 10.12 *Werkgelegenheid en omzet in de belangrijkste industriële sectoren, 1989, 1996 en 1999. Bron: Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern 1996, p. 123-125, Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 183.*

gang in de industrie dramatischer is geweest dan in Mecklenburg-Vorpommern; dit heeft natuurlijk te maken met het lagere uitgangsniveau van Mecklenburg-Vorpommern in 1989. Het gevolg is dat de verschillen in industrialisatiegraad tussen het noorden en het zuiden van Oost-Duitsland kleiner zijn geworden. Sinds 1995 zijn de percentages ongeveer gelijk gebleven.

Figuur 10.13 Aandeel van de verwerkende industrie en mijnbouw in de totale werkgelegenheid, 1989 en 1995. Bron: Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 1997a, p. 25

Mecklenburg-Vorpommern is de minst geïndustrialiseerde deelstaat van Duitsland. In 1994 werkten van de duizend inwoners er slechts 51 in de verwerkende industrie, tegen 68 in Oost-Duitsland als geheel en 118 in West-Duitsland. Zelfs in het 'agrarische' Schleswig-Holstein waren het er met 87 per duizend veel meer. Daar komt nog bij dat in Mecklenburg-Vorpommern in vergelijking tot de rest van Duitsland een veel groter percentage werkzaam is in bedrijven kleiner dan twintig werknemers (Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 1997a).

Maar indien we alleen maar kijken naar de drastische reductie van de werkgelegenheid krijgen we een te zwart beeld van de industrie in Mecklenburg-Vorpommern. In het post-fordistische landschap dat na de omwenteling is ontstaan is de (arbeids)productiviteit toegenomen.

Volgens Pfeiffer en Dübel (1994, p. 31) lag de algehele productiviteit van de industrie in Mecklenburg-Vorpommern in 1991 op 28 procent van het West-Duitse niveau maar een jaar later al op 47 procent. Maar het West-Duitse niveau bleef buiten bereik; in 1995 reikte de productiviteit in Mecklenburg-Vorpommern tot zestig procent (Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 1997a, p. 27). Ook na 1992 zette de productiestijging door, zoals blijkt uit tabel 10.13.

In de volgende drie paragrafen zullen een aantal industrieën nader worden bekeken.

10.7 Scheepsbouw

In hoofdstuk 5 is naar voren gekomen dat vóór de Tweede Wereldoorlog de scheepsbouw op het grondgebied van de latere DDR weinig voorstelde in vergelijking met de rest van Duitsland. In 1989 lag de situatie geheel anders. In dat jaar had de DDR een productiecapaciteit van 600.000 cgt (*compensated gross tons*), tegen ongeveer 700.000 cgt in de Bondsrepubliek. Daarbij moet echter vermeld worden dat de Bondsrepubliek toen al een drastische sanering van de scheepsbouw achter de rug had. Vlak voor de oliecrisis in het begin van de jaren zeventig bedroeg

Jaar	Aantal bedrijven	Werknemers	Werknemers per bedrijf	Omzet in miljoen DM *)	Omzet per werknemer in DM *)	Aandeel export in omzet, in %
1989	398	218.400	549	41.600	190.600	niet bekend
1991	472	102.406	217	6.576	64.215	18,1
1992	441	58.305	132	7.088	121.556	18,1
1993	458	50.612	110	8.333	164.634	12,9
1994	494	49.598	99	9.965	200.878	18,5
1995	509	49.769	97	10.846	217.930	13,8
1996	523	47.611	91	11.464	240.750	10,6
1997	529	45.107	85	12.117	268.628	12,9
1998	556	44.498	79	12.168	273.417	14,9
1999	608	45.808	75	12.559	274.989	13,0
Ter vergelijking in 1995						
Oost-Duitsland	6.632	618.000	93	128.300	207.600	11,8
Schleswig-Holstein	1.463	153.400	105	49.000	319.300	26,1
West-Duitsland	41.286	6.161.000	149	1.945.400	315.800	29,5
*) 1989: DDR-Mark						

Tabel 10.13 Verbeterde productiviteit in de verwerkende industrie in Mecklenburg-Vorpommern (incl. grondstofwinning), 1991-1999. Alleen bedrijven met 20 of meer werknemers. Bron: Statistisches Sonderheft Mecklenburg-Vorpommern 1997a, p. 41; Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000.

de productiecapaciteit in West-Duitsland nog meer dan het dubbele (1,5 miljoen cgt). De economische crisis en de toenemende concurrentie van lage-lonen-landen hadden deze sanering noodzakelijk gemaakt, waarbij het aantal arbeidsplaatsen werd teruggebracht van 78.000 naar ca. 30.000. Door verhoging van de efficiency was de tijd die nodig was om een schip te bouwen flink verminderd (Eich-Born 1996, p. 518).

Hoe anders was de situatie in de DDR, waar de scheepsbouw krachtig ondersteund werd door de overheid en waar de 'afzet' op de Comeconmarkt gegarandeerd was. Tussen 1984 en 1989 ging 60 procent van de geproduceerde schepen naar de Sovjet-Unie, 13 procent werd voor de eigen DDR-vloot geproduceerd, en de rest werd met verlies aan Westerse reders verkocht (omdat tegenover dit verlies inkomsten aan

harde valuta stonden). De 'handel' met de Comecon was zoals gebruikelijk gebaseerd op ruilhandel. De vissersschepen die in Stralsund voor de Sovjet-Unie werden geproduceerd werden geruild voor ijzererts en staal, in hoeveelheden die toereikend waren voor de DDR (Weiß 1996, p. 143).

Na de *Wende*, en vooral na de invoering van de *Währungsunion* op 1 juli 1990 kwam de scheepsbouw in grote problemen:

- de papieren schulden van de werven werden plotseling echte schulden; in totaal 1,7 miljard DM;
- de Sovjet-Unie was niet in staat om in harde valuta te betalen, waardoor tien door de Sovjet-Unie bestelde schepen niet betaald konden worden. Voor deze reeds geproduceerde schepen moesten nieuwe klanten gezocht worden; zolang deze niet gevonden waren moesten havenkosten van 300.000 DM per dag betaald worden;
- omdat aan de ruilhandel een einde was gekomen, moesten werven plotseling op de vrije markt staal kopen;
- vóór de *Währungsunion* hadden de werven nog contracten afgesloten met West-Europese reders: na de geldhervorming bleken deze contracten een verlies van 4,3 miljard DM op te leveren (Eich-Born 1996 en Gerloff 1992).

Nu de werven onder marktcondities moesten produceren bleek hoezeer de werven achterliepen op het Westen: de productiviteit lag bij de Oost-Duitse werven 40 procent lager dan bij werven in West-Duitsland, en het was duidelijk dat de werven een flink deel van hun in totaal 34.000 arbeidsplaatsen moesten opheffen (stand 1 juli 1990) (Eich-Born 1996, p. 521). De meeste bedrijven waren toen nog steeds in handen van de *Treuhandanstalt*. In 1992 volgden cruciale beslissingen omtrent de toekomst, waarbij niet alleen de deelstaatregering, maar ook de federale regering en de Europese Unie waren betrokken. Het was duidelijk dat zonder omvangrijke overheidssteun de scheepsbouw in Mecklenburg-Vorpommern nauwelijks toekomst had. Uiteindelijk verleende de EU toestemming aan de Duitse overheid om deze steun te verlenen: deels voor het sluiten van bedrijven, deels als ondersteuning van nieuwe investeringen en modernisering. De steun zou echter alleen verleend worden als de productiecapaciteit drastisch zou worden teruggebracht: 40 procent reductie in 1996, zodat men zou uitkomen op 327.000 cgt. Deze totale productiecapaciteit moest verdeeld worden over alle werven. Bij deze moeilijke verdeling kwamen de potentiële kopers van de werven om de hoek kijken. Deze mogelijke kopers moesten aangeven hoeveel zij bereid waren te investeren, en hoeveel arbeidsplaatsen eind 1995 gegarandeerd konden worden. Kopers konden rekenen op een forse mede-investering van deelstaat en federale overheid. Het was een beslissing van de *Treuhandanstalt* om de werven afzonderlijk te privatiseren, in plaats van te pogen om de werfindustrie als één conglomeraat te verkopen.

Uiteindelijk zijn de werven verkocht aan één buitenlandse ondernemer (uit Noorwegen) en drie Duitse ondernemingen (zie tabel 10.14). Het Noorse concern Kvaerner werd eigenaar van de Warnowwerf in Warnemünde (nieuwe naam:

Werk (oude benaming)	Nieuwe eigenaar na eerste privatisering	Bereikte capaciteit in 1990 in cgt	Afspraak max. capaciteit in 1996 in cgt
Neptunwerft Rostock	Bremer Vulkan	97.042	0
Warnowwerft Warnemünde	Kvaerner	133.804	85.000
Volkswerft Stralsund	Bremer Vulkan (89%) en stad Stralsund (11%)	183.030	85.000
Mathias-Thesen-Werft Wismar	Bremer Vulkan	87.275	100.000
Peene-Werft Wolgast	Hegemann	0	35.000
Elbe-werft Boizenburg	Petram	38.228	22.000
Totaal		539.379	327.000

Tabel 10.14 *Werven, nieuwe eigenaren en productiecapaciteit, situatie in 1995. Bron: Eich-Born 1996, p. 518.*

Kvaerner Warnowwerft). Het Duitse bedrijf Petram nam de Elbewerf bij Boizenburg over, terwijl Hegemann, ook uit Duitsland, de Peene-werf in Wolgast overnam. De grootste slag werd echter geslagen door Bremer Vulkan, dat volledige eigenaar werd van de Mathias-Thesen-Werft in Wismar en grootste aandeelhouder van de Volkswerft in Stralsund en de Neptunwerft in Rostock. De verdeling van de productiecapaciteit ging vooral ten koste van Rostock, waar geen schepen meer geproduceerd zouden worden, maar waar men zich zou toeleggen op scheepsreparatie en toelevering van materialen. Om die reden werd de naam veranderd in Neptun-Industrie.

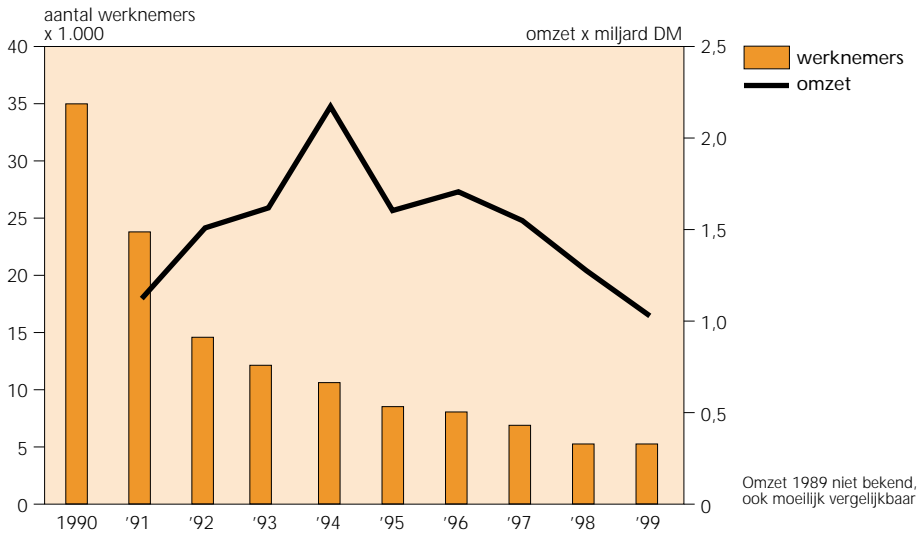
De productie van dieselmotoren in Rostock kwam in handen van Bremer Vulkan. Alle Oost-Duitse bedrijfsvestigingen van Bremer Vulkan zouden onderling samenwerken in een *Verbund*, waarbij het aantal arbeidsplaatsen zou worden teruggebracht van 10.400 naar 7.500.

Alle werven zouden grondig worden gesaneerd, gemoderniseerd en geautomatiseerd. Men handelde volgens het concept van de *Kompaktwerft*: een werf die weinig plaats inneemt, waar een schip snel gebouwd kan worden, met een hoge productiviteit. Dit betekent dat men de scheepsbouw in de open lucht vrijwel geheel heeft verlaten; op de werfterreinen zijn grote hallen gebouwd, zodat men onder alle weersomstandigheden kan bouwen.

De omvangrijke subsidiesommen die ter beschikking stonden voor de sanering van de scheepsbouw waren voor de nieuwe eigenaren een belangrijk motief om te investeren in Mecklenburg-Vorpommern. Als voorbeeld kan dienen het Noorse bedrijf Kvaerner, één van de grootste scheepsbouwers in Europa, met 23.000 werknemers. Het bedrijf heeft een afweging gemaakt tussen investeren in Mecklenburg-Vorpommern, of in Polen. De lonen waren in Polen aanmerkelijk lager, maar daar stond de betere opleiding van de Oost-Duitse werknemers tegenover. Bovendien schatte Kvaerner in dat de Oost-Duitse arbeidskrachten veel beter gemotiveerd zouden zijn dan de Poolse collega's om het herstructureringsproces te doorstaan. Door-slaggevend was echter, naar eigen zeggen, de subsidie ter waarde van 850.000 DM per arbeidsplaats. Het streven van Kvaerner was om een arbeidsproductiviteit te bereiken die drie tot vijf procent hoger zou zijn dan die in Turku in Finland, één van de meest moderne scheepswerven ter wereld (Pfeiffer en Dübel 1994, p. 39). In totaal is door de Duitse overheid 1,25 miljard DM in deze werf geïnvesteerd - daarmee vergeleken waren de investeringen van Kvaerner zelf (60 miljoen DM) zeer gering (OSZ, 14-04-1999).

Figuur 10.14 geeft een overzicht van de ontwikkelingen sinds 1989. Het aantal werknemers in 1999 bedroeg rond de 5.000, en was daarmee slechts één zevende van de situatie voor de omwenteling. In 1994 werden 40 nieuwe schepen gebouwd, en bereikte de omzet een recordhoogte van iets meer dan 2 miljard DM. Daarna zette een dalende lijn in, zowel wat betreft de omzet, als het aantal gebouwde schepen, dat vanaf 1996 ongeveer 25 per jaar bedroeg. Gemeten naar de cgt-waarde was echter sprake van een geleidelijke stijging, en het maximum van 327.000 cgt werd bereikt en zelfs overschreden. Deze ogenschijnlijk tegenstrijdige trend is eenvoudig te verklaren: er werden steeds grotere, maar eenvoudige schepen gebouwd - voornamelijk containerschepen. De arbeidsproductiviteit is enorm verbeterd. In Mecklenburg-Vorpommern werden per cgt 0,025 werknemers ingezet, waarmee het Europees gemiddelde was bereikt (de wereldtop was 0,013). Het aantal arbeidsuren per cgt bedroeg 26,7 uur (Europa gemiddeld 30, wereldtop 20) (Eich-Born 1996). Het probleem van de scheepsbouw is vrij simpel: de sterk gegroeide productiviteit kan niet worden omgezet in een hoger productievolume, door de opgelegde productiebegrenzing. Vanuit economisch opzicht zou het aantrekkelijk zijn om vooral luxe schepen te bouwen (zoals veerboten en cruiseschepen), maar gezien de grootte van de schepen in dit segment is dat niet te realiseren binnen de productiebeperking. De werf van Kvaerner in Warnemünde mag niet meer dan 85.000 cgt per jaar produceren, maar in 1998 en 1999 werd dit gewicht overschreden. Het gevaar dreigt dat een deel van de ontvangen subsidies door de EU zal worden teruggevorderd.

De werf in Warnemünde geldt als één van de meest productieve van het omvangrijke Kvaernerconcern. In 1999 bleek dat dit concern in grote financiële moeilijkheden was gekomen. Aangekondigd werd dat de scheepsbouw zou worden afgestoten. Hoewel deze plannen nog niet ten uitvoer zijn gekomen, geeft dit wel aan hoe

Figuur 10.14 *Ontwikkeling van de scheepsbouw in Mecklenburg-Vorpommern, 1990-1999. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 207; idem 1993 p. 150 en 155.*

moeilijk de situatie van de scheepsbouw in West-Europa is. De concurrentie van de scheepsbouw in Zuidoost-Azië (zoals in Zuid-Korea) is enorm: het prijsniveau ligt daar twintig tot dertig procent lager (OSZ, 14 en 15-04-1999). Slechts door enorme subsidiestromen kan de scheepsbouw in de EU, en dus ook in Mecklenburg-Vorpommern overeind blijven. De productiebegrenzing die daarmee gepaard gaat is bedoeld om kleinere werven te beschermen, wat een goede zaak is, maar het betekent voor Mecklenburg-Vorpommern dat de scheepsbouw weinig kans krijgt om zich werkelijk te ontplooiën. Het wekt dan ook geen verbazing dat in de zomer van 2001 zware druk werd uitgeoefend op de Duitse Bondsregering en de EU om een hoger productieplafond vast te stellen, zonder veel resultaat overigens. De MTW-werf in Wismar kondigde deeltijdontslag voor 600 van de 1.500 werknemers aan, omdat de maximale capaciteit dreigde te worden overschreden. Tot dan toe had men een deel van de werknemers kunnen inzetten in staalbouw, die buiten het cgt-quotum viel (OSZ, 14-06-2001).

Sluiting van werven zou vanwege de indirecte werkgelegenheid grote sociaal-economische gevolgen hebben. Volgens het Ministerie van Economische Zaken van Mecklenburg-Vorpommern is de toeleverende industrie goed voor een omzet van twee miljard gulden en zeventuizend arbeidsplaatsen (Jahreswirtschaftsreport Mecklenburg-Vorpommern 1999/2000, p. 19). Dit zou betekenen dat elke directe arbeidsplaats in de scheepsbouw ongeveer anderhalve arbeidsplaats elders oplevert: dat is iets minder dan gebruikelijk is in de rest van West-Europa (1 op 2) (Eich-Born 1996).

Het verhaal van de scheepsbouw na de *Wende* is echter niet alleen het verhaal van sanering en modernisering, maar vooral ook een geschiedenis van financiële schandalen en politieke crises.

Het concern Bremer Vulkan was in de jaren negentig in grote financiële problemen gekomen, en had 850 miljoen DM investeringssteun voor de werven in Oost-Duitsland benut om de problemen van het bedrijf als geheel te verlichten. Deze affaire leidde tot een omvangrijke politieke crisis in Mecklenburg-Vorpommern. Omdat gevreesd werd dat het concern failliet zou gaan werden in april 1996 de Oost-Duitse delen uit het concern getild. Het eigendom ging over in de *Ostsee-beteiligungsgesellschaft*, waarin zowel de federale overheid als de deelstaat participeerden. De federale overheid was via de BvS, de opvolger van de *Treuhandanstalt*, vertegenwoordigd met 51 procent van de aandelen. Op 1 mei 1996 ging Bremer Vulkan failliet. De deelstaatregering en de BvS zullen de 850 miljoen DM ter beschikking stellen die door Bremer Vulkan was verduisterd, plus een extra bedrag omdat de herstructurering vertraging had opgelopen. In totaal zou ongeveer 1 miljard DM beschikbaar komen, zodat de sanering van de werven in 1998 zou kunnen worden afgesloten (SVZ, 31-07-1997 en 19-08-1997).

Ook de Elbwerf in Boizenburg bleek gekocht te zijn door een West-Duitse investeerder met een zwakke financiële basis. Sterker nog, eigenaar Dieter Pertram uit Bremen bleek nog nooit een schip gebouwd te hebben, en had al een reputatie als *Plattmacher*, waarvoor de *Treuhandanstalt* al bij de privatisering was gewaarschuwd. In mei 1997 ging de werf in Boizenburg failliet, en bleek 200 miljoen DM investeringssteun in de zakken van Pertram verdwenen te zijn (SVZ 29-05-1997).

Concluderend kan gesteld worden dat de manier waarop de scheepsbouw zich sinds de *Wende* ontwikkeld heeft symbolisch is voor de algehele economische transitie van Oost-Duitsland. Er zijn kansen ontstaan voor een rendabele scheepsbouw, maar met veel minder arbeidsplaatsen dan in het verleden, en tegen zeer hoge kosten. Het uitstralingseffect (toeleveranciers) is nog teleurstellend. De kansen voor de scheepsbouw in Mecklenburg-Vorpommern zijn in grote mate afhankelijk van de ontwikkelingen op de wereldmarkt, en de bereidheid van de Europese Unie om de scheepsbouw ook de komende jaren te ondersteunen, c.q. toestemming te blijven verlenen aan de Duitse overheid om de scheepsbouw blijvend te ondersteunen. De scheepsbouw in West-Duitsland wordt al sinds 1961 in leven gehouden door 'tijdelijke subsidies' (Pfeiffer en Dübel 1994, p. 40).

De zeer dubieuze rol van enkele West-Duitse investeerders heeft velen in Mecklenburg-Vorpommern doen concluderen dat de komst van het kapitalisme gepaard ging met de kwalijke verschijnselen, die de DDR-propaganda altijd al aan het grootkapitaal had toegedicht.

Firma, product	Herkomst	Standplaats	Arbeidsplaatsen	Volgens investeerder geïnvesteerd in mil- joen DM
Becks, brouwerij	Duitsland	Rostock	210	17
Dr. Oetker, pizza's	Duitsland	Wittenberg	120	68
Gerolsteiner, limo- nade	Duitsland	Bad Doberan	90	60
Hansano, zuivel	Duitsland	Grevesmühlen-Upahl	420	206
Holsten, brouwerij	Duitsland	Lübz	260	100
Pfanni, aardappel- verwerking	Duitsland	Stavenhagen	110	80
Danisco, suikerfa- briek	Denemarken	Anklam	200	300
Harboe Bryggeri, brouwerij	Denemarken	Dargun	70	40
BSN/Gervais-Danone, zuivel	Frankrijk	Hagenow	60	20
Nestlé, babyvoedsel	Zwitserland	Malliß	90	7
Coca Cola, limonade	VS	Stralsund	300	105
Totaal			1.930	1.003

Tabel 10.15 *De grootste investeerders in de voedings- en genotmiddelenindustrie in Mecklenburg-Vorpommern, stand: 1997. Bron: Economic Development Corporation Mecklenburg-Vorpommern, 1997.*

10.8 Voedings- en genotmiddelenindustrie

De voedings- en genotmiddelenindustrie in Mecklenburg-Vorpommern was in de DDR-tijd een belangrijke economische sector. In 1989 was ze goed voor 42 procent van de industriële productie en ongeveer een kwart van alle werkenden in de industrie. Uit een eerste analyse na de omwenteling kwam echter naar voren dat er

	1989	1991	1995	1997	1999
Aantal arbeids- plaatsen (afge- rond)	50.000 *)	23.000	12.000	12.500	13.100
Omzet per arbeidsplaats in DM	nb	124.000	362.000	366.000 **)	395.700
*) inclusief eigen personeel eigen bouwafdeling. **) 1996					

Tabel 10.16 *Werkgelegenheid in de voedings- en genotmiddelenindustrie in Mecklenburg-Vorpommern. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 183. Bron: Eich-Born 1996, Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1992 en 2000, Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 1998.*

maar weinig winst werd gemaakt, en dat 28 procent van de machines afgeschreven moest worden (Statistisches Bezirksamt Rostock 1990, p. 14).

Sinds de omwenteling is de sector ingrijpend gesaneerd; daarvoor is tussen 1991 en 1999 een half miljard DM aan subsidies ter beschikking gesteld, waarvan tweederde afkomstig is van de Europese Unie. Door de bedrijven zelf is nog eens 700 miljoen DM geïnvesteerd. Bestaande bedrijven zijn gemoderniseerd, en er zijn de nodige nieuwe slachterijen, melkfabrieken, brouwerijen en aardappelverwerkende bedrijven ontstaan. Ongeveer de helft van de subsidies is gevloeid naar melkerijen (Agrarbericht Mecklenburg-Vorpommern 2001, hfst. 4). Tabel 10.15 geeft een overzicht van belangrijkste investeerders.

De sector heeft in vergelijking tot andere delen van de economie betrekkelijk weinig klappen opgelopen door de omwenteling, al is het aantal arbeidsplaatsen de eerste jaren na de *Wende* sterk teruggelopen. Grote klappen zijn gevallen in de visverwerking, diverse maalderijen en de mengvoederindustrie. Hiervan bestaat nog slechts één van de oorspronkelijke bedrijven.

In totaal stijgt sinds 1994 de werkgelegenheid weer licht, en daarmee is deze sector een uitzondering in de industriële sector (tabel 10.16) (Eich-Born 1996, p. 520).

De omzet is tussen 1992 en 1999 gestegen van 3 miljard naar 4,9 miljard DM. De sector is daarmee één van de belangrijkste van de economie van Mecklenburg-Vorpommern gebleven, met een aandeel in het BBP dat vier maal hoger is dan dat van de scheepsbouw. Evenals in 1989 bedraagt het aandeel in de totale industriële productie ongeveer veertig procent. Dat is ongeveer twee maal meer dan in de rest van Oost-Duitsland, en vier maal meer in vergelijking tot West-Duitsland (Jahreswirtschaftsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1999/2000, p. 16).

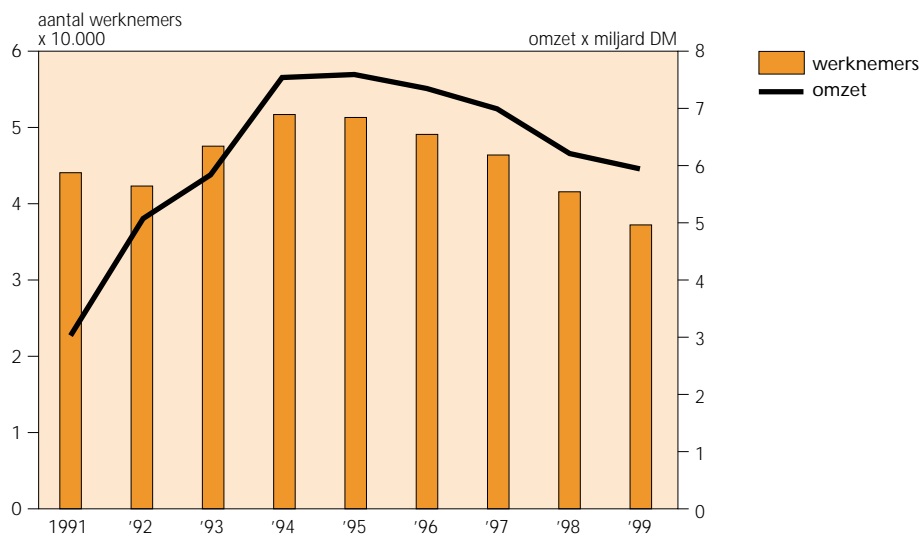
Qua omzet en arbeidsplaatsen zijn de ontwikkelingen in de voedingsmiddelenindustrie dus positief, maar er zijn toch enkele serieuze problemen. Volgens het *Jahreswirtschaftsbericht* van het Ministerie van Economische Zaken van de deelstaat (2001, p. 16) wordt slechts acht procent van de producten geëxporteerd. De afzet leunt dus zeer sterk op de binnenlandse markt, waarop weinig groei te verwachten is. Slechts door toenemende veredeling kan de concurrentiepositie verbeterd worden, waarvoor verdere investeringen noodzakelijk zijn. De sector is nog teveel georiënteerd op eenvoudige, primaire verwerking van landbouwproducten. Ondanks de geringe exportquote is de voedingsmiddelenindustrie wel de grootste exporteur (in waarde uitgedrukt) van Mecklenburg-Vorpommern.

10.9 De bouwsector

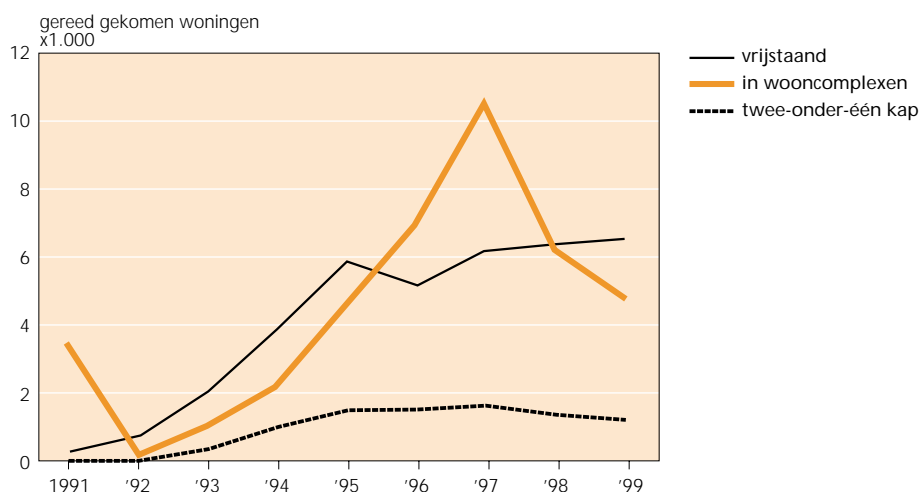
Evenals in de rest van Oost-Duitsland heeft de bouwsector een sterke impuls gekend na de omwenteling, met een groei van werkgelegenheid en omzet. Het is moeilijk om de werkgelegenheid goed in kaart te brengen, omdat verschillende statistische indelingen worden gebruikt. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen *Bauhauptgewerbe* (de echte nieuwbouw en grote projecten) en het *Ausbaugewerbe* (de afwerkingsfase, zoals elektriciens en stukadoors). Dit onderscheid is enigszins arbitrair, maar eerstgenoemde cijfers geven het beste beeld van de bouwconjunctuur. Daarom zullen deze cijfers gehanteerd worden.

Ruwweg boden de bouwbedrijven in Mecklenburg-Vorpommern in 1991 werk aan ongeveer 44.000 personen; een getal dat halverwege de jaren negentig groeide naar ongeveer 52.000 personen (figuur 10.15). Sinds ongeveer 1995 is het bouwvolume, net als in de rest van Oost-Duitsland ingezakt, en heeft de bouw de functie als aanjager van de economische groei verloren. Het aantal werkzame personen daalde naar ongeveer 37.000 in 1999, en de omzet liep met bijna een kwart terug. De terugloop is te zien bij alle sectoren: woningbouw, openbare gebouwen, wegen, en industriële bouw (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 216).

Vergeleken met West-Duitsland werken in Mecklenburg-Vorpommern (net als in de rest van Oost-Duitsland) per duizend inwoners ongeveer twee keer zoveel mensen in de bouw (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 221). Ook het aandeel in het regionaal inkomen is hoog, ondanks de terugval: rond de twaalf procent in 1999, tegen gemiddeld zes procent in West-Duitsland in datzelfde jaar (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 343). Dit aandeel is echter aan fluctuaties onderhevig, als gevolg van de bouwconjunctuur. Figuur 10.16 toont dit aan. Duidelijk is te zien hoe de bouw vanaf 1992 explosief steeg, en na 1997 weer inzakte (vooral door terugval van het aantal woningen in wooncomplexen).

Figuur 10.15 Ontwikkeling van de bouw (Bauhauptgewerbe) Mecklenburg-Vorpommern, 1991-1999. Bron: Statistische Jahrbücher Mecklenburg-Vorpommern 1993, 1997 en 2000.

Figuur 10.16 Woningbouw in Mecklenburg-Vorpommern, 1991-1999, naar type woning. Bron: Statistische Jahrbücher Mecklenburg-Vorpommern 1997 en 2000.

10.10 Verkeer en vervoer

In 1989 waren er in de drie noordelijke Bezirke 468.000 personenauto's geregistreerd; in 1999 telde Mecklenburg-Vorpommern al 857.000 geregistreerde personenauto's (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1999, p. 268). Het is dan ook een stuk drukker geworden op de wegen in Mecklenburg-Vorpommern.

Omdat men zich na de *Wende* niet meer zo strikt aan verkeersregels hield, en de nieuwe *Westwagen* goed getest moest worden, is het aantal ongevallen sterk gestegen. In de jaren tachtig schommelde het aantal verkeersdoden per jaar rond de 250; in 1990 waren het er al 518, in 1991 werd een piek bereikt met 624 doden. Het aantal ongelukken is blijven stijgen, maar het aantal dodelijke slachtoffers is geleidelijk gedaald, naar 373 in 1999 (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 271).

Ostseeautobahn A 20

Een omstreden project is de aanleg van de *Bundesautobahn* A20, die Lübeck met Szczecin moet verbinden. De discussie spitst zich toe op de vraag welke belangen worden gediend met de aanleg van de weg. De volgende argumenten pro en contra de aanleg van deze autosnelweg worden gebruikt (gebaseerd op Raumordnungsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1995, p. 86-92, en Täupert 1996):

Argumenten vóór de aanleg:

- Mecklenburg-Vorpommern kent de laagste dichtheid aan autosnelwegen (0,01 km snelweg per km², tegen de dubbele afstand als Duits gemiddelde). Door het zuidwesten loopt de snelweg van Hamburg naar Berlijn; daarnaast is er een snelweg tussen Rostock en Berlijn. Wat ontbreekt is een west-oost verbinding, en in Vorpommern een noord-zuid verbinding. Van alle steden in Duitsland met een bovenregionale functie zijn Stralsund en Greifswald het verst van een autosnelweg gelegen;
- de aanleg van een autosnelweg zal het verkeer op vele *Bundesstraßen* ontlasten;
- met de aanleg zijn de belangrijkste steden in Mecklenburg-Vorpommern beter met elkaar verbonden, en met name de verbinding tussen de hoofdstad Schwerin en het oostelijk deel van de deelstaat wordt verbeterd;
- de snelweg zal een belangrijke economische impuls voor de regio betekenen. De deelstaatregering spreekt over een 'hoofdslagader door het land'. Bedrijfsterreinen zullen beter ontsloten worden, de havens krijgen een betere verbinding met het binnenland, langs de snelweg zal zich nieuwe bedrijvigheid vestigen en de toeristische centra aan de kust zijn sneller te bereiken. Bij dit laatste punt wordt expliciet gedacht aan recreatie en toerisme in het weekend: nu bedraagt de reistijd van Berlijn naar Stralsund nog zes uur (te ver voor dag- of weekendtoerisme); met de komst van de snelweg zal dit tot de helft gereduceerd worden.

Argumenten tegen de aanleg:

- de snelweg zal weinig voordelen aan Mecklenburg-Vorpommern brengen, maar is wel gunstig voor de regio's aan het begin en het einde van de snelweg: Hamburg, Lübeck en Szczecin. De West-Duitse havensteden hebben al geprofiteerd van de staatkundige eenwording, en dit effect zal alleen maar versterkt worden als de verbindingen beter worden. De snelweg zal verder veel transitieverkeer tot gevolg hebben (vrachtverkeer naar Polen, toeristen vanuit Scandinavië naar Berlijn en zuid-

lijker), waar Mecklenburg-Vorpommern weinig aan heeft. De snelweg zal weinig nieuwe economische activiteiten naar de regio brengen, maar zal wel de pendelstroom naar de regio's Hamburg en Lübeck versterken;

- welk tracé ook gevolgd zal worden, er zal aanzienlijke schade worden toegebracht aan kwetsbare natuurgebieden en aan het landschapsbeeld.

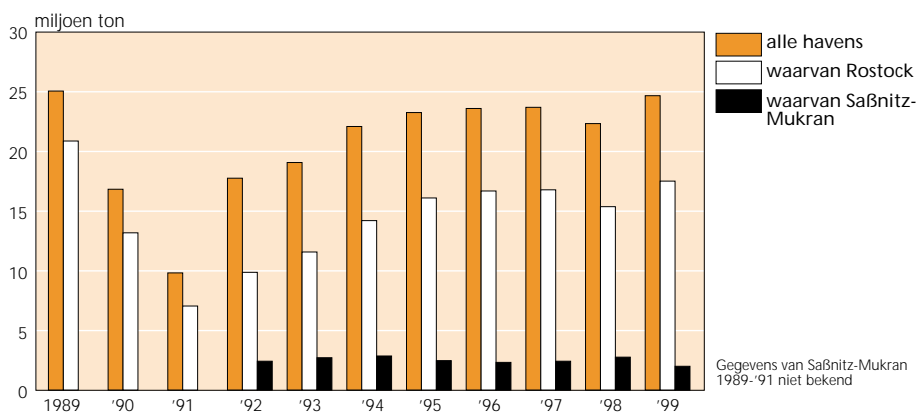
Al kort na de *Wende* startte een felle discussie tussen vóór- en tegenstanders. De milieubeweging was een krachtige tegenstander; de deelstaatregering een krachtige voorstander, die vooral wees op het economisch profijt. Bij de *Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumordnung* in Bonn waren de nodige twijfels over het nut van de aanleg, vanuit de gedachte dat de dure aanleg wel eens meer nadelen dan voordelen kon brengen voor Mecklenburg-Vorpommern.

Eigenlijk was het al snel duidelijk dat de snelweg er zou komen: de deelstaatregering was een sterke voorstander, en in het kader van het *Verkehrsprojekt Deutsche Einheit* kon men op nationaal niveau nauwelijks om de A20 heen. De discussie ging zich al snel richten op de vastlegging van het tracé. Ruwweg ging het om een keuze tussen drie varianten: 1) een noordelijke route langs de kust, die Rostock, Stralsund en Greifswald met elkaar zou verbinden 2) een zuidelijke route, even ten noorden van Güstrow en Teterow en 3) een middeltracé. Een noordelijke route zou leiden tot het hoogste gebruik (gemeten in kilometers per dag), maar zou het minste effect hebben op de ontlasting van de overige wegen. Voor het zuidelijk tracé waren de effecten precies omgekeerd; het was dan ook niet verbazingwekkend dat het middentracé een mooi compromis bood (zie figuur 1.1).

Er zullen twee nieuwe toevoerwegen worden gebouwd: één naar Rostock en één naar Stralsund; de laatste is vooral bedoeld om de verbinding met Rügen te verbeteren. Dit is in het belang van het toeristenverkeer naar en van Rügen, maar ook in het belang van de haven van Saßnitz/Mukran.

Er is een milieueffectrapportage uitgevoerd, die veertig miljoen DM heeft gekost. Ze had tot doel de schade aan het milieu zoveel mogelijk te beperken. Op sommige punten is een ernstige aantasting echter nauwelijks te vermijden, bijvoorbeeld op de plaats waar de rivier de Peene moet worden gepasseerd. Bij het gekozen middentracé zal deze passage bij Jarmen plaatsvinden, op de plaats van een belangrijk vogelgebied, waar tal van zeldzame planten en dieren te vinden zijn (Täubert 1996, p. 59).

Volgens Pfeiffer en Dübel (1994, p. 149-151) wordt bij de tracékeuze te weinig rekening gehouden met behoeften in Mecklenburg-Vorpommern, omdat het bovenregionale belang van een snelle verbinding tussen Hamburg en Polen overheerst. Men gaat uit van West-Duitse modellen uit de jaren vijftig en zeventig, die er vanuit gaan dat structuurzwakke regio's door middel van een 'big-push' benadering kunnen worden ontwikkeld, in dit geval door de aanleg van een autosnelweg. Zij wijzen op het feit dat de gebieden in de buurt van de snelweg Hamburg-Berlijn de minste werkloosheid laten zien, maar dat daarentegen langs de snelweg Rostock-Berlijn juist hoge werkloosheidspercentages domineren.

Figuur 10.17 Goederenoverslag in de zeehavens van Mecklenburg-Vorpommern, 1989-1999. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 1992, p. 161; idem 2000, p. 265.

De totale kosten van de A20 werden begin 1997 becijferd op 3,8 miljard DM. Er ontbrak toen nog 1,6 miljard voor de nieuw te bouwen aanvoerroutes (SVZ 27-06-1997). De weg moet in 2005 klaar zijn.

Havens

Het wekt geen verbazing dat de economische omschakeling na de *Wende* ook consequenties heeft gehad voor de goederenomslag in de Oost-Duitse havens. De omslag was in 1991 beduidend lager dan in 1989, maar sindsdien is een gestage groei is te constateren, zoals te zien is in figuur 10.17 (hoewel de groei vanaf 1995 maar gering is). Toch is de terugval na de *Wende* niet alleen toe te schrijven aan de economische problemen: ook het wegvallen van de grenzen, waardoor (weer) West-Duitse havens gebruikt kunnen worden speelt een rol. De goederenomslag in Hamburg is sinds 1989 sterk gestegen: van 53,8 miljoen ton in 1989 naar 61,4 miljoen ton in het jaar daarop, naar 66,1 miljoen ton in 1999 (Statistisches Jahrbuch Bundesrepublik 1992; Port of Hamburg 2002). Naast Hamburg zijn ook de havens van Wilhelmshafen, Bremen en Lübeck concurrenten. Kijkend naar goederenoverslag komt de haven van Rostock pas op de vijfde plaats in Duitsland (Ryborz 1994, p. 49).

De goederenomslag van Rostock - nog steeds de grootste haven van Mecklenburg-Vorpommern is gestaag gegroeid, maar heeft het niveau van 1989 nog niet bereikt. Volgens het Statistisches Landesamt van Mecklenburg-Vorpommern bedroeg de omslag in 1999 14,4 miljoen ton; volgens de eigen opgave van de haven (Hafen Rostock 2001) was dit 20,8 miljoen ton. Gepland is een verbetering van de havenentree, zodat schepen tot 14,5 meter diep de haven kunnen bereiken (nu nog 13 meter). Daarnaast is van belang de aanleg van een oliepijpleiding naar Sachsen. De concurrentiepositie van Rostock zal waarschijnlijk wel verbeteren als gevolg van de aanleg van de snelweg A20.

		1994			Totaal*)	
	Rostock-Warnemünde	Rostock	Saßnitz	Mukran	1994	1999
passagiers	937.000	1.008.000	882.000	82.000	2,9 miljoen	3 miljoen
aantal auto's	95.000	222.000	156.000	22.000	495.000	531.000
aantal vracht-auto's en trailers	19.000	84.000	26.000	30.000	159.000	233.000
*) Voor 1999 geen cijfers per haven beschikbaar						

Tabel 10.17 *Vervoer in veerhavens, 1994 en 1999 (afgeronde cijfers). Bron: Raumordnungsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1995, p. 250, SVZ 16-11-2000.*

Een verhaal apart is de haven van Mukran. Deze haven was begin jaren tachtig om politieke redenen ontwikkeld, om de verbinding tussen de DDR en de Sovjet-Unie veilig te stellen. De veerverbinding met het Klaipeda in Litouwen was geheel gericht op het vervoer van goederen per spoor, en afgestemd op de grotere spoorbreedte in de Sovjet-Unie.

Na de *Wende* ondervond bij uitstek Mukran de gevolgen van de nieuwe relatie met de Sovjet-Unie. Litouwen werd eind 1991 onafhankelijk, en had weinig behoefte aan de verbinding met Mukran. Mukran kreeg tijdelijk een andere functie, wederom ingegeven door de politieke context: via de haven vond een groot deel van de afvoer van het materieel van het Sovjetleger plaats.

Om de concurrentiepositie te versterken heeft men de haven en de schepen geschikt gemaakt voor het vervoer van vrachtwagens en trailers. In 1993 bedroeg de goederenomslag 1,6 miljoen ton per jaar; functionarissen van de haven hadden de verwachting dat in de toekomst 14 miljoen ton per jaar haalbaar moest zijn. Dit valt echter te betwijfelen. Uit figuur 10.17 blijkt dat de goederenomslag stagneert. De concurrentie van de andere Duitse havens is groot, en de deelstaatregering ziet meer in de haven van Rostock (Ryborz 1994, p. 47-50). Mukran is de diepste haven van Mecklenburg-Vorpommern, maar ongunstig voor Mukran is de ligging op Rügen. De toegang tot het eiland via de Rügendamm is een groot knelpunt. Wel kan Mukran profiteren van het feit dat de andere haven op het eiland, Saßnitz, nauwelijks kan uitbreiden. Eind jaren negentig werden de twee havenbedrijven samengevoegd tot de *Fährhafen Saßnitz*. Mukran heeft enkele functies van Saßnitz overgenomen, zoals het personenvervoer. Zo is de zogenaamde *Königslinie* tussen Saßnitz en Trelleborg in Zweden naar Mukran verhuisd. De haven van Saßnitz zal vooral dienst gaan doen als jachthaven.

Uit tabel 10.17 is op te maken dat het gebruik van de veren tussen 1994 en 1999 wat

Foto 10.3 Een vervallen vakantiecomplex uit de DDR-tijd in de badplaats Heringsdorf op Usedom, voorjaar 1998.

betreft het aantal passagiers nauwelijks gestegen is. Volgens de eigen gegevens van de haven van Rostock (Hafen Rostock 2001) bedroeg het aantal passagiers in het jaar 2000 circa twee miljoen, hetgeen niet veel meer is dan het aantal passagiers in 1994 voor Rostock en Warnemünde samen. De haven van Warnemünde wordt in de statistieken niet meer apart onderscheiden, en maakt deel uit van de haven van Rostock.

10.12 Toerisme

Mecklenburg-Vorpommern heeft toeristen veel te bieden: mooie landschappen en een lange kuststrook. In hoofdstuk vijf zijn de kenmerken van het toerisme in Mecklenburg-Vorpommern tot 1989 geschetst. Een groot deel van de overnachtingsplaatsen werd beheerd door bedrijven en de vakbond, en was gericht op georganiseerd massatoerisme. Zo kenden de grote *Ferienheime* grote kantines waar men geacht werd op voorgeschreven tijden de maaltijd te gebruiken. De kwaliteit van hotels, campings, restaurants en dergelijke was niet altijd geweldig, door achterstallig onderhoud, maar ook door bewuste keuzen in het verleden. Vakantiebungalows waren eigenlijk alleen in de zomerperiode te gebruiken; de muren waren dun en kachels ontbraken. Toch was een vakantie aan de kust of in het merengebied zeer geliefd, bij gebrek aan alternatieven.

Menige gemeente zag na de omwenteling in het toerisme een reddingsboei in zware

tijden van hoge werkloosheid. Kort na de *Wende* was sprake van een euforiestemming, toen vele West-Duitsers op bezoek kwamen. Deze stemming sloeg al snel om in paniek, toen na de eerste golf de bezoekersstroom afnam. Het serviceniveau en de geboden voorzieningen lagen ver onder het West-Duits niveau, terwijl toch hoge prijzen werden gevraagd. Een ander probleem was de klantonvriendelijkheid van personeel dat vóór de omwenteling al in het toerisme werkzaam was. Toerisme was in de DDR een staatsgeleide sector, die gezien werd als een sociale voorziening, en niet als een economische sector. Na de *Wende* diende de klant echter koning te zijn; een mentaliteitsomslag waar nogal wat personeel moeite mee had.

Een remmende factor op modernisering van het toerisme vormde de privatisering door de *Treuhandanstalt*. Er deden zich daarbij de volgende problemen voor:

- de vakantie-inrichtingen die in de DDR-tijd eigendom waren van bedrijven werden meegesleurd in de ondergang of verkoop van deze bedrijven. Bij de verkoop van bedrijven werden de *Ferienheime* losgekoppeld, hetgeen in de praktijk betekende dat ze als eigendom van de *Treuhandanstalt* leeg kwamen te staan;
- er werden alleen al langs de kust 5.800 claims tot teruggave van oud eigendom ingediend;
- men had te maken met het algehele negatieve imago van Oost-Duitsland, of met grote onbekendheid. Dit geldt vooral voor het buitenland.

Er is echter geleidelijk aan veel verbeterd. Er zijn veel nieuwe hotels gebouwd (vooral door West-Duitse investeerders), en via de federale overheid en de deelstaat zijn omvangrijke investeringssubsidies ter beschikking gesteld. De meeste overnachtingsplaatsen en restaurants zijn sterk gemoderniseerd, en zijn van betere kwaliteit dan in West-Duitsland (waar de toeristische groei in de jaren zeventig/begin jaren tachtig plaatsvond). Maar ondanks de groei van het aantal hotels is het totaal aantal bedden nog altijd lager dan voor de omwenteling (146.000 in 1999, tegen 225.000 in 1989) (Benthien 2000, p. 144; Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 257). Als gevolg van klimatologische omstandigheden is het seizoen beperkt tot ongeveer honderd dagen, met een piek in juni, juli en augustus. Volgens het *Jahreswirtschaftsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1997* (geciteerd in SVZ 04-03-1998) is er 125.000 DM per arbeidsplaats geïnvesteerd. Tussen 1991 en 1998 is de toeristische sector met 1,5 miljard gesubsidieerd, terwijl daarnaast nog 760 miljoen DM in de verbetering van de toeristische infrastructuur is gestoken (SVZ 15-07-1998). Zo zijn er diverse fietsroutes ontwikkeld en jachthavens gebouwd.

Zonder resultaat zijn deze inspanningen niet gebleven. Het aantal toeristen is flink gestegen (figuur 10.18). Benthien (2000, p. 143-44) onderscheidt daarin drie fasen. Begin jaren negentig kwamen veel bezoekers een kijkje nemen achter het voormalige IJzeren Gordijn. Vanwege de slechte kwaliteit van de hotels en de infrastructuur sliepen zij aan de westelijke kant van de voormalige grens, en maakten dagreizen

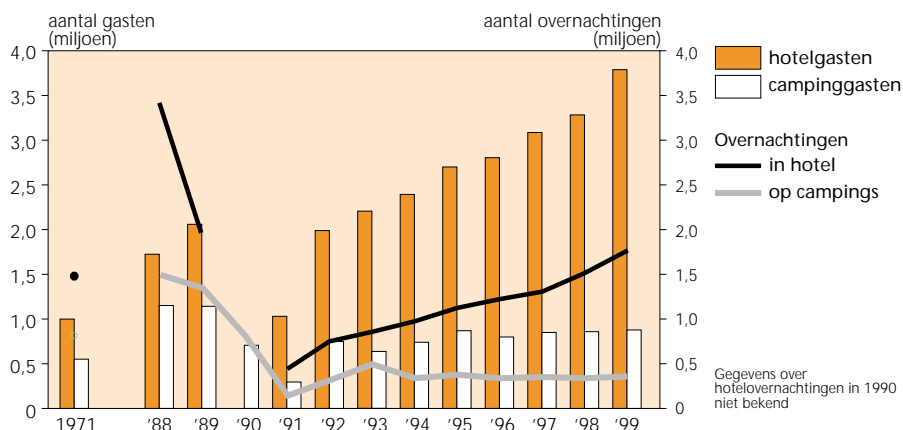
Foto 10.4 Aan de kust zijn veel nieuwe hotels gebouwd, zoals Hotel Strandidyll in de badplaats Heringsdorf (voorjaar 1998).

per bus naar het Oosten. Daarna kwamen de toeristen met een specifieke culturele en historische belangstelling; doorgaans waren dit oudere bezoekers. Zij maakten gebruik van de nieuwe of opgeknapte accommodaties aan de kust en het binnenland.

Halverwege de jaren negentig begon het massatoerisme, en werd Mecklenburg-Vorpommern een serieuze concurrent van andere Duitse vakantiegebieden. In 1999 was de jaarlijkse groei van het aantal overnachtingen (bijna achttien procent) veruit het grootste van alle Duitse deelstaten (gemiddeld bijna vijf procent) (Jahreswirtschaftsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1999/2000, p. 26).

De groei van het toerisme in Mecklenburg-Vorpommern gaat ten koste van het toerisme in Schleswig-Holstein. In 1999 trok Schleswig-Holstein nog een half miljoen toeristen meer; in 2002 had Mecklenburg-Vorpommern met een totaal van 4,5 miljoen er al 200.000 meer (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2002, p. 264).

Het aantal toeristen is ten opzichte van de laatste DDR-jaren ongeveer verdubbeld, maar het aantal overnachtingen ligt nog altijd ver beneden het toenmalige niveau (figuur 10.18). De verklaring voor deze discrepantie is simpel: in de DDR-tijd kwamen de gasten één of twee weken naar het noorden, nu blijven ze gemiddeld maar kort: gemiddeld 4,1 dagen in 1999. Dat aantal stijgt overigens wel geleidelijk (in 1992 was dit nog 3,4 dagen). Er komen vooral gasten uit Duitsland (96 procent).

Figuur 10.18 Ontwikkeling van het toerisme in Mecklenburg-Vorpommern, 1988-1999.
Bron: Benthien 2000, p. 143; Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern (diverse jaren).

De buitenlanders blijven nog korter in het gebied dan de Duitsers (2,3 dagen in 1999), zodat men mag aannemen dat de regio slechts op doorreis wordt bezocht, of in combinatie met andere vakantiebestemmingen. De meeste buitenlanders die overnachtingen in een hotel of ander 'overdekt' overnachtingsadres komen uit Zweden en Denemarken, op de derde plaats gevolgd door de Nederlanders (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000).

Het aantal gasten op campings blijft de laatste jaren stabiel op ongeveer 850.000, en is daarmee nog altijd lager dan in 1989. Ook bij de kampeerders is de gemiddelde verblijfsduur (3,9 dagen in 1999) veel lager dan in de DDR-tijd. Opvallend is dat in 1999 bij de buitenlanders de Nederlanders op de eerste plaats stonden. Maar ook op de campings geldt dat er vooral Duitsers te vinden zijn (98 procent).

Tweederde van de vakantiegangers trekt naar de Oostzee, de rest naar het binnenland. De infrastructuur aan de kust wordt sterk belast. Bij de meeste populaire reisdoelen, de eilanden Rügen en Hiddensee, wordt het steeds moeilijker om het toerisme in goede banen te leiden.

Buiten de grote toeristencentra heeft de toeristische sector het echter moeilijk. Zo was het *Tourismusverband Westmecklenburg* in het voorjaar van 1998 in crisiszitting bijeen. De bezettingsgraad in de Landkreis Parchim lag in 1997 even onder de dertig procent, terwijl de Landkreis Ludwigslust maar net boven de twintig procent uitkwam. Veel bedrijven stonden op de rand van ondergang. Over de vraag hoe meer toeristen te trekken was men het niet eens: de één pleitte voor een promotiecampagne om het imago te verbeteren, de ander riep dat voorhanden zijnde capaciteit gebundeld moest worden. Vooral moest meer rekening gehouden worden met de wensen van de toerist, of zoals één der deelnemers opmerkte: 'een overnachting

met ontbijt krijg ik tegenwoordig overal, dat is niet meer voldoende' (SVZ 09-04-1998).

De Oost-Duitse geograaf Bütow, die zich gespecialiseerd heeft in het toerisme, was in 1996 nog somber over de kansen van het toerisme. Hij schreef (1997, p. 7) dat Mecklenburg-Vorpommern een niet al te gunstig imago in Duitsland heeft: een achtergebleven, duur gebied met onvriendelijke, weerbarstige mensen. Buiten Duitsland heeft Mecklenburg-Vorpommern geen imago, omdat het grotendeels onbekend is. Het toerisme is sterk gericht op de natuur, en daardoor erg afhankelijk van het weer. Volgens hem wordt er tussen de verschillende toerisme-organisaties te weinig samengewerkt, bijvoorbeeld bij het maken van gezamenlijk promotiemateriaal. Bovendien ontbreekt het op deelstaatsniveau aan een duidelijke toerismepolitiek. Er kwam na de omwenteling een ministerie voor Toerisme, maar dit werd al na enkele jaren opgeheven. Dat was vreemd, omdat het toerisme in 1994 toch 25.000 directe, en evenzoveel indirecte arbeidsplaatsen bood. Dat was meer dan scheepsbouw of de voedingsmiddelenindustrie (Bütow 1996, p. 360). In 1999 was het aantal directe en indirecte arbeidsplaatsen zelfs verdubbeld, en gestegen tot ongeveer vijftien procent van de totale werkgelegenheid (Jahreswirtschaftsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1999/2000, p. 26).

Hoewel de aanhoudende groei van het toerisme Bütow geen gelijk lijkt te geven is er wel reden tot zorg. Bij een bezoek aan het veldwerkgebied eind 2000 werd tijdens gesprekken met eigenaren van hotels vaak gemeld dat er inmiddels een overcapaciteit is ontstaan. Volgens de statistieken ligt de gemiddelde bezettingsgraad van bedden (34 procent) lager dan in het vergelijkbare Schleswig-Holstein (36 procent) (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 422). En ondanks alle inspanningen lukt het niet echt om buitenlanders naar het gebied te lokken.

Het beleid van de deelstaatregering is gericht op het stimuleren van het toerisme in het binnenland, een verlenging van het toerismeseizoen, en een meer omvangrijke voorlichtingscampagne. Volgens de deelstaatminister van Economische Zaken moet men zich bijvoorbeeld richten op de West-Duitsers, waarvan zeventig procent nog nooit in Oost-Duitsland is geweest. Maar al in 1998 werd opgemerkt dat het inzetten van stimuleringsgelden voor nieuwe projecten behoedzaam zal moeten geschieden, gezien de bestaande overcapaciteit (SVZ, 07-04-1998).

10.12 Conclusie

In Mecklenburg-Vorpommern hebben evenals in de rest van Oost-Duitsland ingrijpende veranderingen plaatsgevonden na 1989 - dat is geen verrassing. De aan het begin van dit hoofdstuk gestelde vraag luidde echter in hoeverre Mecklenburg-Vorpommern het beter of slechter heeft gedaan dan de rest van Oost-Duitsland, en welke rol de diverse besluitvormers en actoren daarbij hebben gespeeld.

We hebben gezien dat de werkloosheid in Mecklenburg-Vorpommern tot de hoog-

Teufelstein

In 1993 leek zich een toeristisch wonder te voltrekken in de gemeente Lubmin, dichtbij de gesloten kerncentrale. Er kwamen plannen naar buiten voor een gigantisch vakantiecomplex met 2.500 bedden, 600 woningen, een hogeschool, een zwembad, een gymnasium, een megabioscoop en een relaxkliniek; alles tegen een investering van bijna een miljard DM. De deelstaatminister van Economische Zaken, de *Landrat* en de burgemeester waren buitengewoon enthousiast, en wellicht ook verbaasd, dat een Berlijnse zakenman deze enorme investering wilde plegen in een perifere, dunbevolkt agrarisch gebied dat vooral bekend was vanwege de kerncentrale.

Het bleek ook te mooi om waar te zijn. Na alle aankondigingen en het indienen van een bouwplan bleef het stil rond het project Teufelstein. In de zomer van 1994 werd zakenman Bernd Vrubliauskaite gearresteerd op verdenking van vele financiële delicten, waardoor een miljoenenschuld was ontstaan die geleid had tot het faillissement van de firma Teufelstein GmbH. De man bleek een bedenkelijke reputatie op financieel gebied te hebben. Hij had de gemeente Lubmin ten onrechte gemeld eigenaar te zijn van de 65 hectare waarop het vakantiecomplex zou moeten worden gebouwd. In januari 1997 volgde een veroordeling met een vrijheidsstraf van twee jaar.

Grote investeerders heeft Lubmin verder nooit gezien. De oude badplaats heeft op eigen kracht en gedeeltelijke financiële ondersteuning een zuiveringsinstallatie, een pier en een promenade gebouwd. Na jaren van stagnatie zijn de toeristenaantallen weer gestegen, maar het terrein waar het wonder van Teufelstein zou moeten ontstaan is nog steeds onbebouwd (*Bron: SVZ, 9, 21 en 28 januari 1997*).

ste van Oost-Duitsland behoort, en dat de economische groeicijfers in de meeste jaren onder het Oost-Duits gemiddelde lagen. Mecklenburg-Vorpommern had het voordeel van een geringe industrialisatie in de DDR-tijd, waardoor in de industrie minder harde klappen zijn gevallen dan in het zuiden. Daarentegen is deze erfenis van Mecklenburg-Vorpommern ook een nadeel: het gebrek aan industriële traditie werkt nadelig bij het aantrekken van nieuwe investeringen.

Het aantal vestigingen van nieuwe bedrijven ligt in Mecklenburg-Vorpommern onder het Oost-Duitse gemiddelde.

De weinige directe buitenlandse investeringen zijn terecht gekomen in de voedsel-industrie, het toerisme en de scheepsbouw, daarbij geholpen door financiële steun van de overheid. De voedselindustrie produceert voornamelijk voor de binnenlandse markt. De productiviteit van de scheepsbouw is flink verhoogd, maar van een bloeiende bedrijfstak is geen sprake. Dat heeft veel te maken met bovenregionale en bovenationale factoren (EU-beleid, concurrentie van Azië), waardoor de grenzen van de groei zijn bereikt.

Het toerisme heeft zich sterk ontwikkeld, en met name de Oostzeekust is weer opgenomen bij de lijst van traditionele Duitse vakantiegebieden. Maar er komen

slechts weinig buitenlanders, en het toeristenseizoen is relatief kort. Het is de vraag hoe lang de stijgende lijn van bezoekers zal aanhouden; er zijn in ieder geval al signalen dat een overcapaciteit is ontstaan, zeker landinwaarts.

Over een aantal jaren zal de nieuwe snelweg A20 gereed zijn. Hoewel er verschillend wordt gedacht over de mogelijke effecten van deze snelweg mag aangenomen worden dat een betere verbinding met West-Duitsland overwegend positieve gevolgen zal hebben.

Er is uitvoerig stilgestaan bij de landbouw, vanwege het belang van deze sector in Mecklenburg-Vorpommern. Deze sector is ingrijpend veranderd sinds de omwenteling, en er is een veel hogere productiviteit bereikt die gepaard gaat met een sterke reductie van het aantal arbeidsplaatsen. Met moderne technieken en een marktgerichte bedrijfsvoering zijn de schaalvoordelen die voortkomen uit grote bedrijven goed te benutten, zoals het voorbeeld van de Nederlandse boer in Lutheran heeft laten zien. Over niet al te lange tijd zal de landbouw in Mecklenburg-Vorpommern een hogere productiviteit hebben dan gemiddeld in West-Duitsland. Maar een verdere ontwikkeling van de landbouw zal niet gepaard gaan met een groei van de werkgelegenheid in die sector.

Het is de vraag in welke sectoren wel arbeidsplaatsen kunnen worden geschapen. Mecklenburg-Vorpommern heeft net als de rest van Oost-Duitsland maar weinig economische dynamiek op eigen kracht weten te realiseren. De exportquote van de industrie is gering in vergelijking tot een vergelijkbare West-Duitse deelstaat als Schleswig-Holstein.

11 RUIMTELIJKE VERSCHILLEN IN OOST-DUITS- LAND EN MECKLENBURG-VORPOMMERN TIEN JAAR NA DE OMWENTELING

In hoofdstuk zes werd het eerste deel van deze studie afgesloten met het bespreken van een aantal conclusies die konden worden weergegeven in kaartbeelden, waarbij achtereenvolgens het nationale, regionale en lokale niveau werden behandeld.

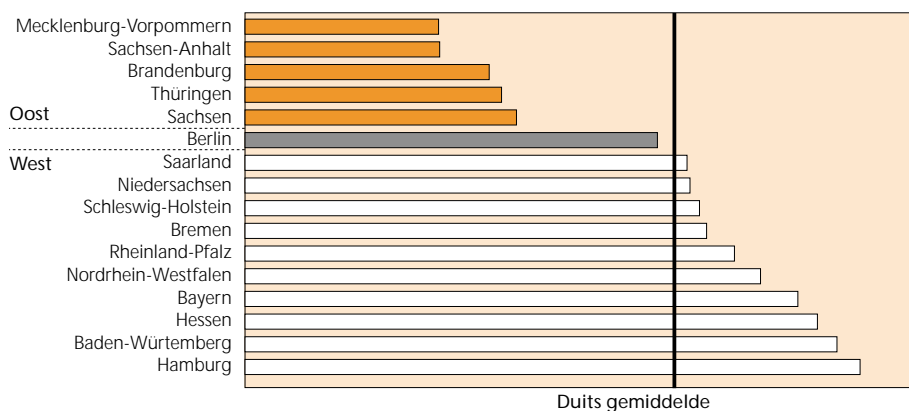
In hoofdstuk zeven is een conceptueel model voor de post-communistische fase gepresenteerd. Aan de hand van dit model zijn in de hoofdstukken acht tot en met tien de vele veranderingen in Oost-Duitsland en Mecklenburg-Vorpommern besproken, met als leidraad de rol van besluitvormers en actoren op verschillend schaalniveau. Maar het gaat ons uiteindelijk om de vraag tot welke ruimtelijke ontwikkelingen dit heeft geleid, waarbij het conceptueel model kan helpen om deze ontwikkelingen te verklaren.

Wij zijn specifiek in drie vragen geïnteresseerd: 1) welke ruimtelijke verschillen en overeenkomsten zijn tien jaar na de omwenteling tussen Mecklenburg-Vorpommern en de rest van Oost-Duitsland ontstaan; 2) welke ruimtelijke verschillen hebben zich in die tijd ontwikkeld binnen Mecklenburg-Vorpommern, met name op het niveau van Kreise, en 3) welke verschillen zijn er op lokaal niveau ontstaan, te bezien aan de hand van de ontwikkelingen in de (voormalige) Landkreis Greifswald.

De antwoorden zullen ook in dit hoofdstuk veelal worden gegeven met behulp van een kaartbeeld. Maar de uitkomsten dienen een hoger doel. Geprobeerd zal worden om de achterliggende oorzaken van de geconstateerde ruimtelijke verschillen ten opzichte van elkaar te wegen. Het gaat grofweg om het onderling gewicht van 1) de invloed van besluitvormers op verschillend schaalniveau; 2) de invloed van relatieve ligging, en 3) de rol van de geërfde ruimtelijke en economische structuur aan het begin van de post-communistische periode.

In de volgende paragrafen komen achtereenvolgens de ruimtelijke verschillen op 'nationaal' (dat wil zeggen Oost-Duitsland), regionaal en lokaal niveau aan bod. Na elk schaalniveau zal geprobeerd worden om de drie verklarende factoren (besluitvormers, ligging en geërfde structuur) ten opzichte van elkaar te wegen.

Dit hoofdstuk kan derhalve beschouwd worden als een afronding van het tweede deel van deze studie, de behandeling van de veranderingen na 1989. De belangrijkste conclusies komen echter aan bod in het laatste afsluitende hoofdstuk, waarbij aan de hand van de theorie van Cséfalvay een verbinding tussen beide delen van dit onderzoek zal worden gelegd, en de conclusies op een hoger niveau worden getrokken.

Figuur 11.1 De regionale indicator van het *Institut der deutschen Wirtschaft* in Keulen, toepast op alle Duitse deelstaten, situatie 1998. Bron: Kroker en Lichtblau 2000.

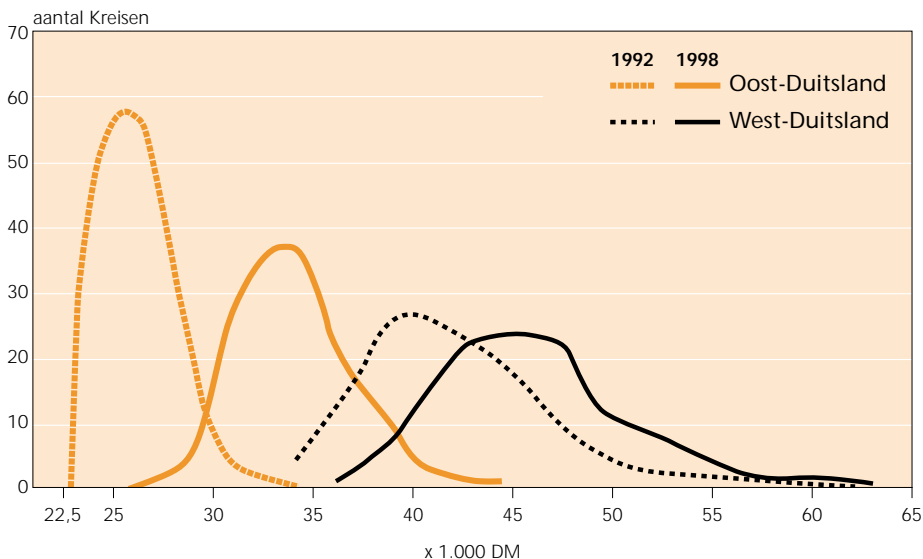
11.1 Regionale verschillen binnen Oost-Duitsland

De herdenkingen van tien jaar omwenteling (1999) en tien jaar hereniging (2000) hebben geleid tot vele publicaties waarin geprobeerd werd om de balans op te maken. Het waren vooral de belangrijke economische instituten in Duitsland die zich hiermee hebben beziggehouden, waarbij zij vooral geïnteresseerd waren in de vraag of de economische politiek wel de juiste is geweest. Interessant is echter dat men zich voor het eerst ook bezighield met de vraag welke gevolgen deze politiek op de verschillende regio's heeft gehad.

Ook het *Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung* heeft zich gewaagd aan een balansopname, waarvan de belangrijkste resultaten zijn weergegeven in een themanummer van het tijdschrift *Informationen zur Raumentwicklung* (2000, nr. 2/3). Tot welke ruimtelijke verschillen komen al deze onderzoeken, en geven zij ook een verklaring voor de geconstateerde verschillen?

Het *Institut der deutschen Wirtschaft* (IdW) te Keulen (Kroker en Lichtblau 2000) heeft voor de verklaring een eigen regionale indicator ontwikkeld, op basis van een beperkt aantal, voornamelijk economische variabelen. Meegenomen zijn: inkomen, werkloosheid, infrastructuur en voorzieningen (wegennet, onderwijs, sociaal-culturele voorzieningen), intellectueel kapitaal en economische dynamiek (aantal nieuwe ondernemingen in de periode 1996-98, idem aantal nieuwe banen, en omvang dienstensector). De meeste gegevens zijn uit 1998.

Op basis van deze variabelen is de regionale indicator berekend voor alle Duitse Kreise en *kreisfreie* steden. In figuur 11.1 zijn deze cijfers geaggregeerd naar deelstaat-niveau. Het is opvallend dat in het rapport de regionale indicator niet als absolute waarde is aangegeven; daarom ontbreken deze waarden ook in figuur 11.1. De auteurs van dit onderzoek willen duidelijk maken dat de Oost-Duitse deelstaten ver onder het Duitse gemiddelde scoren, en dat de kloof tussen Oost- en West-

Figuur 11.2 Gemiddeld bruto jaarloon per werknemer, verdeling naar *Kreise* en *kreisfreie steden*, in procenten, 1992 en 1998. Bron: Kroker en Lichtblau 2000, p. 54-55.

Duitsland nog altijd groot is. Gemeten naar economische sterkte bedraagt het verschil tussen beide landsdelen ongeveer veertig procent.

De onderzoekers hebben de ontwikkeling van het gemiddeld loonniveau van *Kreise* en *kreisfreie* steden bekeken tussen 1992 en 1998 (figuur 11.2). In 1992 waren de verschillen tussen de *Kreise* in Oost-Duitsland minder groot dan in West-Duitsland, en lag het loonniveau in geen enkele Oost-Duitse *Kreis* hoger dan dat in de 'armste' West-Duitse *Kreis*. In 1998 was het loonniveau in Oost-Duitsland flink gestegen, en bleken enkele Oost-Duitse *Kreise* de armste West-Duitse *Kreise* hebben ingehaald. De verschillen tussen de Oost-Duitse *Kreise* waren iets toegenomen. Dit leert ons vooral dat de welvaarts kloof tussen West- en Oost-Duitsland in deze periode is afgenomen, maar dit wekt weinig verbazing, omdat de loonaanpassing (tot bepaalde grenzen) was vastgelegd in het *Einigungsvertrag*.

Op basis van de regionale indicator is door de auteurs een klasse-indeling gemaakt van de *Kreise*. Uit deze indeling zou blijken dat elf van de achttien regio's in Mecklenburg-Vorpommern behoren tot de klassen met de meeste problemen (Kroker en Lichtblau 2000, p. 60-61). Maar de klasse-indeling wordt zo slecht onderbouwd, en kent zoveel discutabele voorbeelden dat grote twijfel bestaat over de waarde van het onderzoek van het IdW. Er wordt nauwelijks een poging gedaan om de geconstateerde verschillen te verklaren.

Het onderzoek van het *Institut für Wirtschaftsforschung* te Halle lijkt meer bruikbare gegevens op te leveren. Er zijn meer variabelen gebruikt, en men hecht meer belang aan de dynamiek in de diverse cijfers, door ook de ontwikkeling van een variabele

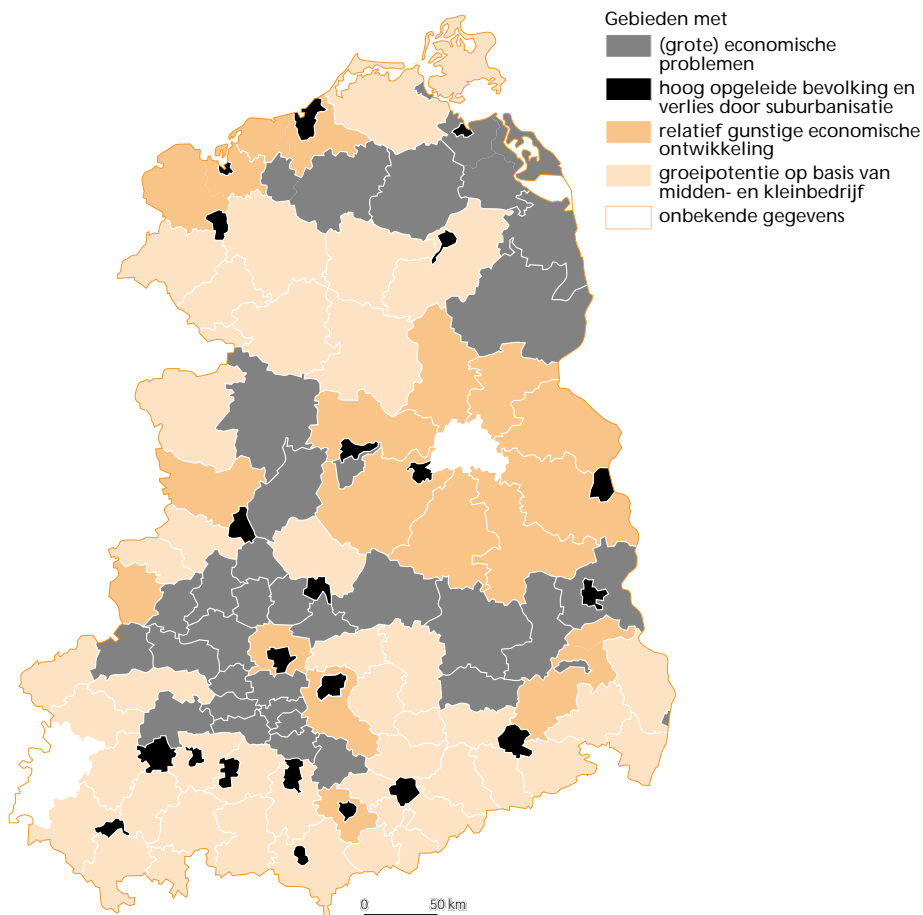
Cluster	Kenmerken
1	Zwakke economische situatie, vooral landelijke perifere regio's en oude industriegebieden, hoge werkloosheid
2	Hoog intellectueel kapitaal gecombineerd met verliezen door suburbanisatie
3	Goede economische resultaten, positieve effecten van de suburbanisatie
4	Potentiële groei door Midden- en Kleinbedrijf

Tabel 11.1 *Kenmerken van de vier clusters van Kreise en kreisfreie steden zoals onderscheiden door het Institut für Wirtschaftsforschung te Halle, stand 1998. Bron: Barjak e.a. 2000, p. 44-51.*

sinds begin jaren negentig in ogenschouw te nemen (Barjak e.a. 2000). In totaal zijn 22 indicatoren gebruikt. In vergelijking met de studie van het IdW te Keulen zijn meer economische variabelen gebruikt, en minder variabelen over infrastructuur en voorzieningen. Bij de hoofdcategorie 'welstand' wordt ook het migratiesaldo meegenomen. Op deze indicatoren heeft men een clusteranalyse toegepast, die heeft geleid tot vier duidelijk van elkaar te onderscheiden clusters van Kreise en kreisfreie steden (tabel 11.1).

Het grote pluspunt van dit onderzoek is dat men de verschillende clusters in een kaartbeeld heeft weergegeven (zie figuur 11.3). Het is echter teleurstellend dat men niet veel verder gaat dan het benoemen van de geconstateerde verschillen, en weinig pogingen doet om de ruimtelijke differentiatie te verklaren. Men constateert dat regio's behorende tot cluster 1 veel te vinden zijn in Sachsen-Anhalt, Vorpommern en het zuidoostelijk deel van Brandenburg. De meeste kreisfreie steden behoren tot cluster 2. Als gevolg van suburbanisatie verliezen zij inwoners aan het ommeland, maar ook werkgelegenheid trekt naar buiten. De Kreise in het daarvan profiterende ommeland vormen cluster 3. Maar de gebieden die tot cluster 2 en 3 behoren (eenvoudiger gezegd: de steden en hun ommeland) kennen tekorten wat betreft de aan de economie gerelateerde infrastructuur en wat betreft de initiatieven van ondernemers. Deze tekorten gelden niet voor cluster 4, maar in de regio's die tot dit cluster behoren zijn de inkomens en de werkgelegenheid relatief gering. Hiertoe behoren delen van Sachsen, Thüringen en Mecklenburg-Vorpommern.

Een ander onderzoek heeft plaatsgevonden in opdracht van de *Kreditanstalt für Wiederaufbau* (Blien e.a. 2001), en is uitgevoerd door het *Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsbildung der Bundesanstalt für Arbeit* (IAB) en het *Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung* (DIW). Bij dit onderzoek is niet alleen gebruik gemaakt van kwantitatieve gegevens (zoals bij de eerder genoemde onderzoeken), maar ook van

Figuur 11.3 Regionale verscheidenheid in Oost-Duitsland volgens het Institut für Wirtschaftsforschung, Halle. Bron: Barjak e.a. 2000, p. 47.

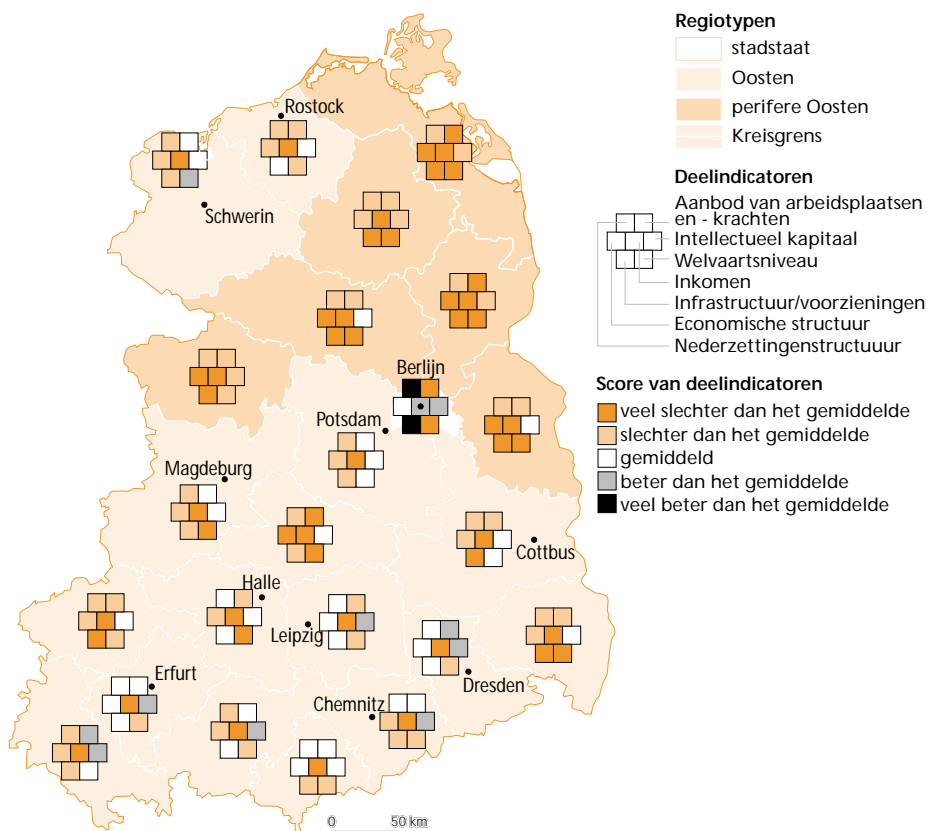
kwalitatieve gegevens die verkregen zijn uit diepte-interviews met leidinggevende functionarissen in bedrijven en met lokale en regionale bestuurders. De uitkomsten hebben niet alleen betrekking op de regionale verscheidenheid, maar betreffen ook een algemene analyse van de economische situatie. Een samenvatting van de uitkomsten, voor zover deze betrekking hebben op de ruimtelijke verscheidenheid:

- de sectorale specialisering uit de DDR heeft zich na de omwenteling voortgezet. Dit komt door de erfenis van de oude bedrijfsstructuur, de branche-oriëntering en capaciteit van de arbeidsmarkt, en de branche-gerelateerde infrastructuur. De meeste industrie is nog steeds in het zuiden van Oost-Duitsland te vinden;
- dankzij de gunstige fiscale regelingen en overheidssteun is in het begin ook geïnvesteerd in zwakke sectoren en bedrijven, en in ongunstig gelegen regio's;

- nu een aantal fiscale voordelen is wegvallen hebben ondernemingen weinig belangstelling om te investeren in regio's met grote nadelen, bijvoorbeeld op het gebied van infrastructuur. Ook ondernemingen die het van kontakten met andere ondernemingen moeten hebben zullen geen afgelegen locatie kiezen als dat niet financieel ondersteund wordt. Daarom zullen lokale initiatieven en factoren steeds meer van belang worden;
- in het algemeen geldt dat de nadelen van de hoge loonkosten moeten gecompenseerd worden door locatievoordelen;
- het wegtrekken van gekwalificeerde arbeidskrachten in zwakke regio's (selectieve migratie) heeft vooralsnog geen extra effect op de zwakte van de betreffende regio's;
- de ligging van regio's is een bepalende factor, met name regio's grenzend aan Polen en (in geringere mate) aan Tsjechië zijn minder aantrekkelijk;
- de invloed van lokale instituties was verrassend groot. Hierbij moet gedacht worden aan de kwaliteit van adviezen, de mobilisering van stimuleringsgelden, de politiek aangaande onroerend goed, de onderlinge samenwerking van diensten, en de rol van initiatiefrijke, leidinggevende actoren;
- op hoog schaalniveau is er weinig verband tussen regionale groei en een goede verkeersinfrastructuur. Op lokaal niveau wordt het echter wel als een heel belangrijke factor genoemd;
- er is geen relatie gevonden tussen regionale ontwikkeling en de opleidingsgraad van de bevolking en het onderzoekspotentiaal van een regio;
- er zijn nog maar weinig regio's met een eenzijdige economische structuur;
- de verschillende stimuleringsmaatregelen hebben gezorgd voor stabilisering en hebben het ontstaan van al te grote regionale verschillen weten te voorkomen;
- in het algemeen is er een positief effect geweest van de diverse stimuleringsprogramma's op de werkgelegenheid, maar er is nog veel te weinig bedrijvigheid ontstaan met boven-regionale productie.

Het is jammer dat in dit onderzoek geen poging is gedaan om te komen tot een indeling in succesvolle en minder succesvolle regio's. Wel gaat het onderzoek in zijn analyse veel verder dan de eerder genoemde onderzoeken; met name de interviews met ondernemers bieden inzicht in hun locatiekeuze voor nieuwe investeringen. Het zou aardig zijn geweest als men deze ondernemers had gevraagd om op een kaart de regio's met een onaantrekkelijke vestigingsklimaat in te tekenen. Vermoedelijk zouden daar in ieder geval de grensregio's met Polen en Tsjechië op terecht komen, alsmede het noorden van Oost-Duitsland. In deze gebieden heeft men wel wat geïnvesteerd, maar alleen omdat dat fiscaal aantrekkelijk was. Nu deze investeringssteun is weggelaten zal men pas investeren bij hele duidelijke locatievoordelen.

Tot zover de onderzoeken die zijn opgezet door economische instituten. Steffan Maretzke (2001) heeft als medewerker van het *Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung* vanuit een meer geografisch gezichtspunt de regionale verschillen van

Figuur 11.4 Regionale differentiatie volgens het onderzoek van Maretzke. Bron: Maretzke 2001, p. 84.

Oost-Duitsland in kaart gebracht. Ook Maretzke heeft een regionale indicator samengesteld. Naast de gebruikelijke economische variabelen heeft hij ook in de analyse betrokken kenmerken als de bevolkingsdichtheid, de leeftijdsopbouw van de bevolking, het opleidingsniveau, het woonoppervlak per inwoner, en migratie over een afstand groter dan 300 kilometer. Voor een exact overzicht van de variabelen en de bijbehorende wegingsfactor wordt naar het betreffende artikel verwezen (Maretzke 2001, tabel 1). De hoofdcategorieën die hij gebruikt heeft zijn: 1) de nederzettingstructuur; 2) het aanbod van arbeidsplaatsen- en krachten; 3) de economische structuur; 4) het intellectueel kapitaal; 5) infrastructuur en voorzieningen; 6) het welvaartsniveau en 7) het inkomen.

Maretzke heeft zijn onderzoek verricht op het niveau van *Raumordungsregionen*, in tegenstelling tot de eerdergenoemde onderzoeken van economische instituten die op Kreisniveau hebben plaatsgevonden. De gegevens van Maretzke hebben betrekking op het jaar 1996.

In figuur 11.4 zijn de resultaten van het onderzoek van Maretzke weergegeven - dat

wil zeggen, alleen voor Oost-Duitsland. Hij heeft op basis van een cluster- en discriminantanalyse voor heel Duitsland in eerste instantie vijf categorieën regio's onderscheiden, waarbij geheel Oost-Duitsland tot één type behoorde. Na een verdere verfijning kon hij in Oost-Duitsland nog een apart regiotype 'perifeer Oosten' onderscheiden. Afgezien van de *Arbeitsmarktregionen* Rostock en Schwerin behoren alle gebieden ten noorden van Berlijn tot dit type. In Mecklenburg-Vorpommern zien we dat de regio's Vorpommern en Mecklenburgische Seenplatte wat betreft alle indicatoren slecht tot zeer slecht scoren. We moeten daarbij wel bedenken dat Martezke een onderzoek heeft verricht naar geheel Duitsland, en dat in vergelijking tot het Duits gemiddelde de Oost-Duitse regio's al snel slechte resultaten boeken. Maar binnen deze beperking maakt figuur 11.4 toch duidelijk dat de meest zuidelijke regio's van Oost-Duitsland het beste uit de verf komen, met uitzondering van de regio Görlitz-Zittau.

Conclusie aangaande regionale verschillen binnen Oost-Duitsland

Welke conclusies kunnen we trekken uit de gepresenteerde onderzoeken, als het gaat om de onderlinge weging van de drie verklarende factoren (besluitvormers, ligging en geërfde structuur)?

- er zijn wel ruimtelijke verschillen binnen Oost-Duitsland, maar ze zijn in ieder geval niet heel erg groot. De kloof met West-Duitsland is kleiner geworden als we kijken naar inkomen, beschikbare voorzieningen en kwaliteit van de woonomgeving, maar de kloof is nog levensgroot als het gaat om beschikbare werkgelegenheid. Dit heeft alles te maken met de gekozen hervormingskoers zoals beschreven in hoofdstuk 8, en daarmee met de (West-Duitse) besluitvormers en hun keuzen in eind 1989, begin 1990;
- nog steeds is binnen Oost-Duitsland een verschil te zien tussen noord en zuid. Het zuiden heeft een betere ontsluiting door snelwegen, een iets lagere werkloosheid en een meer veelzijdige economie. Hier moet de verklaring gezocht worden in een combinatie van de geërfde ruimtelijke en economische structuur en de relatieve ligging (ontsluiting, en dichterbij het West-Duitse kerngebied);
- ondernemers zoeken uiteraard naar regio's met zo veel mogelijk locatievoordelen. Die vinden zij vooral in het zuidelijk deel van Oost-Duitsland (maar dan niet in het zuidoosten), en in en rond Berlijn. Slechts met belangrijke fiscale voordelen begeven zij zich daarbuiten, en houden zich dan vooral bezig met het bedienen van de regionale markt. De invloed van deze besluitvormers is dus groot, maar zij worden uiteraard sterk gestuurd door de factoren 'erfenis' en ligging.

11.2 Regionale verschillen binnen Mecklenburg-Vorpommern, met bijzondere aandacht voor Vorpommern

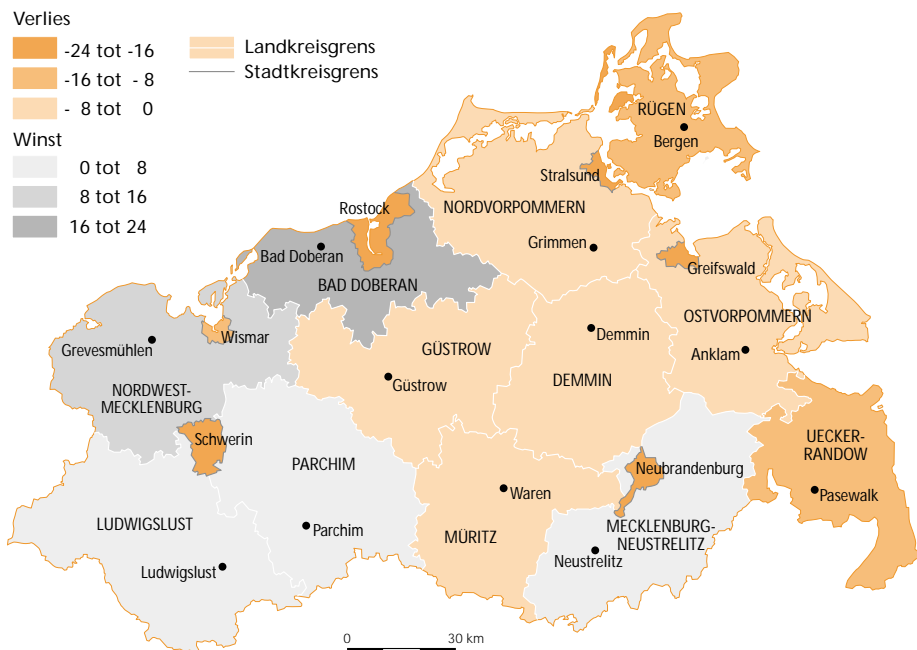
In deze paragraaf gaat het om de vraag welke ruimtelijke verschillen op regionaal niveau bestaan binnen Mecklenburg-Vorpommern, en hoe we deze kunnen verklaren. De aandacht zal daarbij vooral uitgaan naar tegenstellingen tussen het westelijk

Figuur 11.5 *Entwicklungsgebiet Vorpommern. Bron: Entwicklungsbericht Vorpommern 2000.*

en het oostelijk deel van de deelstaat, en in het bijzonder de naar de positie van Vorpommern, dat wel het meest achtergebleven gebied van het verenigde Duitsland wordt genoemd. Er zullen diverse indicatoren worden onderzocht, die uiteindelijk zullen worden gebruikt om een samenhangend ruimtelijk beeld van Mecklenburg-Vorpommern op te stellen.

Voordat we hiermee beginnen moeten we vaststellen wat we verstaan onder de regio Vorpommern. In hoofdstuk negen is naar voren gekomen dat bij de *Kreisgebietsreform* van 1994 een aantal merkwaardige besluiten zijn gevallen, en dat de historische grens tussen Mecklenburg en Vorpommern niet altijd is aangehouden bij het vaststellen van de nieuwe Kreisgrenzen. De *Planungsregion Vorpommern* (één van de vier macroregio's die worden gehanteerd bij de ruimtelijke ordening) omvat het grootste deel van het historische Vorpommern, en bevat de Landkreise Nordvorpommern, Ostvorpommern, Rügen, Uecker-Randow en de *kreisfreie* steden Greifswald en Stralsund. Kleine delen van het historische Mecklenburg zijn hierbij opgenomen. De Kreis Demmin is opgenomen bij het *Planungsverband Mecklenburgische Seenplatte*, hoewel tweederde van de Kreis historisch gezien bij Vorpommern behoort. Toen de deelstaatsregering eind jaren negentig opdracht gaf om de ontwikkeling van Vorpommern nader te onderzoeken is daarom besloten om de Kreis Demmin bij het onderzoek te betrekken, samen met het grondgebied van de *Planungsregion*

Figuur 11.6 Bevolkingsontwikkeling 1990-1999 Mecklenburg-Vorpommern, procentuele verandering (Kreise). Bron: Statistisches Sonderheft 2000a, p. 5

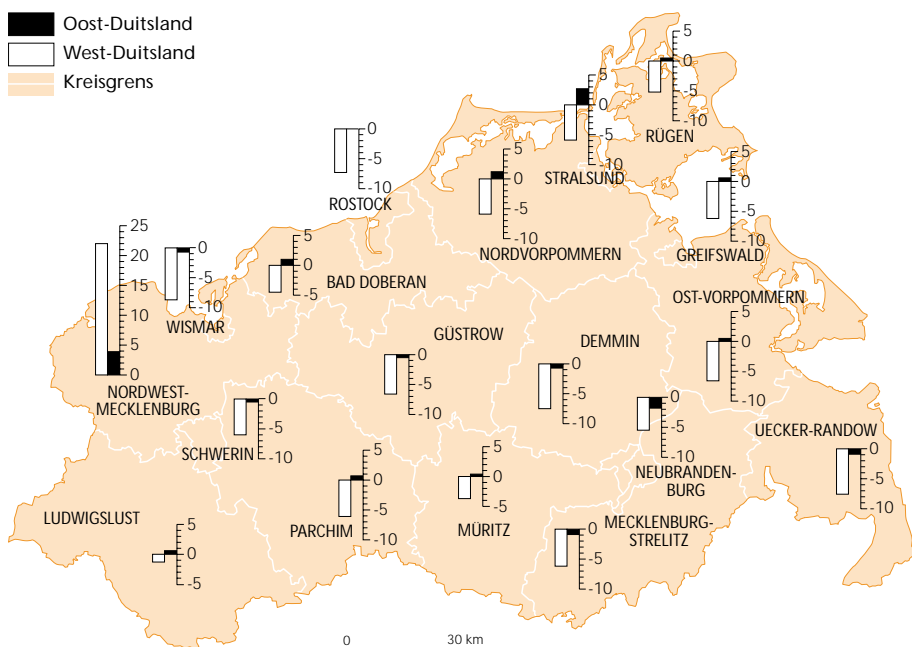
Vorpommern. Gezamenlijk vormen zij het *Entwicklungsgebiet Vorpommern*. In figuur 11.5 is dit gebied weergegeven. Wanneer in dit hoofdstuk over Vorpommern wordt gesproken dan betreft dit het genoemde *Entwicklungsgebiet*.

Regionale verschillen in bevolkingsontwikkeling

Eind 1999 woonden er ongeveer 610 duizend mensen in Voor-Pommeren. Dat betekende ten opzichte van eind 1987 een verlies van ruim elf procent. Ter vergelijking: voor Oost-Duitsland als geheel bedroeg het verlies ruim zeven procent, en voor Mecklenburg-Vorpommern als geheel ongeveer acht procent (Entwicklungsbericht Vorpommern 2000, p. 6).

Naar schatting dertig procent van de bevolkingsteruggang is veroorzaakt door het sterfte-overschot in genoemde periode, en het overige deel door een negatief migratie-saldo (Paul 1998, p. 153). Vooral de regionale verschillen in het migratiepatroon zijn voor deze studie interessant omdat deze het resultaat kunnen zijn van verschillen in economische ontwikkelingen en verschillende toekomstperspectieven van de bewoners.

Figuur 11.6 toont de bevolkingsontwikkeling in geheel Mecklenburg-Vorpommern per Kreis tussen 1990 en 1999. Tegenover het grote procentuele verlies van de grote steden staat de lichte tot sterke bevolkingsgroei in de omliggende Kreisen. Het is daarom vooral de factor suburbanisatie die de verschillen in de figuur verklaart.

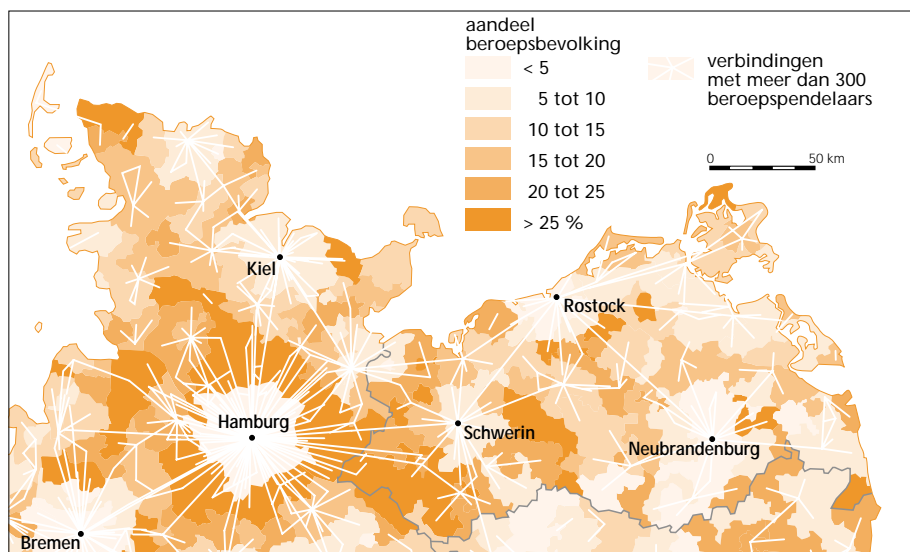

Figuur 11.7 Migratiebalans over de deelstaatsgrens van Mecklenburg-Vorpommern per Kreis in 1999, per duizend inwoners (Berlijn wordt als Oost-Duitse deelstaat gezien).
Bron: Statistische Berichte 2000a.

In een eerdere publicatie (Paul 1998, p. 154) is al naar voren gekomen dat voor de periode 1990-1994 een duidelijke west-oost-gradiënt kon worden vastgesteld wat betreft het migratiesaldo over de deelstaatsgrens heen, met een veel groter vertrekoverschot in Vorpommern dan in de rest van de deelstaat. Een uitsplitsing naar West- en Oost-Duitse deelstaten kon toen nog niet gemaakt worden. Gedetailleerde cijfers van het Statistisches Landesamt (2000a) maken het echter mogelijk om voor het jaar 1999 de migratiebalans met alle Duitse deelstaten te berekenen. Dat is ook zeer relevant, omdat in hoofdstuk acht is gebleken dat voor geheel Oost-Duitsland gold dat vanaf 1998 het aantal verhuizingen naar West-Duitsland weer toenam.

Figuur 11.7 is daarvan het resultaat. Er is slechts één Kreis (Nordwestmecklenburg) met een positieve migratiebalans, maar dit is vooral het resultaat van de suburbanisatie van Lübeck. De Kreis Ludwigslust kent slechts een gering verlies, maar dit is waarschijnlijk het gevolg van de nabijheid van Hamburg, waardoor veel pendel mogelijk is.

In de overige Kreise bedroeg de negatieve migratiebalans tussen de -3,2 en -9,4 promille. Deze cijfers worden vooral bepaald door de negatieve balans met West-Duitse deelstaten. De zes grote steden kenden in 1999 een negatief saldo dat varieerde van -5,5 (Neubrandenburg) tot -8,7 promille (Wismar). De centraal en

Figuur 11.8 *Beroepspendel in 1996 (uitsnede Noord-Duitsland). Bron: Nationalatlas, deel Bevölkerung.*

oostelijk gekregen Landkreise kennen relatief de grootste verliezen. Vorpommern heeft in vergelijking tot de rest van Mecklenburg-Vorpommern een veel groter vertrekoverschot met West-Duitsland (respectievelijk - 6,45 en - 2,81 promille) (Statistische Berichte 2000a).

De gebieden met het grootste vertrek naar West-Duitsland komen vrijwel overeen met de gebieden met de hoogste werkloosheid in 1999 (zie figuur 11.9). De Kreise Demmin, Müritz, Mecklenburg-Strelitz en Uecker-Randow kenden in dat jaar een werkloosheidspercentage boven de 21 procent. In dit gebied was de landbouw relatief omvangrijk, en er is in de DDR-tijd slechts weinig andere werkgelegenheid ontstaan. Afgezien van Neubrandenburg zijn er weinig steden aanwezig die werk kunnen bieden voor mensen die hun baan in de landbouw zijn kwijtgeraakt. Men mag veronderstellen dat het vertrek naar West-Duitse deelstaten veel te maken heeft met een ongunstig werkgelegenheidsperspectief. Dat wordt nog eens bevestigd door het ruimtelijk patroon van beroepspendel, waarvoor een kaart beschikbaar is die op gemeentelijk niveau de situatie in 1996 laat zien (Nationalatlas, deel Bevölkerung). Figuur 11.8 laat een uitsnede van deze kaart zien. Weergegeven is het percentage pendelaars van de beroepsbevolking, waarbij de hemelsbrede afstand tussen woon- en werkplaats meer dan 25 kilometer bedraagt. In het westen van Mecklenburg-Vorpommern is de invloed van Schwerin, maar vooral ook van Hamburg, groot.

In hoofdstuk negen is al gewezen op het leeftijdsspecifieke karakter van de migratie. Uit het *Entwicklungsbericht Vorpommern* blijkt dat vanuit Vorpommern verhoudingsgewijs meer jongeren zijn vertrokken dan uit de rest van Mecklenburg-

Cohort in 1989	15 tot 25	25 tot 35	35 tot 45	45 tot 55
Teruggang t/m 1999 in Vorpommern	- 19,8	- 8,4	- 7,5	- 9
Teruggang t/m 1999 in Mecklenburg- Vorpommern	-15,4	- 5,8	- 6	- 8,2
Vershil in procentpunten	4,4	2,6	1,5	0,8

Tabel 11.2 *Ontwikkeling van leeftijdscohorten uit het jaar 1989, in procenten. Bron: Entwicklungsbericht Vorpommern 2000, p. 18.*

Vorpommern. Dat blijkt heel duidelijk in tabel 11.2: hierin staat weergegeven wat er gebeurd is met de leeftijdscohorten uit het jaar 1989.

Omdat het sterftecijfer van Vorpommern en de rest van Mecklenburg-Vorpommern nagenoeg gelijk was kan het verschil aan de migratie worden toegeschreven. Van de groep die in 1989 tussen de 15 en 25 jaar oud was heeft vanuit Vorpommern bijna twintig procent het gebied verlaten.

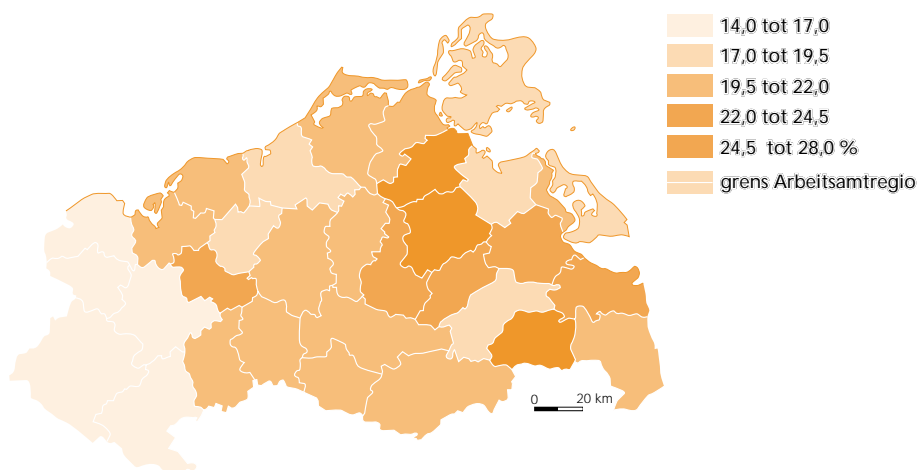
Regionale verschillen ontwikkeling werkgelegenheid

Het grote vertrek uit Vorpommern heeft veel te maken met de slechte economische situatie, die op verschillende manieren is af te lezen. Het totaal aantal arbeidsplaatsen is in Vorpommern tussen 1989 en 1997 met iets meer dan veertig procent afgenomen; dit cijfer lag 2,7 procentpunten hoger dan het cijfer van Mecklenburg-Vorpommern als geheel (Entwicklungsbericht Vorpommern 2000, p. 12)

De verhoudingsgewijs slechtere werkgelegenheidsontwikkeling in Vorpommern manifesteert zich vooral in hogere werkloosheidscijfers. In figuur 11.9 is de situatie in 1999 weergegeven in de diverse districten van de verschillende vestigingen van arbeidsbureaus. Dit zijn er in totaal 31, die overeenkomen met de oude Kreise, waarbij wel de Stadtkreise zijn samengevoegd met de oude omliggende Landkreisen. Met deze gegevens is een nog gedetailleerder beeld van de regionale verschillen mogelijk dan op het niveau van de nieuwe Kreise van 1994.

In 1999 liepen de werkloosheidspercentages uiteen van 14,1 procent in het westelijk gelegen district Grevesmühlen, tot 27,9 procent in het district Demmin. Met name het westelijk deel van Mecklenburg-Vorpommern onderscheidt zich in positieve zin (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 381).

In de hoofdstukken acht en tien is gewezen op de arbeidsmarktontlastende maatre-

Figuur 11.9 Werkloosheidspercentages Mecklenburg-Vorpommern in 1999, in Arbeitsamtdistricten. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 381.

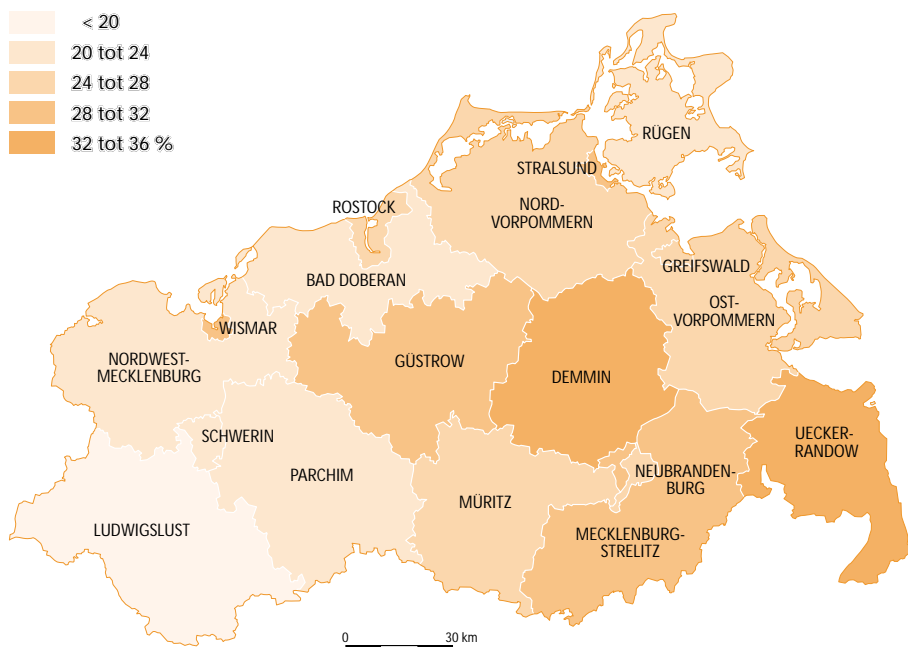
gelen die het officiële werkloosheidscijfer in gunstige zin hebben beïnvloed. Ook deze maatregelen laten een ruimtelijk gedifferentieerd beeld zien. Daarom is in figuur 11.10 de zogenaamde onderbezettingsgraad per Kreis in 1999 weergegeven. Deze is samengesteld uit de geregistreerde werkloosheid en de personen die te maken hebben met regelingen in het kader van de actieve arbeidsmarktpolitiek (ABM, bij- en nascholing). Voor geheel Mecklenburg-Vorpommern bedroeg deze in 1999 bijna 26 procent, maar met grote regionale verschillen.

De hoogste waarde werd gemeten in de Kreis Demmin met bijna 35 procent; de laagste in de Kreis Ludwigslust met iets minder dan 19 procent.

Uiteenlopende economische dynamiek

We hebben gezien dat in Mecklenburg-Vorpommern grofweg gezien van west naar oost de werkloosheid toeneemt, en meer (jonge) mensen hun heil zoeken in West-Duitsland. Naar alle waarschijnlijkheid is er een verband met de verschillen in economische dynamiek binnen Mecklenburg-Vorpommern. Deze economische dynamiek zal besproken worden aan de hand van een aantal belangrijke variabelen: het saldo van bedrijfsaanmeldingen, de locatiekeuze van buitenlandse investeerders, de spreiding van toeristische activiteiten, en het bruto regionaal product.

In paragraaf 10.3 is naar voren gekomen dat het aantal nieuw opgerichte bedrijven in Mecklenburg-Vorpommern vergeleken met de andere Oost-Duitse deelstaten relatief gering was. We moeten een onderscheid maken tussen de eerste en tweede helft van de jaren negentig. Gedurende de eerste jaren na de omwenteling werd het ruimtelijk patroon van bedrijfsvestigingen vooral bepaald door het privatiserings-

Figuur 11.10 Onderbezettingsgraad in 1999 (Kreise), in procenten van de beroepsbevolking. Bron: Blien e.a. 2001, p. 64.

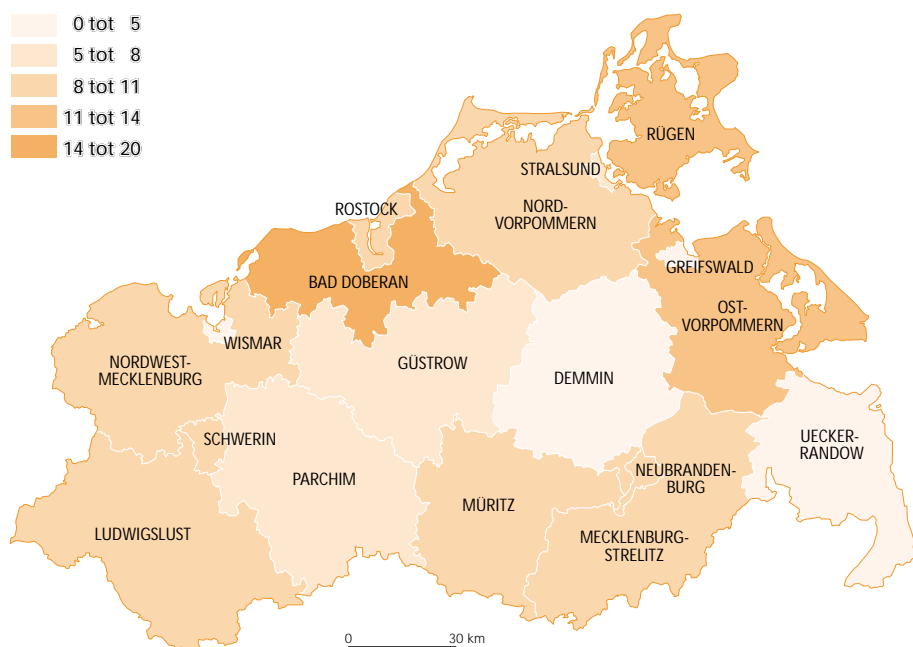
proces: daar waar in de DDR de meeste industriële bedrijvigheid was geconcentreerd (de grote steden en de omliggende Kreise) vonden werden ook de meeste nieuwe bedrijven geregistreerd (Schmude en Baunach 1997, p. 376).

In de tweede helft van de jaren negentig speelt het privatiseringseffect geen rol meer, en is de *Gründungseuphorie* voorbij. Gemiddeld werden in de periode 1995-99 in heel Mecklenburg-Vorpommern 45 bedrijven per duizend inwoners opgericht. Grote verschillen tussen Vorpommern (42 per duizend) en de rest van de deelstaat (47 per duizend) zijn niet te constateren.

Ook als we kijken naar het netto resultaat van aan- en afmeldingen onderscheidt Vorpommern zich nauwelijks van de rest van de deelstaat. Maar grote verschillen zijn wel te constateren op het niveau van de Kreise (figuur 11.11).

De steden Rostock, Schwerin en Neubrandenburg doen het duidelijk beter dan Wismar, Stralsund en Greifswald. De drie eerstgenoemde steden kennen in het algemeen een grotere economische dynamiek, die verderop in deze paragraaf ook waarneembaar zal zijn als het gaat om grote investeringen.

Wat betreft de Landkreise zijn het vooral Uecker-Randow en Demmin, en in mindere mate Parchim en Güstrow die achterblijven. Relatief positief zijn de ontwikkelingen in Bad Doberan (waarschijnlijk door de agglomeratie-effecten van Rostock) en in Ostvorpommern en Rügen (vermoedelijk dankzij het toerisme).

Figuur 11.11 *Bedrijfsaanmeldingen en -afmeldingen in Mecklenburg-Vorpommern, saldo 1995-1999, per duizend inwoners. Bron: Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 383.*

In hoofdstuk 8 is naar voren gekomen dat er betrekkelijk weinig directe buitenlandse investeringen in Oost-Duitsland hebben plaatsgevonden, en dat deze hebben plaatsgevonden in sectoren en bedrijven die voor West-Duitse investeerders minder interessant waren, omdat men reeds over voldoende productiecapaciteit kon beschikken. De meeste buitenlandse investeringen gingen richting industrie, en er is relatief veel geïnvesteerd in economische sectoren die gericht zijn op de verwerking van natuurlijke grondstoffen (landbouw, bosbouw, mijnbouw, energie). Er hebben betrekkelijk weinig greenfield investeringen plaatsgevonden.

In hoofdstuk 10 is naar voren gekomen dat maar weinig buitenlandse investeringen in Mecklenburg-Vorpommern hebben plaatsgevonden.

De belangrijkste industriële investeringen hebben plaatsgevonden in de scheepsbouw, de elektronica en de voedingsmiddelenindustrie (zie paragraaf 10.2). De grote industriële investeringen hadden in 1997 in Mecklenburg-Vorpommern ongeveer drieduizend arbeidsplaatsen opgeleverd. In de voedings- en genotmiddelenindustrie waren in dat jaar vijf grote buitenlandse investeerders actief, die hadden gezorgd voor ongeveer 770 arbeidsplaatsen (zie paragraaf 10.5).

Kortom, Mecklenburg-Vorpommern is blijkbaar niet bijzonder aantrekkelijk voor buitenlandse investeerders, waarbij de geërfde economische structuur van grote invloed is. Het zijn vooral de aanzienlijke investeringsubsidies van de Duitse over-

	West- Mecklenburg	Mitteres Mecklen- burg/Rostock	Vorpommern	Mecklenburgische Seenplatte	Totaal
aantal bedrijven	16	12	7	10	45
aantal werknemers ontstaan door investering	3.575	5.250	2.789	1.895	13.509
geïnvesteed bedrag (miljoen DM)	848,5	1.944	721	616	4.129,5

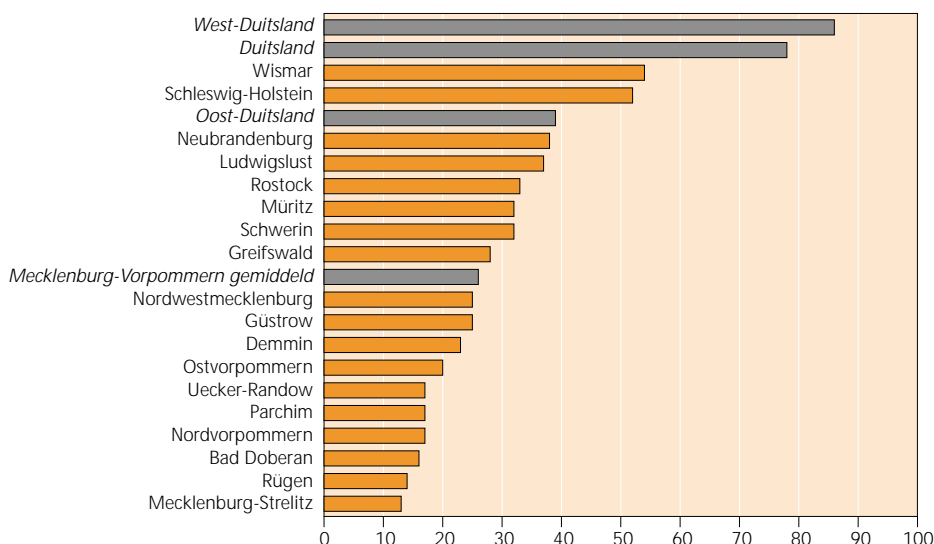
Tabel 11.3 *Ruimtelijke spreiding van alle grote bedrijfsinvesteringen in Mecklenburg-Vorpommern, naar Planungsregionen, stand 1997. Bron: Economic Development Corporation Mecklenburg-Vorpommern 1997, p. 5 (eigen berekening).*

heid geweest die investeerders over de streep hebben getrokken. Voor arbeidsintensieve productie kan men beter een locatie zoeken in het veel goedkopere Oost-Europa, en voor de kennisgerelateerde bedrijvigheid kan men ook, of beter terecht in Berlijn of de andere deelstaten. De perifere ligging van Mecklenburg-Vorpommern speelt waarschijnlijk een belangrijke rol.

Indien we spreiding van alle (Duitse en buitenlandse) investeringen over de deelstaat bekijken (tabel 11.3) dan is duidelijk dat de meeste bedrijven zijn terecht gekomen in het zuidwesten en in Rostock. Vorpommern speelt een bescheiden rol wat betreft het aantal bedrijven. Qua gerealiseerde arbeidsplaatsen ziet het beeld er wat gunstiger uit, vooral dankzij twee bedrijven (de scheepswerf in Wolgast en de Siemensvestiging in Greifswald), die goed zijn voor iets meer dan zestig procent van alle gerealiseerde arbeidsplaatsen.

In de DDR-tijd was de industrie in de drie Nordbezirke beperkt van omvang, en geconcentreerd in de steden Rostock, Wismar, Stralsund, Greifswald, Schwerin en Neubrandenburg. In Vorpommern was de industriedichtheid laag. Daarin is na de omwenteling geen verandering gekomen, als gevolg van de verhoudingsgewijs geringe interesse van investeerders voor het gebied. In 1999 bedroeg het aantal werkenden in de industrie in Mecklenburg-Vorpommern 26 per duizend inwoners. Vergeleken met het gemiddelde voor heel Oost-Duitsland (39 per duizend), en met West-Duitsland (86 per duizend) is dat laag.

In Vorpommern is de situatie nog slechter, zoals duidelijk wordt in figuur 11.12. In de Landkreise zijn gemiddeld 18 op de duizend inwoners werkzaam in de industrie, in de overige Landkreise van de deelstaat zijn dat er 24. De steden Greifswald en Stralsund scoren met respectievelijk 28 en 32 per duizend maar iets hoger dan het gemiddelde van Mecklenburg-Vorpommern.

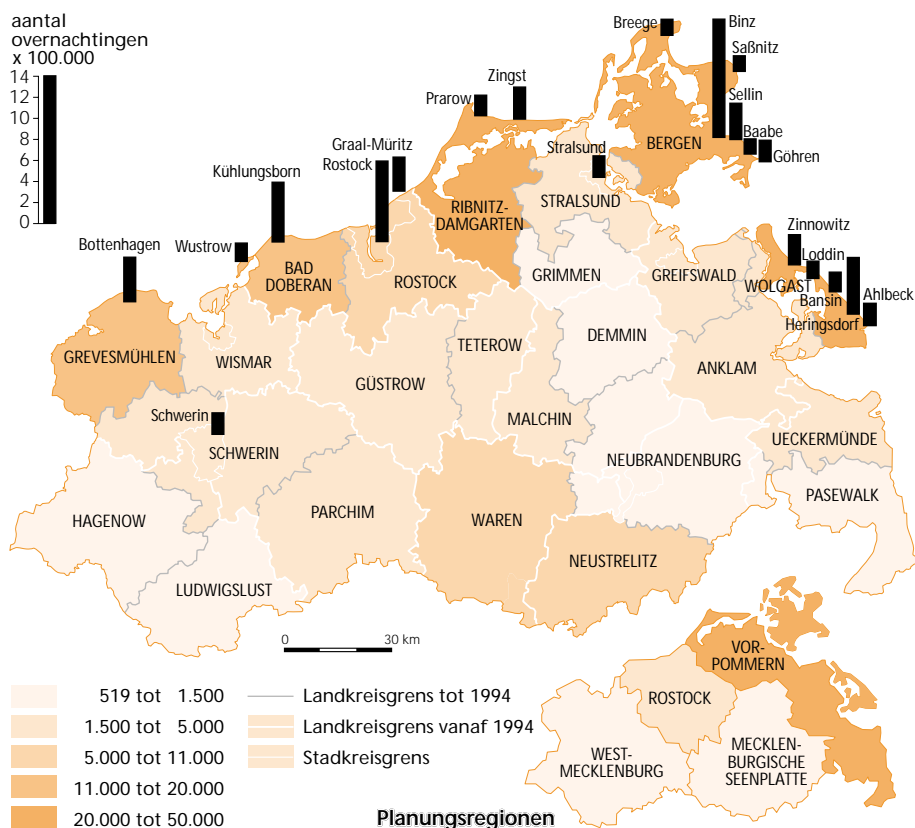

Figuur 11.12 *Industrialisatiegraad in Mecklenburg-Vorpommern naar Kreisen, 1999; gemeten als aantal werknemers in de industrie per duizend inwoners. Bron: IHK 2000, p. 4.*

Positiever is de ontwikkeling van het toerisme in Vorpommern. Van de vijftien miljoen overnachtingen in Mecklenburg-Vorpommern in 1999 vond ongeveer zestig procent in Voor-Pommeren plaats. Rügen steekt hier met kop en schouders bovenuit, met 4,1 miljoen overnachtingen (Statistisches Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern 2000, p. 405). Figuur 11.13 geeft de spreiding van het toerisme in Mecklenburg-Vorpommern weer, gemeten naar overnachtingen per inwoner in 1998.

Een belangrijke maat voor de economische kracht van regio's is het bruto regionaal product per werknemer. Men kan dit product ook zien als een resultante van de eerder geschetste gedifferentieerde sectorale ontwikkelingen. Figuur 11.15 geeft de situatie weer in 1996 (meer recente cijfers zijn helaas niet beschikbaar).

De hoogste waarden worden gemeten in de steden Schwerin en Neubrandenburg en de Landkreis Güstrow. De laagste waarden vinden we in de Landkreise Uecker-Randow en Ludwigslust, alsmede de steden Greifswald, Stralsund en Wismar. Het lage cijfer voor de Kreis Ludwigslust valt op, omdat deze Kreis bij alle voorgaande variabelen goed scoorde. We moeten daarbij bedenken dat het BRP sterk bepaald wordt door de branchestructuur van de Kreise. Veel inwoners van Ludwigslust werken in Schwerin, of pendelen naar Hamburg. Het is daarom in geen geval een arme regio, want het bruto jaarloon per verzekerde werknemer lag in het jaar 1997 hoger dan het Oost-Duits gemiddelde.

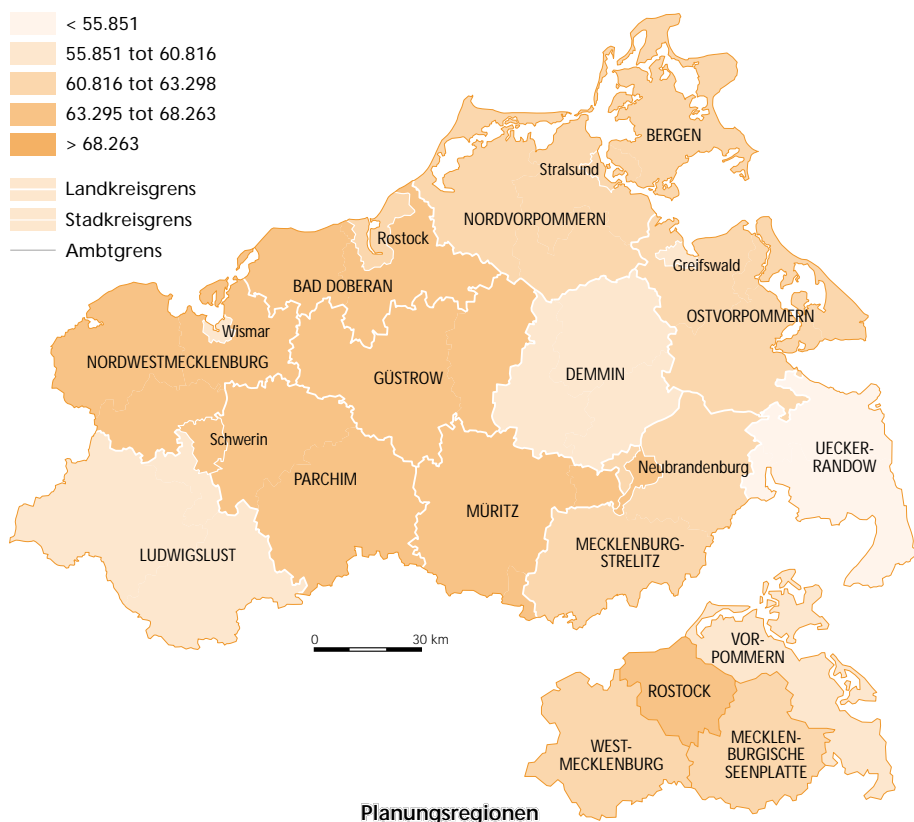

Figuur 11.13 Spreiding van het toerisme in Mecklenburg-Vorpommern, gemeten naar het aantal overnachtingen per duizend inwoners, in 1998. Bron: Ministerium für Arbeit und Bau Mecklenburg-Vorpommern 1999.

Regionale steunprogramma's

In hoofdstuk tien is geprobeerd om te berekenen hoeveel geld er in Mecklenburg-Vorpommern is besteed aan de opbouw van de economie, het verbeteren van de infrastructuur en het ondersteunen van de vele mensen die werkloos zijn geraakt sinds de omwenteling.

In het *Raumordnungsbericht* 1995 (p.170-175) van de deelstaat is uiteengezet dat de deelstaatregering bij de uitwerking van het stimuleringsprogramma *Gemeinschaftsaufgabe 'Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur'* heeft geworsteld met de vraag of men de regionale steun moest concentreren op de economische sectoren en de regio's die het goed bleken te doen gedurende de eerste jaren na de omwenteling, of dat juist het zwaartepunt zou moeten liggen bij het ondersteunen van sectoren en regio's die achtergebleven zijn. Een ondersteuning van de groeicentra zou wellicht leiden tot een versterking van de uitstralingseffecten, terwijl een ondersteuning van zwakke regio's (met name in het oosten) een verdere ontvolking van het

Figuur 11.14 Bruto regionaal product per werknemer in Mecklenburg-Vorpommern naar Kreise in 1996, in DM. Bron: Ministerium für Arbeit und Bau Mecklenburg-Vorpommern 1999.

landelijk gebied zouden kunnen verhinderen. Uit het rapport blijkt dat men uiteindelijk geen keuze heeft gemaakt, en zowel de sterke als de zwakke sectoren en regio's heeft ondersteund. Projecten in de zwakke regio's konden rekenen op een hoger subsidiebedrag.

In de periode 1990-94 is in het kader van de Gemeinschaftsaufgabe 2,2 miljard DM uitgegeven, ter ondersteuning van investeringsprogramma's die als geheel 13,4 miljard DM omvatten. Gemiddeld werd 2.311 DM per hoofd uitgegeven in de gehele deelstaat, met een duidelijk hoger bedrag in de Planungsregion Vorpommern (2.675 DM) dan in Westmecklenburg (1.962 DM) (Raumordungsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1995, p. 174).

In de tweede helft van de jaren negentig bleek dat de regionale verschillen in Mecklenburg-Vorpommern eerder toenamen dan afnamen, ondanks de relatief grotere steun aan de zwakke regio's. Daarmee nam ook de onvrede, met name in Vor-

pommern, toe. In het openbare debat werd voortdurend geopperd dat Vorpommern veel minder geld kreeg dan de westelijke delen van Mecklenburg-Vorpommern (Staatskanzlei Mecklenburg-Vorpommern 2002).

Daarom gaf de deelstaatregering opdracht om de problemen van Vorpommern nader in kaart te brengen, en de effecten van de steunprogramma's aan de regio in kaart te brengen. Het in het jaar 2000 verschenen *Entwicklungsbericht Vorpommern* bestaat voor driekwart uit een opsomming van alle maatregelen, inclusief de bedragen die besteed zijn.

Vorpommern heeft weinig te klagen als het gaat om de verdeling van de gelden. Ongeveer 41 procent van het totale budget is uitgegeven in Vorpommern, en dat is een hoger aandeel dan waar Vorpommern recht op zou hebben gemeten naar inwoneraantal en oppervlakte. In totaal is in de regio Vorpommern 22.900 DM per persoon geïnvesteerd; dat is ongeveer tweeduizend DM meer dan het gemiddelde in de gehele deelstaat. Het is opvallend dat over de effectiviteit van deze investeringen nauwelijks gesproken wordt in het eerdergenoemde *Entwicklungsbericht*. In de conclusie van het rapport (p. 114-115) wordt opgemerkt dat investeringen in bedrijven met een gunstige ligging (zoals het toerisme) zeer succesvol waren. Dat is mooi, maar het succes van de regionale politiek moet afgemeten worden aan de hoeveelheid investeringen op ongunstige locaties, en daarover lezen we weinig in het rapport. Het rapport vermeldt verder dat het gelukt is om de kernactiviteiten van de regio (scheepsbouw en landbouw) te moderniseren en meer concurrerend te maken. Maar dit alles neemt niet weg, aldus het rapport, dat de situatie op de arbeidsmarkt en wat betreft de economische dynamiek in Vorpommern onverminderd zorgwekkend is, hoewel er regionale verschillen zijn (gunstig in de Landkreis Rügen, ongunstig in de Landkreise Demmin en Uecker-Randow). Mede door de in het algemeen ongunstige situatie in Vorpommern zijn verhoudingsgewijs veel mensen vertrokken. Hoofdoorzaak voor de meeste problemen is de ongunstige ligging van het gebied, aldus het rapport. In de toekomst kan hierin in positieve zin verandering komen (de aanleg van de A20), terwijl de effecten van uitbreiding van de Europese Unie onduidelijk zijn.

Naar aanleiding van het verschenen rapport heeft de deelstaatregering een tweetal commissies ingesteld die nader moeten bekijken hoe de situatie in Vorpommern kan verbeteren, en hoe de overheidssteun effectiever kan worden ingezet (Staatskanzlei Mecklenburg-Vorpommern 2002).

Regionale planning in Mecklenburg-Vorpommern

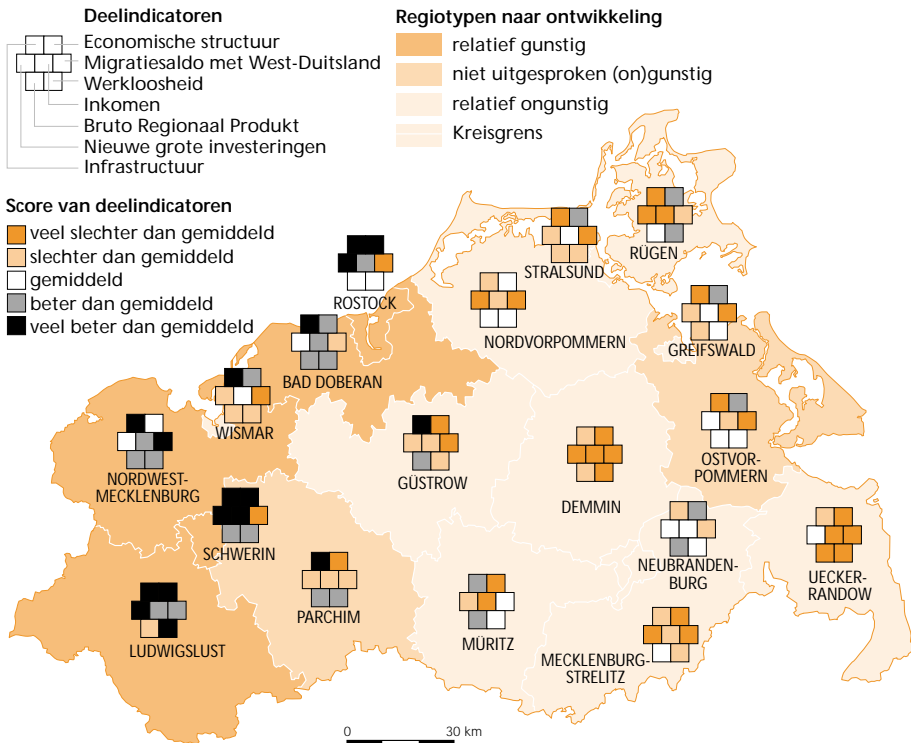
Na de omwenteling van 1989 is in geheel Oost-Duitsland de aandacht vooral uitgegaan naar de politieke en economische invulling van het transformatieproces. Het opzetten van een politiek van ruimtelijke planning naar West-Duits voorbeeld heeft enige jaren in beslag genomen. In Mecklenburg-Vorpommern trad het *Landesplanungsgesetz* op 31 maart 1992 in werking.

Er werden vier *Planungsregionen* ingesteld (Westmecklenburg, Mitteres Mecklenburg/Rostock, Mecklenburgische Seenplatte en Vorpommern). Deze *Planungs-*

regionen hadden echter beperkte bevoegdheden, omdat de deelstaat had gekozen voor een model waarbij gemeenten en Kreise veel bevoegdheden kregen. In elke regio moet een *Regional Planungsverband* zorgen voor een goed overleg tussen gemeenten en Kreise. Het *Amt voor Raumordnung und Landesplanung* moet in de *Planungsregion* zorgen voor de praktische voorbereiding en uitvoering van plannen. Deze diensten zorgen voor de opstelling en uitvoering van het *Regionale Raumordungsprogramm*, die worden opgesteld op basis van het overkoepelende *Landesraumordungsprogramm*, waarvan de eerste editie stamt uit 1993.

Het geschetste model vereist veel overleg en afstemming tussen de verschillende partijen. Dat gaat in de praktijk heel stroef, en leidt tot onbevredigende resultaten. Dehne (1991) heeft de situatie beschreven van de *Planungsregion Mecklenburgische Seenplatte*. Aanvankelijk verliep de ruimtelijke planning bevredigend, maar in de loop der tijd constateerde hij de volgende problemen: een te geringe flexibiliteit, een te grote concurrentie tussen publieke en private instituties, een te geringe acceptatie van de noodzaak van het *Planungsverband* als scheidsrechter bij conflicten, en een te grote politieke invloed. Bovendien was de *Planungsregion* veel te omvangrijk.

Men kan hier tegenover stellen dat er in ieder geval sprake was van enige ruimtelijke planning, en dat grote misgrepen nu kunnen worden voorkomen op basis van wetgeving. Dat is een grote verbetering ten opzichte van de eerste jaren na de omwenteling. Vooral in de periode tussen 6 mei 1990 (eerste vrije gemeenteraadsverkiezingen in de DDR) en 3 oktober 1990 (Duitse hereniging) bestond een bestuurlijk en juridisch vacuüm, waarvan veel investeerders en gemeenten op handige wijze gebruik hebben gemaakt. Met name veel plattelandsgemeenten hebben in een alliantie met investeerders hun herwonnen bestuurlijke bevoegdheden gebruikt om, niet meer gehinderd door centrale sturing, zoveel mogelijk interessante bouwprojecten te starten. In die maanden vond een geweldige concurrentiestrijd plaats om de beste en grootste projecten binnen te halen. Een mooi voorbeeld is het project *Land Fleesensee*. In het westen van de Mecklenburgische Seenplatte ligt de gemeente Göhren-Lebbin, met in totaal zeshonderd inwoners. Het is een typisch *Gutsdorf*, dichtbij de Fleesensee, en de autosnelweg Hamburg-Berlijn. In de zomer van 1990 wist een Berlijnse investeerder de gemeente te overtuigen dat rond het oude Gutshuis een prachtig recreatief gebied zou kunnen worden ontwikkeld, met een hotel, een grote golfbaan, tennisbanen, een zwembad, een manege, een jachthaven en een vliegveld voor kleine vliegtuigen. De goedkeuring voor dit project door de gemeente liet niet lang op zich wachten. Het was daarmee het eerste grote investeringsproject in het merengebied: een prachtig gebied, maar ook zeer kwetsbaar, waar heel zorgvuldig moet worden omgegaan met de natuur. Daarom is in het latere ruimtelijke ordeningsplan van de *Planungsregion* vastgelegd dat maar op zeer beperkte schaal grote recreatiecomplexen kunnen worden ontwikkeld. Het project bij Göhren-Lebbin kon echter niet meer teruggedraaid worden (Dehne, 2001, p. 181).

Figuur 11.15 Regionale differentiatie in Mecklenburg-Vorpommern (op Kreisniveau), eind jaren negentig. Bron: eigen ontwerp.

Verderop in de hoofdstuk zal een tweede voorbeeld worden besproken, de bouw van twee grote winkelcomplexen net buiten de gemeentegrens van Greifswald.

Conclusie aangaande regionale verschillen binnen Mecklenburg-Vorpommern

In dit regionale deel zijn veel indicatoren gepresenteerd, waarbij doorgaans een west-oost gradiënt was waar te nemen. In het westen van de Mecklenburg-Vorpommern is de werkloosheid lager, wordt meer geïnvesteerd door grote bedrijven, en is het vertrek naar West-Duitsland geringer - om maar een paar voorbeelden te noemen. In figuur 11.15 is per Kreis een zevental indicatoren naast elkaar geplaatst, ongeveer zoals Martezke dat voor geheel Duitsland heeft gedaan (figuur 11.4). Gekozen is voor de volgende indicatoren: 1) feitelijke werkloosheid (gemeten als onderbezettingsgraad), 2) het bruto regionaal product, 3) het aantal grote nieuwe investeringen, 4) het gemiddeld inkomen, 5) het migratiesaldo met West-Duitsland, 6) de economische structuur (aan de hand van o.a. industrialisatiegraad en werkgelegenheid in het toerisme, en 7) de bereikbaarheid via snelwegen. Alle cijfers zijn uit 1999, met uitzondering van het bruto regionaal product (1996). Indien vier of meer indicatoren (veel) beter scoorden dan gemiddeld dan kan gesproken worden van een regio met een relatief gunstige ontwikkeling, indien vier of meer indi-

catoren (veel) slechter scoorden dan gemiddeld dan is sprake van een regio met een relatief ongunstige ontwikkeling. Een aantal regio's laten geen uitgesproken beeld zien.

Figuur 11.15 geeft een verfijnder beeld van de ruimtelijke verschillen dan het kaartbeeld van Maretzke, omdat hij de grotere *Raumordnungsregionen* heeft gebruikt voor zijn typologie.

De uitkomsten bevestigen de verwachtingen dat er een duidelijk ruimtelijk patroon is vast te stellen: het westen van Mecklenburg-Vorpommern ontwikkelt zich beter dan de rest van de deelstaat. De steden laten een uiteenlopend beeld zien: Wismar, Stralsund en Greifswald lopen achterop, terwijl met name Rostock en Schwerin zich relatief goed ontwikkeld hebben. Schwerin profiteert van haar status als hoofdstad, terwijl Rostock profiteert van haar haven en de industriële traditie die overleefde in de DDR-tijd. Neubrandenburg laat een wat meer neutraal beeld zien. Het centrale deel van Mecklenburg-Vorpommern doet het evident slecht, evenals de Kreis Uecker-Randow. Dit waren de gebieden met een sterke dominantie van de landbouw in de DDR-tijd, en hier is na de omwenteling maar weinig nieuwe werkgelegenheid ontstaan. Het beeld in de rest van Vorpommern is verschillend, waarbij vooral het toerisme een gunstig effect heeft op de regionale ontwikkeling.

De invloed van besluitvormers op de geconstateerde ruimtelijke verschillen beperkt zich tot de rol van degenen die locatiebeslissingen nemen bij grote (buitenlandse) bedrijven. De deelstaatregering heeft geprobeerd om de achtergestelde positie van het oostelijk deel van Mecklenburg-Vorpommern te verbeteren door middel van een regionaal beleid dat vooral gebaseerd was op het verstrekken van subsidies. Het oosten heeft verhoudingsgewijs meer subsidies binnengehaald dan de rest van de deelstaat, maar het verschil was te klein om te leiden tot een substantieel effect.

De belangrijkste invloed gaat uit van de relatieve ligging van een gebied. In de relatief slecht presterende regio's speelt de geërfde economische structuur (dominantie van de landbouw) een grote rol.

11.3 Ruimtelijke verschillen op lokaal niveau

Bij de aanvang van deze studie is er voor gekozen om de ontwikkelingen in de Landkreis Greifswald meer in detail te bekijken. Na de omwenteling deed zich het probleem voor dat met de *Kreisgebietsreform* van 1994 de Landkreis Greifswald is opgegaan in de Kreis Nordwestpommern, en veel minder gegevens konden worden verzameld in vergelijking tot de periode tot 1994. Mede om die redenen concentreren we ons op de bevolkings- en nederzettingontwikkeling na de omwenteling, omdat deze gegevens nog redelijk eenvoudig te verzamelen waren via de gemeenten, en deze ontwikkelingen een goede neerslag zijn van de veranderingen na 1989.

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Landkreis	25.027	24.654*)	23.870	23.864	24.095	24.795	25.613	25.808	28.822**)	28.243
Index Landkreis	100	98	95	95	96	99	102	103	115	113
Stadt Greifswald	68.270	66.658	65.529	64.438	63.941	62.319	60.772	59.558	57.740	56.156
index Stadt Greifswald	100	98	96	94	93	91	89	87	85	82
*) gemiddeld **) voor ongeveer de helft van de gemeenten cijfer 31-12-97, de rest juni '98 of oktober '98										

Tabel 11.4 *Bevolkingsomvang Landkreis en Stadt Greifswald, absoluut en geïndexeerd (1989 = 100), 1989-1997/8. Bron: Statistische Jahrbücher Mecklenburg-Vorpommern, diverse jaren, Gemeindedaten 1999 (uitgave Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern), informatie Amtsgemeinden.*

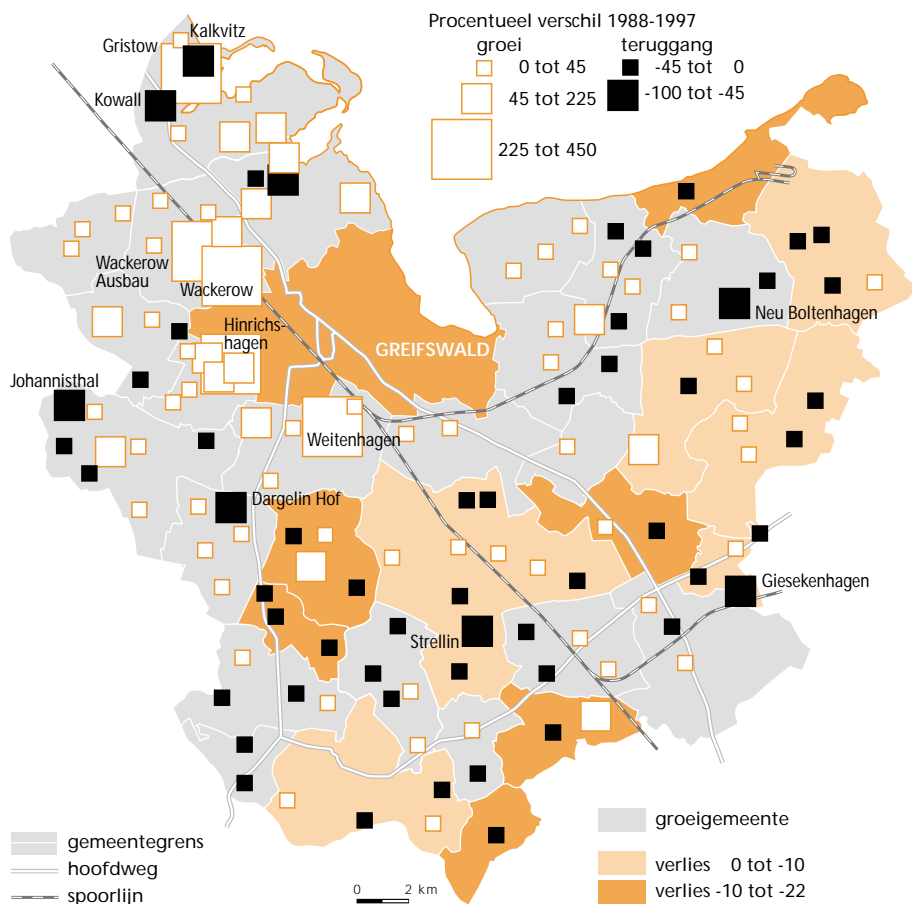
Nederzettingontwikkeling sinds de omwenteling

Allereerst kijken we hoe de stad Greifswald en het ommeland zich sinds de omwenteling hebben ontwikkeld (tabel 11.4).

Tabel 11.4 laat zien dat de stad Greifswald tussen 1989 en eind 1998 iets meer dan twaalfduizend inwoners heeft verloren. De eerste jaren zijn veel mensen vertrokken naar West-Duitsland, maar geleidelijk aan begon de stad steeds meer mensen te verliezen aan het directe ommeland. Op het grondgebied van de voormalige Landkreis Greifswald woonden eind 1998 ongeveer 3.300 mensen meer dan in 1989, waarbij opvalt dat een lichte groei heeft ingezet vanaf 1992, maar dat met name sinds 1996 de groei opmerkelijk genoemd kan worden. De verklaring is simpel: evenals in de rest van Oost-Duitsland heeft zich een imposante suburbanisatie van het wonen voorgedaan. Omdat het *Statistisches Landesamt* van Mecklenburg-Vorpommern nog steeds geen gegevens verzamelt op het niveau van nederzettingen, zijn in 1999 alle gemeenten van de voormalige Landkreis Greifswald benaderd om de inwonercijfers van alle nederzettingen ter beschikking te stellen. Helaas waren de gegevens niet voor één tijdstip beschikbaar: de helft van de gemeenten leverde de cijfers op 31-12-1997, de andere helft gaf cijfers van juni of oktober 1998. Grote verschillen zal dit echter niet opgeleverd hebben. De inwonerontwikkeling van deze nederzettingen tussen 1988 en 1997/98 is weergegeven in figuur 11.16.

Een aantal zaken vallen op.

- het zijn vooral nederzettingen in de directe nabijheid van Greifswald die gegroeid zijn;

Figuur 11.16 Ontwikkeling van het inwonertal in alle nederzettingen van de voormalige Landkreis Greifswald tussen 1988 en 1997/98. Bron: eigen berekening op basis van gegevens Amtsgemeinden.

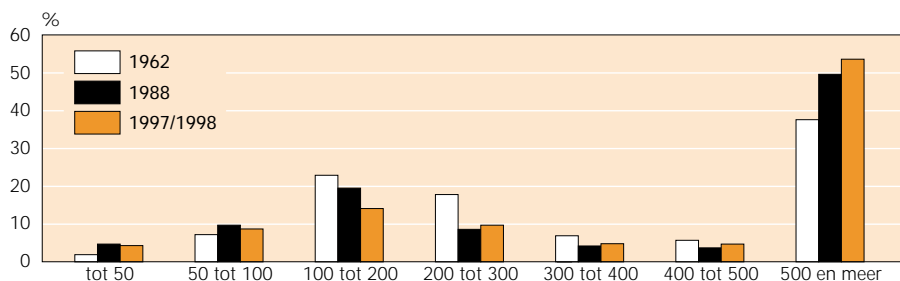
- zestig nederzettingen hebben bevolkingsverlies geleden, of zijn gelijk gebleven;
- op gemeenteniveau kunnen we vaststellen dat twaalf gemeenten met bevolkingsverlies te kampen hebben gehad, bijna allemaal gelegen op (relatief) ruime afstand van Greifswald.

In hoofdstuk vijf is een tabel afgedrukt die de nederzettingen naar grootteklassen weergaf tussen 1962 en 1988. Het aantal zeer kleine nederzettingen (tot honderd inwoners) was in die periode sterk gegroeid. In dat hoofdstuk bleek ook dat veel nederzettingen te maken hadden met dalende bevolkingsaantallen. Wat is er sinds de omwenteling gebeurd met de verdeling van de bevolking over de grootteklassen? In tabel 11.5 is te zien dat het aantal kleine nederzettingen vrijwel gelijk is gebleven. Opmerkelijk is vooral de groei van het aantal nederzettingen met meer dan vijfhonderd inwoners.

Categorie (aantal inwoners)	Aantal nederzettingen		Aantal inwoners	
	1988	1997/98	1988	1997/98
tot 50	45	45	1.204	1.231
51 - 100	32	33	2.483	2.516
101 - 200	32	28	5.016	4.060
201 - 300	10	12	2.220	2.806
301 - 400	3	4	1.074	1.397
401 - 500	2	3	956	1.361
501 en meer	11	15	12.758	15.451
Totaal	140	140	25.711	28.822

Tabel 11.5 *Grootte van nederzettingen in Landkreis Greifswald, 1988 en 1997/98. Bron: Kreislankommission Landkreis Greifswald en Amtsgemeinden; eigen berekening.*

In figuur 11.17 is de procentuele verdeling van de bevolking over de grootteklassen weergegeven. Het aantal personen dat woonachtig is in nederzettingen groter dan vijfhonderd inwoners is tussen 1988 en 1997/98 gestegen van 49,6 procent naar 53,6 procent. Maar in tegenstelling tot de periode 1962 - 1988 ging deze groei niet ten koste van de kleinere nederzettingen. Van de 140 nederzettingen kenden 79 neder-

Figuur 11.17 *Procentuele verdeling van de bevolking over de nederzettingen van de voormalige Landkreis Greifswald, 1962-1997/98. Bron: Kreislankommission Landkreis Greifswald en Amtsgemeinden; eigen berekening.*

Nederzetting sterk bevorderd door de staat 1962-88	Procentuele groei/verlies 1988-1998	Absolute groei/verlies 1988-98
Neuenkirchen	45	475
Karlsburg	20	216
Kemnitz *)	20	100
Groß Kiesow	15	73
Züssow	6	76
Wusterhusen *)	3	31
Bandelin *)	- 3	- 20
Lubmin *)	- 22	-482

*) 1997

Tabel 11.6 *De bevolkingsontwikkeling van de centrumdorpen (cluster: sterk bevorderd door de staat). Bron: Amtsgemeinden, eigen berekening.*

zettingen in de periode 1988 tot 1997/98 een bevolkingsgroei. In de periode 1962-88 waren dat slechts 15 nederzettingen.

In hoofdstuk 6 is een eenvoudige indeling gegeven van alle nederzettingen, op basis van de bevolkingsontwikkeling tussen 1962 en 1988, en het voorzieningenniveau in 1988. In feite gaf deze indeling aan wat de houding van de DDR-planners was ten opzichte van de nederzettingen, uiteenlopend van een expliciete keuze om een nederzetting sterk te stimuleren in het kader van een centrumdorpenbeleid, of, aan het andere eind van het spectrum, een nederzetting in het geheel links te laten liggen, hetgeen voor veel nederzettingen een langzame dood zou betekenen als gevolg van de vergrijzing en het vertrek van jongeren. De staat had dankzij haar primaat op de woningbouw een sterk middel in handen om ontwikkelingen te sturen.

Het is interessant om aan de hand van de indeling van 1988 de ontwikkeling van de nederzettingen na de omwenteling te bekijken. Helaas zijn op nederzettingniveau alleen de bevolkingsgegevens beschikbaar, en kan het voorzieningenniveau niet mee worden gewogen. Men mag echter aannemen dat na 1989 het voorzieningenniveau de bevolking is gevolgd, en slechts een geringe rol heeft gespeeld bij de keuze van mensen om ergens te gaan wonen - anders dan in de DDR-tijd.

Allereerst zal gekeken worden hoe de centrumdorpen zich sinds 1988 ontwikkeld hebben, dat wil zeggen de nederzettingen waar in de DDR veel woningen zijn gebouwd, en die relatief veel voorzieningen kenden. De resultaten zijn weergegeven in tabel 11.6.

Voor de gemeenten dicht bij de stad Greifswald zijn gegroeid. Hoe verder van de stad (meer dan 10 kilometer), hoe minder groei. Een uitzondering vormt de gemeente Karlsburg (op circa 20 kilometer van Greifswald).

De sterke daling van Lubmin heeft een andere reden: de sluiting van de kerncentra-

Foto 11.1 De plaats Bandelin is in de DDR-tijd sterk gestimuleerd (zie kader in hoofdstuk 5). Na de omwenteling heeft het inwoners verloren; door de afstand tot Greifswald (vijftien kilometer) is nauwelijks geprofiteerd van de suburbanisatie. In 1998 waren nog nauwelijks nieuwe woningen gebouwd.

le aldaar. Na de omwenteling werd bekend dat in deze centrale - type Tsjernobyl - zich een aantal bijna catastrofale ongelukken had voorgedaan. Nog in 1989 werd het vijfde blok - van de geplande acht blokken - in gebruik genomen. Al snel na de omwenteling werd de centrale stilgelegd. Na onderzoek bleek dat een afdoende verbetering van de veiligheid niet gerealiseerd kon worden. Daarom werd in 1992 besloten om de centrale af te breken: een activiteit die ongeveer tienduizend mensen werk geeft. Het is het grootste project op dit vlak ter wereld. De totale kosten wordt geschat op zes miljard DM. Op dezelfde plek moet een belangrijk energiecentrum gebouwd worden, teneinde gebruik te blijven maken van de aanwezige infrastructuur. Eén gascentrale is al gebouwd, een tweede is gepland (Energiewerke Nord 2002).

In tabel 11.7 zijn de grootste groeiers en verliezers qua bevolkingsontwikkeling vermeld, met daarbij hun classificering in 1988. Alleen de nederzettingen die in absolute zin meer dan honderd inwoners hebben gewonnen of verloren en/of met een procentueel verschil van meer dan honderd procent zijn opgenomen.

Veel nederzettingen die door de DDR-planners waren opgegeven, of die sterk in hun ontwikkeling werden geremd, hebben zich dankzij hun ligging dichtbij

Grootste groeiers en verliezers 1988-98	Procentuele groei/verlies 1988-98 (afgerond)	Absolute groei/verlies 1988-98	Klasse-indeling periode 1962-88
Gristow	441	362	opgegeven
Wackerow Ausbau	407	122	opgegeven
Wackerow	391	547	afgeremd, ondanks ligging
Chausseesiedlung	291	233	afgeremd, ondanks ligging
Weitenhagen/Potthagen	213	708	afgeremd, ondanks goede voorzieningen
Oldenburg	123	37	opgegeven
Behrenhoff	80	177	afgeremd, ondanks goede voorzieningen
Levenhagen	79	110	afgeremd, ondanks goede voorzieningen
Neuenkirchen	45	475	sterk bevorderd
Mesekenhagen	30	112	afgeremd, ondanks goede voorzieningen
Karlsburg	20	216	sterk bevorderd
Kemnitz *)	19	100	sterk bevorderd
Hanshagen *)	18	131	licht bevorderd
Kowall	- 73	- 133	opgegeven
Strellin	- 80	- 156	opgegeven
Gützkow *)	- 7	- 197	licht bevorderd
Lubmin *)	-22	- 482	sterk bevorderd
*) 1997			

Tabel 11.7 *Grootste groeiers en verliezers 1988-98, vergeleken met klasse-indeling 1962-88 (alle nederzetting met absolute groei > 100 inwoners, en/of procentuele verschil > 100%). Bron: Amtsgemeinden, eigen berekening.*

Greifswald sterk kunnen ontwikkelen: voor deze dorpen kwam de omwenteling als een geschenk uit de hemel. De op enige afstand van Greifswald gelegen centrumdorpen, die een beschermde status kenden tot en met 1989, moeten het nu op eigen kracht doen, en dat gaat niet altijd eenvoudig. In feite laat tabel 11.7 ook zien met welke willekeur dorpen in de DDR-tijd werden gestimuleerd of benadeeld; er was in ieder geval geen rekening gehouden met de wens van inwoners om op het platteland net buiten Greifswald te wonen.

Zoals eerder vermeld was het niet mogelijk om in detail de veranderingen op het gebied van voorzieningen en werkgelegenheid op het niveau van nederzettingen in kaart te brengen. Hier volstaat de opmerking dat uiteraard ook in de nederzettingen van de voormalige Landkreis Greifswald de Wende heeft gezorgd voor een explosieve groei van kleinschalige bedrijvigheid, met name in de dienstensector. Ter

	1989	1990	1991	1992
Detail- en groot-handel; videotheken	4	139	207	276
Horeca	12	109	154	164
Ambachtsbedrijven	85	127	161	167
Dienstverlening	9	109	220	233
Industrie, make-laars, financiële instellingen	-	77	116	179
Totaal	110	561	858	1.019

Tabel 11.8 *Ontwikkeling van de bedrijvigheid, in aantal bedrijven (selectie van sectoren), Landkreis Greifswald, 1989 - 1992 (stand eind van betreffende jaar). Bron: Landkreis Greifswald 1992, p. 47.*

illustratie is in tabel 11.8 weergegeven wat er tot stand is gekomen in de periode 1989-1991. Sinds 1989/90 wordt het wel of niet voortbestaan van winkels en dienstverlening in de nederzettingen vooral bepaald door marktverhoudingen, en de afstand tot grotere centra.

Wackerow: Monaco van het Oosten?

Uit de analyse van de nederzettingontwikkeling is al gebleken dat een omvangrijke suburbanisatie van het wonen rond Greifswald heeft plaatsgevonden. De stad en de omliggende gemeenten hadden uiteenlopende belangen, en de verhoudingen zijn dan ook niet bepaald goed te noemen. Om dit te illustreren zal de ontwikkeling van de gemeente Wackerow worden besproken.

In het voorjaar van 2002 zond de ARD een reportage uit over deze gemeente, onder de titel *'Herings Steuerparadies - Wo der Osten wirklich blüht'*. De teneur van de reportage was dat in deze gemeente, die in het westen aan Greifswald grenst, zich sinds de omwenteling een mirakel had voorgedaan: een enorme bevolkingsgroei (van 200 inwoners in 1989 naar bijna 2.000 in 2001), een laag werkloosheidspercentage (zes procent tegen 25 procent in Voor-Pommeren), en dat alles dankzij een initiatiefrijke burgemeester Hering die met lage bedrijfsbelastingen meer dan vijftig bedrijven naar Wackerow heeft gehaald, waardoor de gemeente over ruime inkomsten kon beschikken. Gesproken werd over het 'Monaco van het Oosten'. Bij nader onderzoek blijken een aantal van de genoemde feiten niet te kloppen, en

	1988	1994	2001
Wackerow Dorf	140	134	829
Dreizehnhausen	30	108	162
Immenhorst	5	7	27
Groß Kieshof	27	32	34
Klein Kieshof	18	14	28
Steffenhagen	72	42	98
Totaal	292	337	1.178

Tabel 11.9 *Bevolkingsgroei gemeente Wackerow, verdeeld over de diverse kernen. Bron: Landkreis Greifswald; Wackerow 2002.*

is enige relativering op zijn plaats, maar desondanks is het verhaal van Wackerow interessant genoeg om nader te bekijken, omdat het een voorbeeld is van de invloed die lokale actoren kunnen hebben op de ruimtelijke ontwikkeling.

Bij het onderzoek van de *Ortsgestaltungskonzeptionen* dat in 1989 ter plekke is verricht bleek dat de gemeente Wackerow in 1988 in totaal 292 inwoners telde, verdeeld over zes kernen. Vooral in de tweede helft van de jaren negentig heeft zich een enorme bevolkingsgroei voorgedaan, zie tabel 11.9.

In 1989 stond nog in de *Ortsgestaltungskonzeption* te lezen 'dat dringend woningbouw nodig was om het arbeidsvermogen in de landbouw vast te houden' - soortgelijke opmerkingen waren ook in veel van de rapporten van de andere gemeenten van de Landkreis Greifswald te lezen. Tussen 1986 en 1990 was in Wackerow slechts de bouw gepland van drie *Einfamilienhäuser*, en zouden vier woningen gemoderniseerd worden. Van de bevolking werkte 28 procent in de landbouw (hoofdzetels van de bedrijven in Neuenkirchen en Mesekenhagen), en pendelden dagelijks 81 personen naar een werkplek buiten de gemeente; de meesten naar Greifswald (74). Kortom, het was een doorsnee gemeente: weinig dynamiek, nauwelijks woningbouw, vergrijzing in de landbouw en beperkte voorzieningen (geen riolering, twee kleine winkeltjes, een bibliotheek, een jeugdclub en een vrijwillige brandweer).

De enorme bevolkingsgroei die zich sinds de omwenteling heeft voorgedaan is vooral te danken aan de gunstige ligging ten opzichte van Greifswald: Wackerow grenst in het noordwesten aan de Hanzestad. Maar ook de gemeente Neuenkirchen, die ten noorden aan Greifswald grenst, is sterk gegroeid: van 1.310 inwoners in 1988 naar 2.147 in 2001 (Amt Landhagen 2002). Het suburbanisatieproces is goed te zien in de eerder besproken figuur 11.16. Maar de procentueel grotere groei in Wackerow zal zeker ook beïnvloed zijn door het relatief grote aantal (nieuwe) bedrijven in de gemeente: volgens eigen opgave van de gemeente 53 (Wackerow 2002). De belangrijkste ondernemer is Helmut Hamann, een Hamburgse zakenman die zich bezig houdt met onroerend goed en vermogensbeheer. Een niet nader te bepalen deel van de bedrijven bestaat uit brievenbusfirma's:

Foto 11.2 *Nieuwbouw in Wackerow, voorjaar 1998. Het dorp ligt op vijf minuten fietsen van het centrum van Greifswald.*

zij hebben zich formeel ingeschreven in de gemeente in verband met de lagere belastingen.

Bij het vaststellen van het belastingregiem na de omwenteling heeft burgemeester Manfred Hering een belangrijke rol gespeeld. Als onervaren nieuwe burgervader had hij ontdekt dat gemeenten zelf de belastingheffing voor bedrijven mochten bepalen. Hij legde het percentage *Gewerbsteuer* vast op 100 procent, daar waar in de Bondsrepubliek 300 tot 400 procent gebruikelijk was (ARD 2002).

Naspeuringen in de officiële statistieken bevestigen het door de ARD-reportage geschetste beeld. In 1998 bedroeg de *Gewerbsteuer* in Wackerow inderdaad 100 procent, terwijl bijna alle andere plattelandsgemeenten in Mecklenburg-Vorpommern een tarief hanteerden tussen de 250 en 300 procent. In de grote steden bedroeg het tarief gemiddeld 366 procent; in Greifswald 350 procent. In Wackerow bracht de *Realsteuer* (naast de *Gewerbsteuer* ook *Grundsteuer*) in 1998 in totaal 20,8 miljoen DM op: een fenomenaal bedrag, als we dat bijvoorbeeld vergelijken met het totaalbedrag voor de Landkreis Ostvorpommern (48,7 miljoen DM). Per hoofd van de bevolking betekende dit in Wackerow een bedrag van 21.627 DM, terwijl in de eerder genoemde gemeente Neuenkirchen slechts 924 DM per hoofd werd binnengehaald. In de stad Greifswald kon men slechts profiteren van 261 DM per hoofd (Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern 1999, p. 59, 395 en 419).

Volgens de ARD-reportage was Wackerow als gevolg van nieuwe nationale wetge-

ving gedwongen om het percentage bedrijfsbelasting te verhogen tot 180 procent, hetgeen nog steeds een zeer bevredigende regeling was voor de in Wackerow gevestigde bedrijven.

De eerder genoemde lijst van 53 in Wackerow gevestigde bedrijven omvat ook zeer kleine bedrijven, zoals een klein café dat gevestigd is in een oude treinwagon. Op bezoek in Wackerow ontdekt men ook geen zeer omvangrijke bedrijven, zodat het vermoeden bestaat dat een aantal kapitaalkrachtige bedrijven dankzij een pro-forma zetel in Wackerow profiteren van het gunstige belastingregime. In die zin is de benaming 'het Monaco van het Oosten' wel op zijn plaats.

De concurrentie met het naburige Greifswald is een interessant aspect. Het is een veel gehoord verhaal dat de omringende plattelandsgemeenten al snel na de omwenteling in staat waren om heel flexibel in te spelen op de wensen van investeerders. De beste voorbeelden zijn de grote inkoopcentra die ten noorden en ten zuiden van de stad zijn gebouwd: net buiten de gemeentegrenzen, maar natuurlijk gericht op de kooplustige inwoners van Greifswald. Ook de zozeer gewenste bouw van nieuwe woningen, vooral van het type eengezinswoningen, kwam vooral in de omringende plattelandsgemeenten terecht: niet alleen omdat daar meer ruimte beschikbaar was (ook de stad Greifswald beschikt over aanzienlijke percelen onbebouwde ruimte), maar vooral vanwege de lagere grondprijzen op het platteland, en de geringe bureaucratie om bouwprojecten te realiseren. In de ARD-reportage komt een ondernemer voor die van plan was om zijn bedrijf (dat spraakherkenningsprogramma's voor medische beroepen ontwikkelt) in Greifswald te vestigen, maar daar vastliep op regels en bureaucratie. Het overleg met burgemeester Hering was echter in zeer korte tijd afgerond, zodat het bedrijf nu gevestigd is in een oude LPG-stal in Wackerow.

De stad Greifswald ergert zich aan het feit dat Wackerow leeft op kosten van andere gemeenten. Hoewel dit uit de reportage niet duidelijk wordt mag men aannemen dat Greifswald hiermee bedoelt dat de inwoners van Wackerow 'gratis' profiteren van de vele voorzieningen in de stad, zoals de scholen en de culturele voorzieningen. Burgemeester Hering beklaagt zich tijdens een vergadering van het Amt Landhagen erover dat er nog geen busverbinding bestaat tussen Wackerow en Greifswald, zodat de inwoners gedwongen zijn per taxi naar Greifswald te reizen. Of dit ook daadwerkelijk gebeurt is zeer de vraag: volgens de reportage komt zestig procent van de nieuwe inwoners van Wackerow uit West-Duitsland, zodat men mag aannemen dat zij wel de beschikking hebben over eigen vervoer. De afstand tussen Wackerow en het centrum van Greifswald bedraagt een zeer fietsbare drie kilometer.

Wackerow heeft plannen om tennisbanen, een golfterrein en studentenwoningen te realiseren: duidelijk functies die ook gericht zijn op de inwoners van Greifswald.

Het is duidelijk dat burgemeester Hering een zeer bepalende rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van Wackerow. Hij is al sinds de omwenteling aan de macht, en houdt zich tot in de details met de gang van zaken bezig: van het tekenen van reke-

ningen van een paar DM tot het ontvangen van potentiële investeerders die met enige regelmaat per helikopter worden aangevlogen. Officieel is Hering werkloos, nadat de videotheek die hij na de omwenteling gestart was na drie jaar failliet ging. Voor zijn werk als burgemeester krijgt hij een vergoeding van 1300 DM per maand - een standaardbedrag gebaseerd op het feit dat in kleine gemeenten zoals Wackerow het burgemeestersambt een deeltijdbaan is naast andere werkzaamheden. Hering stort zich echter met overgave op zijn werk. Bij de laatste burgemeestersverkiezingen is hij met DDR-achtige getallen herkozen (94,5 procent). Indien de burgemeester geld nodig heeft voor dorpsactiviteiten, zoals de organisatie van de jaarlijkse vrouwendag, dan klopt hij aan bij de eerder genoemde zakenman Hamann uit Hamburg. Hier dringt zich de parallel op met de DDR-tijden, toen de gemeenten zeer afhankelijk waren van de lokale LPG als het ging om financiën voor basisvoorzieningen (zie paragraaf 5.5). Het verschil is echter dat het kapitaal dat beschikbaar is in Wackerow, vooral dankzij de gemeentelijke belastingen, vele malen groter is dan in de DDR-tijden. Mede hierdoor, en door de gunstige ligging ten westen van Greifswald, heeft de omwenteling een einde gemaakt aan een periode van langdurige stagnatie: 'de markt' doet nu zijn werk.

De bouw van Einkaufszentren in de nabijheid van Greifswald

Overall in Oost-Duitsland werden kort na de omwenteling van 1989/90 grote winkelcentra uit de grond gestampt, doorgaans net buiten de grotere steden. Dit was ook het geval in de buurt van Greifswald. In het *Raumordnungsbericht Mecklenburg-Vorpommern* (1995) wordt daarover gerapporteerd. Al in 1990 begonnen de voorbereidingen voor de bouw van een winkelcentrum ter grootte van 28.000 m² verkoopruimte ten noorden van de stad, op het grondgebied van de gemeente Neuenkirchen. In de stad Greifswald zelf konden investeerders niet snel aan grote bouwterreinen komen met uitgekristalliseerde eigendomsverhoudingen. In de omliggende plattelandsgemeenten was deze grond echter ruimschoots voorhanden, en waren de eigendomsrechten geen probleem. Wet- en regelgeving waren nog niet in orde, en met name het ontbreken van een wettelijk verankerde ruimtelijke planning maakte het mogelijk om in Neuenkirchen in anderhalf jaar tijd een gigantisch winkelcentrum te realiseren. De stad Greifswald heeft daarop gereageerd door in het zuiden van de stad (net binnen de stadsgrenzen) een eigen winkelcentrum te realiseren. Halverwege het jaar 1994 kon aldaar het winkelcentrum Elisenpark worden geopend, met een winkeloppervlakte van 35.000 m². De twee grote winkelcentra waren goed voor zestig procent van alle winkeloppervlak van Greifswald en directe omgeving. Ongeveer 22 procent was te vinden in de grote nieuwbouwwijken van de stad, en lag daarmee op een normaal niveau. Met ongeveer twaalf procent was het stadscentrum slecht bedeed met winkels: de binnenstadbewoners hadden de beschikking over 0,2 m² per persoon, tegen 1,2 m² per persoon voor bewoners buiten het centrum. Dat de winkels in het stadscentrum het moeilijk hadden was rond 1995 ook duidelijk waar te nemen in de belangrijkste winkelstraat van Greifswald, de Lange Straße. Slechts dertig procent van het winkelend publiek

Foto 11.3 Een beeld van het overdekte winkelcentrum Dompassage in het centrum van Greifswald, 1998.

in de binnenstad kwam van buiten de stad, terwijl dat in West-Duitse steden gemiddeld op ongeveer veertig procent lag. Wat waren de belangrijkste obstakels voor ondernemers om een winkel te beginnen of voort te zetten in de binnenstad? Het *Raumordnungsbericht Mecklenburg-Vorpommern* (1995, p. 98) noemt een aantal redenen: de hoge grondprijzen, de gecompliceerde eigendomsverhoudingen, de kleine bouwterreinen, de slechte bereikbaarheid (mede door de renovatie van vele panden), het tekort aan parkeerplaatsen, de regelgeving in het kader van de monumentenzorg, en het slechte stadsgezicht als gevolg van leegstand en braakliggende terreinen.

Het antwoord in de binnenstad kwam toch in de tweede helft van de jaren negentig, toen het overdekte winkelcentrum Dompassage werd gerealiseerd, met onder andere een entree in de Lange Straße. Een projectontwikkelaar heeft een nieuwbouwproject weten te realiseren ter grootte van 20.000 m², met daarin 35 winkels, een bioscoop met zes zalen, gastronomische inrichtingen en een parkeergarage (Dompassage 2002). De indruk bestaat dat dit winkelcentrum een positieve uitstraling heeft gehad op het winkelgebied Lange Straße, en dat de binnenstad het tij heeft weten te keren.

Conclusie aangaande de ruimtelijke verschillen op lokaal niveau

Er zijn op lokaal niveau grote verschillen ontstaan tussen nederzettingen met veel nieuwe woningen en voorzieningen, en dorpen waar niet veel is veranderd na de

omwenteling. De bepalende factor is de ligging ten opzichte van de stad Greifswald, maar in combinatie met de activiteiten van lokale bestuurders. Met name in Neuenkirchen en Wackerow wist men handig gebruik te maken van de grotere handelingssnelheid van plattelandsgemeenten, die minder last hadden van belemmerende eigendomsverhoudingen, zoals in de stad Greifswald. Ook de snelle bouw van het winkelcomplex in Neuenkirchen was een voorbeeld van een voortvarende besluitvorming en samenwerking tussen lokale bestuurders en investeerders.

Wackerow heeft dankzij zijn energieke burgemeester een fiscale truc bedacht om nieuwe bedrijven te lokken. Dat is een succes gebleken, maar het is sterk de vraag of de invoering van dezelfde truc tot meer investeringen in Mecklenburg-Vorpommern zou hebben geleid: waarschijnlijk is toch vooral het effect geweest dat investeringen zich geconcentreerd hebben, in een dorp op een steenworp afstand van Greifswald.

Nu de markt opereert, en inwoners een grotere vrijheid hebben om te besluiten waar zij willen wonen, is het belang van de factor afstand gebleken. In de nabijheid van Greifswald is een enorme suburbanisatie van het wonen opgetreden.

12 CONCLUSIE: EENS PERIFEER, ALTIJD PERIFEER?

Toen kort na de omwenteling van 1989 in Oost-Duitsland de oude deelstaten weer werden ingevoerd zag de uitgever Klett-Perthes zich geroepen om te starten met een reeks waarin de nieuwe deelstaten werden voorgesteld. In 1996 verscheen het deel over Mecklenburg-Vorpommern (Weiß 1996). De ondertitel van dit boek luidde: *'Brücke zum Norden und Tor zum Osten'*. Deze uitdrukking was in 1990 door de eerste minister-president van de nieuwe deelstaat gebezigd in zijn regeringsverklaring, om aan te geven dat de geografische ligging van Mecklenburg-Vorpommern een goede uitgangspositie was voor een dynamische economische ontwikkeling.

Dit onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de ligging van Mecklenburg-Vorpommern vooral nadelig is gebleken. De bruggen en toegangspoorten naar het Noorden en het Oosten zijn er wel gekomen, maar het grondgebied van Mecklenburg-Vorpommern wordt nog te vaak slechts gebruikt als transitroute: de ondernemers uit het Westen passeren het gebied en investeren in Centraal- en Oost-Europa, en de toeristen uit het Noorden maken gebruik van de veerhavens van Mecklenburg-Vorpommern om vervolgens door te reizen naar het Zuiden. Dit is natuurlijk een grove generalisatie, maar het maakt wel duidelijk dat de optimistische verwachtingen uit 1990 niet zijn uitgekomen. Mecklenburg-Vorpommern behoort tot de nieuwe deelstaten met de meeste problemen. In sommige berichten wordt het zelfs het 'armenhuys' van Duitsland genoemd. Dat is sterk overdreven, want de sociale welvaartsstaat Duitsland zorgt er wel voor dat echte armoede niet ontstaat. Dat laat onverlet dat de werkloosheid structureel hoog is, de economische dynamiek zeer gering, en dat veel mensen er niet gelukkiger op geworden zijn na de omwenteling.

Het was een belangrijk doel van deze studie om te achterhalen waarom het in Mecklenburg-Vorpommern relatief slecht gaat, en wat daarbij de invloed van de ontwikkeling van het gebied vóór de omwenteling is geweest. Ook in dit opzicht geeft de uitgever Klett-Perthes al een deel van het antwoord. Achterin het boek over Mecklenburg-Vorpommern staat vermeld welke andere boeken bij de uitgever in 1996 voorhanden waren. Dat was onder andere het boek van Karl Eckart over de DDR (uit 1981), dat Klett-Perthes probeerde te slijten onder de aanbeveling: *'Letzte Bestandsaufnahme und Ausgangspunkt für die heutige Entwicklung'*. Dat is precies ook één van de doelen van deze studie geweest: een laatste bestandsopname van de DDR, die niet alleen interessant is maar ook relevant, omdat het de uitgangspositie vormde van de ontwikkeling in het herenigde Duitsland.

Er is in de wetenschappelijke literatuur aangaande de transformatie van Centraal- en Oost-Europa een discussie gaande over de vraag wat de beste hervormingskoers is geweest, en welke verklarende waarde moet worden toegekend aan de invloed van de geërfde ruimtelijke en economische structuur, en aan de rol van regionale

kenmerken, zoals relatieve ligging. De geograaf Cséfalvay is een duidelijk pleitbezorger van de zogenaamde regionaal-wetenschappelijke zienswijze op de transformatie, waarbij hij als uitgangspunt neemt dat de regionale ontwikkeling in de post-communistische fase mede bepaald wordt door ontwikkelingen in de communistische en pre-communistische periode. Zijn stelling luidt dat oude centrum-periferie tegenstellingen (van voor het communisme) weer terugkomen.

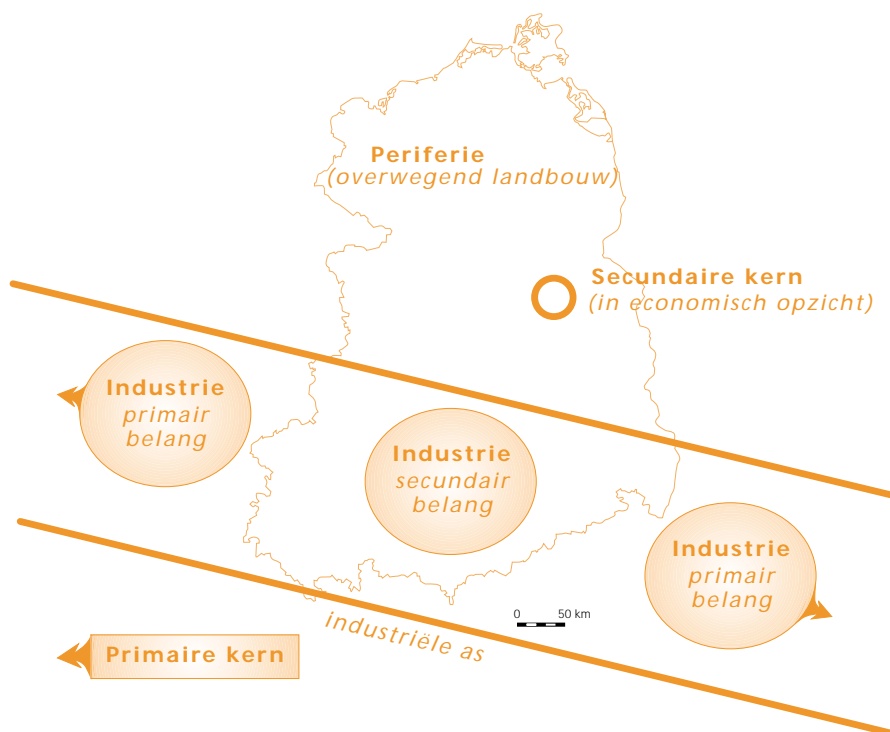
Deze studie heeft de theorie en de methodiek van Cséfalvay als uitgangspunt genomen. Gekeken is of de ruimtelijke ontwikkeling van het onderzoeksgebied in achtereenvolgens de pre-communistische, de communistische en de post-communistische fasen te verklaren is vanuit de ruimtelijke modellen die Cséfalvay voor deze fasen heeft ontworpen.

Een tweede fundament voor deze studie betrof de stelling dat de ruimtelijke ontwikkeling van een gebied voor een groot deel te verklaren is door de rol van actoren en besluitvormers op verschillende schaalniveaus. Daartoe zijn voortbouwend op het model van Hamilton (over besluitvorming in de praktijk van het communisme) twee conceptuele modellen (voor de communistische en de post-communistische periode) ontworpen, die hebben gediend als structurerend en operationaliserend van het onderzoek.

In hoofdstuk twee is gebleken dat het onderzoeksgebied aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog een relatief arm, achtergebleven gebied in het Duitse Rijk was. Het speelde een bescheiden rol in de wereldeconomie, bijvoorbeeld als graanleverancier van West-Europa. In de termen van Wallerstein behoorde het tot de semi-periferie. De landbouw heeft in sterke mate de ruimtelijke structuur bepaald, waarbij de bezitsverhoudingen tot grote verschillen hebben geleid. Grootgrondbezit was dominant, en kwam vooral voor op de betere bodems. In de zogenaamde domaniale gebieden (op de mindere bodems) leefden veel keuterboertjes, maar ook in deze gebieden had de adel veel invloed. Er was in Mecklenburg en Pommeren lange tijd sprake van een samengaan van de bestuurlijke en economische elite, die weinig ruimte aan de bevolking bood om initiatieven te ontplooien. De boeren waren in de adellijke gebieden gebonden aan de grond. Met succes wist de adel grootschalige industrialisatie tegen te houden. Begin 20ste eeuw vertrokken veel inwoners: naar de industriegebieden elders in Duitsland, of naar de Nieuwe Wereld aan de overkant van de oceaan.

De verschillende bezitsverhoudingen in de landbouw vonden een spiegelbeeld in de zeer diverse nederzettingvormen: van oude *Anger-* en *Straßendörfer* tot *Gutsdörfer* rond het adellijke landhuis. De grote steden, veelal ontstaan als gevolg van de oostwaartse Duitse kolonisatie kenden na een aanvankelijke bloeiperiode een stagnatie in hun ontwikkeling, ongeveer vanaf het einde van de Middeleeuwen.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was het voorzieningenniveau van het onderzoeksgebied zeer bescheiden, en met recht kan gesproken worden van een perifere positie in het Duitse Rijk.

Figuur 12.1 Schematische voorstelling van de positie van het onderzoeksgebied in de pre-communistische tijd (eigen ontwerp).

In figuur 12.1 is geprobeerd om conform de ideeën van Cséfalvay deze situatie te schetsen. Uiteraard bestond de DDR niet als territoriale eenheid vóór de Tweede Wereldoorlog, maar toch worden de contouren van de latere DDR in deze figuren aangehouden om een vergelijking met de latere perioden mogelijk te maken.

Het economisch kerngebied van Duitsland was de as die vanuit het Ruhrgebied liep naar Opper-Silezië. Het huidige zuiden van Oost-Duitsland maakte daar deel van uit, al was het niet het meest belangrijke deel van deze industriële zone. Berlijn was weliswaar de hoofdstad van Duitsland, maar het kon niet het economisch hart van Duitsland genoemd worden. Het kan wel een secundaire kern worden genoemd. De primaire kern lag buiten het grondgebied van de latere DDR, op de 'Rijnas', met het Ruhrgebied als kern. Mecklenburg en Vorpommern behoorden tot de periferie van Duitsland.

Na de Tweede Wereldoorlog kon de Sovjet-hegemonie zich naar het westen uitbreiden. Omdat de geallieerden niet tot overeenstemming konden komen over de toekomst van Duitsland ontstonden in 1949 uit de vier bezettingszones twee

Duitslanden; een situatie die eigenlijk niemand wilde. De DDR was een direct gevolg van de Koude Oorlog. Indien de opstand in 1953 was geslaagd zou het land vier jaar hebben bestaan, en als de Muur niet was gebouwd in 1961 zou de levensduur beperkt zijn tot twaalf jaar. Thomas Betz (2002) heeft de consequenties mooi verwoord: de Muur betekende de fysieke onvrijheid van de DDR-burgers; de repressie zorgde voor een geestelijke onvrijheid die het vrijwel onmogelijk maakte om de fysieke onvrijheid openlijk ter discussie te stellen. We moeten overigens niet vergeten dat in de beginjaren van de DDR velen geëngageerd hebben gewerkt aan een beter 'ander' Duitsland, als reactie op het fascistische Derde Rijk. De teleurstelling over de feitelijke ontwikkelingen in de DDR werd in de loop der jaren steeds groter.

De culturele (en dus ook taalkundige) verwantschap met de West-Duitsers betekende dat de Oost-Duitsers een bijzondere positie hadden binnen het Oostblok. Er werd massaal geluisterd naar de West-Duitse radio en gekeken naar de West-Duitse televisie: men spreekt wel van een emigratie in de avonduren. Daardoor was de DDR-bevolking veel minder vatbaar voor de communistische propaganda.

De DDR was een kunstmatig land, dat zich moest vormen binnen de vastgestelde grenzen. Voor het onderzoeksgebied was het belangrijkste gevolg de ontwikkeling van de haven van Rostock. Maar de meest ingrijpende consequentie van de na-oorlogse politieke en militaire situatie was de gedwongen overname van de economische, politieke en sociale structuren van de Sovjet-Unie. Het belangrijkste element daarvan was de introductie van de planeconomie, volgens de regels van het Sovjet-model voor economische ontwikkeling, met zijn nadruk op de versnelde opbouw van een kapitaalgoederenindustrie. Dit model was eind jaren twintig ontstaan onder invloed van de specifieke omstandigheden in de Sovjet-Unie, en was ongeschikt voor grote delen van Centraal-Europa (inclusief de DDR). Er werd geen rekening gehouden met de specifieke kenmerken van de DDR, zoals het gebrek aan grondstoffen en de aanwezigheid van een geavanceerde lichte industrie (zoals Carl Zeiss in Jena). Sommige 'toevallig' aanwezige bedrijvigheid werd wel verder ontwikkeld, zoals de scheepsbouw, omdat deze paste in het Sovjet-model, en de productie van grote betekenis was voor het gehele Oostblok.

Dit Sovjetmodel bleef tot het eind overeind in de DDR, zelfs toen er vanaf 1985 in de Sovjet-Unie zelf aan de fundamenteën van dit model werd gemorreld. Het verzet van de DDR tegen hervormingen had vooral te maken met een andere belangrijke externe partij: de Bondsrepubliek Duitsland. De twee Duitslanden moesten zich voortdurend aan elkaar spiegelen, en de DDR-machthebbers begrepen heel goed dat alleen een andere maatschappijordening de legitimatie kon vormen voor het voortbestaan van twee Duitse staten. Dat leidde in 1989 tot absurde situaties: in de zomer werd het culturele tijdschrift *Spoetnik* uit de Sovjet-Unie verboden, en in september werd het massale vertrek van DDR-burgers via Hongarije in de partijkrant *Neues Deutschland* bestempeld als *Menschenhandel*, opgezet door de Bonds-

republiek. De discrepantie tussen de werkelijkheid en de imaginaire wereld van de partijtop was nog nooit zo groot geweest. Het 'socialisme in de kleuren van de DDR' kon zich alleen onder de hoede van de Sovjet-Unie ontwikkelen: toen de Sovjet-Unie de steun opgaf was het snel afgelopen met de DDR. De facto is de DDR tijdens de periode van de Koude Oorlog een kolonie van de Sovjet-Unie gebleven.

De kloof met West-Duitsland was in de loop van de tijd steeds groter geworden, en dat had vooral te maken met de teleurstellende resultaten van de planeconomie (die zich in het gehele Oostblok voordeden); deze studie heeft daar uitvoerig bij stil gestaan. De DDR was in de buitenarena van de kapitalistische wereldeconomie komen te liggen. De economische structuur was vergelijkbaar met die van de Bondsrepubliek rond 1960, met een groot aandeel van de primaire en secundaire sectoren, en een kleine tertiaire sector. De industriële sector werd gedomineerd door arbeidsintensieve bedrijven, zoals de textiel- en schoenindustrie - sectoren die in het Westen eind jaren tachtig al waren weggeconcentreerd door de lage-lonen landen. Conform het Sovjet-model van economische ontwikkeling werd de lichte industrie verwaarloosd ten gunste van de zware industrie.

Evenals in de rest van het Oostblok kende de DDR een schaarste-economie, waarbij de verdeling van schaarse goederen onderhevig werd aan een strijd tussen verschillende belangengroepen en besluitvormers, zoals Hamilton had beschreven in zijn model. In deze strijd waren duidelijke winnaars en verliezers aan te wijzen: de belangen van de Sovjet-Unie prevaleerden boven die van de DDR. Binnen de DDR trok de ideologie (zoals bewaakt door de SED) aan het langste eind, en nationale economische belangen waren belangrijker dan de ontwikkeling van achtergebleven gebieden.

De economische groei viel tegen. De belangrijkste consequentie daarvan was het loslaten van het uitgangspunt dat de regionale verschillen in de DDR moesten verdwijnen door industrialisatie van het Noorden. Het hemd was nader dan de rok: het was uit economisch oogpunt veel voordeliger om voort te bouwen op de industriële traditie in het zuiden van de DDR, en gebruik te maken van de daar voorhanden zijnde infrastructuur.

Dat was een verstandige keuze, omdat het reëel existerende socialisme in staat was om de nadelige effecten van een onevenwichtige spreiding van de productie te compenseren met een evenredige spreiding van de meeste basisvoorzieningen. Omdat er ook nauwelijks loonverschillen waren, en geen werkloosheid bestond, was een grote mate van regionale gelijkheid ontstaan op het vlak van de levensstandaard (sommigen spreken over gedeelde armoede). Wel waren er in de DDR kleine verschillen in de toegankelijkheid van voorzieningen. Oost-Berlijn werd beter voorzien van goederen, en het hogere partijkader had weinig last van schaarse goederen en diensten. Het Noorden heeft in de DDR-periode een enorme ontwikkeling

doorgemaakt. Het gebrek aan belangrijke grote bedrijven zou pas na de omwenteling een nadeel worden.

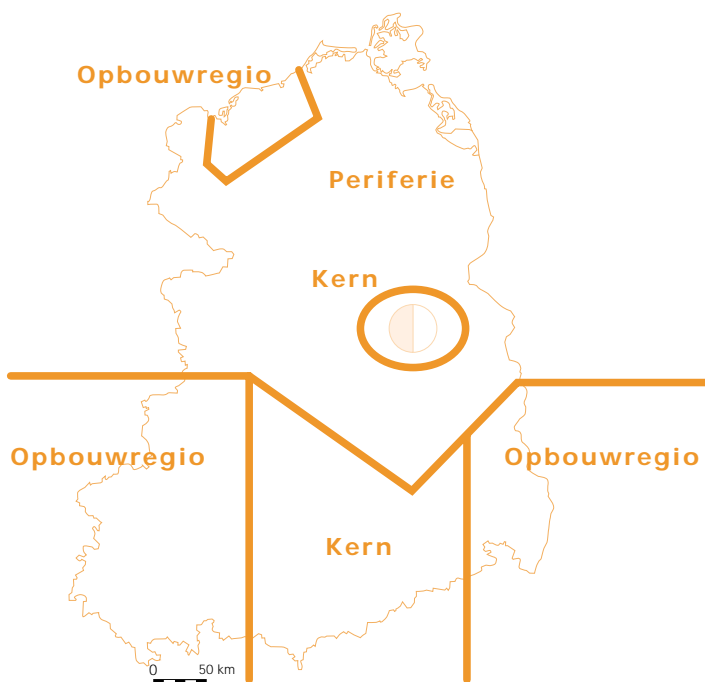
Op de ranglijst van de sterkste industriestaten in de wereld stond de DDR op plaats tien. De levensstandaard van de bevolking was naar koopkracht gemeten de hoogste van alle Oostblokstaten, en zelfs hoger dan die van Griekenland en Portugal. Voor slechts een klein deel was dit het effect van vervalste statistieken: het waren reële kenmerken, die lange tijd overeind konden worden gehouden binnen de schijnwereld van de planeconomie. Maar ook de DDR kon zich niet isoleren van de wereldeconomie. De schuldenlast ten opzichte van de Westerse wereld was vanaf 1970 gestaag gestegen. De importen uit het Westen werden betaald door de dumping van goedkope producten op de Westerse markt, waarbij gebruik gemaakt werd van de bijzondere status van Berlijn. Een deel van de aardolie uit de Sovjet-Unie werd veredeld in de DDR en aan het Westen verkocht - één van de redenen waarom de bruinkoolwinning in eigen land werd opgevoerd. Toen in de tweede helft van de jaren tachtig de olieprijs op de wereldmarkt daalden kwam de DDR in grote problemen. De levensstandaard moest met steeds meer kunst- en vliegwerk overeind worden gehouden. Kort na de val van partijchef Honecker schildert de voorzitter van het centrale planbureau Gerhard Schürer op verzoek van de nieuwe leider Egon Krenz een dramatisch beeld van de toestand van de economie: alleen een daling van de levensstandaard van 25-30 procent in 1990 zou de DDR voor het bankroet kunnen behoeden.

De slechte economische situatie was al lang bekend bij de bevolking. Ze zag het verval van steden en ervoer de slechte toestand van de productiemiddelen en de kwaliteit van duurzame consumptiegoederen. De officiële statistieken wekten echter de indruk dat de DDR er geweldig voorstond.

Dat de werkelijkheid minder rooskleurig was dan voorgeschilderd kon al tijdens het veldwerk (begin 1989) worden geconstateerd. Dit bleek bijvoorbeeld toen per abuis cijfers werden verstrekt waaruit bleek dat in de Landkreis Greifswald het aantal nieuw gebouwde woningen ongeveer even groot was als het aantal woningen dat door verwaarlozing moest worden onttrokken aan de woningvoorraad. Ook bleek dat het platteland te maken had met een groot vertrek van jongeren naar de stad, zodat de landbouw slechts met moeite draaiende kon worden gehouden.

Het DDR-regime heeft een zwalkend beleid gevoerd wat betreft de nederzettingenpolitiek op het platteland. Het aanvankelijke centrum-dorpen beleid werd weinig krachtadig doorgevoerd, en uiteindelijk vervangen door de gedachte dat elk dorp perspectief op ontwikkeling zou moeten hebben. De failliete staat had daar echter geen geld voor, waardoor men de meeste dorpen liet verkommeren, tenzij een rijke landbouwcoöperatie wilde bijspringen.

Het stervende platteland was een uiting van de algehele verstarring van de DDR, die met name in de jaren tachtig steeds duidelijker werd. Het leven op het platteland zou aanmerkelijk prettiger geweest kunnen zijn als de staat zijn primaat op het

Figuur 12.2 Schematische voorstelling van de positie van het onderzoeksgebied aan het eind van de communistische tijd (eigen ontwerp).

bouwen van woningen had opgeheven, zoals bijvoorbeeld wel is gebeurd in Polen en Hongarije.

Aan het migratiepatroon van de DDR-burgers kon een deel van de ontevredenheid worden afgelezen. Op nationaal niveau was het massale vertrek naar West-Duitsland tot aan de bouw van de Muur in 1961 een duidelijk signaal, maar de trek van het platteland naar de stad was op lokaal en regionaal niveau evenzeer een signaal. Al deze migranten waren kleine besluitvormers, die reageerden op de gevolgen van de besluiten van hogerhand.

De selectieve migratie, van doorgaans jonge en initiatiefrijke burgers, was slecht voor de DDR. Tot 1961 is ongeveer een kwart van de DDR-bevolking naar West-Duitsland verhuisd; men spreekt wel van een *Entmischung* van het land. Na de bouw van de Muur ging deze gedeeltelijk door, als gevolg van de *Ausbürgerung* van dissidenten. Volgens Christoph Stölz (2002) kende de DDR aan het eind van haar bestaan een zwakke sociale structuur, bestaande uit 'rest-Duitsers', na het verdwijnen van de Joden, de aristocraten, de initiatiefnemers en de anders-denken. Dit in tegenstelling tot West-Duitsland, waar de toestroom van Duitsers uit Oost-Europa (en de DDR) na de Tweede Wereldoorlog tot een *melting pot* hadden geleid.

In figuur 12.2 wordt een schets gegeven van de ruimtelijke structuur van de DDR aan het eind van haar bestaan.

Deze structuur is mede ontstaan omdat de DDR was gedwongen om na haar ontstaan een eigen economisch kerngebied op te bouwen. Door de bijzondere situatie van het gedeelde Berlijn was dat in en rond Oost-Berlijn maar beperkt mogelijk, maar toch is hier in de DDR-tijd veel industriële bedrijvigheid ontwikkeld. Daarnaast had Oost-Berlijn als hoofdstad van de centraal geleide staat een zeer bijzondere betekenis in de DDR. Daarom kunnen we (Oost-) Berlijn wel als één van de kerngebieden onderscheiden.

In het zuiden van de DDR (op de oude as Ruhrgebied - Opper-Silezië) bouwde de DDR de voorhanden zijnde industriële basis verder uit, en transformeerde deze naar Sovjet-traditie tot een gebied met grootschalige, zware industrie. De industriële regio Halle - Leipzig - Zwickau - Karl-Marx-Stadt - Dresden kunnen we daarom als tweede kerngebied onderscheiden. In de overige delen van de DDR waren veel bedrijven van secundair belang te vinden, zodat we in termen van Cséfalvay van een opbouwregio kunnen spreken. Dat gold ook voor de regio Rostock. De rest van het onderzoeksgebied bleef een perifere positie behouden.

In een recordtijd stortten in 1989 de communistische staten van Centraal- en Oost-Europa in elkaar. De feitelijke oorzaak was het mislukken van het marxistisch-leninistische experiment van de centraal geleide economie. Gorbatsjov had de naïeve gedachte dat het bieden van meer handelingsruimte aan de satellietstaten zou leiden tot hervormingen, maar ook tot behoud van de communistische basis van deze staten. Het valt in hem te prijzen dat hij niet met militaire middelen heeft ingegrepen toen hij begreep er volledig naast te zitten. De DDR-machthebbers hielden lang vast aan de macht, maar hun positie was zeer verzwakt door het gat dat door de Hongaren was geknipt in het IJzeren Gordijn.

De eerste maanden na de vreedzame revolutie in de DDR ging niemand uit van een snelle Duitse eenwording. Ook het tien-puntenplan van Bondskanselier Helmut Kohl dat eind november 1989 werd gepresenteerd ging uit van 'confederale structuren' die op de langere termijn moesten leiden tot de eenwording. De Oost-Duitse bevolking maakte echter op vele manieren duidelijk dat ze de eenwording zo snel mogelijk wenste. Kohl heeft hier vervolgens goed op ingespeeld, in de wetenschap dat de positie van Gorbatsjov in de Sovjet-Unie steeds zwakker werd. In de zomer van 1990 werd het laatste bezwaar van Gorbatsjov - opname van het grondgebied van Oost-Duitsland bij de NAVO - afgekocht door middel van economische steun ter waarde van 5 miljard DM.

De invoering van de Economische, Monetaire en Sociale Unie op 1 juli 1990 was de doodsklap voor de DDR-economie. De snelle invoering van de DM tegen een onrealistische wisselkoers maakte het merendeel van de bedrijven in één klap onrendabel. In feite werd in de DDR een hervormingskoers gevoerd die geheel naar de wensen van de aanhangers van de neo-liberale shocktherapie verliep: een ingrijp-

pende institutionele hervorming, de introductie van een inwisselbare munt, een snelle introductie van marktverhoudingen, het verdwijnen van kunstmatig vastgestelde prijzen, en een modern wettelijk kader. Maar de introductie van de markteconomie ging samen met een grote participatie van de overheid in de vorm van een enorme kapitaalsteun, zodat het gerechtvaardigd is om te spreken van de introductie van een pseudo-markteconomie in Oost-Duitsland. Tien jaar na de omwenteling bedroeg de netto geldtransfer vanuit West-Duitsland ongeveer 45 procent van het bruto regionaal product van Oost-Duitsland; een unieke situatie, die nergens ter wereld voorkomt.

De resultaten van deze hervormingskoers zijn teleurstellend. De feitelijke werkloosheid was in Oost-Duitsland tien jaar na de omwenteling veel hoger dan in de meeste andere voormalige Oostbloklanden. Er was bij de toenmalige Duitse regering een te groot geloof in de zegenende werking van de markt: de bloeiende landenschappen zouden automatisch ontstaan, en het zou niemand slechter gaan in Oost-Duitsland, aldus twee uitspraken waar Helmut Kohl niet graag aan herinnerd wordt. Door de snelle economische aanpassing ontbrak wat men de 'couveusetijd' zou kunnen noemen: een periode waarin de bedrijven konden aansterken (met Westerse hulp) om weerbaar te worden op de wereldmarkt. Men was vergeten dat de overgang naar de post-industriële economie in de Westerse wereld enkele decennia heeft geduurd.

De hervormingskoers en de wijze van privatiseren van de staatsondernemingen hebben geleid tot een enorme kapitaalvernietiging: niet alleen in fysieke zin (het productieapparaat), maar ook wat betreft het buiten spel zetten van grote delen van de Oost-Duitse beroepsbevolking. Veel West-Duitsers hadden een verkeerd beeld van de kennis, vakbekwaamheid, ijver en het improvisatievermogen van veel Oost-Duitsers. In tal van bedrijven en instellingen namen West-Duitsers de leiding over, ten koste van vakbekwame Oost-Duitsers die bekend waren met het bedrijf, die contacten hadden, en kennis hadden van de lokale situatie. Jarenlang hadden zij zich geërgerd aan het functioneren van hun bedrijf of instelling in de planeconomie, maar zij kregen niet de kans om zaken anders aan te pakken in de nieuwe institutionele omgeving na de omwenteling. Om een voorbeeld te noemen: na de omwenteling werd Mecklenburg-Vorpommern overspoeld door Westerse adviesbureaus die de ene na de andere analyse over de economie publiceerden zonder al te veel Oost-Duitsers daarbij te betrekken. Naar de nuttige adviezen van de geografen uit Greifswald aangaande de herziening van Kreisgrenzen werd niet geluisterd.

De immense subsidiestroom die beschikbaar was voor nieuwe investeringen was te eenzijdig gericht op de grote, West-Duitse bedrijven. Omdat veel Oost-Duitsers geen onderpand hadden konden zij maar moeilijk leningen krijgen om een bedrijf op te zetten. Onmiddellijk na de Monetaire Unie kwam een stroom van consumptiegoederen van West- naar Oost-Duitsland op gang: een welkome benutting van

de overcapaciteit van de West-Duitse industrie in die tijd. Een deel van die productie werd gerealiseerd door de eerste, doorgaans jonge migranten uit Oost-Duitsland.

In de loop van de jaren is een deel van de productie wel verplaatst naar het Oosten, door middel van *greenfield* investeringen en modernisering van bestaande fabrieken. Maar na deze eerste fase, tot ongeveer halverwege de jaren negentig, stagneerden de investeringen: er was geen noodzaak om te investeren in de uitbreiding van het productieapparaat.

Een groot probleem van de Oost-Duitse economie is het gat tussen de productiviteit en het loonniveau. Aanvankelijk was Oost-Duitsland in het voordeel. Door de Monetaire Unie stegen de Oost-Duitse lonen op 1 juli 1990 van ongeveer zeven procent van het West-Duitse niveau naar ongeveer 35 procent (de productiviteit werd geschat op 25 procent van West-Duitsland). Er was echter beloofd dat de lonen op den duur gelijkgetrokken zouden worden, en de Duitse vakbonden hebben zich daar hard voor gemaakt. Daarbij werden zij gesteund door de West-Duitse bedrijven, die bevreesd waren voor de concurrentiepositie van een lage-lonen regio Oost-Duitsland. In sommige economische sectoren heeft de productiviteit het West-Duitse niveau bereikt (zoals in de landbouw en de verwerkende industrie), maar de algehele productiviteit ligt op ongeveer zestig procent van het West-Duitse niveau, terwijl de (bruto) lonen op ongeveer 75 procent liggen.

Het is niet verbazingwekkend dat de gang van zaken tijdens en na de omwenteling door veel Oost-Duitsers werd gezien als een West-Duitse kolonisatiegolf. Zij ergerden zich aan de minachtende toon waarop over de DDR werd gesproken, ook al had men zelf veel kritiek op deze staat gehad: 'is ons leven dan tot nu toe voor niets geweest?', zo kon men vaak horen in die jaren. Veel mensen verloren niet alleen hun baan, maar ook hun huis, als gevolg van het principe *Rückgabe vor Entschädigung*. Het verlies van de arbeidsplaats was voor veel Oost-Duitsers een zeer ingrijpende gebeurtenis, vanwege de centrale rol van het werk in de DDR. Veel Oost-Duitsers hebben de realiteit van de eenwording als een *Entwürdigung* (vernering) ervaren, die tot veel psychische problemen heeft geleid. Steeds vaker hoort men van Oost-Duitsers dat ze zich tweede-klas burgers voelen. De *innere Einheit* van Duitsland is nog ver weg, en dat komt mede doordat West- en Oost-Duitsers elkaar onvoldoende kennen.

De snelheid van de hereniging was mede bepaald door de aanzienlijke migratie van Oost naar West. Alleen de eenwording (en de snelle invoering van de DM) zou dit proces kunnen stoppen, zo luidde de gedachte bij vele politici. Deze gedachte werd gevoed door de leuzen op spandoeken: 'als de DM niet naar ons komt, gaan wij naar de DM'. Maar de snelle eenwording heeft een massale migratie (van ongeveer één miljoen Oost-Duitsers) naar West-Duitsland niet kunnen verhinderen. Het waren vooral de jonge, initiatiefrijke mensen die vertrokken - net zoals in de jaren

tot 1961. Men kan spreken van een tweede *Entmischung*. Het is een slecht teken dat het vertrek naar West-Duitsland na 1998 weer stijgt.

De omwenteling leidde tot een 'geboortestaking' bij de Oost-Duitse vrouwen. Inmiddels hebben de geboortecijfers zich enigszins hersteld, en is enige convergentie met West-Duitsland opgetreden: het eerste kind komt nu ongeveer zes tot acht jaar later dan in de DDR-tijd. De vergrijzing neemt sterk toe, en deze kan mede door de geboortenuitval van de jaren negentig rond 2010 leiden tot wat sommigen een demografische crisis noemen.

Had de eenwording anders kunnen verlopen? Achteraf bezien zou het toch beter zijn geweest als er meer tijd was genomen om de DDR aan te passen aan de nieuwe omstandigheden, zodat zowel de economie als de inwoners van de DDR konden wennen aan de nieuwe situatie. Men had dan toch moeten kiezen voor een tijdelijk voortbestaan van de DDR, met een duidelijk perspectief op hereniging na bijvoorbeeld vier jaar. Uiteraard zouden in de DDR (of hoe men deze tijdelijke staat ook zou noemen) radicale hervormingen moeten starten, zoals in de andere ex-communistische landen.

In het alternatieve twee-staten model zouden de Oost-Duitse lonen slechts geleidelijk mogen stijgen, om de bedrijven een goede concurrentiepositie op de wereldmarkt te geven. Het grote voordeel van dit alternatief zou zijn geweest dat veel meer Oost-Duitse bedrijven de omwenteling overleefd zouden hebben, en dat veel bekwame Oost-Duitsers hierin hadden kunnen participeren, zodat het gevoel zou zijn ontstaan dat men zelf bezig was om Oost-Duitsland op te bouwen. Rondom de zich moderniserende staatssector zouden nieuwe, door initiatiefrijke Oost-Duitsers opgezette toeleverende bedrijven kunnen ontstaan.

Het blijft merkwaardig dat de DDR al elf maanden na de omwenteling kon worden opgenomen bij de Europese Unie, terwijl de eerste Centraal- en Oost-Europese landen zich pas in 2004 kunnen aansluiten bij de EU, na een moeizaam aanpassingsproces.

Er zitten natuurlijk tal van haken en ogen aan de tijdelijke twee-staten oplossing, maar de belangrijkste waarde zou zijn geweest dat het gevoel van eigenwaarde bij veel Oost-Duitsers niet verdwenen zou zijn, en dat velen hun baan hadden kunnen behouden. De Bondsrepubliek zou natuurlijk een forse financiële bijdrage hebben moeten leveren, bijvoorbeeld door het voor langere tijd open houden van onrendabele bedrijven, en de modernisering van de infrastructuur. Maar nu is veel geld opgegaan aan uitkeringen, gesubsidieerde banen, en weinig rendabele investeringssteun.

Het is anders gelopen, en in deze studie zijn de winst- en verliespunten van de transformatie in Oost-Duitsland op een rijtje gezet. De werkloosheid is en blijft zeer hoog, en het is onduidelijk welke vestigingsplaatsvoordelen Oost-Duitsland

investeerders te bieden heeft. Oost-Duitsland wordt gepasseerd, ten voordele van bijvoorbeeld Polen en Tsjechië, waar de lonen veel lager zijn. Te vrezen valt dat de toetreding van veel Centraal- en Oost-Europese landen tot de Europese Unie de situatie in Oost-Duitsland er niet beter op zal maken. Het investeringsklimaat in de nieuwe lidstaten zal na de toetreding nog beter worden.

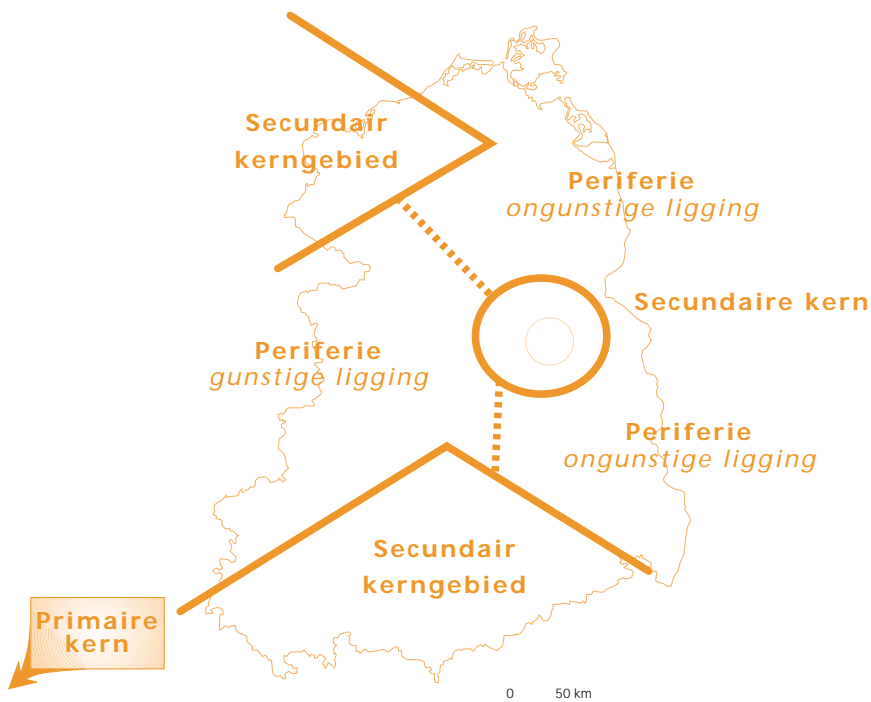
De winstpunten van de hereniging zijn echter ook duidelijk: een democratisch bestel, een functionerende rechtsstaat, vrijheid om te reizen, een moderne infrastructuur en een grootschalige renovatie en modernisering van de steden.

Het opheffen van de knellende banden van de staatsgeleide ruimtelijke ordening heeft zich met name geuit in de enorme suburbanisatie van het wonen. Diverse kaartbeelden van Mecklenburg-Vorpommern hebben dit duidelijk gemaakt. Rond de stad Greifswald zijn enkele dorpen die aan het eind van de DDR-tijd op sterven na dood waren spectaculair gegroeid. Daarentegen hebben enkele in de DDR-tijd bevoorrechte nederzettingen na de omwenteling te maken gekregen met dalende bevolkingsaantallen. Dit laat zien hoe kunstmatig de nederzettingenpolitiek van de DDR is geweest, door te weinig betekenis toe te kennen aan de factor afstand. De grote steden hebben veel inwoners verloren, door de emigratie naar West-Duitsland, en door de suburbanisatie.

De landbouw in Mecklenburg-Vorpommern heeft zich goed ontwikkeld, maar een groei van de werkgelegenheid in deze sector is niet te verwachten. Het toerisme is na de omwenteling sterk toegenomen, maar de grenzen van de groei zijn in zicht. De scheepsbouw heeft die grenzen al bereikt, als gevolg van de regelgeving in de Europese Unie. De dienstensector heeft zich sterk uitgebreid, maar kon niet iedereen die zijn baan was kwijt geraakt in de landbouw en in de industrie van nieuw werk voorzien. Het midden- en kleinbedrijf is sterk gegroeid, maar Mecklenburg-Vorpommern mist een aantal grote industriële bedrijven die de dragers van de economie zouden kunnen zijn, en die de deelstaat een zeker profiel zouden kunnen geven. Het is daarom spijtig dat Airbus en BMW in 2000 niet voor Mecklenburg-Vorpommern hebben gekozen als vestigingsplaats van nieuwe fabrieken. Evenals in de rest van Oost-Duitsland is geen zichzelf dragende economische dynamiek ontstaan.

Uit de hoofdstukken negen en tien is duidelijk naar voren gekomen dat Mecklenburg-Vorpommern het op veel punten vaak slechter doet dan de rest van Oost-Duitsland, en dat de perifere ligging daarbij een grote rol speelt. Dat wordt bevestigd door de binnen Mecklenburg-Vorpommern vastgestelde west-oost-gradiënt van regionale ontwikkeling, waarbij Vorpommern veel nadeel ondervindt van de afzijdige ligging in Duitsland.

Maar naast de relatieve ligging van Mecklenburg-Vorpommern speelt ook de geërfd-e ruimtelijke en economische structuur uit de DDR-tijd een belangrijke rol. De geringe industrialisatie in de DDR-tijd heeft tot een eenzijdige economische struc-

Figuur 12.3 Schematische voorstelling van de positie van het onderzoeksgebied rond 2000 (eigen ontwerp).

tuur geleid. Bovendien is een groot deel van Mecklenburg-Vorpommern slecht bereikbaar voor het wegverkeer; dit zal echter verbeteren na de voltooiing van de snelweg A20.

De zeer bescheiden nieuwe investeringen in Oost-Duitsland kwamen vooral in het Zuiden terecht, dat beter bereikbaar is vanuit het West-Duitse kerngebied, en waar een zekere industriële traditie overeind is gebleven. Slechts de regio Rostock heeft enigszins kunnen profiteren van de extra aandacht die het had gekregen in de DDR-tijd (noodzakelijke groei van de haven en groei van de scheepsbouw en aanverwante industrie).

Betekent dit dat de stelling van Cséfalvay dat oude centrum-periferie relaties terugkeren opgaat? In figuur 12.3 is de ruimtelijke structuur van Oost-Duitsland aan het eind van de 20ste eeuw geschetst.

Het zwaartepunt van de Duitse economie ligt nog steeds buiten Oost-Duitsland, al is het wellicht verschoven van het Ruhrgebied naar Baden-Württemberg en Beieren. Berlijn is weer het regeringscentrum van Duitsland geworden, maar de stad heeft slechts weinig bedrijven aangetrokken na de omwenteling - de hoofdvestigingen van de grote concerns zijn in West-Duitsland gebleven. Wel heeft de zogenaamde *Speckgürtel* van Berlijn geprofiteerd van de eenwording. Op grond van

deze gegevens kunnen we de regio Berlijn wel als één van de secundaire kernen van Duitsland beschouwen. Dat geldt ook voor het oude kerngebied van de DDR in het zuiden van Oost-Duitsland: in Erfurt, Leipzig, Jena en Dresden (om maar een paar plaatsten te noemen) is in verhouding veel economische dynamiek, en zijn de werkloosheidscijfers lager dan in de rest van Oost-Duitsland. Ook in het westen van Mecklenburg-Vorpommern is dit het geval, met de steden Rostock en Schwerin als trekkers. De rest van Oost-Duitsland rekenen we tot de periferie, maar we maken wel een onderscheid tussen het westelijke, ten opzichte van West-Duitsland gunstig gelegen deel, en het oostelijke, ongunstig gelegen deel. Het westelijk deel profiteert nu van de ligging en de uitstralingseffecten van de secundaire kerngebieden; het oostelijk deel heeft vooralsnog veel concurrentie van de aanstaande EU-lidstaten Polen en Tsjechië.

Deze constatering betekent dat in grote lijnen de ruimtelijke structuren van vóór de Tweede Wereldoorlog terugkeren. Of, in de termen van Cséfalvay: de differentiatie van Oost-Duitsland en van Mecklenburg-Vorpommern is een accumulatie van verschillen uit de pre-socialistische, de socialistische en de post-socialistische periode. De regionale verschillen zijn nu nog niet heel erg groot, maar ze nemen wel toe. Stölz (2002) zegt met andere woorden ongeveer hetzelfde: 'we zien de oude competitie tussen de grote Duitse steden weer terugkeren, zoals tussen Dresden en Hamburg; in feite een strijd tussen de oude Duitse stammen'. Als historicus (en socio-loog) gebruikt hij daarbij het door de Franse historicus Braudel geïntroduceerde begrip *longue durée*. De uitspraak van Stölz geeft aan dat we ons niet moeten blindstaren op de tegenstelling tussen 'Ossis' en 'Wessis'; de verschillen tussen Mecklenburgers en Sachsen zijn net zo groot als die tussen Ostfriesen en inwoners van Beieren - en dat is in het verleden niet anders geweest.

Dit onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de regionaal-wetenschappelijke benaderingswijze van de transformatie van Oost-Duitsland zoals omschreven door Cséfalvay een goede methode is om de kenmerken en de gevolgen van de transformatie in kaart te brengen. Het belang van verschillende contexten en schaalniveaus is daarbij aangetoond. Op het hoogste analyseniveau (geheel Oost-Duitsland) werden de ontwikkelingen vooral bepaald door de gekozen hervormingskoers en de snelheid van de hereniging, terwijl op regionaal en lokaal niveau de factoren relatieve ligging en geërfde structuren aanvullende verklaringen vormden voor de geconstateerde ruimtelijke ongelijkheid.

Het simpelweg introduceren van de vrije markt en een nieuwe institutionele omgeving was niet voldoende om de economie van Oost-Duitsland van de grond te tillen. Er is onvoldoende rekening gehouden met de specifieke omstandigheden en kenmerken van Oost-Duitsland. Deze constatering kunnen we in het ruimere kader plaatsen van de huidige wetenschappelijke discussie over de *global-local nexus*, die parallellen vertoont met de discussie tussen de aanhangers van de neo-liberale en de regionaal-wetenschappelijke benaderingswijze. Men kan regionale ontwikke-

ling analyseren vanuit een *global-local* perspectief, waarbij men zich vooral richt op de invloed van externe krachten (zoals handelsrelaties, patronen van buitenlandse investeringen), of vanuit een *local-global* perspectief dat de verklaring zoekt in endogene krachten (zoals de kwaliteit van actoren), zonder daarbij de lokale gevolgen van globalisering uit het oog te verliezen.

De DDR had zich samen met de rest van het Oostblok buiten de mondiale wereldeconomie geplaatst. De belangrijkste externe kracht was de Sovjet-Unie, en voor endogene ontwikkeling op nationaal niveau was nauwelijks ruimte. Maar ook na de Duitse hereniging konden de endogene processen niet op gang komen, omdat Oost-Duitsland in één klap bij de institutionele omgeving van de Bondsrepubliek werd geplaatst, en in hevige mate te maken kreeg met sterke externe krachten. De belangrijkste besluitvormers van de kapitalistische wereldeconomie hadden weinig belangstelling voor Oost-Duitsland, waardoor binnen Duitsland een pregnante centrum-periferie tegenstelling is ontstaan.

Er zal een middel moeten worden gevonden om de endogene ontwikkeling van Oost-Duitsland op gang te krijgen. Maar de Duitse politiek wekt eind 2002 de indruk dat men het niet meer goed weet. Volgens Bondskanselier Schröder moet men de veranderingen in Oost-Duitsland niet alleen negatief beschouwen, of in zijn woorden: het glas is niet half leeg maar half vol. Of te wel: in de loop van de tijd komt het wel goed met Oost-Duitsland. Maar de vraag is of dit optimisme gerechtvaardigd is. De Duitse overheid is gedwongen om de levensstandaard in Oost-Duitsland kunstmatig hoog te houden met behulp van de nog steeds omvangrijke subsidiestroom. Sommigen (o.a. Betz, 2000) spreken zelfs over 'het voortbestaan van de DDR, met andere middelen'. Er is sprake van een algehele stagnatie in het denken en handelen, en hier dringt zich de merkwaardige parallel op met het regime Honecker in de laatste jaren van de DDR. Het verschil is echter wel dat de Duitse staat niet failliet is, al kent ze grote economische problemen. De stagnerende ontwikkeling in Oost-Duitsland heeft ook te maken met de structurele problemen van heel Duitsland (een inflexibele arbeidsmarkt, te hoge ziektekosten, een duur pensioenstelsel, etcetera). Daardoor wordt ook de Oost-Duitse endogene ontwikkeling gehinderd door de overmaat aan regelgeving; de markt wordt teveel belemmerd.

Anno 2002 is een discussie gaande over de vraag hoe het nu verder moet met Oost-Duitsland. Een belangrijke aanzet tot het debat was een artikel van parlamentsvoorzitter (en Oost-Duitser) Wolfgang Thierse in *Die Zeit* van 3 januari 2001: *Fünf Thesen zur Vorbereitung eines Aktionsprogramms für Ostdeutschland*. In economisch en sociaal opzicht staat Oost-Duitsland volgens hem 'auf der Kippe' (sterk uitgedrukt: aan de rand van de afgrond). Het gaat slecht, en het inhaalproces met West-Duitsland stagneert - met die analyse kan worden ingestemd. Dat is niet het geval met Thierse's belangrijkste oplossing: meer geld voor Oost-Duitsland. Dat is teveel een top-down oplossing, waarvan men de effectiviteit kan betwijfelen.

Veel meer zal de oplossing gezocht moeten worden in het stimuleren van endogene krachten.

Oost-Duitsland zou een speciale status moeten krijgen: bijvoorbeeld als regio waar geëxperimenteerd wordt met nieuwe arbeidsverhoudingen, of als gebied met belangrijke belastingvoordelen voor ondernemingen, die vooral aan kleine en middelgrote, innovatieve bedrijven ten goede zouden moeten komen. De huidige EU-regelgeving staat dit laatste niet toe, maar het is de vraag of het regionaal beleid van de EU niet herzien moet worden met het oog op de aanstaande uitbreiding van de unie. Een gevolg van de uitbreiding zal immers zijn dat een regio als Oost-Duitsland veel minder of geen geld van Europese zijde zal ontvangen. Er zal in de vergrote EU een nieuw instrumentarium moeten worden gevonden voor de achterstandsregio's in de huidige EU-lidstaten.

Het negatieve imago van Oost-Duitsland is een groot probleem. Het is een regio die geassocieerd wordt met het verleden. In Mecklenburg-Vorpommern speelt dit probleem nog sterker, en binnen de deelstaat weer het meest in Vorpommern. De verschillen tussen het westen en het oosten van Mecklenburg-Vorpommern zijn behoorlijk groot geworden, bekeken op het niveau van de Kreise. Op lager schaal-niveau (de oude, kleinere Kreise) zijn de verschillen nog groter, en komen gebieden voor met een feitelijke werkloosheid van 35 procent.

Het regionaal beleid van de deelstaatregering komt teveel neer op de ruimtelijke verdeling van subsidiestromen, en is te weinig differentiërend. Het rurale binnenland van Mecklenburg-Vorpommern kent grote problemen als gevolg van het massale vertrek van jongeren. Veel afgelegen dorpen worden bewoond door bejaarden en alcoholisten, om het cynisch uit te drukken. Rond de grote steden gaat het goed op het platteland, maar deze cirkel zal veel groter moeten worden. Er zal alles moeten worden geprobeerd om meer banen naar Mecklenburg-Vorpommern te krijgen, met name naar de gebieden met een eenzijdige economische structuur.

Tot slot terug naar de titel van deze studie: *'Uns gab's nur einmal'*. In 1990 werden in cabaret Distel onder andere de volgende woorden uitgesproken:

'Können sie sich noch erinnern? Uns gab es wirklich nur einmal, das allerdings vierzig Jahre lang [...] Jetzt sind wir wieder auf der freien Wildbahn. Ob wir das nochmal überleben?'

De freie Wildbahn heeft de inwoners van Mecklenburg-Vorpommern veel goeds gebracht, maar ook veel teleurstellingen. In een open markteconomie is het niet eenvoudig om de positie van perifere regio's te verbeteren. Beleidsmakers moeten daarom realistisch zijn, en niet doen alsof Mecklenburg-Vorpommern in het centrum van de wereld ligt.

De oude, perifere positie van voor de Tweede Wereldoorlog is na 1990 weer teruggekeerd. De pluspunten en vestigingsplaatsvoordelen van Mecklenburg-Vorpommern zijn bescheiden. Er is een overdaad aan prachtige natuur, die meer bekendheid verdient buiten Duitsland. De landbouw is nog te eenzijdig gericht op

eenvoudige gewassen als graan, voedergewassen en koolzaad. Met tuinbouw en biologische landbouw is meer geld te verdienen. Er zou meer gebruik gemaakt moeten worden van de universiteiten en hogescholen als voedingsbronnen van de kennisgerelateerde industrie. Aan de Oost-Duitse universiteiten is het in vergelijking met West-Duitsland prettiger studeren, door het geringere aantal studenten.

Nu besloten is dat Polen en de drie Baltische staten per 1 mei 2004 lid zullen worden van de Europese Unie mag men verwachten dat de Oostzee een belangrijkere rol in het handelsverkeer van Europa gaat spelen: de havens van Mecklenburg-Vorpommern zouden hiervan kunnen profiteren. Het is ongewis wat de overige effecten van de oostwaartse uitbreiding van de EU voor Mecklenburg-Vorpommern zullen zijn. Maar men zou voordeel kunnen hebben van bestaande kennis over de voormalige Oostbloklanden, zodat de regio een deel van de oude relaties weer zou kunnen herstellen. Het zal niet eenvoudig zijn, maar het moet toch mogelijk zijn om te overleven.

Summary

Curtain Call

The future of East Germany seemed bright soon after the historic change of 1989. The first Prime Minister of Mecklenburg-Westpomerania aptly expressed the prevailing optimism, calling his State 'a bridge to the north and a gateway to the east.' This location, however, proved to be largely disadvantageous, as the present study shows. The bridges and gateways to the North and East did materialize, but too often the territory of Mecklenburg-Westpomerania is merely used as a transit route. Businessmen from the West bypass the area and invest in Central and Eastern Europe, while tourists from the North make landfall at the ferry ports of Mecklenburg-Westpomerania and continue their journey to the South. Mecklenburg-Westpomerania is among the new Federal States with the most problems. In some reports, it has even been called Germany's 'poorhouse'. This is a gross exaggeration; real poverty cannot arise in this social welfare state. Even so, unemployment is chronically high, the economic dynamics very weak, and many people are no happier now than they were before the transition. One of the main aims of this study was to find out why things are not going as well in Mecklenburg-Westpomerania as elsewhere and how this outcome has been influenced by the development of the area prior to the transition.

The ongoing discussion in the scientific literature about the transformation of Central and Eastern Europe revolves around three questions: What was the best course for reform? How much does the legacy of the spatial and economic structure explain? And how much influence can be ascribed to the role of regional characteristics such as relative location? Cséfalvay, a regional geographer, clearly advocates a regional-science perspective on the transformation. His basic assumption is that the regional development in the post-communistic period is in part determined by developments in the communist and pre-communist era. His standpoint is that the old centre-periphery contradictions (predating communism) are making a comeback.

Cséfalvay's theory and methodology form the point of departure for the present study. It investigates whether the spatial development of the research area in three consecutive periods – pre-communist, communist, and post-communist – can be explained by using the spatial models that Cséfalvay worked out for these periods.

A second point of departure for the present study is the assumption that the spatial development of an area may be largely explained by the role of actors and decision-makers operating at different scales. To that end, expanding upon Hamilton's model (of communist decision-making in practice), two conceptual models were designed (one for the communist period, the other for the post-communist period). Those models served to structure and operationalized the investigation.

Prior to the Second World War, the research area was a relatively poor and backward part of the German Empire. It played a modest role in the world economy. In Wallerstein's terms, it belonged to the semi-periphery. The spatial structure was mainly determined by agriculture, and tenure relations had led to major differences. Large landownership predominated. For a long time, the administrative and economic elites were one and the same in Mecklenburg and Westpomerania, which gave the population little scope for any initiatives. The nobility successfully kept large-scale industrialization at bay. Many inhabitants left early in the 20th century, moving to industrial centres elsewhere in Germany or crossing the ocean to the New World. On the eve of the Second World War, the level of services in the research area was very modest indeed.

In Figure 12.1, we attempt to depict this situation according to Cséfalvay's ideas. Until the Second World War, Germany's economic core area lay along the axis running from the Ruhr Area to Upper Silesia. That area included what is now the south of Eastern Germany, though this was not the most important part of this industrial zone. Although Berlin was the capital of Germany, it was not the economic heartland. It could be considered a secondary centre. The primary centre lay outside the territory of what was later the GDR on the 'Rhine Axis', centred on the Ruhr Area. Mecklenburg and Westpomerania belonged to Germany's periphery.

After the Second World War, the Soviet Union was able to expand its hegemony toward the west. A direct result of the Cold War was the creation of the GDR. The country's existence would have ended after just four years if the 1953 revolt had succeeded, and the country's lifespan would have been limited to 12 years if the Wall had not been raised in 1961. The Wall signified that the citizens of the GDR were not free in a physical sense; because of the repression, their mentality was not free either, making it virtually impossible to discuss the physical restrictions openly. We should not forget that many people were actively committed to the ideal of a better and 'different' Germany in the early years of the GDR as a reaction to the fascism of the Third Reich. Disappointment in actual developments in the GDR deepened in the course of time.

The cultural relationship with West Germans (and thus also the linguistic kinship) gave East Germans a special position within the East Bloc. People listened en masse to West-German radio channels and watched West-German television; it was said that the population emigrated in the evenings. This made the population of the GDR less susceptible to communist propaganda.

The GDR was an artificial country that had to take shape within established bounds. The most important implication for the study area was the development of the port of Rostock. However, the most far-reaching consequence of the postwar political and military situation was the imposition of the Soviet Union's economic,

political, and social structures. The key element was the introduction of the planned economy, in accordance with the rules of the Soviet model of economic development, which emphasized an accelerated build-up of a producer-goods industry. This model was developed at the end of the 1920s under conditions specific to the Soviet Union at the time and was unsuited to the conditions prevailing in large parts of Central Europe (including the GDR). Indeed, the model ignored features characteristic of the GDR, such as the absence of natural resources and the presence of an advanced light-manufacturing sector. Certain sectors that were 'coincidentally' present did get due attention; shipbuilding, for example, was continued because this sector fit into the Soviet model and played a key role in the economic development of the entire East Bloc.

This Soviet model held out in the GDR till the very end; it was even maintained while its foundations were being undermined from 1985 on within the Soviet Union itself. The GDR's opposition to reform was mainly related to the influence exerted from the outside by another important party, the Federal Republic of Germany. Each of the two Germanys had to continuously take the other as its example, and those in power in the GDR understood perfectly well that the only way to give any legitimacy to the continued survival of two German states was by introducing a different social structure. In 1989, there was a wide gap between reality and the imaginary world of the party elite. The 'socialism in the colours of the GDR' could only thrive under the guardianship of the Soviet Union; when the Soviet Union removed its support, the GDR came to a quick end. During the Cold War period, the GDR remained a de facto colony of the Soviet Union.

The gap between the GDR and West Germany kept widening in the course of time, mainly because of the disappointing results of the planned economy. The GDR had ended up in the outer area of the capitalist world economy. The economic structure resembled that of the Federal Republic in about 1960; till the end, the GDR's primary and secondary sectors were large and the tertiary sector small. Manufacturing was dominated by labour-intensive industries such as textiles and footwear, sectors that the West had already lost by the end of the 1980s because of competition from low-wage countries. In accordance with the Soviet model of economic development, the light-manufacturing sector was neglected in favour of heavy industry.

Like in the rest of the East Bloc, the GDR's economy was based on scarcity. The distribution of scarce goods was subjected to a conflict between disparate interest groups and decision-makers, as Hamilton describes in his model. This conflict had winners and losers: Soviet interests prevailed over those of the GDR. Within the GDR, the ideology (as safeguarded by the SED) won out, and national economic interests took priority over the development of backward areas. The level of economic growth was disappointing. The main consequence of the low

growth was a shift away from the standpoint that the North had to be industrialized in order to remove the regional differences within the GDR. But charity began at home; in economic terms, it was much cheaper to build upon the industrial tradition in the south of the GDR and make use of the infrastructure that was available there.

That was actually a good decision, given the circumstances of socialism as it existed then. In reality, socialism was able to compensate for the disadvantages of an uneven distribution of production by spreading most basic services unevenly. Wage differentials hardly existed, and there was no unemployment. With respect to the standard of living, there was thus a high degree of regional equality (though some refer to this as shared poverty). The North developed vigorously during the GDR period. It was only after the transition that the lack of major large companies turned into a disadvantage.

In the fictitious world of the plan economy, the GDR was one of the world's strongest industrial states – at least on paper. However, the GDR could not insulate itself from the world economy any more than other countries could. The burden of debt to the Western world had risen steadily from 1970 on. Living standards could only be maintained through increasing improvisation. Soon after the fall of Honecker, the Communist Party leader, it was clear that the only way to prevent the country from going bankrupt was to accept a 20 to 30 percent decline in the standard of living in 1990.

The population had long realized how bad the economic situation was. They had watched their cities fall into decay and experienced first hand the run-down condition of the means of production and the poor quality of the consumer goods. The fact that reality was less promising than it was made out to be is also borne out in the present study. In Greifswald county, for instance, the number of newly completed dwellings was roughly the same as the number of dwellings that had to be condemned because of negligence and removed from the housing stock. Rural areas were confronted with a large outflow of young people to the city, which made it difficult to keep the agricultural sector operating.

The GDR regime was wavering in its policy on rural settlements. Its enforcement of the initial policy for central villages was unconvincing; eventually, that policy was replaced by the notion that each village should have some perspective for development. However, since the bankrupt state had no money to back up this idea, most villages were allowed to slip into decline unless a prosperous agricultural cooperative decided to step in. The moribund countryside was a manifestation of the overall stagnation of the GDR.

Some of the dissatisfaction can be discerned in the migration pattern of the GDR's citizens. A clear signal at the national level was the massive outflow to West

Germany that took place until the Wall was raised in 1961. The migration from the countryside to the city was another signal, though at the local and regional level. The selective migration, usually comprised of the youth and people with a sense of initiative, was detrimental to the GDR. Up till 1961, roughly a quarter of the population of the GDR had moved to West Germany.

The spatial structure of the GDR at the end of its existence is depicted in Figure 12.2. This structure thanks its existence in part to the fact that after the GDR was created, it had to build up its own economic core area. In and around East Berlin, this was only possible to a limited degree, due to the fact that Berlin was partitioned. Nonetheless, that is where a large amount of industrial development took place in the GDR period. In addition, as capital of the centrally controlled state, East Berlin had a very special significance in the GDR. In that light, East Berlin may be considered as one of the core areas.

The GDR expanded the preexisting industrial base in the south (lying on the old axis running from the Ruhr Area to Upper Silesia) and transformed it in accordance with the Soviet tradition into an area with large-scale heavy industry. Thus, we may distinguish a second core area, namely the industrial region Halle – Leipzig – Zwickau – Karl-Marx-Stadt – Dresden. As the other parts of the GDR had numerous firms of secondary importance, we may follow Cséfalvay and call this a developing region. This terminology also applied to the Rostock region. The rest of the research area remained in its peripheral position.

In record time, the communist states of Central and Eastern Europe collapsed in 1989. The actual cause was the failure of the Marxist-Leninist experiment of a command economy. For a few months after the peaceful revolution in the GDR, no one expected a rapid reunification of Germany. Yet the East-German population made it clear in many ways that reunification should take place as soon as possible. Chancellor Kohl subsequently took up the challenge, knowing that Gorbachev's position in the Soviet Union was weakening.

The introduction of Economic, Monetary, and Social Union on 1 July 1990 dealt a mortal blow to the economy of the GDR. The rapid introduction of the D-mark at parity, an unrealistic rate of exchange, made the majority of the companies unprofitable at one fell swoop. In fact, the GDR set a course toward reform that complied fully with the desires of those advocating a neo-liberal shock therapy. However, the introduction of the market economy went hand in hand with a strong participation of government in the form of an enormous injection of capital, which justifies the interpretation that a pseudo-market economy had been introduced in East Germany. Ten years after the change, the net value of the money transferred from West Germany was roughly 45 percent of the gross regional product of East Germany – a unique situation, totally unprecedented anywhere else in the world.

The results of this course of reform have been disappointing. Ten years after the transition, the actual rate of unemployment was much higher in East Germany than in most of the other countries of the former East Bloc. The German government of the time staunchly believed in the beneficial effects of the market. However, the rapid economic adjustment did not leave enough time for 'incubation': a period in which companies could build up strength (with Western help) so they would be resilient once they entered the world market. People had forgotten that it had taken decades for the Western world to make the transition to the postindustrial economy.

The destruction of capital was enormous, due to the course of reform and the way public corporations were privatized. The destruction affected not only physical capital (the manufacturing plant) but also social capital: large segments of the East-German workforce were made redundant. Many West Germans had an inaccurate image of the knowledge base, professional skills, motivation, and capacity to improvise of many East Germans.

The immense subsidies on new investments were too one-sided, being geared to the needs of large West-German companies. Many East Germans could not put up any collateral and therefore had a hard time obtaining loans to start up a company. Immediately after the introduction of Monetary Union, consumer goods started to flow from West Germany into East Germany – a welcome utilization of the current overcapacity in West-German industry. In the course of time, only part of that production capacity has been moved to the East.

One of the main problems of the East-German economy is the gap between productivity and wages. Wages in East Germany have risen sharply, partly under pressure from German trade unions and West-German companies, who feared the competitive position of a low-wage region in East Germany. Productivity in some economic sectors attained West-German levels (for example, in agriculture and processing industries). Nevertheless, overall productivity is roughly 60 percent of the West-German level, while the (gross) wage level is about 75 percent of that in West Germany.

Many East Germans perceived the chain of events during and after the transition as a wave of West-German colonization, and that is not surprising. Many lost not only their job but also their home due to the principle of 'restitution instead of compensation'. For many East Germans, reunification was a humiliating experience, and it has led to an upsurge in psychological problems.

Though reunification was rapid, it did not prevent a massive migration (of about a million East Germans) to West Germany. The migrants were mainly young people

with initiative – just as in the years prior to 1961. It is an ominous sign that migration to West Germany picked up again after 1998.

The change led to a ‘birth strike’ among East-German women. The birth rate has rebounded somewhat in the meantime, converging somewhat with the rate in West Germany. The population is ‘graying’ quite rapidly; in combination with the birth deficit of the 1990s, this could lead to what some would call a demographic crisis.

Could reunification have taken a different course? In hindsight, it might have been better if the GDR had been allowed more time to adapt to the new conditions so that the economy as well as the inhabitants of the GDR could get used to the new situation. That would have meant choosing to allow the GDR to exist a little longer with a clear perspective on reunification, for instance after four years. Naturally, this would also imply that radical reforms would have had to be started in the GDR (or whatever name would be given to this temporary state), as in the other ex-communist countries.

The alternative two-state model would have permitted wages to increase only gradually in order to give East-German companies a good competitive position on the world market. The great advantage of this alternative is that many more East-German firms would have survived the transition and many skilled East Germans would have been able to participate, thereby fostering a sense that the people themselves were actively involved in building up East Germany. Then new companies could have been started up by innovative East Germans to feed into the modernizing state sector.

Naturally, the temporary two-state solution would have had to overcome numerous obstacles. Nonetheless, its greatest value would have been that many East Germans would not have lost their self-esteem and that many would have been able to keep their job. Of course, the Federal Republic would have had to make a hefty financial contribution, for instance to prop up unprofitable firms for some time and to modernize the infrastructure. As it turns out, a large amount of money has gone into unemployment and other benefits, subsidized jobs, and marginally profitable investment support.

Indeed, things have turned out differently, and this study makes up the balance of the costs and benefits of the transformation for East Germany. Unemployment is very high and will remain so, and it is unclear what kind of locational advantages East Germany has to offer to investors.

Reunification has also brought obvious benefits: a democratic political system, a state under the rule of law, freedom to travel, a modern infrastructure, and a large-scale renovation and modernization thrust in the cities.

Release from the restrictive bonds of state-imposed spatial planning has led to an

enormous residential suburbanization. A few villages around the town of Greifswald had practically died out by the end of the GDR era but have since shown spectacular growth. In contrast, a few settlements that had been privileged in the GDR period were confronted with a declining population after the transition. The major cities have lost many inhabitants through emigration to West Germany and through suburbanization.

Agriculture in Mecklenburg-Westpomerania has developed well, but there is little expectation of job growth in this sector. Tourism has risen sharply since the transition, but the limits to growth in this sector are coming into sight. Shipbuilding has already reached those limits as a result of the European Union's regulatory framework. The service sector has expanded greatly but has not been able to provide new employment for everyone who had lost a job in agriculture and manufacturing. Though the sector of small and medium-sized enterprise has grown considerably, Mecklenburg-Westpomerania lacks the large manufacturing firms that could support the economy and give the State a clear profile. As in the rest of East Germany, no self-supporting economic dynamic has arisen here.

The spatial structure of East Germany is depicted in Figure 12.3 as it was at the end of the 20th century. The centre of gravity of the German economy still lies outside of East Germany. Berlin is once again the centre of government of Germany, but the capital has attracted few firms since the transition. However, the greater Berlin region could be considered as one of Germany's secondary centres. The same applies to the old core area of the GDR in the south of East Germany. There, economic dynamism in the cities is relatively strong, and unemployment is lower than in the rest of East Germany. This is also the case in Mecklenburg-Westpomerania, with the cities of Rostock and Schwerin as poles of attraction. The rest of East Germany is relegated to the periphery, though we may distinguish between the advantageously located western part – to the west of West Germany – and the disadvantageously located eastern part. The western part now benefits from the location and the radiating benefits of the secondary core areas; for the time being, the eastern part will have to cope with the strong competition of Poland and the Czech Republic, soon to be EU member states.

This observation implies a return to the spatial structures that had been in place prior to the Second World War – at least a return to their general contours. As yet, the regional differences are not exceedingly large, but they are increasing. That said, we should not fall prey to tunnel vision; the distinction between 'Ossies' and 'Wessies' is not the only way to see things. The differences between the citizens of Mecklenburg those of Saxony are not as great as those between East Frisians and the inhabitants of Bavaria – and that was the also true in the past.

This study demonstrates the importance of various contexts and scales. At the

highest level of analysis (the whole of East Germany), developments were mainly influenced by the path of reform and the pace of reunification, while at the regional and local level, the factors of relative location and legacy structures gave the explanation of observed spatial inequality an added dimension.

In order to get East Germany off the ground, simply introducing a market economy and a new institutional environment was not enough. Insufficient attention was given to the specific conditions and characteristics of East Germany. It will be necessary to find a way to get the endogenous development of East Germany moving. But judging from how Germany's political scene looked at the end of 2002, things have got off track. The German government is forced to keep living standards in East Germany artificially high by maintaining a sizeable stream of subsidies. Overall, one could say there is stagnation in both thought and action, and here a curious parallel springs to mind – that of the Honecker regime in the last years of the GDR. There is a difference, of course: now, the German state is not bankrupt, though its economic problems are significant. It should be kept in mind that the stagnating development in East Germany is also related to the structural problems of Germany as a whole (an inflexible labour market, the excessively high cost of health care, an expensive system of pensions, etcetera).

East Germany should be given a special status. For instance, it could be designated as a region where experimentation with new labour relations is encouraged. Or it could offer companies major tax advantages, a measure that would primarily have to benefit small and medium-sized innovative firms. Such a measure is not allowed under current EU regulations, but one wonders whether it is time to revise the EU's regional policy with a view to the imminent expansion of the Union. As we know, one consequence of the expansion will be that regions like East Germany will receive less money – if any at all – from European sources. The expanded EU will have to work out a new set of instruments for the underdeveloped regions in the present member states.

The negative image of East Germany is a persistent problem. It is a region that is associated with the past. This problem is particularly acute in Mecklenburg-Westpomerania, and within the State especially in Westpomerania. At the county level, the differences between the western and eastern parts of Mecklenburg-Westpomerania have become quite large. Basically, the regional policy pursued by the State government comes down to the spatial distribution of subsidy flows, and there is too little room for differentiation within that policy. There are considerable problems in the rural interior of Mecklenburg-Westpomerania due to the massive out-migration of young people. Many out-of-the-way villages are inhabited by the elderly and alcoholics, to put it bluntly. The rural areas surrounding the cities are doing well, but these circles will have to become much wider. An all-out effort must be made to draw more jobs to Mecklenburg-Westpomerania and specifically to the areas with a one-sided economic structure.

It is not easy to improve the position of peripheral regions in a market economy. Therefore, policy-makers have to be realistic and should not pretend that Mecklenburg-Westpomerania lies at the centre of the world. Nor should they exaggerate the region's good points and locational advantages. Yet the region does have an abundance of natural beauty that deserves to be discovered by people outside of Germany. But agriculture is still too one-sided, being largely limited to common crops such as cereals, fodder crops, and rapeseed. Obviously, there is more money in horticulture and organic farming. Furthermore, universities and technical colleges could be used more effectively as resources for a knowledge-based industry. And it should be made more widely known that universities in East Germany have a lower enrolments than those in the West, making it more enjoyable to study in the East.

Now that it has been decided that Poland and the three Baltic states will join the European Union on 1 May 2004, one would expect the Baltic Sea to play a greater role in the commercial life of Europe. The ports of Mecklenburg-Westpomerania stand to benefit from this. It is too early to say what other effects the eastward expansion of the EU will have on Mecklenburg-Westpomerania. One advantage might lie in the existing knowledge about countries of the former East Bloc; given that knowledge base, the region could reinstate some of the old relationships. Survival must be possible, though it will surely not be easy.

Bronnen

Literatuur

- ABSCHLUßBERICHT der Bearbeitergruppe des Themas 'Untersuchungen zur Bevölkerungs- und Siedlungsstruktur in den Nordbezirken der DDR' (1980). Forschungsbericht Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (niet gepubliceerd).
- ABSCHLUßBERICHT des Untersuchungsausschusses der Stadt Greifswald (1990) (verslag van een onderzoek door de burgerbeweging 'zur Aufdeckung von Korruption und Amtsmißbrauch').
- AGRARBERICHT der Bundesregierung (1999), Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.bml.de/landwirtschaft/ab_1999/textband/>, geciteerd op 5 november 1999.
- AGRARBERICHT Mecklenburg-Vorpommern (diverse jaren). Schwerin: Ministerium für Landwirtschaft und Naturschutz.
- ALBRECHT, G. (1970), Erfahrungen bei der Gestaltung des Siedlungsnetzes im Bezirk Neubrandenburg. Geographische Berichte, 57, p. 262-269.
- ALBRECHT, G. (1972), Die Siedlungsstruktur des Bezirkes Neubrandenburg als Objekt territorialer Planung von 1945-1971 - Erfahrungen und Probleme der Siedlungsplanung. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diss. A).
- ALBRECHT, G. en A. von KÄNEL (1968), Probleme der Siedlungsentwicklung im Bezirk Neubrandenburg. Wissenschaftliches Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 1/2, p. 87-97.
- ALBRECHT, G. en W. ALBRECHT (1981), Bemerkungen zur räumlichen Differenzierung der Bevölkerungsstruktur Neubrandenburg. Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 1, p. 33-42.
- ALBRECHT, G. e.a. (1991), Erholungswesen und Tourismus in der DDR. Geographische Rundschau, 10, p. 606-613.
- ALBRECHT, G. (1996), Agrarwirtschaft: Was folgt auf die LPG? In: Weiß, W. (Hrsg.), Mecklenburg-Vorpommern. Brücke zum Norden und Tor zum Osten. Gotha: Perthes, p. 117-133.
- ALBRECHT, G. en R. MEINCKE (1993), Entwicklungstendenzen im ländlichen Raum. Praxis Geographie, 6, p. 18-23.
- ALBRECHT, W. (1969), Probleme der territorialen Entwicklung des Bezirkes Neubrandenburg im Prognosezeitraum. In: Geographische Berichte, 52/53, p. 184-195.
- ALBRECHT, W. (1996), Die Kreise Mecklenburg-Vorpommerns. In: Weiß, W. (Hrsg.), Mecklenburg-Vorpommern. Brücke zum Norden und Tor zum Osten. Gotha: Perthes, p. 220-237.

- AMT LANDHAGEN (2002), Statistischen Daten Gemeinden Amt Landhagen. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.landhagen.de>, geciteerd op 12 juni 2002.
- ANGERMAN, M en I. RANK (1979), Entwicklung, Verteilung und Struktur der Bevölkerung im Gemeindeverband Gützkow im Prozeß der Einführung industriemässiger Produktionsmethoden in der Landwirtschaft (Diplomarbeit). Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt- Universität, Sektion Geographie.
- ARD (2002), Herings Steuerparadies - Wo der Osten wirklich blüht. Documentaire van Thomas Seekamp en Jens Fintelmann, uitgezonden op 17-02-2002.
- AUTORENKOLLEKTIV (1959), Wirtschaftsterritorium Deutsche Demokratische Republik. Berlin: Verlag Die Wirtschaft.
- AUTORENKOLLEKTIV (1976a), Ökonomische Geographie der DDR, Band 1, Bevölkerung, Siedlungen, Wirtschaftsbereiche. Gotha/Leipzig: Hermann Haack.
- AUTORENKOLLEKTIV (1976b), Die Bezirke der DDR. Ökonomische Geographie. Gotha/Leipzig: Hermann Haack.
- AUTORENKOLLEKTIV (1988), Sozialstruktur der DDR. Berlin: Dietz Verlag.
- BANDEMER, S. von, M. BÖCKLER en J. HILBERT (2000), Aktivierende Wirtschaftspolitik. IAT Jahrbuch 1999/2000, p. 12-27. Gelsenkirchen: Institut Arbeit und Technik.
- BAUMGARTL, S. (1985), Bevölkerungsentwicklung und landwirtschaftliche Arbeitskräfte im Gemeindeverband Grimmen unter besonderer Berücksichtigung der kleinen Siedlungen. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt- Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- BACHTLER, J. en R. DOWNES (2000), The spatial coverage of regional policy in Central and Eastern Europe. European Urban and Regional studies, 2, p. 159-174.
- BAKKER, E. (2000), Roma op drift. Geografie, oktober, p. 22-25.
- BARJAK, F., P. FRANZ, G. HEIMPOLD en M.T.W. ROSENFELD (2000), Regionale Analyse Ostdeutschland: Die wirtschaftliche Situation der Länder, Kreise und kreisfreie Städte im Vergleich. Wirtschaft im Wandel, 2. p. 31-55. Halle: IWH.
- BATER, J. (1996), Russia and the Post-Soviet Scene. A geographical perspective. London: Arnold.
- BCE (Business Central Europe), diverse jaargangen. London: The Economist Group.
- BELITZ, H., K. BRENKE en F. FLEISCHER (1999), Ausländische Investoren in den neuen Bundesländern: Potential noch nicht ausgeschöpft. DIW - Wochenbericht 50. Berlin: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung.
- BENNEWITZ, I. en R. POTRATZ (1994), Zwangsaussiedlungen an der innerdeutschen Grenze. Forschungen zur DDR-Geschichte Band 4. Berlin: Ch. Links.

- BENTHIEN, B. (1960), Die historischen Flurformen des südwestlichen Mecklenburg. Schwerin: Petermänchen Verlag.
- BENTHIEN, B. (red) (1968), Greifswald und seine Umgebung. Berlin: Akademie-Verlag.
- BENTHIEN, B. (1975), Weg und Ziele der Siedlungsentwicklung im Nordgebiet der DDR. In: H. Richter - Entwicklung der Siedlungsstruktur im Norden der DDR, Wissenschaftliche Abhandlungen der Geographische Gesellschaft der DDR, 1975, Band 12, p. 37-44.
- BENTHIEN, B. en E. WEBER (1975), Ergebnisse und Probleme der ökonomisch-geographische Forschung zur Territorialstruktur des Nordgebietes der DDR. Geographische Berichte, 77, p. 267-278.
- BENTHIEN, B., A. von KÄNEL en E. WEBER (1984), Main aspects of structural change in the Northern districts of the GDR. GeoJournal, 1, p. 45-52.
- BENTHIEN, B. (2000), Tourism in Germany ten years after reunification - problems and results of transformation. In: A. Mayer en W. Taubmann (Eds.), Germany Ten Years after Reunification. Beiträge zur regionalen Geographie 52, p. 138-146. Leipzig: Institut für Länderkunde.
- BENTZIEN, U. (1983), Landbevölkerung und agrartechnischer Fortschritt in Mecklenburg vom Ende des 18. bis zum Anfang des 20. Jahrhundert: ein volkswissenschaftliche Untersuchung, Berlin.
- BENTZIEN, U. en S. NEUMANN (eds) (1988), Mecklenburgische Volkskunde. Rostock: Hinstorff Verlag.
- BERENTSEN, W.H. (1980), Spatial patterns of retail sales per capita in the German Democratic Republic and East Berlin. Die Erde, 111, p. 293-300.
- BERENTSEN, W.H. (1981), Regional change in the German Democratic Republic. Annals of the Association of American Geographers, 71 p.50-66.
- BERENTSEN, W.H. (1982), Changing settlement patterns in the German Democratic Republic: 1945-1976. Geoforum, 4, p. 327-337.
- BERENTSEN, W.H. (1999), Socioeconomic Development of Eastern Germany, 1989-1998: A Comparative Perspective. Post-Soviet Geography and Economics, 1, p. 27-43.
- BERNITT, H. (1954), Vom alten und neuen Mecklenburg. Schwerin: Petermänken.
- BETZ, T. (2000), 10 Jahre keine Einheit. Ein Kompendium wirtschaftlicher Fehler. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://userpage.fu-berlin.de/~roehrigw/betz/zehnjahre.htm>>. Geciteerd op 23-11-2002.
- BEZEMER, J.W. (1988), Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Brezjnev. Amsterdam: Van Oorschot.
- BFLR (1992), Regionaldaten. Bonn: Bundesanstalt für Landesplanung und Raumordnung.
- BFLR (1993), Regionalbarometer neue Länder. Erste zusammenfassender Bericht. Materialien zur Raumentwicklung, Heft 50. Bonn: Bundesanstalt für Landesplanung und Raumordnung.

- BFLR (1995), Regionalbarometer neue Länder. Erste zusammenfassender Bericht. Materialien zur Raumentwicklung, Heft69. Bonn: Bundesanstalt für Landesplanung und Raumordnung.
- BFLR (1997), Regionalbarometer neue Länder. Zweiter zusammenfassender Bericht. Materialien zur Raumentwicklung, Heft 83. Bonn: Bundesanstalt für Landesplanung und Raumordnung.
- BIDELEUX, R. (1985), Communism and Development. London: Methuen.
- BIENASCH, P. en U. HELFF (1983), Zu einigen Problemen der Überwindung wesentlicher Unterschiede zwischen Stadt und Land: unter besonderer Berücksichtigung ausgewählter Einflußfaktoren auf diesen Prozeß im Zeitraum 1960-1980/82, untersucht im Landkreis Greifswald. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diss. A.).
- BILLWITZ, K. (1996), Der Naturraum: Voraussetzungen und Gliederung. In: Weiß, W. (Hrsg.), Mecklenburg-Vorpommern. Brücke zum Norden und Tor zum Osten. Gotha: Perthes, p. 25-47.
- BLANCK, W. (1974), Untersuchung zur Bevölkerungs- und Siedlungsstruktur des Kreises Waren. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt- Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- BLAUSCHMIDT, C. (1987), Die Bevölkerungsentwicklung in den landlichen Gemeinden und Siedlungen des Kreises Waren vom 1971 bis 1986. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt- Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- BLIEN, U., L. BLUME, A. EICKELPASCH, K. GEPPERT, E. MAIERHOFER, D. VOLLKOMMER, en K. WOLF (2001), Einflußfaktoren für die erfolgreiche Entwicklung ostdeutscher Regionen. Nürnberg: IAB en Berlin: DIW. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.kfw.de/DE/research/sonderthem68/neueBundes.jsp>>. Geciteerd op 15-07-2002
- BODE, V. (1995), Kriegszerstörungen 1939-1945 in Städten der Bundesrepublik Deutschland. Inhalt und Probleme bei der Erstellung einer thematischen Karte. Europa Regional nr.3, p. 9-20.
- BOEREFIJN, P. (2000), Estland: economie groeit, het volk lijdt armoede. Geografie, oktober, p. 10-13.
- BOLCK, S. (1986), Ortsgestaltungskonzeptionen - ein wichtiges Instrument zur Planung und Gestaltung der Dörfer. Architectur der DDR, 25, 11, p. 681-685.
- BOS-KARCZEWSKA, M. (1993), Privatisering van staatsbedrijven. In: Lijn, N. van der (red.), De overgang naar een markteconomie in Oost-Europa. Culemborg: Stenfert Kroese, p. 79-101.
- BOSCH, H.M.J van den. (1975), Ideologie en regionale ontwikkeling in de DDR. Geografisch Tijdschrift, 1/2, p. 81-96.
- BOTERMAN, F. en W. MELCHING (1996), De Duitse Phoenix - De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw. Amsterdam: Bert Bakker.
- BOTERMAN, F. (1999), Terug naar Berlijn: Duitsland na de val van de Muur. Amsterdam: Arbeiderspers.

- BRABANT, J.M. van (1993), Lessons from the Wholesale Transformations in the East. *Comparative Economic Studies*, 4, p. 73-79.
- BRADSHAW, M. en STENNING (2000), The Progress of Transition in Eastern Europe. In: J. Bachtler, R. Downes en G. Gorzelak (eds), *Transition, Cohesion and Regional Policy in Central and Eastern Europe*, p. 11-31. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd.
- BRAKMAN, S. en J.H. GARRETSEN (1997), Het gat na de val van de Muur. *ESB*, 22 januari, p. 64-68
- BRAUN, A. en H. OBENAU (Hrsg.) (1992), *Landesreport Mecklenburg-Vorpommern*. Berlin: Verlag die Wirtschaft.
- BREMMER, I. en R. TARAS (Eds.) (1993), *Nations and Politics in the Soviet Successor States*. Cambridge: University Press.
- BREUSTE, Iris en Jürgen (1992), Tourismus und Landschaftsschutz an der Ostseeküste. *Geographische Rundschau*, 11, p. 662-669.
- BREYER, E. (1983), Die besondere Problematik der Dorfentwicklung, aufgelöst durch spezifisch wirtschaftliche, soziale und politische Veränderungen in ländlichen Siedlungen - Versuch einer Zustandsbeschreibung und Zusammenfassung von Leitbildern zur Dorfentwicklung unter schwerpunktmässiger Berücksichtigung ortsplanerischer und -gestalterischen Belangen. Hannover: Universität, Fachbereich Architektur (Diss.).
- BRÜCKER, H. (1997), Treuhandanstalt postmortum: an assessment of the Eastern German approach to privatisation and reconstruction. Niet gepubliceerd paper, seminar 'Seven years of economic unification', Duitsland Instituut Amsterdam, 10 april 1997.
- BRUNNER, D. (1987), Entwicklung und Entwicklungsbedingungen von Kleinsiedlungen in ländlichen Raum. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Forschungsbericht).
- BURGHARDT, A.F. (1975), *Development Regions in the Soviet Union, Eastern Europe and Canada*. New York: Praeger.
- BÜRKNER, H-J. (2000), Globalisierung, gesellschaftliche Transformation und regionale Entwicklungspfade in Ostmitteleuropa. *Europa Regional*, 3/4, p. 28-34.
- BUSSIEK, H. (1984), *Die real existierende DDR*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- BÜTOW, M. (1996), Tourismus - Standbein oder Spielbein? *Zeitschrift für den Erdkundeunterricht*, 9, p. 358-363.
- BÜTOW, M. (1997), *Tourism in Mecklenburg-Vorpommern - Problems of the Transformation Process*. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (niet gepubliceerd)
- CEFTA (2001), Cefta: Aims, Objectives and Extent. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.cefta.org/>>, geciteerd op 2 juni 2001.
- CHOWANETZ, R. (1995), *Mecklenburg-Vorpommern - Land und Leute*. Leipzig: LKG.

- CSÉFALVAY, Z. (1997), Aufholen durch regionale Differenzierung? Erdkundliches Wissen 122. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- DAMERIUS, J. (1982), Ein ökonomisch-geographischer Beitrag zur territorialen Einordnung industriemässiger Anlagen der Tierproduktion in das Siedlungsnetz: dargestellt am Beispiel der ZGE Milchproduktion Bandelin/-Kreis Greifswald. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diss.A).
- DDR 1990. Zahlen und Fakten (1990). Herausgeber: Statistisches Bundesamt Wiesbaden. Stuttgart: Metzler-Poeschel.
- DDR HANDBUCH (1985), Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen, Bonn. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- DEHNE, P. (2001), Regionalplanung in den neuen Bundesländern - erfolgreich oder gescheitert? Das Beispiel der Mecklenburgischen Seenplatte. Informationen zur Raumentwicklung, 2/3, p. 181-191.
- DENNIS, M. (1988), German Democratic Republic - Politics, Economics and Society. London: Pinter Publishers.
- DETHLOFF, F. (1988), Ländliche Siedlungen im Landkreis Greifswald - Untersuchungen zur Siedlungssubstanz vor dem Hintergrund raumstruktureller Veränderungen. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diss. A).
- DINGS DALE, A. (1999), Redefining 'Eastern Europe'. Geography, 3, p. 204-221.
- DITTRICH, Z.R. (1987), Midden-Europa?: een anti-nostalgie. Utrecht: Rijksuniversiteit, afscheidsrede.
- DOMPASSAGE (2002), Informatie over het winkelgebied Dompassage. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.pommerngreif.de/wirt/branchen/ekz/dompass/index.html>>, geciteerd op 16-10-2002.
- DORFPLANUNG in der DDR (1955) - Berlin: Ministerium für Bauwesen - Deutsche Bauakademie.
- DOSTÁL, P. en M. HAMPL (1992), Urbanization, administrations and economies: future geopolitical and geo-economic changes. In: Dostál, P. et al (eds.), Changing territorial administration in Czechoslovakia. Amsterdam/Prague: Geographical Institutes.
- DREIBRODT, D. (1965), Kulturelle Funktionen zentraler Orte in den Kreisen Greifswald und Wolgast und ihre Entwicklung nach 1945. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Staatsexamenarbeit).
- EBRD (1997), Transition Report 1997: enterprise performance and growth. London: EBRD.
- ECKART, K. (1981), DDR. Stuttgart: Klett.
- ECKART, K. (1995), Die wirtschaftliche Umbau in den neuen Bundesländern. Deutschland Archiv, 6, p. 578-588.

- ECONOMIC DEVELOPMENT CORPORATION Mecklenburg-Vorpommern (1997), Mecklenburg-Vorpommern in maps. Schwerin: Economic Development Corporation Mecklenburg-Vorpommern.
- EICH-BORN, M. (1996), Industriestandort Mecklenburg-Vorpommern. Geographische Rundschau, 9, p. 517-524.
- ELECTION (2002), Wahlen in Deutschland. Beschikbaar op het World Wide Web <<http://www.btw2002.de/>>, geciteerd op 31-10-2002.
- ELLMAN, M. (1980), Socialistische planning in theorie en praktijk. Alphen aan den Rijn: Samson.
- ENGEL, F. (1970), Beiträge zur Siedlungsgeschichte und historischen Landeskunde. Mecklenburg - Pommern - Niedersachsen, Köln.
- ENNEKENS, C. (1998), De Duitse 'Drang nach Osten'. De creatie van de Oder-Neissegrens. Leuven/Amersfoort: Acco.
- ENQUETE-KOMMISSION (1995), 'Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland.' Herausgegeben vom Deutschen Bundestag. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- ENTWICKLUNGSBERICHT VORPOMMERN (2000), Eine Analyse der erfolgten Entwicklung und durchgeführten Maßnahmen (1989-1999). Schwerin: Staatskanzlei Mecklenburg-Vorpommern.
- ENYEDI, G. (1990), New basis for regional and urban policies in East-Central Europe. Pécs: Centre for Regional Studies, discussion paper no. 9.
- ESTRIN, S. (1998), Privatisation and Restructuring in Central and Eastern Europe. In: P. Boone, S. Gomulka en R. Layard (eds), Emerging from Communism: lessons from Russia, China and Eastern Europe. Cambridge: MIT Press, p. 73-97.
- EUROPEAN COMMISSION (1999), Countering racism, xenophobia and anti-semitism in the candidate countries. Brussel: European Union.
- EUROPEAN COMMISSION (2000a), Enlargement: a historic opportunity. Brussel: European Union.
- EUROPEAN COMMISSION (2000b), Estonia 2000 - Regular report from the Commission on Estonia's progress towards accession. Brussel: European Union.
- EUROPEAN COMMISSION (2001a), Second report on economic and social cohesion. Brussel: European Union.
- EUROPEAN COMMISSION (2001b), The free movement of workers in the context of enlargement. Brussel: European Union.
- EUROPEAN COMMISSION (2003), Guide to the negotiations. Beschikbaar op het World Wide Web: < <http://europa.eu.int/comm/enlargement/negotiations/chapters/index.htm>>. Geciteerd op 22 januari 2003.
- EUROPESE UNIE (1996), Europa zet zich in voor de regionale ontwikkeling. Luxemburg: Europese Unie.

- FASSMANN, H. (1992), Phänomene der Transformation - Ökonomische Restrukturierung und Arbeitslosigkeit in Ost_Mitteleuropa. Petermanns Geographische Mitteilungen, 1, p. 45-59.
- FASSMANN, H. (2000), Zum Stand der Transformationsforschung in der Geographie. Europa Regional, 3-4, p. 13-19.
- FISCHER, E. en F. MAREK (1983), Wat Lenin werkelijk heeft gezegd. Baarn: Anthos.
- FISCHER WELTALMANAK, Der (jaarlijkse uitgave). Frankfurt/M: Fischer Taschenbuch Verlag.
- FISCHER CHRONIK DEUTSCHLAND 1949 - 1999, Die (1999). Frankfurt/M: Fischer Taschenbuch Verlag.
- FORSCHUNGSBERICHT SGG (1980), Abschlußbericht der Bearbeitergruppe des Themas 'Untersuchungen zur Bevölkerungs- und Siedlungsstruktur in den Nordbezirken der DDR'. Bearbeiter E. Weber, A. von Känel en B. Driebe. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie.
- FRIEDRICH, B. (1983), Veränderungen der Bevölkerungs- und Wirtschaftsstruktur im Bezirk Neubrandenburg, dargestellt auf der Grundlage der Volkszählungsergebnisse von 1939 bis 1971. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- FUCHS, R.J. en G.J. DEMKO (1979), Geographical inequality under socialism. Annals of the Association of American Geographers, 2, p. 304-318.
- GABKA, D. (1992a), Die Landwirtschaft in Mecklenburg-Vorpommern. Teil 1: Anbau wichtiger Feldfrüchte. Statistische Monatshefte Mecklenburg-Vorpommern, 3, p. 13-16.
- GABKA, D. (1992b), Die Landwirtschaft in Mecklenburg-Vorpommern. Teil 2: Viehbestände. Statistische Monatshefte Mecklenburg-Vorpommern, 7, p. 16-21.
- GALOW, A. (1987), Die territoriale Reproduktionsbedingungen für die Verbesserung der Arbeits- und Lebensbedingungen im Kreis Grimmen. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- GAROFOLO, G. (1992), Endogenous development and Southern Europe. Aldershot: Avebury.
- GARTON ASH, T. (1993), In naam van Europa. Amsterdam: Meulenhoff.
- GARTON ASH, T. (1999), Geschiedenis van het heden. Amsterdam: Atlas.
- GATZWEILER, H-P. en S. MARETZKE (2000), Ausgewählte regionale Aspekte des wirtschaftlichen Strukturwandels in den neuen Ländern. Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie, 2, p. 74-85.
- GAUS, G. (1983), Wo Deutschland liegt - Eine Ortsbestimmung. München: DTV.
- GEENHUIZEN, M.S. van en P. NIJKAMP (1995), Transborder investment: corporate strategies and regional development in Eastern Europe. Amsterdam: Vrije Universiteit.

- GERLOFF, J.U. (1984), Die Schiffbauindustrie der Nordbezirke der DDR - Beispiel erfolgreicher Entwicklung im Rahmen der sozialistischen ökonomischen Integration. *Zeitschrift für den Erdkundeunterricht*, 8/9, p. 287-294.
- GERLOFF, J.U. (1992), Changes in the production-service sector of Mecklenburg-Vorpommern - the impact on spatial relations. In: *Processes and consequences of changes in the production- service sector in Central-Eastern European countries in the early 1990s, Proceedings of a conference*. Łódź: Studia i Materiały, 1, p. 41-46.
- GERRITS, A.W.M. (1992), Communisme en nationalisme in Centraal- en Oost-Europa. In: L.H.M. Wessels, *Veranderende grenzen; nationalisme in Europa, 1919-1989*, Nijmegen: SUN, p. 439-460.
- GLAESSNER, Gert-Joachim (1989), Overpeinzingen bij de veertigste verjaardag van de DDR. *Oost Europa Verkenningen*, nr. 105, oktober, p.8-16.
- GOHL, D. (1986), *Deutsche Demokratische Republik - Eine aktuelle Landeskunde*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- GÖRLITZ, W. (1964), *Die Junker; Adel und Bauer im deutschen Osten*. Limburg a.d. Lahn: Starke Verlag.
- GOTTMANN, J. (1950), *The Geography of Europe*. New York: Holt.
- GRAAFEN, R. (1991), Die räumlichen Auswirkungen der Rechtsvorschriften zum Siedlungswesen im Deutschen Reich, unter besonderer Berücksichtigung von Preußen, in der Zeit der Weimarer Republik. *Bonner Geographische Abhandlungen*, Heft 82. Bonn: Ferd. Dümmlers Verlag.
- GRABBE, H. en K. HUGHES (1999), Central and East European views on EU Enlargement: political debates and public opinion. In: Henderson, K. (ed.) (1999), *Back to Europe - Central and Eastern Europe and the European Union*. London: UCL Press, p. 185-202.
- GRAMER, O. en C. MEYER (1986), Zur Gestaltung territorialer Produktionseinheiten in den Kooperationen der LPG und VEG. *Einflussfaktoren und zweckmässige Größe*. *Kooperation*, 5, p. 214-217.
- GREIFFENHAGEN, M. en S. (1993), *Ein schwieriges Vaterland. Zur politische Kultur im vereinigten Deutschland*. München: Paul List Verlag.
- GRIMM, F. en I. HÖNSCH (1974), Zur Typisierung der Zentren in der DDR nach ihrer Umlandbedeutung. *Petermanns Geographische Mitteilungen*, 4, p. 282-288.
- GRIMM, F., R. KRÖNERT en H. LÜDEMANN (1975), Aspects of urbanization in the GDR. In: *National settlement strategies east and west*, p. 74-85.
- GRIMM, F. (1979), The settlement system of the German Democratic Republic. *The National Settlement Systems II*, p. 245-303.
- GRIMM, F. (1980-I), *Siedlungsgeographie. Forschung und gesellschaftliche Praxis - Beispiele aus der DDR*. *Zeitschrift für den Erdkundeunterricht*, 1, p.19-31.
- GRIMM, F. (1983), *Zu Struktur und Funktion nationaler Siedlungssysteme*. *Wissenschaftliche Mitteilungen*, 8, p. 27-31.

- GRIMM, F. (1983), Mittel- und langfristige Entwicklungstendenzen im Siedlungsnetz und Siedlungssystem der DDR. Wissenschaftliche Mitteilungen, 7, p. 37-46.
- GRIMM, F. e.a. (1983), Zur territorialen Differenzierung der Arbeits- und Lebensbedingungen in der DDR. Wissenschaftliche Mitteilungen, 7, p. 69-88.
- GRIMM, F. (1985), Voraussetzungen und Ansatzpunkte zur Erforschung der Struktur und Funktion nationaler Siedlungssysteme. In: Beiträge zur Geographie, Bd. 32.
- GRINGMUTH, W. (1986), Agrargeographische Bedingungen und wirtschaftliche Bedeutung der Maschinen-Ausleih-Stationen in der Zeit der Gründung der DDR. In: Historisch-geographische Forschungen in der DDR. Wissenschaftliche Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft der DDR, Band 17. Gotha: Hermann Haack.
- GRITSAL, O. en A. TREIVISH (1990), Stadial concept of regional development; centre and periphery in Europe. Geographische Zeitschrift, 3, p. 137-149.
- GROSCHOFF, K. (Autorenkollektiv) (1984), Stadt und Land in der DDR: Entwicklung-Bilanz-Perspektiven. Berlin: Dietz Verlag.
- GRUCHMANN, B. (1982), Local and regional development in East-Europe: experiences, main issues and perspectives. Regional Development Dialogue, 1, p. 28-44.
- GRUNDMANN, S. (1975), Zur Soziologie des Territoriums. Wirtschaftswissenschaft, 1, p. 39-56.
- GRUNDMANN, S. (1981), Das Territorium - Gegenstand soziologischer Forschung. Berlin: Dietz Verlag.
- GRUNDMANN, S. (1995), Die Ostdeutschen - räumlich immobil? In: P. Gans en F.-J. Kemper (Hrsg.), Mobilität und Migration in Deutschland. Erfurter Geographischen Studien 3, p. 51-62.
- GRUNDMANN, S. en I. SCHMIDT (1988), Wohnortwechsel. Berlin: Dietz Verlag.
- HAACK, H. (1979) - Ländliche Siedlungen im 18. und 19. Jahrhundert. Studie zu gesellschaftlichen und natürlichen Einflüssen auf die Entwicklung und Analyse der Siedlungsverhältnisse in Mecklenburg-Schwerin. Rostock: Universität (Diss. B).
- HAACK, H. (1984), Siedlung und Bevölkerung in Mecklenburg-Schwerin zwischen 1819 und 1933. In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1, p. 133-149.
- HAMILTON, F.E.I. (1970), Aspects of Spatial Behaviour in Planned Economies. In: Papers of the Regional Science Association, 25, p. 83-105.
- HAMILTON, F.E.I. (1995), Re-evaluating space: locational change and adjustment in Central and Eastern Europe. Geographische Zeitschrift, 2, p. 67-86.
- HAMILTON, F.E.I. (1999), Transformation and space in Central and Eastern Europe. The Geographical Journal, 2, p. 135-144.
- HAFEN ROSTOCK (2001), Statistik. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.rostock_port.de/>, geciteerd op 11-09-2001.

- HAGEN, K. (1998), Förderung von Existenzgründungen aus der Arbeitslosigkeit in Mecklenburg-Vorpommern: ein beschäftigungspolitischer Beitrag. DIW - Wochenbericht 11. Berlin: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung.
- HART, J.F. (1982), The highest form of the geographer's art. *Annals of the Association of American Geographers*, 72, p.1-29.
- HASTENBERG, H. van (1999), Foreign direct investments in Hungary. The effects on the modernization of the manufacturing industry for the demand for labor. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- HAUER, J. (1990), What about regional geography after structuration theory? In: R.J. Johnston, J. Hauer en G.A. Hoekveld (1990), *Regional Geography. Current developments and future prospects*, p. 85-102. London: Routledge.
- HAUER, J. en G.A. HOEKVELD (1993), *Moving Regions*. Nederlandse Geografische Studies 161, Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- HAUSNER, J., B. JESSOP en K. NIELSEN (Eds) (1995), *Strategic Choice and Path Dependency in Post-Socialism*. Aldershot: Edward Elgar.
- HECKER, B. en H. KRANHOLD (1986), Zur Rolle der technischen Infrastruktur der Landwirtschaft und Aspekte ihrer weiteren Entwicklung in ländlichen Gebieten. *Wirtschaftswissenschaften*, 10, p. 1541-1545.
- HECKER, T. (1986), Territoriale Entwicklungsprobleme in landlichen Gebieten der DDR. *Geographische Berichte*, 2, p. 132-134.
- HEINEBERG, H. (1991), Die Einmaligkeit von vier wahlen in den neuen deutschen Bundesländern 1990 - Grundlage für vergleichende geographische Wahlanalysen? *Die Erde*, 122, p. 55-73.
- HEINIG, I. (1947), Die Verteilung der landwirtschaftlichen Betriebsgrößenklassen und ihrer Bevölkerungsgeschichten in Mecklenburg von der Kolonisationszeit bis nach der Bodenreform von 1945. Rostock: Universität (Diss.).
- HEINRICH, R. en H. STEGMANN (1986), Probleme der Entwicklung und rationelle Nutzung des gesellschaftlichen Arbeitsvermögens in der Landwirtschaft der DDR. *Wirtschaftswissenschaften*, 3, p. 341-357.
- HEITZER, H. (1981), DDR: een historisch overzicht. Dresden: Zeit im Bild.
- HELFF, U. en P. BIENASCH (1984), Zu einigen Problemen der Überwindung wesentlicher Unterschiede zwischen Stadt und Land unter besonderer Berücksichtigung ausgewählter Einflussfaktoren auf diesen Prozeß im Zeitraum 1960 bis 1980/82, untersucht im Landkreis Greifswald. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diss. A).
- HELLPACH, W. (1954), *Der deutsche Charakter*. Bonn: Atheneum-Verlag.
- HENRICH, R. (1989), *Der vormundschaftliche Staat*. Hamburg: Rowohlt.
- HIGGENS, B. en D.J. SAVOIE (eds) (1988), *Regional Economic Development. Essays in honour of François Perroux*. Boston: Unwin Hyman.
- HINZ, G. (1967), Veränderungen der Besitzstruktur der Landwirtschaft in Kreis Greifswald durch die demokratische Bodenreform. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Staatsexamenarbeit).

- HINZ, J. (1988), Pommern-Wegweiser - durch ein unvergessenes Land. Mannheim: Adam Kraft.
- HOEKVELD, G.A. en G. HOEKVELD-MEIJER (1991), Regional development, spatial and societal contexts. Key concepts in regional geographic methodology. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Regis-publicatie 9.
- HOEN, H. (1996), Herstel van handel. Oost-Europa Verkenningen, maart, p. 20-38.
- HÖNSCH, F. en H. HERMANN (1983), Urbanisierung und Fläckennutzung. Wissenschaftliche Mitteilungen, 7, p. 129-136.
- HOOFWIJK, B. en M. van ZELST, (1991), Jedes Dorf sein Perspektiv? Een regionaal-geografisch onderzoek in een plattelandsgebied in Mecklenburg-Vorpommern. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (doctoraalscriptie).
- HORMANN, W. (1986), Historisch-geographischen Bedeutung der ehemaligen Kleinbahnen in Nordost Mecklenburg. Historisch Geographische Forschungen in der DDR, p. 231-242. Gotha: Hermann Haack.
- HORVATH, G. (1995), Economic reforms in East-Central Europe. In: Hardy, S. (ed), An enlarged Europe: regions in competition? London: Jessica Kingsley, p. 35-52.
- HOVEN-IGANSKI, B. van (2000), Made in the GDR. The changing geographies of women in the post-socialist rural society in Mecklenburg-Westpomerania. Nederlandse Geografische Studies 267. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- IAB (1998), Arbeitsmarkt Ostdeutschland. IAB-Kurzbericht 10. Nürnberg: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit.
- IHK (2000), Wirtschaftskompaß - Wirtschaftsmagazin der Industrie- und Handelskammer zu Schwerin, Nummer 12. Schwerin: Industrie- und Hammelskammer.
- INFORMATIONSMATERIAL (1969) aus Anlaß des 20. Jahrestages für die Abgeordneten des Kreistages Greifswald. Greifswald: Staatliche Zentralverwaltung für Statistik, Kreisstelle Greifswald.
- IRMEN, E., S. MARETZKE en A. MILBERT (2001), Regionale Entwicklungspotenziale in den neuen Ländern - Erwartung und Wirklichkeit. Informationen zur Raumentwicklung, 2/3, p. 127-148.
- JAHRESBERICHT der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit (diverse jaren). Bonn/Berlijn: Bundesregierung.
- JAHRESWIRTSCHAFTSBERICHT der Bundesregierung (diverse jaren). Bonn/Berlijn: Bundesregierung.
- JAHRESWIRTSCHAFTSBERICHT Mecklenburg-Vorpommern (diverse jaren). Schwerin: Wirtschaftsministerium.
- JOHNSTON, R.J. en P.J. Taylor (1985), A World in Crisis?: Geographical Perspectives. Oxford: Basil Blackwell.

- JOHNSTON, R.J., C.J. PATTIE en J.G. ALLSOPP (1988), A nation dividing? The electoral map of Great Britain 1979-1987. London: Longman.
- JOHNSTON, R.J., J. HAUER en G.A. HOEKVELD (1990), Regional Geography. Current developments and future prospects. London: Routledge.
- JONES, A. (1994), The New Germany. A human geography. Chichester: Wiley.
- JONG, B. de (1986), De DDR en de Duitse geschiedenis. Internationale Spectator, oktober, p. 606-612.
- JUDT, M. (Hrsg.) (1997), DDR-Geschichte in Dokumenten. Beschlüsse, Berichte, interne Materialien und Alltagszeugnisse. Berlin: Ch. Links.
- JUNIUS Verlag (2001), Ostdeutschland - eine abgehangte Region? Hamburg: Junius Verlag.
- KALISCH, K-H. (1976), Grundzüge der sozialistischen Territorialplanung in der DDR und der kapitalistischen Raumordnung in der BRD. Berlin Humboldt-Universität (Diss. B).
- KALTHOFF, H. en E.F. ROSENBAUM (2000), Wirtschaftswissenschaftliche Transformationsforschung: Stand, Probleme und Perspektiven. Europa Regional Heft 3-4, p. 6-12.
- KÄNEL, A. von (1969), Siedlungsstruktur und Siedlungssysteme des Bezirkes Rostock - Eine ökonomisch-geographische Untersuchung. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diss. A).
- KÄNEL, A. von (1970), Siedlungsstruktur und Siedlungssysteme in den mecklenburgischen Bezirken. Geographische Berichte, p. 249-261.
- KÄNEL, A. von (1972a), Aktuelle Probleme des Siedlungsgeographischen Strukturwandels in den Nordbezirken der DDR. In: Sozialistische Gesellschaft und Territorium in der DDR: Geographische Beiträge zur territorialen Strukturforschung, Wissenschaftliche Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft der DDR, 9.
- KÄNEL, A. von (1972b), Zur Industrie und Industrialisierung in den Nordbezirken der DDR. Zeitschrift für den Erdkundeunterricht, 8/9, p. 281-299.
- KÄNEL, A. von (1974), VEB Kernkraftwerk 'Bruno Leuschner' - künftiger Energiegigant an der Ostseeküste. Zeitschrift für den Erdkundeunterricht, 8/9, p. 366-369.
- KÄNEL, A. von (1975), Grundzüge der Siedlungsstruktur in den Nordbezirken der DDR. Wissenschaftliche Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft der DDR, Bd. 12, p. 45-68.
- KÄNEL, A. (1981), Zur Entwicklung von Siedlungssystemen in Agrargebieten der DDR. Beiträge zur Geographie, 30, p.183-193.
- KÄNEL, A. von (1984), Urbanisierung und Siedlungssysteme in agrarstrukturierten, relativ dünn bevölkerten Gebieten. In: Urbanisierung in agrarstrukturierter Gebieten, Greifswalder Geographische Arbeiten, 3, p. 7-17.
- KÄNEL, A. von (1988), Siedlungsstruktur und Gemeindetypen im Bezirk Rostock. In: Wissenschaftlicher Zeitschrift der M. Luther-Universität Halle-Wittenberg, 2, p. 287-306.

- KÄNEL, A. von en G. ALBRECHT (1968), Probleme der Siedlungsentwicklung im Bezirk Neubrandenburg. Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt Universität Greifswald, (Math.-naturwissenschaftliche Reihe Nr. 1/2), p. 87-97.
- KÄNEL, A. von en E. WEBER (1976), Aspekte der Entwicklung von Bevölkerung und Siedlungssystemen in den Nordbezirken der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Urbanisierung. Petermanns Geographische Mitteilungen, 2, p.120-124.
- KÄNEL, A. von en E. WEBER (1986), Sozialökonomischer Wandel, Bevölkeringdistribution und Siedlungsstrukturentwicklung in den Nordbezirken der DDR. Wissenschaftliche Mitteilungen, 19, p. 177-191.
- KARGE, W., E. MÜNCH en H. SCHMIED (1993), Die Geschichte Mecklenburgs. Rostock: Hinstorff.
- KARGE, W. (1999), Kurze Geschichte Mecklenburgs und Vorpommerns. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.ssi.de/mv/geschichte>>. Geciteerd op 19-02-1999
- KARL, H. (2001), Transformation, Integration und Regionalentwicklung der ostdeutschen Volkswirtschaft. Informationen zur Raumentwicklung, 2/3, p. 71-80
- KEMPER, F-J. (2000), Population processes in the 1990s. In: A. Mayer en W. Taubmann (Eds.), Germany Ten Years after Reunification. Beiträge zur Regionalen Geographie, 52, p. 14-23. Leipzig: Institut für Länderkunde.
- KENNTMICH, W., M. DURNIOK en Th. KARLAUF (Hrsg.) (1993), Das war die DDR. Eine Geschichte des anderen Deutschland. Berlin: Rowohlt.
- KERSTEN, J.W. (1990), Policies for Rural Peripheral Regions in the European Community. Nijmegen Studies in Development and Cultural Change, vol. 4. Saarbrücken: Breitenbach.
- KITS NIEUWENKAMP J.L.M. (1960), Mecklenburg; karakteristiek van een verplaatste regio. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 51, p. 114-122.
- KLAPPROTH, H. (1983), Territoriale Entwicklung - ein zielstrebig gestalter Prozeß. Berlin: Staatsverlag.
- KLEMM, V. (1985), Von der bürgerlichen Agrarreform zur sozialistischen Landwirtschaft in der DDR. Berlin: Deutscher Landwirtschaftsverlag.
- KLUGE, K. (1974), Die Bedeutung der Siedlungskategorien für die Planung der Siedlungsstruktur. Petermanns Geographische Mitteilungen, 4, p. 255-260.
- KOHL, H. (1996), Ich wollte Deutschlands Einheit. Dargestellt von Kai Diekmann und Ralf Georg Reith. Berlin: Propyläen.
- KÖHLER, A. (1990), Ist die Übersiedlerwelle noch zu stoppen? Deutschland Archiv, 3, p. 425-431.
- KORNAI, J. (1980), Economics of Shortage. Amsterdam: Elsevier.
- KORTEWEG, P.J. en J. VAN WEESEP (red) (1987), Ruimtelijk onderzoek. Houten: Romen.

- KOSA, J. (1965), *Idealisme contra ideologie*. Rotterdam: Universitaire Pers.
- KOSCHACK, S. (1985), *Untersuchungen zum öffentlichen Personenverkehr im Bezirk Rostock unter besonderer Berücksichtigung der kleinen Siedlungen*. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- KRAMBACH, K. (Autorenkollektiv) (1985), *Wie lebt man auf dem Dorf: soziologische Aspekte der Entwicklung des Dorfes in der DDR*. Berlin: Dietz Verlag.
- KROKER, R. en K. LICHTBLAU (2000), *Zehn Jahre Aufbau Ost: Erfolge, Defizite und Reformbedarf*. IFW-trends, 3, p. 42-77. Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.
- KROLL, G. (1991), *Die deutsch-deutsche Migration und ihre territorialen Konsequenzen aus der Sicht ihrer Quellgebiete in der ehemaligen DDR*. *Berichte zur deutschen Landeskunde*, 1, p. 223-235.
- KROPP, P. (1998), *Berufserfolg im Transformationsprozess. Eine theoretisch-empirische Studie über die Gewinner und Verlierer der Wende in Ostdeutschland*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- KRENZLIN, A. (1955), *Historische und wirtschaftliche Züge im Siedlungsformenbild des westlichen Ostdeutschland unter besonderer Berücksichtigung von Mecklenburg-Vorpommern und Sachsen*. *Frankfurter Geographische Hefte*.
- KUMMER, J. (2001), *Der Aufbau Ost stockt*. *Welt am Sonntag*, 25 februari.
- KURZ-SCHERF, I. en G. WINKLER (Hrsg.) (1994), *Sozialreport 1994. Daten und Fakten zur sozialen Lage in den neuen Bundesländern*. Berlin: SFZ/GSFP.
- KUUS, M. (2002), *Sovereignty for security? The discourse of sovereignty in Estonia*. *Political Geography*, 3, p. 393-412.
- LAMBOOY, J.G., E. WEVER en O.A.L.C. ATZEMA (1997), *Ruimtelijke Economische Dynamiek*. Bussum: Coutinho.
- LANDESZENTRALE für politische Bildung Mecklenburg-Vorpommern (1995a), *Politische Landeskunde*, Schwerin.
- LANDESZENTRALE für politische Bildung Mecklenburg-Vorpommern (1995b), *Historischen und geographischen Atlas von Mecklenburg und Pommern*, Schwerin.
- LANDKREIS Greifswald (1981), *Mit guter Bilanz zum X. Parteitag der SED*. Greifswald: Landkreis Greifswald.
- LANDKREIS Greifswald (1986), *Mit guter Bilanz zum XI. Parteitag der SED*. Greifswald: Landkreis Greifswald.
- LANDKREIS Greifswald (1992), *Der Landkreis Greifswald in Ergebnissen des Jahres 1992*. Greifswald: Landkreis Greifswald.
- LANGE, M. (1986), *Untersuchungen zur territorialen Industriestruktur des Kreises Grimmen*. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- LANE, D. (1985), *Soviet Economy and Society*. Oxford: Basil Blackwell.

- LAVIGNE, M. (1995), *The Economics of Transition*. London: Macmillan Press.
- LAVIGNE, M. (1999), *The Economics of Transition*. London: Macmillan Press. Second Edition.
- LENZ, K. (1974), Die Industrialisierung der Landwirtschaft und Konsequenzen für eine Neugestaltung des ländlichen Siedlungsnetzes am Beispiel der nördlichen Bezirke der DDR. In: *Berichte zur deutschen Landeskunde*, Bonn, Band 1, p. 129 ev.
- LEONHARD, W. (1955), *Die Revolution entläßt ihre Kinder*. Köln: Kiepenheuer und Witsch.
- LEONHARD, W. (1990), *Das kurze Leben der DDR. Berichte und Kommentare aus vier Jahrzehnten*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.
- LEYKAUF, J. en M. SCHRAMM (1981), Kleinstädte und kleine Siedlungen und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Siedlungsstruktur. In: *Ballungsgebiete in der DDR*, p. 112-123.
- LICHTNAU, B. (1995), *Prora - das erste KdF-Bad Deutschlands*. Peenemünde: Verlag Axel Dietrich.
- LIMQUECO, P. en B. McFARLANE (1980), Problems of Economic Planning for Underdeveloped Socialist Countries. In: D.F. Walker, *Planning Industrial Development*. New York: Wiley, p. 47-70.
- LINDOW, H. , K. WEGENER en R. WUNDREK (1987), Zum Zusammenhang von Reproduktion der Wohnbevölkerung und der Sicherung und effektiven Nutzung des gesellschaftlichen Arbeitsvermögens in den Nordbezirken der DDR - Thesen zur Diskussion von drei Forschungsberichte der Sektion Marxismus-Leninismus. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität.
- LOESER, F. (1984), *Die unglaubliche Gesellschaft. Quo vadis DDR?* Köln: Bund-Verlag.
- LOWIE, R.H. (1954), *Toward Understanding Germany*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LÜDEMANN, H. (1981), Siedlungssysteme in der VR Polen und der DDR. Beiträge des III. Geographischen Seminars VR Polen - DDR. Beiträge zur Geographie, 30.
- LÜDEMANN, H. en J. HEINZMANN (1978), On the settlement system of the GDR: development trends and strategies. In: N.M. Hansen (ed)- *Human settlement systems*, p. 121-143.
- LUFT, H. (1996), Entwicklung der ostdeutschen Landwirtschaft. *Deutschland Archiv*, 3, p. 422-427.
- LUFT, H. (1997), *Landwirtschaft Ost kontra Treuhandmodell*. Berlin: Dietz.
- MAAZ, H-J. (1990), *Der Gefühlsstau. Ein Psychogramm der DDR*. Berlin: Argon Verlag.
- MAGER, F. (1955), *Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg*. Berlin: Akademie Verlag.

- MARETZKE, S. (2001), Die Unterschiede in der Regionalstruktur von heute prägen die Trends von morgen. Informationen zur Raumentwicklung, 2/3, p. 81-108.
- MARLE, J. van en L. PAUL (1998), Autonomy for Hungarians in Romania: why, and why not - the pros and cons of autonomy rights for the Hungarian minority in Transylvania. In: Burdack, J., F-D. Grimm. en L. Paul (eds.), The Political Geography of Current East-West Relationships. Leipzig: Institut für Landeskunde, Beiträge zur Regionalen Geographie, 42, p. 231-241.
- MARSHALL, G. (1994), The Concise Oxford Dictionary of Sociology. Oxford: University Press.
- MAYBAUM, H. (1926), Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg. Beihefte zur Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, VI. Heft. Berlin/Stuttgart/Leipzig: Kohlhammer Verlag.
- MEESTER, W.J. (1999), Subjectieve waardering van vestigingsplaatsen door ondernemers. Nederlandse Geografische Studies 261. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- MEINCKE, R. (1996), Geoökologie im Geographieunterricht der gymnasialen Oberstufe. Zeitschrift für den Erdkundeunterricht, 9, p. 330-340.
- MEINES, R. (1990), Dubbelduits. In: Ramkema, H. (red.), Tussen Elbe en Oder - Wegwijs in de DDR. Utrecht: Werkgroep Oost-Europa Projekten, p. 69-79.
- MELCHING, W. en L. PAUL (1997), De integratie van Oost- en West-Duitsland. Amsterdam: Duitsland Instituut.
- MELLOR, R.E.H. (1978), The Two Germanies. London: Harper en Row.
- METELKA, A. (1984), Sozialistische ländliche Siedlungszentren im Bezirk Neubrandenburg, eine neue Qualität ländlicher Siedlungen - aus der Sicht des Dorfplaners und Architekten. In: Urbanisierung in agrarstrukturierten Gebieten - Greifswalder Geographische Arbeiten, 3, p. 91-97.
- MEYER, M. en A. PAGEL (1977), Die Entwicklung der Landwirtschaft nach dem II. Weltkrieg und ihre räumlichen Auswirkungen am Beispiel des Landkreises Greifswald. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- MICHALAK, W.Z. (1993), Foreign Direct Investment and Joint-Ventures in East-Central Europe: a geographical perspective. Environment and Planning, 11, p. 1573-1591.
- MINISTERIE LNV (Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (1998), Landbouw Oostelijke deelstaten kan perspectief boeden voor Nederlandse bedrijven met lange adem. Interview met Raymond Tans, landbouwattaché te Berlijn. Den Haag: Berichten Buitenland, nummer 9. Beschikbaar op World Wide Web: <<http://www.minlnv.nl/infomart/nwsbrief/bb/1998/09/infb01.htm>>, geciteerd op 11-10-2002.
- MINISTERIE VAN BUITENLANDSE ZAKEN (2001), Akkoord vrij verkeer van personen dichterbij. In: Europa Expres, 7, informatiebulletin over de uitbreiding. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.

- MINISTERIUM FÜR BAU UND ARBEIT Mecklenburg-Vorpommern (1999), Regionale Entwicklungsunterschiede. Informationsreihe der Obersten Landesplanungsbehörde, 2. Schwerin: Ministerium für Arbeit und Bau.
- MIT (2002), Maßnahmenkatalog der AG 'Neue Bundesländer der MIT' zum Stopp der Abwanderung aus den neuen Bundesländern. Berlin: MIT (Mittelstand- und Wirtschaftsvereinigung der CDU/CSU). Beschikbaar op het World Wide Web <http://www.mittelstand_deutschland.de/index.htm>, geciteerd op 03-12-2002.
- MIT GUTER BILANZ zum X. Parteitag der SED, Landkreis Greifswald, 1981. Greifswald: Rat des Kreises .
- MIT GUTER BILANZ zum 35. Jahrestag der DDR, Kreis Greifswald, 1984. Greifswald: Rat des Kreises.
- MIT GUTER BILANZ zum XI. Parteitag der SED, Landkreis Greifswald, 1986, Greifswald: Rat des Kreises.
- MÖBIUS, D. (1991), Bevölkerungsentwicklung und ausgewählte Strukturveränderungen in der DDR (Anfang der 60er Jahre bis 1989). Berichte zur deutschen Landeskunde, 1, 237-249.
- MOHS, G. (1983), Regionen und Siedlungen - Wechselbeziehungen ihrer Struktur und Dynamik. Wissenschaftliche Mitteilungen, 7, p. 7-18.
- MOHS, G. (1986), Entwicklungstendenzen und Entwicklungsprobleme in ländlichen Gebieten der DDR. Wissenschaftliche Mitteilungen, 19, p. 164-179.
- MOHS, G. en H. USBECK (1983), Urbanisierung - Strukturen und Prozesse. In: Wissenschaftliche Mitteilungen, 8, p. 21-25.
- MOHS, G. e.a. (1984), The regional differentiation of the GDR - structure, dynamics, development. GeoJournal, 1, p. 7-22.
- MROCZKOWSKI, J. en P. SCHÄFER (1978), Die Entwicklung, Verteilung und Struktur der Bevölkerung im Gemeindeverband Wusterhusen unter dem Aspekt der Konzentration der Produktion. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- NATIONALATLAS Bundesrepublik Deutschland (diverse jaren), delen Gesellschaft und Staat en Bevölkerung. Leipzig: Institut für Länderkunde/Akademischer Verlag Spektrum.
- NEEVEN, J. (1990), Het eindige bestaansrecht van de DDR. Oost-Europa Verkenningen, februari, p. 27-32.
- NEUGEBAUER, L. (1987), Die Entwicklung der territorialstruktur des gesellschaftlichen Reproduktionsprozesses unter dem Einfluss des Baus großer Kernkraftwerke (dargestellt am Beispiel des KKW 'Bruno Leuschner' Greifswald. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diss. A).
- NEUMANN, H. (1986), Prozesse der Bevölkerungskonzentration und -dekonzentration im ländlichen Raum. Wissenschaftliche Mitteilungen, 19, p. 192-201.

- NEUMANN, H., F. GRIMM en R. THÜRMER (1984), Bedingungen, Dynamik, Trends und Konsequenzen von Prozessen der Bevölkerungskonzentration und -dekonzentration in Regionen. Leipzig: Akademie der Wissenschaft.
- NOVE, A. (1984), *An Economic History of the U.S.S.R.* Middlesex: Penguin Books.
- OBENAU, H. (1975), Umgestaltung des Gutssiedlungsgebietes im Mecklenburgischen Raum durch die demokratischen Bodenreform. In: Wissenschaftliche Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft der DDR, Band 12, p. 159-184.
- OECHSELHAEUSER, G. (1990), Von der Wende bis zum Ende. Wendejahr - die Distel im Scharfen Kanal. Berlin: Distel/Edition Hentrich.
- OFER, G. (1977), Economizing of urbanization in socialist countries: historical necessity or socialist strategy. In: *International Migration, a comparative perspective*, p. 277-303.
- OSTWALD, W. (1975), Zur Siedlungsweise im entwickelten Sozialismus. Fragen der objektiven Entwicklung und planmässigen Gestaltung der Siedlungsstruktur der DDR. In: H. Richter, *Entwicklung der Siedlungsstruktur im Norden der DDR*. In: Wissenschaftliche Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft der DDR, Band 12, p. 9-21.
- OSTWALD, W. (1986), Territorialstruktur und Intensivierung - Ergebnisse und Schlussfolgerungen aus dem Generalschema für die Standortverteilung der Produktivkräfte. *Geographische Berichte*, 4, p. 229-244.
- OSTWALD, W. (Hrsg.) (1990), *Raumordnungsreport '90. Daten und Fakten zur Lage in den ostdeutschen Ländern*. Berlin: Verlag die Wirtschaft.
- OSTWALD, W. en K. SCHERF (1974), Die Siedlungsstruktur der DDR als ein wesentlicher Bestandteil der Territorialforschung und Territorialplanung. *Petermanns Geographische Mitteilungen*, 4, p. 243-254.
- PAASI, A. (1986), The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, 1, p. 105-146.
- PAGEL, A. en M. MEYER (1977), Die Entwicklung der Landwirtschaft nach dem II. Weltkrieg und ihre räumlichen Auswirkungen am Beispiel des Landkreises Greifswald. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- PANKOW, W. (1965), Der Bezirk Schwerin - Struktur und Entwicklung aus Ökonomisch-geographischer Sicht. *Zeitschrift für den Erdkundeunterricht*, H.10, p. 361-371.
- PATER, B.C. de (1995), Regionale geografie in meervoud. *Geografie*, nr. 3, p. 12-17.
- PATER, B.C. de en J.A. van GINKEL (1987), De rehabilitatie van de regionale geografie. *Geografisch Tijdschrift*, 3, p. 253-257.
- PAUL, L.J. (1987), De economische integratie in Oost-Europa op een breekpunt; naar een nieuwe plaats in de wereldconomie? In: G.A. Hoekveld en L. van der Laan (red): *Regio's in Wereldcontext*, p. 61-79. Meppel: Edu'Actief.

- PAUL, L.J. (1992), Developments in rural areas in Eastern Europe since the second World War: an overview. In: Huigen, P., L.J. Paul en K. Volkers (eds.), *The Changing Function and Position of Rural Areas in Europe*. Nederlandse Geografische Studies 153. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, p. 101-108.
- PAUL, L.J. (1992), Regional Geographical Development in Greifswald-county since 1945. In: Weber, E. (Ed): *Komplexe Entwicklung von Küsten- und Agrargebieten*. Greifswalder Geographische Studien, p. 52-66.
- PAUL, L.J. (1995), Regional development in Central and Eastern Europe: the role of inherited structures, external forces and local initiatives. In: *European Spatial Research and Policy*, 2, p. 19-41.
- PAUL, L.J. (1998), Voor-Pommeren: eens perifeer, altijd perifeer? In: Hauer, J., B. de Pater, L. Paul en K. Terlouw (Red.) (1998), *Steden en Streken*. Geografische opstellen voor Gerard Hoekveld. Assen: van Gorcum, p. 141-159.
- PAUL, L. (2001), Steeds meer investeringen naar Oost-Hongarije. *Geografie*, 4, p. 6.
- PAUL, P. en W. PAUL (1979), *Bijdrage tot de genealogie van het geslacht Paul(i)*. Wassenaar/Amstelveen: uitgegeven in eigen beheer.
- PAVLINKEK, P. en A. SMITH (1998), Internationalization and Embeddedness in East-Central European Transition: The Contrasting Geographies of Inward Investment in the Czech and Slovak Republics. *Regional Studies*, 7, p. 619-638.
- PEDUP, M.B. (1988), Arguments within Regional Geography. *Progress in Human Geography*, 3, p. 369-390.
- PEKELDER, J. (1998), *Nederland en de DDR*. Amsterdam: Boom.
- PELZER, H. en B. THEELEN (1991), *De gemeente Lassahn - een regionaal-economisch geografisch onderzoek in het voormalige grensgebied van de DDR*. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (doctoraalscriptie).
- PETERSHAGEN, A. (1989), *Entscheidung für Greifswald*. Berlin: Verlag der Nation.
- PFEIFFER, U. en A. DÜBEL (1994), *Grundzüge einer wirtschaftlichen Entwicklungsstrategie für Mecklenburg-Vorpommern*. Schwerin: Friedrich-Ebert-Stiftung, Landesbüro Mecklenburg-Vorpommern.
- POLZIN, M., E. VOSS en G. GRAMMDORF (red) (1965), *20 Jahre demokratische Bodenreform in Mecklenburg*. Rostock: Universität.
- PORT OF HAMBURG (2002), *Daten und Fakten*. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.hafen_hamburg.de/home.htm>. Geciteerd op 11-10-2002.
- PRIEWE, J. (2000), Privatisierung und Transformation - Lehren aus Russland. *Osteuropa Wirtschaft*, maart, p. 40-67.
- RADSTAACK, H. en A. HUISMAN (1991), *De gemeente Züssow; regionaal-geografisch benaderd*. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (doctoraalscriptie).

- RANGE, P. (1985), Produktions- und Infrastruktur im Gemeindeverband Kandelin. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- RAUCHFUSZ, D. (1985), Industrialisierung der Nordbezirke. Praxis Geographie, 9, p. 22-26.
- RAUMORDUNGSBERICHT 1993 (1994). Bonn: Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau.
- RAUMORDNUNGSBERICHT MECKLENBURG-VORPOMMERN (1995). Schwerin: Ministerium für Bau, Landesentwicklung und Umwelt.
- REGIONALBAROMETER neue Länder. Zweiter zusammenfassender Bericht (1995), Bonn: Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumordnung, Materialien zur Raumentwicklung, Heft 69.
- REVE, K. van het (1969), Het geloof der kameraden. Amsterdam: van Oorschot.
- REVE, K. van het (1990), De ondergang van het morgenland. Amsterdam: G.A. van Oorschot
- RIBBECK, E. (1967), Die Entwicklung des ländlichen Bauwesens - Rolle und Anteil bei der Steigerung der Arbeitsproduktivität der Landwirtschaft im Kreis Greifswald (1945-1966). Greifswald: Historisches Institut.
- RICHTER, E. (2002), Wie kann die ostdeutsche Produktionslücke geschlossen werden? Bausteine zu einem Aktionsprogramm. In: Junius Verlag (2001), Ostdeutschland - eine abgehangene Region? Hamburg: Junius Verlag, p. 230-265.
- RICHTER, G. (1991), Kulturlandschaft und Wirtschaft. In: Heckmann, H., Mecklenburg Vorpommern. Historische Landeskunde Mitteldeutschlands, p. 127-158. Würzburg: Weidlich.
- RICHTER, H. (1975), Entwicklung der Siedlungsstruktur im Norden der DDR. In: Wissenschaftliche Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft der DDR, Band 12, Leipzig.
- RICHTER, M. (1991), 1961-1970: Stabilisierung des SED-Regimes. In: Geschichte der DDR, Informationen zur politischen Bildung, 231, p. 18-20.
- ROESLER, J. (2002), Die Eigentumsfrage in der 'Wende'. Deutschland Archiv, 5, p. 761-769.
- RÖSSLER, H. (1985), Zur Geschichte des Braunkohlenbergbaus in Mecklenburg. In: Wiss. Zeitschrift der EMA Universität Greifswald, 4, p. 54-57.
- RUBOW, E. (1928), Der Siedlungsraum um Greifswald. Greifswald: Kommissionsverlag Bruncken en Co.
- RUGG, D.S. (1985), Eastern Europe. London/New York: Longmann.
- RÜHLE, O. (1958), Vom Untertan zum Staatsbürger. Berlin: Kongress-Verlag.
- RUPNIK, J. (1989), The Other Europe. London: Weidenfeld and Nicolson, revised edition.
- RUTZ, W., K. SCHERF en W. STRENZ (1993), Die fünf neuen Bundesländer - historisch begründet, politisch gewollt und künftig vernünftig? Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

- RYBORZ, D. (1994), De verkeersinfrastructuur in de regio Mecklenburg-Vorpommern. Utrecht: Universiteit Utrecht (doctoraalscriptie).
- SACH, J. (1992), Building a market economy in Poland. Scientific American, March, p. 20-26.
- SASAKI, H. (1997), Areal Structure of Economy in East Germany after the Unification of Germany. geographical review of Japan, 2, p. 74-82.
- SAUPE, G. en S. THIEME (1988), Territoriale Reproduktionsbedingungen, Intensivierung und Gebietsentwicklung in stärker agrarisch geprägten Räumen - untersucht am Beispiel des Bezirkes Potsdam, Potsdam: Pädagogisch Hochschule "Karl Liebknecht" (Diss. B).
- SCHABOWSKI, G. (1990), Das Politbüro. Ende eines Mythos; eine Befragung. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- SCHAT, P.A. (1975), De D.D.R.. In: G.A. Hoekveld en P.A. Schat - Geografische Verkenningen 4, p. 100-185.
- SCHERF, K. (1975), Zu den Wechselbeziehungen zwischen der Siedlungsstruktur und anderen territorialen Teilstrukturen der gesellschaftlichen Reproduktion in der DDR. In: H. Richter - Entwicklung der Siedlungsstruktur im Norden der DDR. In: Wissenschaftliche Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft der DDR, Band 12, Leipzig, p. 21-37.
- SCHERF, K. (1981), Basic aspects of settlement structure planning in the GDR. Geographica Polonica, 44, p. 59-64.
- SCHLEWE, S. (1965), Dokumentation zur demokratischen Bodenreform im Kreis Greifswald. Greifswald: Kreisleitung SED.
- SCHMIDT, H. en D. SCHOLZ (1983), The agglomeration regions of the GDR and their role in the national settlement system and the national economy. Wissenschaftliche Mitteilungen, 10, p. 159-165.
- SCHMIDT, H. en H. RICHTER (1995), Entwicklung der Politischen und Ökonomischen Geographie in der DDR. Geographische Rundschau, 9, p. 506-512.
- SCHMUDE, J. en M. BAUNACH (1997), Die Umgestaltung der Unternehmenslandschaft Ostdeutschlands - eine Analyse des Transformationsprozesses der Jahre 1990 bis 1994 unter regionalen Aspekten. Petermanns Geographische Mitteilungen, 5/6, p. 371-384.
- SCHOLZ, D. (1981), Die Siedlungsstruktur der Ballungsgebiete in der DDR. In: Ballungsgebiete in der DDR, p. 76-84.
- SCHOOLDERMAN, H. en K. SPUIBROEK (1990), 40 jaar socialisme op het platteland van de DDR. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (doctoraalscriptie).
- SCHÜRER, G. (1992), Analyse der ökonomischen Lage der DDR mit Schlußfolgerungen. Deutschland Archiv, 10, p. 1112-1120.
- SCHÜTT, H. (1956), Wandlungen im ländlichen Siedlungsbild Vorpommerns während der letzten hundert Jahre. Geographische Rundschau, 8, p. 92-98.

- SINN, G. en H-W. SINN (1994), *Jumpstart: the economic unification of Germany*. Cambridge: The MIT Press.
- SINN, H-W. (1997), *International implications of German Unification*. Niet gepubliceerd paper, seminar 'Seven years of economic unification', Duitsland Instituut Amsterdam, 10 april 1997.
- SINNHUBER, K.A. (1954), *Central Europe - Mitteleuropa - Europe Centrale: An analysis of a geographical term*. Transactions and Papers, Institute of British Geographers, p. 15-39.
- SLAY, B. (1994), *Rapid versus gradual economic transition*. RFE/RL Research Report, 31, p. 31-43.
- SLICHER VAN BATH, B. (1987), *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*, 6e druk. Utrecht: Aula.
- SLOTBOOM, R. (1998), *Van de bouw tot de val van de Muur. Bondsrepubliek en DDR, 1961-1989*. Amsterdam: Duitsland Instituut.
- SMIT, J.G. (1983), *Neubildung deutschen Bauerntums; innere Kolonisation im Dritten Reich - Fallstudien in Schleswig-Holstein*. Urbs et Regio 30. Kasseler Schriften zur Geographie und Planung.
- SOKOL, M. (2001), *Central and Eastern Europe a decade after the fall of state-socialism: regional dimensions of transition processes*. Regional Studies, 7, p. 645-655.
- SOMBERG, H.A. (1979), *Fokker, Anthony Herman Gerard (1890-1939)*. In: Schöffer, I. e.a. (red), *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Den Haag: Nijhoff
- SPITTMANN, I. (1990), *Die DDR unter Honecker*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- STAATSKANZLEI MECKLENBURG-VORPOMMERN (2002), *Commentaar naar aanleiding van het verschijnen van het Entwicklungsbericht Vorpommern*. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.mv-regierung.de/stk/vorpommernbericht/index.html>. Geciteerd op 10-07-2002.
- STABENOW, E. (1973), *Entwicklungstendenzen im Siedlungsgefüge agrarisch strukturierter Gebiete der DDR*. Wirtschaftswissenschaft, 10, p. 1492-1508.
- STADT UND LAND in der DDR (1984). Berlin: Dietz Verlag.
- STAMS, M. en W. (1976), *Bevölkerungsverteilung und Siedlungsnetz in der DDR. Zur Entwicklung und Auswertung der Karte "Bevölkerungsverteilung" im Atlas der DDR*. Geographische Berichte, 1, p. 1-14.
- STATISTISCHE BERICHTE Mecklenburg-Vorpommern (2000a), *Wanderungsströme der kreisfreien Städte und Landkreise in Mecklenburg-Vorpommern 1999*, juni. Schwerin: Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern.
- STATISTISCHE BERICHTE Mecklenburg-Vorpommern (2000b), *Wanderungen in Mecklenburg-Vorpommern 1999*, August. Schwerin: Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern.

- STATISTISCHE BERICHTE Mecklenburg-Vorpommern (2000c),
Bruttoinlandsprodukt sowie Bruttowertschöpfung und geleistetes
Arbeitnehmerentgelt der Wirtschaftsbereiche in Mecklenburg-Vorpommern
1991-1995, September. Schwerin: Statistisches Landesamt Mecklenburg-
Vorpommern.
- STATISTISCHES BEZIRKSAMT ROSTOCK (1990), Intern document over de
economische situatie in de drie noordelijke Bezirke van de DDR (niet
gepubliceerd).
- STATISTISCHES BUNDESAMT, diverse Statistische Jahrbücher. Wiesbaden:
Statistisches Bundesamt Deutschland.
- STATISTISCHES Jahrbuch der DDR, diverse jaren. Herausgeber: Staatlichen
Zentralverwaltung für Statistik. Berlin: Staatsverlag der DDR.
- STATISTISCHES BUNDESAMT (1998), In 1998 wieder größerer
Wanderungssaldo zwischen Ost und West. Mitteilung für die Presse 8.
November. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt.
- STATISTISCHES BUNDESAMT (1999), Datenreport 1999. Wiesbaden:
Statistisches Bundesamt.
- STATISTISCHES Jahrbuch der DDR: 1990. Herausgeber: Statistisches Amt der
DDR. Berlin: Rudolf Haufe Verlag.
- STATISTISCHES Jahrbuch Mecklenburg-Vorpommern, diverse jaren. Schwerin:
Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern.
- STATISTISCHES LANDESAMT Mecklenburg-Vorpommern (1996), Statistische
Daten Mecklenburg-Vorpommern 1950-1990. Schwerin: Statistisches
Landesamt Mecklenburg-Vorpommern.
- STATISTISCHES LANDESAMT Mecklenburg-Vorpommern (1999),
Gemeindedaten. Schwerin: Statistisches Landesamt Mecklenburg-
Vorpommern.
- STATISTISCHES LANDESAMT Schleswig-Holstein (2001), Schleswig-Holstein
in Zahlen. Beschikbaar op het World Wide Web:
< http://www.statistik_sh.de/>. Geciteerd op 23-11-2001
- STATISTISCHE SONDERHEFTE (1997a), Heft 2, Ergebnisse des
wirtschaftlichen Strukturwandels in Mecklenburg-Vorpommern. Schwerin:
Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern.
- STATISTISCHE SONDERHEFTE (1997b), Heft 5, Zum Strukturwandel in der
Landwirtschaft Mecklenburg-Vorpommerns. Schwerin: Statistisches Landesamt
Mecklenburg-Vorpommern.
- STATISTISCHE SONDERHEFTE (1999), Heft 8, Soziale Entwicklungen in
Mecklenburg-Vorpommern. Schwerin: Statistisches Landesamt Mecklenburg-
Vorpommern.
- STATISTISCHE SONDERHEFTE (2000a), Heft 4, Entwicklungen in
Mecklenburg-Vorpommern. Schwerin: Statistisches Landesamt Mecklenburg-
Vorpommern.

- STATISTISCHE SONDERHEFTE (2000b), Heft 5, Bevölkerungsvorausberechnung 2020 Mecklenburg-Vorpommern. Schwerin: Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern.
- STILLE, F. en D. TEICHMANN (1995), Hohe Subventionen in Ostdeutschland - wenig Abbau in Westdeutschland. Wochenbericht 4. Berlin: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung.
- STÖHR, W.B. (ed) (1990), Global challenge and local response, initiatives for economic regeneration in contemporary Europe. London: Mansell.
- STRENZ, W., H-J. ROOK en G. NARWELEIT (1986), Zur Herausbildung der Territorialstruktur der Wirtschaft im kapitalistischen Deutschland (1800-1945). In: Historisch-geographische Forschungen in der DDR, p. 43-61. Gotha: Hermann Haack.
- STRUKTURANALYSE der Wirtschaft des Bundeslandes Mecklenburg-Vorpommern im Prozeß der marktwirtschaftlichen Strukturanpassung (1993). Rostock: Universität Rostock.
- SYNDER, K.H. (1964), Die wirtschaftliche Entwicklung des Gebietes Schwedt (Oder). In: Zeitschrift für den Erdkundeunterricht, nr.5/6, p. 192-203.
- TÄUBERT, H. (1996), Braucht Mecklenburg-Vorpommern eine schnelle Piste? Der Streit um die Ostseeautobahn A 20. Geographie Heute, 144, p. 56-59.
- TAUBMANN, W. (2000), Transformation of agriculture in the new Länder. In: A. Mayer en W. Taubmann (Eds.), Germany Ten Years after Reunification. Beiträge zur Regionalen Geographie, 52, p. 80-91. Leipzig: Institut für Länderkunde.
- TAYLOR, P.J. (1988), World-Systems Analysis and Regional Geography. Professional Geography, 3, p. 259-265.
- TAUCHÉ, W. en E. BRUNO (1975), Elaborating of alternative plans for the development of a settlement system. Geographica Polonica, 30, p. 81-84.
- THIERSE, W. (2000), Fünf Thesen zur Vorbereitung eines Aktionsprogramms für Ostdeutschland. Die Zeit, 3 januari.
- TROUW (2001), Hongarije vreest uitverkoop landbouwgrond, 24 augustus 2001.
- UMWELTREPORT DDR (1990), Eine Studie des Institutes für Ökologische Wirtschaftsforschung. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- UNDP (1999), Human Development Report for Central and Eastern Europe and the CIS. New York: UNDP, Regional Bureau for Europe and the CIS of the United Nations.
- VALEV, E.B. en L.B. VARDOMSKIJ (1983), Entwicklungsprobleme der Wirtschaftsstrukturen in den Küstengebiete der sozialistischen Länder Europas (ohne Sowjetunion). Petermanns Geographische Mitteilungen, 2, p. 99-102.
- VERFASSUNG der Deutschen Demokratischen Republik, versie van 07-10-1974. Berlin: Staatsverlag.
- VESPER, D. (1995), "Milliardengrab Ost"? Unaufgeregte Anmerkungen zu einer aufgeregten Debatte. Deutschland Archiv, 6, p. 572-578.
- VIERZIG JAHRE DDR (1989), Berlin: Dietz Verlag.

- VÖLKER, B. (1995), 'Should auld Acquaintance be forgot...?' Institutions of Communism, the Transition to Capitalism and Personal Networks: the Case of East Germany. Amsterdam: Thesis Publishers.
- VOLL, D. (1983), Rostock - das Tor der DDR zur Welt. Praxis Geographie, 6, p. 22-29.
- WAARD, M. de (2002), Duitsland achter de schermen. Amsterdam: Prometheus.
- WÄCHTER, J. (1978), Abriss der Verwaltungsräumlichen Entwicklung des Kreises Greifswald. In: Witkowski, T. - Die Ortsnamen des Kreises Greifswald, pp. 14-21. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger.
- WACKEROW (2002), Informatie over de gemeente Wackerow. Beschikbaar op het World Wide Web: <www.gemeinde-wackerow.de>, geciteerd op 12 juni 2002.
- WAGNER, W. (1999), Kulturschock Deutschland. Der zweite Blick. Hamburg: Rotbuch Verlag.
- WARTENBERG, H. (1993), SED-Gebietsreform zerstörte Gewachsenes. Ostsee Zeitung, 5 maart.
- WEBER, E. (1960), Entwicklung und Struktur der Bevölkerung im östlichen Bezirk Rostock 1933 bis 1958. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diss.).
- WEBER, E. (1962), Ländliches Besitzgefüge und Bevölkerung. Ein Beitrag zur Bevölkerungsgeographie Mecklenburgs. Petermanns Geographische Mitteilungen, 4, p. 241-252.
- WEBER, E. (1973), Entwicklung und regionale Differenzierung der Fruchtbarkeit in der DDR seit Mitte der 60er Jahre unter besonderer Berücksichtigung des 'Nordgebietes'. Petermanns Geographische Mitteilungen, 2, p. 139-145.
- WEBER, E. (1975a), Die Territoriale Differenzierung der Alterstruktur der Bevölkerung in der DDR nach den Ergebnissen der Volks- und Berufszählung am 31.12.1964. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Math.-nat. Reihe, 24, 1, p. 17-31.
- WEBER, E. (1975b), Die Bevölkerungsentwicklung in der Nordbezirken der DDR unter dem Einfluss der Konzentration. In: H. Richter - Entwicklung der Siedlungsstruktur im Norden der DDR, p.69-85.
- WEBER, E. (1984), Urbanisierung und Bevölkerung in agrarstrukturierten, relativ dünn bevölkerten Gebieten. In: Greifswalder Geographische Arbeiten, 3, p. 18-28.
- WEBER, H. (1985), Geschichte der DDR. München: DTV Wissenschaft.
- WEBER, H. (1999), Geschichte der DDR. Aktualisierte und erweiterte Neuauflage. München: DTV Wissenschaft.
- WEGNER, E. (1971), Anmerkungen zu Wandlungen des ländlichen Siedlungsbildes durch die demokratische Bodenreform im Kreis Greifswald. Wissenschaftliche Zeitschrift Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, mathematisch-naturwissenschaftliche Reihe, 1/2, p. 83-85.

- WEIDENFELD, W. en K.-R. KORTE (Hrsg.), Handbuch zur deutschen Einheit. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- WEIDIG, R. (Leiter Autorenkollektiv) (1988), Sozialstruktur der DDR. Berlin: Dietz.
- WEIß, W. (1988), Zur Bevölkerungsdynamik in den Gemeinden der Nordbezirke der DDR. Aktuelle Entwicklungen, Typisierung, Regionierung und Modellbildung. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie.
- WEIß, W. (Hrsg.) (1996), Mecklenburg-Vorpommern. Brücke zum Norden und Tor zum Osten. Gotha: Perthes.
- WEIß, W. en A. HILBIG (1996), Demographischer Wandel in Mecklenburg-Vorpommern. Zeitschrift für den Erdkundeunterricht, 9, p. 348-357.
- WENDT, H. (1991), Übersiedler aus der DDR 1950 bis 1990 - Ursachen, Verlauf, Strukturen. Berichte zur deutschen Landeskunde, 1, p. 203-222.
- WENDT, H. (1995), Wanderungen in Deutschland zwischen Ost und West vor und nach der Vereinigung. In: P. Gans en F.-J. Kemper (Hrsg.), Mobilität und Migration in Deutschland. Erfurter Geographischen Studien 3, p.5-17.
- WENDT, H. (1999), Bevölkerungsentwicklung in Deutschland: Kontinuität im Westen und Wandel im Osten. Deutschland Archiv, 4, p. 614-620.
- WIESE, B. en N. ZILS (1987), Deutsche Kulturgeographie: Werden, Wandel und Bewahrung deutscher Kulturlandschaften. Herfort: Busse Seewald.
- WINKLER, G. (Hrsg) (1990), Sozialreport '90. Daten und Fakten zur sozialen Lage in der DDR. Berlin: Verlag Die Wirtschaft.
- WIRTSCHAFTSREPORT (1990); Daten und Fakten zur wirtschaftliche Lage Ostdeutschlands. Berlin: Verlag Die Wirtschaft.
- WIRTSCHAFTSMINISTERIUM MECKLENBURG-VORPOMMERN (2001), Jahreswirtschaftsbericht Mecklenburg-Vorpommern 1999/2000. Schwerin: Wirtschaftsministerium Mecklenburg-Vorpommern.
- WIRTSCHAFTSMINISTERIUM MECKLENBURG-VORPOMMERN (2002), Regionales Förderprogramm Mecklenburg-Vorpommern 2000, für den 31. Rahmenplan Gemeinschaftsaufgabe 'Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur'. Schwerin: Wirtschaftsministerium Mecklenburg-Vorpommern.
- WISSELINCK, K.-E. (1964), Untersuchungen zur Entwicklung und Struktur der Gemeinde Bandelin. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Staatsexamenarbeit).
- WITT, W. (1934), Wirtschafts- und Verkehrsgeographischer Atlas von Pommern. Greifswald: Geographisches Institut.
- WLW (2002), Lexikon der Landwirtschaft. Münster: WLW (Westfälisch-Lippischen Landwirtschaftsverbandes). Beschikbaar op het World Wide Web <<http://www.bauernhof.net/index1.htm>>, geciteerd op 28-11-2002.
- WORLD BANK (1996), World Development Report 1996: From Plan to Market. Washington: The World Bank.

- WRR (2001), Naar een Europabrede Unie. WRR-rapport nr. 59. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- ZANIEWSKI, K. (1992), Regional inequalities in social wellbeing in Central and Eastern Europe. *TESG*, 5, p. 342-352.
- ZIJLSTRA, K. (1998), Lessen van de privatisering in Polen, Tsjechië en Hongarije. *ESB* 20 november, p. 877-879.
- ZORN, K. (1986), Untersuchungen zum öffentlichen Personenverkehr in den Kreisen Greifswald und Wolgast unter besonderer Berücksichtigung des Arbeiterberufsverkehrs ohne Stadtverkehr. Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Sektion Geographie (Diplomarbeit).
- ZWICK, P. (1976), Intrasystem Inequality and the Symmetry of Socioeconomic Development in the USSR. *Comparative Politics*, 8, p. 501-23.

Interviews/lezingen

- BÜRO TERRITORIALPLANUNG Bezirk Neubrandenburg (1989), ontmoeting en interview met diverse medewerkers van dit bureau op 20-03-1989.
- DITMARS, Walter van (1999), Adviseur van de EU t.b.v. de Estlandse regering, Lezing in Tallinn tijdens een excursie, op 25 juni 1999.
- KLAFS, M. (1989), Kreisplankommission Landkreis Greifswald; diverse ontmoetingen voorjaar 1989.
- LENGSFELD, Vera (2002), Parlements lid namens de CDU in de Duitse Bondsdag. Lezing op het congres 'Herenigd, maar verdeeld gebleven', georganiseerd door het Duitsland Instituut Amsterdam op 25 november.
- LUGTENBURG, W. (2000), Nederlandse boer in Mecklenburg (interview en bedrijfsbezoek in Lutheran 16-12-2000).
- SCHERF, Konrad (1989), Staatliche Plankommission, Territorialplanung (interview 15-03-1989).
- STÖLZ, Christoph (2002), o.a. senator in Berlijn voor wetenschap, onderzoek en cultuur. Lezing op het congres 'Herenigd, maar verdeeld gebleven', georganiseerd door het Duitsland Instituut Amsterdam op 25 november.
- WOLF, Collin (2001), Leider van het Brusselse team dat namens de EU de onderhandelingen met Hongarije leidde (interview op 23-02-2001).

Geraadpleegde lokale kranten en tijdschriften, geciteerd met de volgende afkortingen:

- OZ: Ostseezeitung
SVZ: Schweriner Volks Zeitung

Curriculum Vitae

Leo Paul werd op 29 juli 1957 geboren in Rotterdam. Voortgezet onderwijs volgde hij op de Christelijke Scholengemeenschap Melanchton, waar hij in 1977 eindexamen VWO deed. Daarna volgde de vervulling van de militaire dienstplicht, als radio-telefonist-telexist op de Vliegbasis Deelen, alwaar hij een bijdrage moest leveren aan de verdediging tegen het rode gevaar. In 1978 begon hij met de studie sociale geografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Eind 1983/begin 1984 verbleef hij in Mali voor een stage bij de Stichting Nederlandse Vrijwilligers. De kennis die in Mali werd opgedaan werd verwerkt in een doctoraal-scriptie over 'de rol van het IMF in Afrika, met Mali als voorbeeld'. In juni 1985 studeerde hij af in de vrije studierichting, met als hoofdvakken Sociale Geografie der Ontwikkelingslanden en Geografie voor Educatie. Door middel van een bijvak had

hij zich aan de Universiteit van Amsterdam verdiept in de 'Economie der Centraal Geleide Volkshuishoudingen'. Als student-assistent heeft hij zich intensief beziggehouden met Oost-Europa. Vanaf november 1985 kreeg hij een aanstelling als wetenschappelijk assistent bij de vakgroep Algemene Sociale Geografie van het Geografisch Instituut in Utrecht, als opvolger van G. de Rijk, de Oost-Europa deskundige van het instituut.

Sinds 1985 zijn zijn taken niet wezenlijk veranderd, zij het dat hij als gevolg van vele naamswijzigingen van functie en werkeenheid nu als docent/onderzoeker werkzaam is bij de capaciteitsgroep Regionale Geografie en Internationale Ontwikkelingsstudies bij de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen in Utrecht. Als onderzoeker maakt hij deel uit van het *Urban and Regional Research Centre* in Utrecht. Aan de Universiteit Utrecht verzorgt hij met name de cursussen over Oost-Europa voor geografie- en economiestudenten, en begeleidt hij doctoraalstudenten bij hun onderzoek. Hij heeft vele excursies naar Centraal- en Oost-Europa georganiseerd.

Incidenteel geeft hij les aan de deeltijdopleiding Aardrijkskunde van de Hogeschool Utrecht. Is betrokken bij nascholingen van aardrijkskundeleraars, en het maken van educatief materiaal voor het onderwijs, onder andere via activiteiten van de Atlantische Commissie en het Duitsland Instituut. Bij het Duitsland Instituut maakt hij deel uit van de Programmaraad Onderwijs.

